Проф. др ПАВЛЕ С. РАДУСИНОВИЋ

СТАНОВНИШТВО И НАСЕЉА ЗЕТСКЕ РАВНИЦЕ ОД НАЈСТАРИЈЕГ ДО НОВИЈЕГ ДОБА

ДРУГА КЊИГА

ТИТОГРАД,
МАЈА 1991.

БИБЛИОТЕКА ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Проф. др ПАВЛЕ РАДУСИНОВИЋ

„СТАНОВНИШТВО И НАСЕЉА ЗЕТСКЕ РАВНИЦЕ ОД НАЈСТАРИЈЕГ ДО НОВИЈЕГ ДОБА“

Друга књига

Рецензенти:

Академик проф. др ПЕТАР ВЛАХОВИЋ
Др ДУШАН Ј. МАРТИНОВИЋ, научни савјетник
Др ПЕРКО ВОЈИНОВИЋ

Издавач
НИП „УНИВЕРЗИТЕТСКА РИЈЕЧ“, Никшић

За издавача
ЈАНКО БРАЈКОВИЋ, директор

Технички уредник
РАЈКО БАБОВИЋ

Тираж
2 000 примјерака

SEP 29 1995
UNIVERSITY

Штампа:
Д. П. ШТАМПАРИЈА „ТРЕБИЊЕ“, ТРЕБИЊЕ
За штампарију: ДУШАН МИЛОЈЕВИЋ

YU ISBN 86-427-0263-x

С А Д Р Ж А Ј

Страна

III — ОСНОВНИ ПРЕГЛЕД НАСЕЉА

Општи поглед на развој насеља 5

СЕОСКА НАСЕЉА

1. Момишићи 17
2. Толоши 20
3. Горња Горица 23
4. Доња Горица 27
5. Бери 32
6. Фармаци 36
7. Лекићи 38
8. Доњи Кокоти 41
9. Грбавци 46
10. Вуковци 52
11. Понари 55
12. Горичани 59
13. Голубовци 64
14. Балабани 74
15. Гостиљ 78
16. Шушуња 81
17. Бериславци 83
18. Бијело Поље 87
19. Курило 90
20. Бистрице 92
21. Матагужи 95
22. Врањ 104
23. Владни 108
24. Душићи 111
25. Котрабудан 113

Страна

26. Сукурућ 114
27. Подхум 115
28. Дрешај 117
29. Вуксанлекићи 119
30. Доњи Милеш 124
31. Горњи Милеш 127
32. Диноша 130
33. Омербожовићи 134
34. Маслине 135
35. Дољани 143
36. Загорич 147
37. Дајбабе 150
38. Ботун 155
39. Српска 157
40. Лајковићи 160
41. Митровићи 163
42. Ракића Куће 165
43. Махала 167
44. Мојановићи 172
45. Забјело 176

ГРАДСКА НАСЕЉА

ПОДГОРИЦА 180
ТУЗИ 256

*
* *

Шипчаник 263
Вуљај (Вулевићи) 264
Акшабанај (Акшабановићи) 265

*
* *

ОПШТИ ЗАКЉУЧАК 266
ПРИЛОЗИ 273
ЛИТЕРАТУРА 285
РЕЗИМЕ 319

III

ОСНОВНИ ПРЕГЛЕД НАСЕЉА

1. ОПШТИ ПОГЛЕД НА РАЗВОЈ НАСЕЉА

Природни као и историјски услови омогућили су давну и најдавнију појаву људских насеобина у Зетској равници. Наша претходна излагања на то углавном уопштено указују, јер ближих података, осим о неким главним насељима, има релативно мало. Међутим, преко тих података о главним, већим насељима, која у ствари представљају просторно — урбана и антропогеографска средишта већих подручја, извјесно можемо претпоставити обим њихове насељености. За Зетску равницу такви општи индикатори су старе насеобине — Дукља и Скодра, која у зетско-скадарском базену чине два носећа „агломерациона" стуба. Њиховој просторно-насеобинској субструктури припадале су од раних времена многе мање или веће јединице насељености, било у равничарском или у брдском дијелу њима гравитирајућег подручја. У њихову мрежу, поред изричито земљорадничко-сточарских насеља, улазила су мјестимична одбрамбена утврђења, као и она што су на саобраћајницама имала одређене назнаке путних станица.

У доба Илира, у лабеатско-доклеатска времена, прије него што су се и Скодра и Доклеа као два агломерациона језгра почела развијати на два краја Скадарског језера, у Зетској равници и њеној брдско-планинској околини настала су, рекли бисмо, многа станишта и насеља. Бројне гомиле, градине, некрополе, утврђења и таква имена као што су Морача, Зета, Цијевна, Мосор, Пеута, Ботун и други, то неоспорно свједоче. Римљани су, заправо, „илирске земље нашли густо напучене. О броју илирских већих и мањих насељења свједоче не само сачуване вијести савремених писаца, него и бројни остаци њихових насеља и честе некрополе . . . Разна илирска племена су у току једног и пол миленија у главним оквирима проводила сличан начин живота и поред неких мањих одступања углавном своју материјалну базу изграђивала на старим традицијама медитеранске цивилизације . . ."[1]

У измијењеним, односно повољнијим условима у доба Римљана, и Зетска равница је свакако морала бити боље насељена. У њој се земљорадња могла безбједније стационирати и примјеном бољих агротехничких мјера даље развијати. Изградњом бројних путева и оснивањем нових градских насеља, становништво је било стимули-

рано да стварa веће количине хране и самим тим увећава и умножава сеоска насеља. Такав појачани развој у овој области нарочито се морао осјетити након што је „средиште градског живота из некадашње лабеатске тврђаве Скодре прешло на Доклеу, град смјештен у плодној равници, очигледно раније племенски град илирских Доклеата".[2] Утолико више што се Доклеа релативно брзо саобраћајно повезала са Naronom, Epidaurumom (Цавтатом), Risiniumom (Рисном), Acruviumom (Грбљем), па и Salonom (Солином) и што јој је, поред домицилног, временом све више насељавало и становништво са стране. То насељавање је, највјероватније, не мање захватало и њену плодну и посебно за виноградарство, па и маслинарство погодну околину.[3] Поред поменутих саобраћајних мјеста (Cinna, Burzumon) свједоче то и многа налазишта (Матагужи, Гостиљ, Вуксанлекићи, Толоши, Диноша, Дољани и др.) и бројни топоними (Фундина, Фармаци, Лепурев До у Рогамима, Сукуруђ, Далма у долини Матице, Шпате у Мојановићима итд.). Новији налази у подручју Матагужа посебно указују на претпоставку да је у „стара времена" читави приобални појас, тада много мањег Скадарског језера, био густо насељен.

Ширењем хришћанства, и у овим крајевима су подизани сакрални објекти, тим прије што је у Дукљи и по свој прилици, нешто касније у њеној ближој околини било средиште епископије. Наиме, пошто је дукљанска бискупија и „након пропасти античке Дукље наставила своје дјеловање", сматра се да је у међувремену, до њеног преласка у Бар, она морала бити у близини старе Дукље, односно, како каже Шишић, „негдје око данашње Подгорице а средњевјековне Рибнице".[4] Могла је то, како су истраживања показала, највјероватније бити наведена ранохришћанска црква у Златици.[5] И доцније су ту, „у плодним и одвајкада густо насељеним Дољанима, близу којих је била стара Диоклеа и католичанска епископија, били зацијело најподеснији услови да се у њима подигне српска православна епископија у Зети. Овдје се мисли на оснивање друге зетске епископије са сједиштем „у некој цркви Арханђела Михаила", коју је почетком XIII вијека основао свети Сава.[6] Углавном, готово у сваком дијелу Зетске равнице, те обала Скадарског језера „налазимо више или мање сачуване остатке манастира, цркава и других профаних грађевина из раног средњег вијека".[7]

Доласком Словена и развојем наше средњовјековне државе, Зетска равница је, свакако, била добро насељена. Рибница, па Подгорица на једној и Скадар на другој страни, заједно са приморским градовима израстали су у једну територијалну цјелину у којој су се на феудалним основама донекле развијала стара и још више разграњавала нова насеља и вјерска стјецишта. Томе је нарочито допринио појачани саобраћај и растућа трговина између приморја и унутрашњости. Тако у X вијеку цар Константин VII Порфирогенит у свом Спису о народима (De administrando imperio) — у поглављу „О Дукљанима и земљи у којој сада обитавају, спомиње „велике и насељене градове": Градац, Новиград и Лонтдоклу. Њихова убификација је, мада доста расправљана (Шафарик, Рачки, Јиречек, Скок, Новаковић и др.), ипак умногоме остала хипотетична.[8]

У Стариграду (Civitas antiqua) у Диоклетији, највјероватније Будви, доцније се „укрцао св. Сава приликом свог другог путовања у Јерусалем".[9] Надаље се у вријеме зетских владара Војислава, Михаила и Бодина, а посебно у обједињеној српској држави у доба Немањића Зета све више развијала, богатила и насељавала. Из тих времена, у повељама владара и другим списима помињу се и поједина овдашња насеља, као Рибница, Подгорица, Тузи, Матагужи, Горичани, Плавница, Раке, Бери, Стари Гостиљ, Грље, Карабеж, Диноша, а као старе групације становништва — Лужани, Матагужи и Какарићи. За друге двије групације сматра се да су рецидивни сегменти староалбанског станошништва,[10] док су Лужани старо српско становништво које је „прије турског доласка живјело у овим крајевима; други мисле да су мјешавина Срба и неког несрпског становништва. Њих су асимиловали новији српски досељеници".[11] Нека од поменутих насеља (Доњи Матагужи, Доња Плавница, Доњи Гостиљ и Карабеж) или њихови дијелови су временом нестали. Данас, њихови атари су у вријеме поводња под Скадарским језером, а у сушно доба године сточна испасишта са очуваним називима — Црквине, Трпезуља, Вигњиште, Попов уба, Млиниште итд. Стара Плавница (и Треболе) помињу се у хрисовуљи Стевана Првовјенчаног којом их је даривао манастиру Жичи, а Плавница посебно у повељи св. Саве који је дао врањинском манастиру „от метохие Спасове у Плавницу . . .".[12] Стари Гостиљ помиње се у повељи Ивана Црнојевића, у којој је повратио и ограничио посједе врањинског манастира 1496. године.[13] У њој се помињу и Плавница, Грље, Раке и властела матагушка.[14] За сва потопљена насеља, с обзиром на њихов положај, основано се сматра да су била богата, посебно Плавница, одранije позната по виноградима.[15] Судећи према Боличиним подацима из 1614. године, када је Плавница имала 80 домова, Гостиљ 70 и Карабеж 25, може се претпоставити да су ова насеља још од средњег вијека била знатна.[16] Пријезерска Зета је у саставу српске државе несумњиво била један од њених најбогатијих крајева. Српски владари преко својих намјесника давали су јој одређене повластице и придавали приоритетан политички значај. Намјесници, феудална властела и црква имали су велике посједе у овој питомој равници. Најстарији манастири (Врањина, Бишћани) и цркве (Никољ-црква, Врањска, Вуковачка, и др.), су, поред оних на острвљу Скадарског језера, најмаркантнији свједоци средњовјековне насељености овога краја. Посједи врањинског манастира налазили су се у многим околним селима — у Плавници, Матагужима, Врању, Ракама, Доњем Гостиљу, у Црмници, Ријечкој и Љешанској нахији. Дакако, свједоци те насељености су и многи остаци порушених цркава, утврђења, стара гробља и др.[17]

Велика покретљивост становништва изазвана доласком Турака и падом Зете поткрај XV вијека, морала је проузроковати крупне промјене и у насеобинској сфери. Турска инвазија носила је са собом погроме и пустошења, у првом реду на подручјима гдје је наилазила на јаче отпоре и сукобе, какво је и ово, између осталих, било. Борбе вођене у овом подручју, најприје око Скадра, на самом језеру, око Жабљака и Подгорице, морале су имати тешке

посљедице како за становништво тако и за његова насеља. На удару су се сигурно нашла она села и куће из којих је живаљ био избјегао у околна брдска подручја. Турци су, потом, обраћали пажњу само на она насеља за која су, из било којих разлога, били непосредно заинтересовани. Међу таквим већим насељима овдје су првенствено била Подгорица и Жабљак, као и пристани на Скадарском језеру. Прва два су својим положајем од самог почетка била „предодређена" за утврђивање и концентрацију турских снага.[18] Из њих су, затим, те стациониране снаге шириле своју посједовну и економску моћ, прво на оближња, па постепено и на она даља села. Ширењем читлучког система започело је крупније рурално агломерирање, праћено исламизацијом и подизањем џамија у мјестима њених главних средишта. Исламизирана братства, бегови и аге, осиљени богатством и лагодним животом, подизали су своје орјентализиране „куле и чардаке", физиогномирајући поједине дијелове села (у Голубовцима, Горичанима, Махали, Мојановићима, Диноши и др.) на начин у коме се најбоље огледала економска и политичка моћ нових господара. Из тих „локалних" средишта моћи вршен је покорнички утицај на околину и жестоко сузбијан сваки покушај отпора. Као најизразитији, био је масовни устанички отпор Зећана 1832. године, послије чијег неуспјеха је извршена права похара Зете, када су читава села страдала од пљевине, пљачке и терора. Особито су били погођени домови оних који су успјели да се домогну староцрногорских нахија и Цетиња. Турци су оштро реаговали, да би све до ослобођења Зете од њихове власти, превенцијом и држањем у страху од одмазде, спроводили необуздано самовлашће и насиље.

Насеобинска стварност овога подручја је из турске окупације изашла у основи са два своја лица. На једној страни истицали су се релативно развијени и унеколико „орјентализирани" сеоски насеобински сегменти, а на другој преовлађивала су села са биједним и запуштеним приземним кућама и појатама, о којима је почетком посљедње деценије прошлог вијека тако увјерљиво писао А. Јовићевић. У варошким, пак, срединама, како то и овдје показују Подгорица и Тузи, лице урбанизације из доба Турака најпотпуније се очитава у „хаотичној" и „затвореној" нискоградњи са авлијама, кривим улицама и сокацима.

У склопу општих промјена насталих одласком Турака, наступиле су крупне промјене у развоју насеља. Старосједиоци и, уз њих, новодосељеници постепено су у новим побољшаним економским, саобраћајним и тржишним условима, у наредним деценијама до првог свјетског рата извршили релативно замашну трансформацију насеља, како у погледу њиховог увећавања тако у извјесном степену и побољшања услова становања. Тај процес се, мада нешто успорније, наставио и између два свјетска рата. Раније он је био више екстензиван, док је у овом периоду захватао мањи број кућа, али са већим реновацијама. Међутим, ни све промјене у том релативно дугом периоду нијесу могле из основа да измијене велики дио наслијеђеног тешког стања у насеобинама, које се, ту и тамо, продужило до наших дана.

Сва села Зетске равнице типолошки се могу сврстати у разријеђена, разбијена и збијена насеља. Код првог типа, куће су раздаљене 150 — 200 метара и редовно имају повеће двориште и често повртарско-воћарске окућнице. И сама дворишта су обично засађена проријеђеним воћкама, најчешће мурвама, које су поред плода погодне и за хладовину. Такође су и оранице у оваквим селима мање-више у близини кућа. Таква су, на примјер, Голубовци, Доњани, Матагужи, Махала и др.

Разбијени тип овдје једва да постоји. На неким мјестима парцеле обрадиве земље подаље су једна од друге. Таквих случајева има на пријелазу из неплодног у плодно подручје. Куће су, стога, подизане на парцелама плодне земље и остале су удаљене једна од друге. Ипак, ово су ријетки изузеци; на примјер Владни у источној Зети и Ракића Куће поред Цијевне. То није случај са селима која су подијељена у два дијела, као рецимо Горње и Доње Дајбабе и др.

Највише има збијених села. У њима су куће једна до друге, или једна уз другу. Врло често се надовезују једна на другу, по дужини, а подјела је најчешће настала као посљедица диобе браће или најближих родственика, усљед чега су куће дограђиване. Честа је појава да су куће груписане око бунара, тако да он чини неку врсту сеоског трга. Збијане су и због помањкања обрадиве земље, да би се од ње више добило, а неспорно су утицали и неки друштвени и психолошки моменти. Овдје су најближи сусједи често били (а и сада су) у најужем крвном сродству. При диоби, тежили су да остану у непосредној близини; из навике да живе скупа и из потребе да су „при руци" једни другима. Били су доста чести случајеви да, и након диобе, неки предмети или алат остану у заједничкој својини. Особито раније, у назначеним околностима, људи су осјећали већу сигурност у „гушћем" комшилуку. Јер, могли су тада, безмало, увијек очекивати најгоре. Зато су се збијали у груписаним кућама да би сигурније могли пружити отпор нападачу. Временом су, иако не као по неком строгом правилу, подвајања и груписања кућа вршена на етничкој основи — на српске и муслиманске. Тако су се, макар „прећутно", вјероватно и појавили први називи махала, давани од муслиманског живља. Али, неки од њих су по одласку Турака постепено ишчезли.

Збијеност насеља негативно је утицала на хигијенско-здравствене прилике. Простор између кућа у таквим насељима био је углавном заједнички и на њему су подизане споредне стаје за свиње, живину, осталу стоку и сточну храну. Ту су највише биле и депоније смећа и сточног измета, па су смрад и прашина у сушном периоду године напросто били несносни. Пеко Пеличић, на примјер, између осталеог, о великој нечистоћи у селима Зете пише: „. . . нарочито с прољећа и љети, ту се од нечистоће не може живјети . . . У кућама су милиони мува . . ."[19] При свему овоме, треба имати у виду да се код типа збијених насеља могу извјесно подвојити двије његове варијанте. Једна се огледа у збијености кућа која обухвата читаво село или његов највећи дио, а друга у томе да се поред невелике, груписане главнине села у његовом насељеном (грађевин-

ском) дијелу, ређају, често, и бројне мање групације кућа, које су уједно и одређене цјелине за себе. У нашем третману све оне су набројане као засеоци, тим прије што имају своје посебне називе. Отуда и релативно велики број анкетом евидентираних заселака. Наравно, ниједан од њих се (сем незнатног броја у брдском дијелу атара код Милеша, Диноше, Доњана) не може упоредити са засеоцима у околним брдско-планинским крајевима, јер су они просторно издвојени, на понегдје теже проходни и мање или више изоловани.

Исто тако се и куће у овом подручју могу типизирати — у тзв. куле, тј. куће на избу, коноби, затим приземне куће и, без обзира на то што их је веома мало, на куће са два спрата (мисли се на оба за становање). Међу приземнима, којих је далеко највећи број, нијесмо као посебну врсту издвојили оне што су биле покривене сламом, јер смо сматрали да сама врста крова не мора бити толико битна да би се могла узети као одредница за типизирање. При сазнању да је највећи дио приземних кућа био без патоса, али сазидан од камена, кречног и доцније цементног малтера (са занемарљивим бројем сувомеђих или од другог материјала прављених кућа) одлучили смо се да категорију приземних кућа не варирамо. Умјесто тога, у посебном прегледу насеља напоменули смо она мјеста гдје је таквих кућа за становање било. Логично, посебно евидентирање свих помоћних објеката (појата, свињарника и живинарника) сматрали смо незаобилазним.

Први тип куће, иако на спрат, прилагођен је начину и потребама сељачког живота. Оне су, на отвореном пољу, морале бити грађене од камена и тек по прилици од првих деценија прошлог вијека, редовно покриване цријепом („тиглом"). Кажемо „редовно", или боље рећи редовније због тога што је производња домаћег цријепа у Црмници отада могла више да се користи и по другим крајевима Црне Горе, па тиме још прије и у недалекој Зети.[20] Значи, прије употребе цријепа и такве куће су покриване сламом. Горњи дио куле намијењен је људима, а доњи стоци, смјештају сточне хране, разној остави и сл. У горњи дио се излазило степеништем, чешће прављеним од дрвета. Грубо направљени патос није увијек био довољна изолација од конобе, па су се непријатна испарења осјећала и у горњем дијелу. Овакве куће богатији сељаци су правили из више разлога. Прије свега, економичније су, јер се под истим кровом добије више употребљивог простора. У прошлости су прављене и ради могуће лакше одбране од нападача. Оне, посебно високе ближе Скадарском језеру, погодне су и ради заштите од поплава. Јер кад наступе поплаве, особито оне екстремне, људи су се из приземних кућа морали посве селити.

И приземне куће (поземљуше) су се највећма градиле од камена и кречног малтера, који се тешко добављао, и много касније цементног. Биле су прилично ниске, и често доста дуге.[21] Све до краја тридесетих година у овом крају, нарочито у неким дијеловима Зете и наведеним селима Малесије, било је највише старијих кућа, које би се одиста могле сматрати примитивним. Махом су зидане на правцу сјевер — југ, са улазним вратима окренутим

према истоку, рјеђе југу, како би биле мање изложене хладном и разорном дејству сјеверног вјетра, а више сунцу. Биле су слабо освијетљене; имале су мале и малобројне прозоре, а било их је и без њих. Доста ријетко су биле подијељене на два дијела. У једном се налазило огњиште, а у другом „камара" (соба) за спавање. У онима без подјеле, читава просторија се користила за све потребе и све послове. У њој се и спавало и кувало и остављао алат и уносило жито, дуван и други плодови. Изнутра су обично биле грубо малтерисане, па поцрњеле од дима и чађе.[22] „У многим кућама, особито у оним што су биле турске, саграђена је уз ребро мала собица, коју зову хајат; а на многим, како оним које су давно грађене, тако и на оним које се сад граде, попуштен је кров са оне стране, куд су врата окренута, до једног и по метра, који се зове тријем . . . На многим је кућама такав тријем попуштан уздуж цијеле куће".[23]

Веома је малобројна градња кућа са два спрата, намијењена становању; започела је тек између два посљедња свјетска рата, поприма јући основне елементе градње таквих кућа у граду.

За помоћне објекте карактеристично је истаћи да су они готово у свим селима били слабо изграђени, а веома мало је било просторија за стоку сличних кућама. Све су оне махом биле импровизоване, грађене у сувомеђи и више покривене сламом или лужином (из околине Скадарског језера) него цријепом. Ово нарочито важи за свињарнике и живинарнике, који су додуше, често били у саставу других сточних стаја или појата. Свих тих помоћних објеката било је наравно мање око кућа на коноби (кула), мада је и ту било изузетака, посебно код оних, чији су власници били богатији и држали бројну стоку.[24]

Као вањски дио куће, у животу села је особито улогу имало и има двориште. Гдје год су то природни услови датог локалитета и бољи економски услови власника куће омогућавали, настојало се да оно буде што веће. Томе су, због уобичајеног затвореног породичног живота, тежили особито муслимански власници на селу, чија су дворишта, може се рећи, редовно била добро ограђена. Иначе, скоро сва дворишта су била ограђена („природно" или „вјештачки"). „Природно" ограђених је било веома мало, и то ту и тамо у ободним селима равнице, наслоњеним на брдске стране. А и код ријетких неограђених дворишта, власништво је било одређено и знало се који дијелови припадају којему дворишту, односно дому. Двориште су често сачињавала два, макар и не увијек преградом подвојена дијела. Један дио је чинио право „чисто" двориште, а други онај дио у коме се креће „живо" (стока). Ово друго је могло и може бити испред конобе или испред појате ако се живо држи у њима. Тај дио дворишта за живо звао се „обор" и често је био ограђен. Назив „обор" се, иначе, често употребљавао (па и сада) уопште за двориште. Биће да је и овдје остао „још од приземљуша кад се становало под истим кровом са ‚живим' и када је кућно и стајско двориште било заједничко".[25]

Према теригоријално-демографској систематизацији насеља, примијењеној послије 1945. године, које смо се у овом раду држали, у Зетској равници размјештено је 45 села.[26] Ради што потпуније

праћења њиховог развоја и континуираног упоређивања новијег са ранијим стањем, послужили смо се анкетом, којом смо за свако насеље добили, морамо рећи, веома драгоцјене податке. Они су нам, како за насеља тако и за њихово становништво, омогућили да прецизније сагледамо многа незаобилазна питања и на тај начин сва будућа компаративна испитивања ове врсте учинимо што поузданијим и вреднијим.[27] Сви добијени подаци односе се на 1941. годину, тако да упоређивања са првим поратним пописима могу непосредно да укажу на промјене настале током другог свјетског рата.

Све добијене опште показатеље за Зетску равницу распоредили смо по мањим насеобинским подручјима, како би их што исцрпније могли анализирати. Тако смо, поред Зете и Љешкопоља, у том смислу издвојили села Малесије, која припадају ободној зони Зетске равнице, затим она што припадају старој Црној Гори, односно доњој Љешанској нахији и, најзад, она што се због близине Подгорици, условно могу (ријеч је о предратном времену) сматрати окоградским.[28] Напомињемо да смо се у појединачном приказу села укратко осврнули и на нека мања, која у поратним пописима нијесу посебно вођена, већ су пописана у оквиру Туза и Титограда. Таква су око Туза — Вуљај (Вулевићи), Акшабанај (Акшабановићи) и Шипчаник, а око Титограда — Забјело. Добијене податке о њима (за 1941. годину), сходно наведеној теригоријалној подјели, прикључили смо: прва три — подручју односних села Малесије, а четврто — групацији окоградских села.[29]

Прибрани подаци (види табелу 5) показују да је, на територији Зетске равнице, у њених 45 села било 98 заселака са 2.736 кућа у којима је, те 1941. године, живјело 3.016 домаћинстава са 17.105 становника, односно просјечно у свакој кући по 1,1 домаћинство и 6,2 становника. Међу њима је приземних било 2.134, тј. око 78% свих кућа, затим оних на коноби (изби) 590, односно 21,5% и двоспратних свега 12. У 2.627 кућа (96%) користило се огњиште, у 84 (3%) огњиште и шпорет, а само у 25 њих (0,9%) само шпорет. Просјечно је свако село имало 60,8 кућа, односно сваки заселак око 28. Од њих је свако село у просјеку имало 47,4 приземних кућа или тзв. спратних (на изби или коноби) 13,1. У остали грађевинско-смјештајни фонд улазило је 3.558 помоћних објеката од којих 1.735 појата (48,7%), 1.051 свињарника (29,5%) и 272 живинарника (21,6%). Густина кућа за становање на селу, по километру квадратном, износила је 8,5, а помоћних објеката 11,1. Густина, пак, домаћинстава била је 9,4, а становника 53,4.

Највећи дио Зетске равнице захвата Зета — 156 км², тј. 48,7% њене територије. Сачињавају је 22 села са 36 заселака и укупно 1.650 кућа, односно 60,3% свих кућа у Зетској равници. Од њих су 1.412 (66,1% од свих) приземне, 39,6% на коноби и само 4 двоспратне. У 1.619 кућа, тј. у 98% њих, коришћено је огњиште, а само у 27 огњиште и шпорет и у двије шпорет. Од око 2.292 помоћна објекта (64,4% од свих у равници), појата је било 1.131 (49,3%) и свињарника 695 (30,3%). Домаћинстава је било више него кућа (1859 : 1650) за 209, тако да је просјечно 1,1 домаћинстава живјело у једној кући, тј. око 6,2 становника. Овдје је заправо био релативно велики број већих кућа, било дужих приземних или кућа на коноби у којима је становало по два или више домаћинстава. Послије групације окоградских насеља, Зета је била највише насељена; на квадратном километру било је 10,5 кућа, 11,9 домаћинстава и 66,4 становника, а у неким селима знатно више. У Бијелом Пољу, рецимо, било је 14 кућа/км² и исто толико домаћинстава, а становника око 70; у Голубовцима је било 10,7/км², домаћинстава 15 и становника око 92; у Шушуњи — по истом редосљеду, по око 15—16 првих и других и око 90 трећих итд. У Љешкопољу је у 467 кућа живјело 511 домаћинстава и 2.816 становника, односно просјечно у једној кући 6,0 становника. У њему је само 91 кућа била на коноби (изби), а остале (изузев двије на спрату) биле су приземне. Оно је било доста ријетко насељено: на километру квадратном било је 6,6 кућа, 7,3 домаћинстава и око 40 становника. Чак и у њему, гдје је неколико села ближе граду, само је 16 кућа једновремено користило огњиште и шпорет, док су се само двије куће служиле једино шпоретом. У наведеним селима Малесије и доње Љешанске нахије таквих кућа уопште није било, док их је у групацији окоградских села било свега 21. У том дијелу Малесије насељеност је, у односу на Љешкопоље била још рећа. Кућа је, наиме, у њему било 4,2/км², домаћинстава 4,7 и становника 30,5. Исти тај однос у подручју доњољешанских села изгледао је овако: код првих и других 6,2 и код трећих 33,0. Као што рекосмо, у наведеним окоградским селима насељеност је била највећа. У њима су, мада углавном на релативно малом растојању, размјештене 23 групације кућа које се, као такве, у већем броју не могу сматрати правим засеоцима. Сврстали смо их у ту врсту ситних насеља, како бисмо истакли њихову „разријеђеност". На њихова 23 км² атарске површине, односне године било је 285 кућа са исто толико домаћинстава и 1.705 становника. Сразмјерно површини, овдје је и кућа на коноби било највише. На једну кућу у просјеку је долазило по око 6 становника, а густина кућа и домаћинстава износила је 12,4/км² и 74,1 становника, итд. Будући да су у наредним освртима за свако село дати односни подаци, између свих њих могу се вршити истоврсна упоређивања.

Напомене:

[1] Б. Гушић, Наше приморје (хисторијско-географска студија), Поморски зборник, Загреб, 1962, стр. 32, 33.

[2] Исто, стр. 44. »Res publica Docleatium« (Corpus inscriptionum Latinarum III, n. 1075), »вјероватно је илирско предримско име било Docla. Упоредити и натпис »Princeps civitatis Doclatium« нађен у Грахову. (Н. Вулић, Два римска натписа из Црне Горе, Вјесник Хрватског археолошког друштва. Н. С. VIII, Загреб, 1905, стр. 173). »Град (Доклеа) се по својој величини и пространству додуше није могао мјерити са главним градом читаве Далмације, са Салоном, али који је по својим јавним зградама, по термама, форуму, споменицима и храмовима, као и по животу својих грађана тада без сумње представљао богати центар ове широке и плодне области«. (Исто, стр. 44).

[3] Истина, »практично, Римско Царство је сељаке у провинцијама, задржало у полуропском положају и истински процват градова врло је мало и посредно допринио благостању на селу«. (П. Гримал, Римска цивилизација, Београд, 1968, стр. 234).

[4] К. Јиричек, Историја Срба, I, стр. 124, 125; Ф. Шишић, Љетопис Попа Дукљанина, стр. 66, 73.

[5] P. Sticotti, Die romische Stadt Doclea, стр. 219.

[6] Ј. Ердељановић, Кучи, Братоножићи, Пипери, стр. 47; М. Шобајић, Старине у Зети, Београд, 1892, стр. 94.

[7] Б. Гушић, исто, стр. 45.

[8] Византијски извори за историју народа Југославије, т. II, САНУ, Византолошки институт, књ. 7, Београд, 1959, стр. 63, 64; К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку, Зборник, К. Јиречека, САНУ, Одјељење друштвених наука, књ. 33, Београд, 1959, стр. 230—232.

[9] К. Јиречек, исто, стр. 230. »Нови град је по свој прилици у старијој историји Зете врло важан град Превлака, који лежи у Которском заливу на једном полуострву, док се Лонтдоклеа »до данас не може позитивно утврдити«. (Исто, стр. 231).

[10] »...Треба нарочито упозорити, каже Б. Гушић, на случајеве у унутрашњости, који јасно говоре о контаминацији старог илиро-романског становништва са свјежим словенским досељењем.« (Б. Гушић, исто, стр. 42). Са 11 посједника кућа, Какарики се, почевши од поглавице Giergi Cacharichi спомињу у Скадарском катастру из 1416. године. (С. Љубић, Скадарски земљишник од год. 1416, Старине, XIV, стр. 46). Ту се уз њих спомиње и Andrea Matagulsi.

[11] И. Радуловић, Становништво Зетске котлине, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 5, Подгорица, 1934, стр. 61.

[12] Просвјета, Цетиње, 1893, стр. 536.

[13] К.Јиречек, Историја Срба, II, стр. 400.

[14] П. Ровински, Черногорија, I, стр. 439.

[15] И. Радуловић, Трагови старијих насеља у Зетској котлини, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 2, Подгорица, 1931, стр. 69. »Народ каже да су њени становници више пили млијека и вина него воде, и да се у њој упрезало 80 пари волова« (исто).

[16] »Прије 20 година, камење од тих села употребљено је за грађење магазина на Плавници, гдје је подигнут вјештачки хум, на коме је магазин намјештен«. (М. Мијушковић, Ријеч-двије о Скадарском језеру — »Блату«, Књижевни лист (часопис), Цетиње, 1901, св. IX—X, стр. 332.

[17] »Када је Стефан Црнојевић у септембру 1452. године однио код тврђаве Медуна побједу над деспотовом војском, у којој је било и одреда из Горње Зете, и посјео Подгорицу, Млечани су му послали позлаћене тканине на поклон. Деспотова војска под командом Томе Кантакузина постигла је извјесне успјехе још идуће године. Заузето је било »Црнојевићево гнијездо Жабљак, и опустошена његова села. Тражећи од Млетака војну и новчану помоћ, јављено је да је од 590 сељачких кућа, деспотова војска попалила 560«. (Историја народа Југославије, прва књига, Београд, 1953, стр. 464, 465).

[18] Иза доба турске власти, тачније речено од само њеног почетка, и за утврђења и за насеље у старој Подгорици, као и прије, користило се обдјелано камење са Дукље. Тако се »првог марта 1474. године, спомињу узидани фрагменти и написи из Дукље у кућама Подгорице«. Такви написи у старој подгоричкој вароши мјестимично су видни и данас. (И. Шафарик, Acta Archivii Veneti, № 526, Гласник Друштва Српске словесности, књ. XV, Београд, 1862, стр. 173; С. Љубић, М. Болице Опис Санџаката скадарскога, стр. 181; Б. Гушић, исто, стр. 44).

[19] Слободна мисао, 1925, бр. 131, стр. 2.

[20] П. С. Радусиновић, Насеља сатре Црне Горе (посебни дио), САН, Одјељење друштвених наука, књ. 92, Београд, 1985, стр. 20; о изради тигала, опширније видјети код Ј. Вукмановића: Тигларство у Црмници, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XII, Београд, 1937, стр. 117—125. У истом Гласнику је и Вукмановићев рад: О изради црепуља и печењу хљеба у Црмници, стр. 133—135.

[21] Куће су већином поземљуше, има их и на поду, али много мањи дио; саграђене су од камена и клака. Камење у неком дијелу кућа јесте све

сами облутак, којег се налази доста у цијелој равници зетској: великог и малог... Нијесу све куће грађене од облутака, него много већи дио грађен је од великог камења, које је ломљено у Српшанској главици и Вуковачкој гори или Куриоцима. Они који су били сиромашнији, мјесто клака, употребљавали су неку бијелу земљу, али је таквих врло малени дио; остале су грађене клаком, којег су набављали из Вуковаца, Понара, Подгорице, Љешкопоља, Куча, Пипера и из оближњих мјеста из Арбаније«. (А. Јовићевић, Куће и кућевни намјештај у Зети, Просвјета, 1892/93, св. 6, стр. 211—214; Стање кућа у Црној Гори, Братство, VIII, Београд, 1899, стр. 211—248).

[22] О изгледу покућства, Б. Шварц је записао: »покућства, изузев неколико просто израђених столица и једног стола, или само више пањева са издубљењем за сједиште, већином уопште нема. Прозоре замјењују обично мали отвори снабдјевени унутрашњим капком. Али нигдје не недостаје чађави котао, који виси о ланцу о таваници. У њему спрема домаћица готово сву храну... Димњака за одвођење дима што га развија ватра црногорски станови још не познају, тако да човјек лако може претпоставити атмосферу у њима и апсолутно црнило које је једини украс простих зидова. У углу или у некој врсти преграде стоје постеље обитељи, то јест тврде даске, попут преклопних кревета, снабдјевене ћебином само покривачима и пољавама... Станови друге класе, састоје се редовно само од приземља које је већином још утолико простије уређено него обитавалиште богатијих, што овдје служи као патос мјесто трулих, грубих и избушених дасака, само гола, тврда, доста често и влажна земља.« (Странци о Црној Гори и Црногорцима, Записи, 1939, св. 1, стр. 28—34).

[23] А. Јовићевић, Стање кућа у Зети, стр. 212.

[24] У осврту на еволуцију куће као грађевинског објекта у цетињском крају, архитекти Б. Симоновић и З. Петровић закључују, да се у њој могу »утврдити следеће фазе«. Првобитна кућа је била ‚поземљуша' у којој се становало са ‚живом' (стоком). Касније је она подијељена на два дијела. За становање и за ‚живо', али са једним кровом. Нова развојна фаза куће је спратна кућа код које се 'живо' држало у коноби. У најновије вријеме ‚живо' се више не држи у коноби већ у засебном објекту за ‚живо', у ‚појати'. Међуразвојна фаза код постојећих поземљуша је одвајање простора за ‚живо' од простора за становање. Тако се и поред поземљуше у новије вријеме појављује појата за живо«. (Сеоска насеља, дворишта и куће у околини Цетиња, Гласник Етнографског института, САНУ, књ. II—III, 1953—1954, стр. 383, 384. Сматрамо да се овим мишљењем може обухватити и еволуција куће у Зетској равници.

[25] Ђ. Симоновић и З. Петровић, исто, стр. 381—383.

[26] Било би извјесне основе да смо и Врањину укључили у насеља Зетске равнице. Међутим, њен положај је толико специфичан да она у неку руку подједнако гравитира и староцрногорским нахијама, у првом реду Ријечкој, а затим дијелом Љешанској и Црмничкој. Својом прошлошћу је највише везана за Ријечку нахију и зато смо је посебно обрадили у оквиру насеља старе Црне Горе (Насеља старе Црне Горе), посебни дио, стр. 512—515).

[27] Анкета је спроведена у времену од септембра 1984. до јуна 1985. године.

[28] Такво је, наравно, било и село Момишићи, али га њима нијесмо прикључили зато што је оно од старина у саставу Љешкопоља.

[29] Према подручјима, наведеним у табели, села припадају: Зети (Доњој) — Вуковци, Понари, Горичани, Голубовци, Мојановићи, Махала, Балабани, Гостиљ, Шушуња, Бериславци, Бијело Поље, Курило, Бистрице, Матагужи, Врањ и Владне; и Горњој: Митровићи, Лајковићи, Српска, Ботун, Ракића Куће и Дајбабе; Љешкопољу: Момишићи, Толоши, Горња Горица, Доња Горица, Доњи Кокоти и Грбавци; подручју Малесије: Душићи, Котрабудан, Сукуруђ, Подхум, Дрешај, Вуксанлекићи, Горњи Милеш, Доњи Милеш, Омербожовићи и Диноша; Подручју доње Љешанске нахије (старој Црној Гори): Бери, Фармаци и Лекићи и окоградском подручју: Маслине, Дољани, Загорич и Забјело. До првих пописа послије 1945. године Забјело је вођено као горњозетско село. Прикључујући га овој групацији села, искључили смо га из подручја Зете. Исто тако, с обзиром на то да се оно не појављује у пописима послије

1948. године као посебно село (као ни Вуљај, Акшабанај и Шипчаник) нијесмо ни њега ни ова три насеља укључили у општи збир насеља Зетске равнице. Наглашавамо, ово због тога, што се без њих, низови података из поратних пописа и њихово упоређивање са ранијим стањем могу несметано изводити, држећи се садашње подјеле насеља. Међутим, код расподјеле насеља према подручјима, добијене податке за Вуљај, Акшабанај и Шипчаник за 1941. годину урачунати смо (у табели) у опште податке за подручје наведених села Малесије. Износи тих података, као и за свако друго село дати су у наредном посебном осврту на свако од њих.

2. СЕОСКА НАСЕЉА

1. МОМИШИЋИ

Као воема старо насеље, Момишићи су, могли бисмо рећи, одувијек имали повољан географски положај. Развијајући се у подгорини Малог брда и на плодном заравњеном потезу десне обале Мораче, они су својим положајем били повољно диспонирани како некада према старој Дукљи и Бирзитиниуму тако и према каснијој Рибници и Подгорици. Подножјем насеља наслоњеним на Мало брдо, ширили су зиратну зону свога атара, на коју се надовезивао комунични појас испаше обалном дионицом Мораче од Везировог моста до готово наспрам ушћа Рибнице у Морачу који се даље према југу и западу ширио као тзв. Момишићко поље ка атарима Горње Горице, Толоша и Вранића. Укључујући и знатан источни дио Малог брда атар села је у међуратном периоду захватао површину од око 4,5 км². Међутим, према пописима од 1961. године наовамо, величина атара Момишића израчуната је на 284 хектара, односно на нешто више од 2,8 км².

У атару насеља, како смо навели, пронађени су остаци илирске материјалне културе, који датирају »из посљедњих вјекова прије нове ере«. Ти налази (обрађени и похрањени у археолошкој збирци СРЦГ и Музеју Титограда), попут »некрополе у Гостиљу, пружају веома драгоцјене податке за проучавање разних етапа развитка касне илирске културе«.[1] У римско доба преко Момишића водио је пут према Дукљи, као што је и у вријеме средњовјековне Зете и у доба Турака преко њих водио пут ка долини Зете и Никшићу. Судећи према Љетопису попа Дукљанина, по доласку Словена били су у саставу средњовјековне жупе Подлужје. Први пут се помињу 1348. године, када је цар Душан својом повељом подложио манастиру Хиландару »село у Зете Момушики с Забјелом и с брдом«. Мало касније (1355) одредио је да, као и раније, истом манастиру буду подложени »у Зете половина Каменице с људми именом Момишики и на Мораче половина ловишта«.[2] У Которским споменицима мјештани из Момишића први пут се помињу 1442. и 1444. године.[3] У турским дефтерима за Црногорски санџак из доба Скендер-бега Црнојевића, заведени су као село у саставу нахије Жупа. Према њима, године 1521. имали су 31 кућу и 15 пописаних баштина. Плаћали су за њиву Црнојевића 10, за риболов Црнојевића на Зети 30, за риболов Црнојевића на Морачи 50 и прелаз Црнојевића на Морачи 150 акчи. Према дефтеру из 1523, заведени су као село

са 32 куће и 14 пуних и 2 празне баштине. Године 1614. М. Болица је у селу евидентирао 52 куће са 120 војника.[4]

Уочи другог свјетског рата село су сачињавала три дијела: Доњи и Горњи крај и Ново село. Село је користило двије комунице — брдску и равничарску. Прва је била у Малом брду; најповољнија је била у свом југоисточном дијелу. Друга је била пониже села, дуж обале Мораче, звана Полице, па даље тзв. Бећирово поље, коришћено заједно са селом Горња Горица, те западније Благово поље, коришћено заједно са засеоком Вранићи. Главна сеоска појилишта за стоку била су на Морачи, и то: Сељановића вода, Наша вода, Божова вода, Врањево гнијездо и Гворала (извори), као и посебно изграђено појилиште у Доњем крају, звано Кликовача. Сеоска пландишта за стоку такође су била на Морачи; звала су се Кошута, Калундрица, Тамник и Загон. Риболовишта на Морачи, углавном, према одређеним дионицама припадала су поглавито старијим братствима у селу.

По А. Јовићевићу, село је 1925. године имало 48 кућа, док их је 1941. било 58; у Доњем Крају 32, у Горњем 17 и у Новом Селу 9. Од њих је било 16 на избу или коноби,[5] а ниједна са два спрата у којима би се становало; приземних је било 42. Село је припадало умјерено збијеном типу насеља; најзбијеније је било у Доњем Крају. Испод самог Малог брда, кроз Доњи Крај водио је сеоски пут — калдрма, карактеристичан за турске махале.[6] Село је имало четири међусобно, дуж насеља раздаљена бунара, звана Момишки бунар, Маркушки убао, Поповића убао и Радуновића убао. На Морачи су браћа Радетићи имали истоимени млин, чији су остаци и данас видни.

Године 1925. село је бројало 40 домаћинстава са 294 становника; 1941. године 67 домаћинстава са око 380 становника и 1948. године 74 домаћинства са 289 становника. У току рата 1941—1945. године погинуло је 27 становника, а умрло 7. У периоду 1918—41. иселила се једна породица — у Пећ, док је у годинама 1941—1945. у друге крајеве пријешло 10 породица.[7] Број интернираних лица у истом периоду (у Албанију, Италију или Немачку) износио је 31, док су у иностранство (у Америку) ишле 4 особе, од којих су се три вратиле, а 1 умрла.[8]

У 1941. години у селу су живјела, поређана по редосљеду досељавања, сљедећа братства: Маркуши, Поповићи, Радовићи, Радетићи, Бекићи, Ракчевићи, Врачани, Вучинићи, Радуновићи, Брајовићи, Бољевићи, Јовановићи, Мугоши, Радомани, Вукановићи, Лаковићи и Видаковићи.

Маркуши су се још прије доласка Турака у Подгорицу доселили (због крвне освете) из Грађана. Предање казује да су приликом доласка овдје бројили 60 војника. Одавде су се расељавали у Подгорицу и по Зети. По предању, никада ниједан Маркуш није промијенио презиме, нити се потурчио. Поповићи су овдје затекли Маркуше; и они се како смо напријед истакли, сматрају веома старом и истакнутом патриотском породицом. Радовићи су се, као што је и А. Јовићевић записао, од њиховог истакнутог братственика

Сава Радовића, овдје доселили из Херцеговине. Радетићи су се због сиромаштине доселили из Пипера (село Радећа). Овдје се броје на око осам пасова, што ће рећи да су се у Момишиће доселили прије око 250 година.[9] Родоначелник момишићких Бекића је Бека Љаков из Куча (Орахова) који се, као сиромах, почетком XIX вијека овдје доселио. До 1941. године Бекића је овдје било два бројна домаћинства из којих се развило неколико породица. Овдашњи Буровићи су из Црмнице, од братства Цаковића из Лимњана. Братство је добило име по првом досељенику Буру, досељеном двадесетих година прошлог вијека. До 1941. године било их је пет домаћинстава. Ракчевићи су са Љуботиња (село Смоковци). Њихов предак, звани Ћирко, учествовао је са својим племеницима Љуботињанима у бици на Загоричу (1876), гдје је био тешко рањен. Као рањеник, повукао се ка Златици, односно Смоковцу и ту се привремено настанио. Пошто је доселио породицу, преселио се у Момишиће, гдје је као ратни ветеран од ондашњих власти добио један дио имања, док је други, како изгледа, купио од сусједа. Дио добијене земље припадао је муслиманској породици Хаверића, која се одавде иселила. До 1941. године овдје је било пет домаћинстава Ракчевића. Врачани (Радетићи) дошли су овдје почетком овога вијека из Враке, због чега су били познатији као Врачани него као Радетићи. Изумрли су уочи другог свјетског рата. Исто тако почетком овога вијека из Пипера су се доселила два брата Вучинића и до 1941. године под једним кровом живјеле су овдје двије њихове породице. Радуновићи су се 1904. године доселили из Прогоновића и до 1941. године било их је пет домаћинстава; живјели су у три куће под једним кровом. Почетком овог вијека досељени су још Вукановићи из Пипера и Бољевићи из Горње Горице (живе у Горњем Крају), а двадесетих и тридесетих година овога вијека Брајовићи из Бјелопавлића, још једна породица Бољевића из Горње Горице (живи у Доњем Крају), Јовановићи из Комана (живјели у Новом Селу), Мугоши из Доње Горице, Радомани из Љуботиња и Лаковићи из Лекића. Досељени Брајовић ожењио се одивом Поповића и на њеном имању остао.

Захваљујући у првом реду поменутим комуницама, као и пасиштима у љешкопољском лугу, гдје је било довољно траве и доста воде, Момишићани су држали бројну стоку; рачуна се и до 3.500 грла. Преко љета, један број домаћинстава, уз уобичајени натурални најам, давао је стоку »на планину«, и то углавном Пиперима и Морачанима. У међуратном периоду село се поред виноградарства, особито бавило производњом дувана.

Без обзира на број братстава, за село је била веома карактеристична патријархална солидарност која се, нарочито у годинама уочи другог свјетског рата, манифестовала у његовом социјално-политичком јединству, што је до веома видног изражаја дошло у другом свјетском рату у коме је ово релативно мало село, од ондашњих режима звано мала Москва, масовно учествовало у народноослободилачкој борби.

Напомене:

[1] Историја Црне Горе, I, стр. 135, 138; О. Велимировић-Жижић, Налаз у Момишићима, стр. 193 и д.

[2] С. Новаковић, Законски споменици, стр. 421, 429; М. Динић, Два наша средњовјековна града, стр. 202.

[3] Р. Ковијанић, Помени црногорских племена у Которским споменицима, II, стр. 45.

[4] Б. Бурђев, Дефтери за Црногорски Санџак из времена Скендер-бега Црнојевића, стр. 355, 381; С. Љубић, Марјана Молице Которанина Опис Санџаката Скадарског од године 1614, Старине, ЈАЗУ, књ. XII, Загреб, 1880, стр. 170. (»Questa villa confina son Podgoriza, dividendola de essa Morazza fiume«).

[5] Избом или конобом сматра се доњи дио куће, намијењен стоци, живини и разној остави. У 2 куће коришћен је шпорет, у 15 и огњиште и шпорет, а у осталима само огњиште. Данашња стара кућа Влада Маркуша, до данас је дјелимично сачувала своју оријенталну архитектуру, тј. тријем, веранду, табљиште и скалине. Налази се у Доњем Крају.

[6] На некадашње становање муслимана у селу, којих је овдје било до ослобођења Подгорице од Турака подсјећају топоними: Сељановића вода (ријеч је о Селхановићима који и данас живе у Титограду), Аровића вода, Црњака Аверића (дуд бега Хаверића) и Омерова улица.

[7] Овај одговор о пресељењу 10 породица добијен је на питање постављено у анкети, које гласи: »Број исељених у периоду 1941—1945. године и гдје су се преселили. Овдје урачунати и оне који су као преживјели партизани и ратни логораши остали после 1945. године да живе у другим крајевима.« Значи, они који се нијесу вратили у село, засновали су 10 породица.

[8] Питање у анкети за први дио овог одговора гласило је: »Број интернираних у окупаторске логоре у периоду 1941—1945. године«, а за други дио одговора: »Број сатновника који је у периоду 1879—1914. године ишао у иностранство ради зараде; посебно колико у Америку; колико их је тамо остало и колико их се вратило«. У истом смислу, ово друго питање постављено је и за период 1918—1941. године, али таквих у овом случају није било.

[9] По породичном предању, била су три брата у селу Радећа: Миличко од кога су Миличковићи, Раде од кога су Радевићи и од Радете Радетићи у Момишићима. Прије око 80 година једна њихова породица одавде се иселила у Подгорицу, од које данас има 3—4 домаћинства.

2. ТОЛОШИ

Пружају се читавом подгорином Вељег и дијелом Малог брда. Будући да су на домаку Подгорице и главних путева у Зетској равници, одликује их повољан географски положај. Имају релативно велики атар, чија граница, почев од моста на Трешаници води Вељим брдом према западу до врха Клопотника, а одатле преко Мећеће и Цукаља и од Мећеће до Опаљеног дола. Одатле граница иде преко Плочица од Дубочице и Високе греде, те испод Ћуковића до на куће Стаматовића. Од њих се према сјеверу наставља преко Малог брда до Градине (турске утврде на истом брду), а одатле на потезу Вранића, до куће Стева Раичковића. Од подножја Малог брда граница према истоку води Благовим пољем до Груде Љака Раичевића, односно до Веље Груде и до Виноградина. Од њих се наставља до Кућишта Булатовића, а затим јужно улицом Бошковића (Раичевића) до Команског моста на Ситници, одакле узводно

њеним коритом до ушћа Трешанице, те њеним током до поменутог моста, тачније до Главице Вељег брда изнад њега. Дужином (си — јз) од око 5 км и ширином (сз — ји) од око 4 км, атар села захватао је око 20 км². Од почетка 1947. године, сеоске комунице (у Толошком пољу) и знатан дио приватних имања захваћени су виноградима државног добра, тако да је атар села смањен за око 1.213 хектара, па данас има 944 хектара, односно око 9,4 км².

С обзиром на положај и повољне природне услове, први замеци овог насеља су, свакако, веома стари. Ниже села недавно су пронађени остаци римског гробља, поред кога је пролазио римски пут према Даљму и Бјелопавлићкој равници. У дијелу села, званом Лужани, према предању, било је једно од станишта »Бана Лужанина«.[1] Пониже Лужана налази се Мрњавчевића груда, везана по предању, за историјске Мрњавчевиће, опјеване у народним пјесмама.[2] У турском дефтеру из 1523. године наводи се »вакуф текије чауша Скендера из Подгорице«, његова ливада у Горњем пољу код Толоша, коју држи Пир Алија, као »чифтлук хоце Алије, хатиба из Подгорице«.[3] Према дефтеру из 1521. године, насеље је припадало нахији Жупа и имало 10 кућа, а према дефтеру из 1523. године — 9 кућа. Вранићи, пак, као дио села имали су 1521. године 26 кућа. По М. Болици, Толоши су 1614. године имали 27 домова са 58 војника, а Вранићи 38 домова са 87 војника.[4]

Село се протеже самом подгорином дијела Малог и готово читавом источном страном Вељег брда. Уочи другог свјетског рата сачињавала су га три дијела: Толоши, Лужани и Вранићи. Лужани су, по свој прилици, најстарији, средишни дио села; Толоши захватају његов највећи простор, а Вранићи су смјештени у углу између односна два брда.[5] Као и код Момишића, поред доста широке имовинске зоне чији су првотни потези распоређени пониже кућа, за сеоске комунице коришћен је простор у поменутим »пољима« на једној, и на веома огољелим брдским странама изнад кућа, на другој страни.

Према подацима А. Јовићевића, село је 1925. године имало 64 куће.[6] Године 1941. њихов број је износио 87, и то у Толошима 42, у Лужанима 28 и у Вранићима 17. Од њих су 73 биле приземне, а остале на изби. У свим кућама је постојало огњиште. Пониже села пролазно је тзв. Спушки пут, који је водио од Подгорице према Спужу.[7] Дијелови имања од кућа до њега обично се уопштено називају Бостани и на њима су углавном виногради, воће, поврће и др., те добрим дијелом представљају повеће окућнице. Село се водом снабдијевало из 12 бунара, од којих су 3 била сеоска, изграђена мобом, а остали приватни.

Године 1925. село је имало 83 домаћинства са 581 становника; 1941. год. 94 дом. са 532 станов. и 1948. год. првих 99 и других 506. Дијелови села су 1941. године бројали: Толоши 230, Лужани 155 и Вранићи 147 становника. У периоду 1941—45. године погинуло је и умрло 26 лица. Од 1879. до 1914. године три мјештанина су била на привременом раду у Америци.

У Толошима су највећа братства: Видаковићи, Вратнице и Мирановићи; у Лужанима Раичевићи, а у Вранићима Пејовићи и Ива-

новићи. Међутим, најстарије братство у Толошима су Вратнице. Послије Косова доселили су се у Враку, а касније у Љешанску нахију, у Станисељиће. Ту су, по Враки, названи Вратнице. У Враки су се звали Дамбарићи, гдје су оставили истоимене рођаке, доцније назване Поповићи, по поповима у своме братству. Из Станисељића су се, због крвне освете, доселили почетком XVIII вијека. Нијесу се много множили; како изгледа, овдје су доста страдали од маларије. Видаковићи су досељени из Фармака око 1780. године. По њиховом братственичком предању, даљом старином су из Бјелопавлића, одакле су послије убиства спушког аге, три брата (Петар, Ћекла и Калуђер) пребјегла у Катунску нахију, у Ћеклиће, гдје је, по Петру, село Петров До добило име, по Ћекли — Ћеклићи, а по Калуђеру — Калуђеровићи. Због крвне освете, одатле су предигли у Фармаке, а затим због истог разлога у Толоше. Ту су затекли Вратнице и муслимане Оручевиће и Вранићe. Код Оручевића су доцније купили имање. И данас се у Толошима два мјеста називају Оручевине.[8] Мирановићи су се преселили из своје недалеке матице у Доњим Кокотима, а Раичевићи су се као род Мартиновићима, доселили из Бајица. Ивановићи и Пејовићи досељени су из Љешанске нахије. Потичу од братства Богојевића и Поповића, али су због крвне освете промијенили презиме. Бољевићи су из Горње Горице, гдје су се давно доселили из Албаније. Шундићи су из Никшићке Жупе; најприје досељени у Пипере почетком XVIII вијека, а затим крајем прошлог вијека у Вранићe.[9] Бечићи су се овдје преселили из Зете (Балабани), а даљом старином су са Чева и сматрају се родом од Вукотића. Пребјегли су у Зету због крвне освете. Милошевићи су због сиромаштине дошли из Пјешиваца, а Ремиковићи због крвне освете из Љешанске нахије. Поријеклом су од Поповића, али су промијенили презиме. Брацановићи су из Враке; досељени због крвне освете. Звали су се Решетари. Вјероватно су даљом старином из Загарача. Мугоше су овдје досељени из Доње Горице, а Раичковићи из Љешанске нахије (Парци). Из исте нахије су овдашњи Брновићи, Кажићи и Вукчевићи, док су Савковићи из Братоножића, гдје су се презивали Стефановићи (презиме промијенили због крвне освете). Стаматовићи су из Пипера и немају родбинску везу са загарачким Стаматовићима, а Златичани су даљом старином из Бјелица, од братства Милића. Неко вријеме су живјели у Љешанској нахији, одакле су се преселили на Златицу и по њој добили презиме. Касније су одатле, због крвне освете, пресељени код Подгорице, на мјесто звано Крушна главица (Крушевац). Пошто је краљ Никола ту саградио дворац, Златичанима је дао имање у Лужанима.

У селу није било братственичких комуница, док су сеоске комунице обично коришћене током љета, и то послије косидбе сијена. Локација им је била погодна; налазиле су се доста близу села и биле су окружене рјечицама за напој стоке. Биле су то — Толошки и Љешкопољски луг.

С обзиром да је овдје сточарство било знатно развијено, неколико домаћинстава са бројним стадима давале су овце на планину — Кучима. Они су одавде изгонили и до 3.000 грла.

Слично Момишићима, и овдје су услови за виноградарство веома повољни. Највише је заступљено на окућницама. Производња дувана се у међуратном периоду сматрала доста уносном, па је увелико гајен.

У атару села, на западном дијелу Толоша налази се турско утврђење, звано Град. Изграђено је на каменој греди, званој Црвена стијена — у циљу заштите тог дијела граничне зоне према старој Црној Гори, као и поменутог веома важног Спушког пута. Ниже њега у равници, сматра се да је био манастир чији су мањи остаци (темељи и мање зидине) били видни још крајем прошлог вијека. Близу њих је пећина Магара. Први пут испитивана крајем 1964. године.[10] Ниже средњег дијела села је црква св. Макавеја, подигнута на темељима веома старе истоимене цркве 1897. године.[11] У Лужанима је на једном брежуљку, такође, била стара помања црква, па се то мјесто и данас назива Црквине.

Напомене:

[1] У поменутој Зетској пресуди из 1455. године помињу се Лужани: Владо Добријевик, Карко Ратковик, Радела Бубик, Божидар Гјургиевик и остали Зекијани мали и големи који се при нас намјерише. (А. Соловјев, исто, стр. 43). Племе Лужани налазило се сјеверно од Скадарског језера, а помиње се 1455. године као »Luxeni«. (Г. Шкриванић, Именик географских назива средњовековне Зете, стр. 31).

[2] А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље, стр. 386, 387.

[3] Б. Бурђев, Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII вијеку, стр. 41, 67.

[4] С. Љубић, исто, стр. 170. Ови подаци за Вранићe вјероватно обухватају и Лужане.

[5] Један дио Лужана назива се Чигаљ.

[6] А. Јовићевић је истраживао Зетску равницу током 1924. и 1925. године. Његове податке у овом раду датирали смо са 1925. годином.

[7] Пут је, поред осталог, за турско доба био штићен утврђеним посадама на Црвеној стијени (Вељем брду) и Малом брду.

[8] Према казивању старијих мјештана поред агалука Оручевића и Вранића (по којима је односни дио села добио име) исте су овдје имали још Азгановићи (једини прави Турци), Ибраимовићи, Мећикукићи, Пиранћи, Османагићи и друге повлашћене муслиманске породице.

[9] Године 1792. помиње се Аксентије Радонић-Шундић из Никшићке Жупе, сатрјешина манастира Студенице, а 1804. као старјешина Мораче, гдје је имао значајну улогу у подухватима Херцеговаца и Брђана противу Турака. (А. Лубурић, Дробњаци, Београд, 1930, стр. 256).

[10] Политика, 2. новембар 1964, стр. 9; Побједа, 29. новембар 1964, стр. 8; исто, 11. фебруар 1965, стр. 6; исто, 18. фебруар 1965, стр. 16; исто, 25. јуна 1966, стр. 6; Титоградска трибина, 24. јул 1966, стр. 6.

[11] Педесет година на престолу Црне Горе (1860—1910), Цетиње 1910, стр. 108.

3. ГОРЊА ГОРИЦА

Захватајући дио средишњег простора љешкопољског подручја и непосредно излазећи на главни стари пут Подгорица — Цетиње,

ово село има веома повољан положај. У животу Подгорице одувијек је имало улогу приградског насеља. Његов атар у главним потезима уоквиривали су: на југоистоку Драчи и Морача, на сјеверу Бећирово поље, на сјеверозападу Садине, на западу Ситница и Толошки луг и на југу брдо Горица. Ширина атара на правцу сјевер — југ износила је око 2 км, а дужина правцем исток — запад око 4 км; дакле, површина му је била око 8 км². Као дијелови села, издвајају се: Село (у ствари његова главнина), Дубрава, Мратиња и Мратињска главица.[1] Комунички дијелови атара су: Драчи, сјеверна страна брда Горице, Веље Садине и Бећирово поље. И овдје, као по правилу, комунице се налазе у периферној зони атара. Карактеристична мјеста атара на којима су размјештени посједи носе имена: Побрежје, Станкаче, Добруша, Веље баштине, Кућишта, Крљевића гомила, Раичева главица, Туковине, Белај бријег, Мустафина локва, Омеров мостић, Округлаче, Рог, Блатиште, Понори и др.

Од поменутог старог пута према Цетињу одвајао се крак који је, пролазећи кроз ово село, излазио на Ситницу према Берима и Крусима и даље водио према љешанској нахији, док се од њега, такође, одвајао крак и западним дијелом села, преко Ситнице, ишао за Комане. Ови путеви имали су у доба Турака врло деликатну и често кобну улогу за ово село, јер су их Турци користили у походима на Црну Гору. Зато, није нимало случајно што су овдје, на Мратињу, Турци, односно муслимани имали своје насеље као предстражу према Љешанској и другим нахијама. Све до седамдесетих година прошлог вијека оно је имало коју десетину кућа у којима су живјели Аматбашићи, Ђурђевићи, Цановићи. Ту поред њиховог гробља, била је вјероватно и некаква њихова џамија; највјероватније је на том мјесту било сједиште црногорског кадије, који се у Љешкопољу помиње још 1523, а затим и код М. Болице 1614. године.[2] По свој прилици, овдје је прије доласка Турака био какав манастир или црква, коју су они порушили. Приликом ослобођења Зетске равнице од Турака муслиманске куће на Мратињу су попаљене, а нешто касније оба сусједна села (Горња и Доња Горица) на погодном међусобном средишту подигла су цркву св. Николе.

Мада у атару села засад нијесу пронађени било какви старији археолошки остаци, нити пак неки писани средњовјековни помени о њему, ипак је, с обзиром на поменуте и друге налазе у сусједним насељима, логично претпоставити да су и зачеци овога насеља веома стари. Његово име по брду Горица, је словенског поријекла. У турским дефтерима из 1521. и 1523. године се под тим именом не помиње (али, помињу се оближња села Толоши, Вранићи, Момишићи, Стањевићи, Пиранићи, Десићи, Грбавци, Бери), док се у попису М. Болице (1614) наводи као Горица са 43 куће и 100 војника. Овдје се највјероватније мисли на обје (и Горњу и Доњу) Горице.[3]

Тај релативно мали број кућа се, услед јачања турског пригиска и завођења чифлучког система у XVII и првој половини XVIII вијека, није знатније увећавао. Утолико прије што је на територији Љешкопоља у том међувремену било неколико обрачуна са Турцима. Године 1604. скадарски санџак-бег Али-бег Мемибеговић је са 3.000 људи, при походу на Црну Гору, спалио два села у Љешкопољу, али је ту био и поражен од Црногораца. То се поновило и

1613. године, када се Арслан-паша био намјерио да насилно прикупи харач од Црногораца. При свом походу на Црну Гору 1714. године, Ћуприлић је у Љешкопољу посјекао многе Црногорце.[4] Такве околности, може се рећи, утицале су да је до нешто већег усељавања у Љешкопоље дошло тек другом половином XVIII и током XIX вијека, тј. откада су спушки и подгорички агалуци добрим дијелом захватили и љешкопољска села. Сем Бољевића и Раичевића, који се сматрају најстаријим досељеницима, сва остала братства су се прије или касније доселила у односном периоду.

Према А. Јовићевићу, село је 1925. године имало 75 кућа у којима је, по попису из 1925. године, живјело 95 домаћинстава са 550 становника. До 1941. године број домаћинстава се попео на 117, а становника на 596. У рату 1941—1945. погинуло је 47 (у партизанима 19, у четницима 28), а умрло 8. У Америку је до балканских ратова на привремени рад ишло 3 мјештанина. Године 1948. село је имало 125 домаћинстава са 559 становника. Значи, за осам година (1941—48) село се увећало за свега 8 домаћинстава, а број становника смањио за 37. Према анкетним подацима, приземних кућа у селу је 1941. било 99, а на спрат 18. У њиховом доњем дијелу (избама) стајала је стока. Отприлике у половини села (у његовој главнини и Дубрави) куће су, као и сада, биле доста збијене, а у другој половини извјесно размакнуте. Само су два домаћинства у кући користила шпорет, а сва остала огњиште. Село је заједно са Доњом Горицом имало школу.

У селу су (1941) живјели: Бољевићи (42 дом.), Раичевићи (25), Булатовићи (7), Поповићи (6), Радовићи (6), Милићи (5), Мугоше (4), Марковићи (3), Пековићи (2), Вукчевићи (2), Мирановићи (2), Перовићи (2), Јанковићи (2), Раичковићи (1) и Бикановићи (1). Бољевићи су род Милићима, Вукчевићима и Аматбашићима, чији су преци у XVI вијеку дошли од Љеша из Албаније. Раичевићи су од ужег рода Мартиновића из Бајица. Потичу од попа Ивана Мартиновића, који се, због убиства једног Ераковића из Његуша, преселио са своја три сина у Бандиће, одакле је послије краћег времена прешао у Спуж. Ту су ускоро затим умрли поп и један му син, док се други потурчио, а трећем се изгубио траг. Од првог поповог сина остало је мушко дијете коме су, по старом претку Раичу, дали име Раич, а по њему се једно мјесто у Ловћену назива Раичев до. Пошто је одрастао, Раич се из Спужа преселио — прво у Чигаљ (Лужани), а потом у Горњу Горицу. Родствене везе између Мартиновића и Раичевића одржавале су се до првог свјетског рата, тако што су Раичевићима, за њихов дио у Ловћену, Мартиновићи повремено давали по 4—5 овнова или јарчева, које су Раичевићи обично продавали и приређивали заједничку трпезу. Иначе, током готово 350 година колико су овдје, знатно су се народили и расељавали у друге крајеве Зетске равнице и другдје. Сматрали су се родственицима са муслиманима Пиранићима из Ботуна, за које се тврдило да потичу од потурченог поповог сина. Булатовићи су се, због крвне освете, овдје доселили из Роваца крајем XVIII вијека. Даљом старином су из Херцеговине, а назвали су се по претку Булату. Поповићи су род момишићких Поповића, чије поријекло, како смо навели, датира из доба Ивана Црнојевића. Радовићи су, као огранак

Мирановића, досељени из Горњих Кокота око 1750. године. За Милиће смо већ рекли одакле су досељени и чији су род. Мугоше су дио доњогоричких Мугоша, а Марковићи су се доселили из Бурања. Псковићи су из Куча; најприје су се доселили у Грбавце, а одатле овдје. Вукчевићи су из Љешанске нахије, а Мирановићи из Доњих Кокота. Перовићи су из Пјешиваца, досељени (око 1900) на мираз. Јанковићи и Биковићи су из Ријечке, а Раичковићи из Љешанске нахије.

Мада су овдје настањена и стара братства, братственичких комуница није било. Преко љета село је изгонило стоку у Љешкопољски луг и то послије косидбе и превожења сијена. Чињено је то по општем договору, обично од почетка јула. Друге поменуте комунице слободно су коришћене преко читаве године. И сеоска појилишта стоке на Морачи (Шарике, Дједоваче) и Ситници (код Команског моста) третиране су као комунице.

Доста тешкоћа село је имало у погледу огријева. Мањи број домаћинстава користио је огријев са својих имања и куповином »горе« у Команима, Пиперима, Љешанској нахији и др., док је бројна сиротиња ишла по дрва у брда — Зеленику и Веље брдо, доносећи их на леђима.

Риболов на Морачи, Ситници и Матици, иако искључиво приватног карактера, имао је извјестан удио у прехрани становништва.

Сеоска и патријархална солидарност и овдје је обичајно била веома заступљена. Испољавала се приликом градње кућа — у превозу камена, пијеска, грађе и другог материјала. Помоћ се пружала и угроженима од пожара, угинућа стоке и сл. За одржавање школе и цркве постојали су одбори који су о томе посебно бринули. При изградњи и оправци путева општина је заводила тзв. кулук (обавезни рад) од по неколико дана. У годинама уочи посљедњег рата, у Доњој Горици постојала је продавница жита, односно задруга »сељачке самопомоћи«. Тих година је и ово село, мада се сматрало богатим, у општој економској кризи пролазило кроз крупне тешкоће. Једино су тада имућни мјештани могли купити пшеницу, док је око 70% других јело жути кукурузни хљеб. До новца се веома тешко долазило. Рецимо, између осталог, да је сваког дана раном зором повећи број сиромашних жена носило млијеко у Подгорицу или (по лицитацији) у болницу »Крушевац«. За један литар млијека добијало се 2,5 динара. Радити се могло само у сезони пољопривредних радова, обично код имућних сељака. Дневница једног косача износила је 15, а копача 12 динара. Косачи су највише долазили из Плава и Гусиња, а копачи кукуруза из Зете. Држање стоке и гајење дувана била су уносниија занимања. Дуваном се прилично шверцовало. Чак се мијењао за стоку, коју су у ту сврху догонили Дурмиторци и други.

Напомене:

[1] А. Јовићевић је, међутим, поред Дубраве и Мратиња, издвојио и Махалу Бољевића и Махалу Раичевића.

[2] Б. Ђурђев, Турска власт у Црној Гори, стр. 74, 75, 86; С. Љубић, Марјана Болице Которанина Опис Санџаката Скадарског од године 1614, стр. 191. Једно предање казује како су, унатраг око 300 година, неки људи дошли из Дечана на Мратиње и »по књигама« тражили старо закопано благо. Они су под неки шипак нашли два бисага новца. Чувши за то, муслимани Џановићи, на чијем земљишту је новац пронађен, даду се у потјеру за њима и на силу им отму један бисаг. За тај новац, наводно, купили су овдје неке ливаде, које се и сад називају Џановића ливаде.

[3] С. Љубић, исто, стр. 170.

[4] Историја народа Југославије, II, Загреб, 1960, стр. 544—546; Б. Поповић, Историја Црне Горе, 1896, стр. 65—73; Слободна мисао, 1929, бр. 372, стр. 3.

4. ДОЊА ГОРИЦА

Аналогно Горњој Горици, и ово село, иако мало удаљеније од Подгорице, има веома повољан природни и саобраћајно-географски положај. Започињући од мјеста Коловрата, граница његовог атара иде преко брда Горице и обухвата његову јужну страну до раскршћа пута које веже Горњу са Доњом Горицом, тј. до саборне цркве; одатле се наставља сјеверозападно и преко Мратињске главице спушта се у равницу поред трасе некадашњег канала (из доба Турака), излазећи на Ситницу код Команског моста, испод брда Зеленике. Одатле скреће низводно Ситницом, поред атара села Бери; даље пресијеца »јажу« за љешкопољске млинове, те према истоку подножјем брда Михиње и поред Фармака излази на Мирков мост на Ситници. Ту напушта ток Ситнице и скреће на исток поред ограда атара Доњих Кокота, те крајем поља Овчара иде до Мораче, до мјеста званог Дајбабски брод (код ушћа љешкопољског канала у Морачу). Одатле се наставља узводно Морачом до Коловрата. Дужином, правцем сјевер — југ од око 5 км, и ширином исток — запад о ок 4 км, атар је захватао око 20 км^2 површине.

Поред јужног дијела Горице, који се пружа изнад села и већином представља камењар, сеоску комуницу сачињава и поље Овчар које је дио равнице јужно од села и захвата простор између данашњег љешкопољског канала, Голужбе, Ситнице, атара Доњих Кокота и Мораче. И једна и друга се могла користити у свако доба године, док се Љешкопољски луг, односно Лужница, користио на начин како су то чинили мјештани Горње Горице. Поједини дијелови атара на којима су имања, носе имена: Понори, Павловине, Стањевићи, Дубравци, Папрадине, Шуме, Џановића ливаде, Тињаци, Расади, Аметовине, Почивала, Голужба, Беглаци, Мугошке ливаде, Садине и др.

Куће у селу углавном су биле поређане у самом подножју брда Горице, тј. сјеверно од главног сеоског пута. Сеоско гробље дијелило га је на два већа дијела: сјеверозападни — између двије цркве (понеко је овај дио села називао Цукаљ) и југоисточни дио од гробља до Мораче (морачки крај). Мањи засеоци су Мратиња (подно Мратињске главице), Голужба (при Овчару) и Садине, источно од цетињске цесте (при Овчару). У првом, главном дијелу села куће

су густо поређане; Мратиње је ка сјеверу, удаљено око 200 м, а Голужба и Садине око 1 км. У јужном, од главног сеоског пута који од цетињске цесте пролази цијелом дужином села, везујући се за доњогорички и берски пут, било је поређано двадесетак кућа, а данас их је неупоредиво више.

Читаво насеље је 1941. године имало 86 кућа (главнина 78, Мратиње 3, Голужба 2 и Садине 3). Приземних је било 65, са конобом (избом) 19 и са спратом за становање 2. Осим двије-три куће, које су поред огњишта имале шпорет (куће на два спрата), све остале су користиле само огњиште. У приземним кућама ријетко је гдје било патоса, а куле, тј. куће са конобом су такође имале у дијелу куће земљани под са огњиштем, а само изнад конобе — дашчани патос.

Атар села био је испресијецан многим путевима. Главни пут водио је испод села од Коловрата до саборне цркве и повезивао Доњу и Горњу Горицу. Од њега је водио пут према Љешкопољском лугу, Команима и Спужу, а затим други мањи — према љешкопољским млиновима, Голужби, Овчару, Кокотима, Дајбабском броду на Морачи и др. Кроз атар села, од Млинова до саборне цркве, водио је Љешански пут према Подгорици. До изградње цесте за Цетиње, кроз атар села пролазио је Цетињски пут, и то од моста на Ситници преко Овчара, поред Голужбе и саборне цркве за Подгорицу. Такозвани Циганski пут, водио је од Команског моста, поред Понора и између Павловина и Стањевића, до љешкопољских млинова. Помоћних објеката — магацина, радионица, алатница, мљекара (смочница) или специјално грађених свињарника и живинарника није било. За стоку су коришћене конобе, сувомеђне појате, најчешће сламом покривене, или старе куће (послије пресељавања у нове). Такве појате или конобе имала је готово свака кућа. Преграђиване су љесама па су се ту држала говеда и овце, а често и свиње и живина. Село је имало двије цркве — саборну и стару цркву са гробљем. Прва се налази у подножју брда Горица, украј пута за Г. Горицу. Обје цркве и гробље служили су за потребу и Доње и Горње Горице. Прва је изграђена послије 1890. године.[1] Имала је своје ограђено двориште и метех (3—4 рала). Сем за вјерске, служила је и за друге народне скупове и свечаности. Стара омања црква налазила се усред села. Посвећена је св. Кирику и Јудити (Ћирков дан — дан послужбице Мугоша и Милића). По предању, грађена је у доба Немањића, одмах послије цркве св. Ђорђија у Подгорици. Испред ње је велико гробље са мноштвом старих гробница.

Школа овога села, како смо навели, налази се на обали Мораче код мјеста Коловрат, односно поред цетињске цесте.[2] Добрим дијелом је грађена уз помоћ мјештана Љешкопоља. До изградње школе у Фармацима (1935—37), ову школу похађала су дјеца са подручја цијелог Љешкопоља. Школа је била веома значајан центар за културно-просвјетни и политички рад у овом крају. Од других јавних објеката, било у самом селу или његовом атару, или пак на његовој граници, налазили су се — хан и неколико млинова и мостова. Хан је био власништво поменутог Мугоше и налазио се наспрам школе, у самом подножју брда Горице. Нешто касније, уз њега је

дограђена једна просторија у којој је била смјештена општинска канцеларија, а доцније управа и магацин »Сељачке самопомоћи«.

Од великог значаја, не само за ово подручје него за читаву ширу област, били су веома бројни млинови на Ситници. Били су размјештени од Команског моста под брдом Зеленика, до Мирковог моста у Фармацима. Наиме, на десној обали ситнице подно Зеленике била су три мала млина са по једним витлом. Радили су само љети — на малој води; то су били природни понори, тј. увори и јаме испод брда. Затим на југоисточном дијелу, уз атар села Бери, гдје Ситница протиче, уз брдо Михињу били су љешкопољски млинови. То је била грађевина дуга око 15 м са седам витлова. Вода за млинове доведена је »јажом« дугом око 2 км. На јужном дијелу подножја брда Зеленике гдје Ситница скреће источно од Бери, била је изграђена »међа« (брана) на главном току Ситнице и земљаним прокопом »јажом« поведена на млинове, а одмах ниже њих сливала се у главни ток Ситнице. Ту је поред млина био мали мост преко »јаже« — на путу према Берима. Мало сјеверозападније од њега налазио се мост на Ситници; оба су служила само за пјешаке и стоку, док су запреге прелазиле »газом«, за вријеме ниског водостаја. Сматра се да су млинови грађени у рано турско доба (у XVI вијеку). Млинови и »јажа« су касније, па све до посљедњег рата, били власништво десетине домаћинстава из Љешкопоља, Бери и Круса. »Иседари« су имали разне дијелове »исе« у млиновима (цио млин, трећину, десетину, итд.); тако су их и у одређеним данима користили. Неколицина »иседара« су на »јажи« изнад самог млина били направили жичану мрежу, те преградили »јажу« и скретали рибу, углавном јегуљу — селицу кроз отвор у велики плетени »кош«. С јесени и зими, кад се јегуља сели, ловили би и по коју стотину килограма јегуље током једне ноћи. Изнад млина је (1936) био изграђен магазин за чување млива; ту се могло купити и жито и брашно. У вријеме суше млинови би, понекад, остајали без воде, а у вријеме великог водостаја били би у »поступу«, тј. вода би покрила точкове испод волтова. Вјерује се да су ови млинови грађени пошто су млинови на Морачи (на Коловрату) остали без воде коју су Турци били довели из Трешањице. Вода из Трешањице је, по прилици, вођена готово на правцу садашњег љешкопољског канала, дакле ниже Мратиње и Д. Горице, па је вода, како изгледа, »пропала« поред Мратиње — због порозности земљишта. Предање каже да су Турци изнад тог мјеста саградили нови млин, али вода није имала пада, па су тај напустили и саградили други на Ситници, тј. љешкопољски, или нови ниже Стањевића.

Од посебног значаја су и већ поменути мостови (Командски, Берски и Мирков на Ситници) који су читав овај крај повезивали са старом Црном Гором. На другој страни, преко Мораче су постојала три стална превоза чуновима (чамцима); два на Коловрату и трећи наспрам Дајбаба, код данашњег ушћа љешкопољског канала у Морачу.

Иако ни овдје за сада нијесу пронађени било какви остаци праисторијске материјалне културе, сам положај села између двије ријеке и брда Горице са његовом плодном подгорином упућују на претпоставку да је и ово насеље релативно старо. На то указују

налази сакралних средњовјековних објеката. На мјесту званом Грот, у средини села (под Горицом), били су видљиви трагови цркве или манастира, а исто тако и у Мратињу и Голужби. Између ова два посљедња постојао је поплочани пут, као што су мјестимично били видни остаци калдрме и другдје по селу. Власници имања у Голужби и сада, на примјер, то мјесто називају »Код манастира«. Ту су гомиле камења и »каменови темељи«, као и трагови креча и црвенице.

Из турског доба, поред прокопа (»јаже«) за отицање воде из Трешанице према Коловрату и остатака млинова на том мјесту који су до скоро били видни, има остатака њиховог насеља на Мратињу као и шанчева (осматрачница) на брду Горици. Такође су видни и остаци моста (званог Драгићев мост) који је преко Ситнице водио за Штеке и Горње Кокоте. Истина, предање казује да је тај мост још из предтурског доба.

Између остатака свих тих старих грађевина, свакако су најинтересантнији остаци старог насеља, званог Стањевићи, које је евидентирано и у турским дефтерима 1521. и 1523. године. Прве године оно је имало 42, а друге 40 кућа. Међутим, према Боличином попису, године 1614. имало је 25 домова са 57 војника. Захватало је простор јужније од данашњег љешкопољског канала до »јаже« за љешкопољске млинове и до старог љешкопољског пута у источном дијелу атара Д. Горице. Од насеља су биле сачуване рушевине кула и приземних кућа, као и уличице и путељци кроз насеље. Јужно од њега били су видљиви трагови бунара (ниже мјеста званог Лилићи, а исто тако и Ковачнице — вигња). У њеној близини се једно кућиште назива Ђеклићко кућиште. Могуће је да су ту неко вријеме живјели досељеници из Ђеклића. За сада се не може поуздано установити када су Стањевићи расељени. У Доњој Горици остало је предање да је то могло бити другом половином XVIII или почетком XIX вијека и то усљед низа неродних и гладних година.[3]

А. Јовићевић је 1925. године у селу евидентирао осам братстава са 95 кућа.[4] Међутим, према попису насеља у Рјечнику мјеста Краљевине СХС из 1925. године, село је имало 78 домаћинстава са 460 становника. Године 1941, међутим, у селу је живјело 105 домаћинстава са 541 становником (главни дио села — 96 : 499; Мратиње 3 : 8; Голужба 2 : 20 и Садине 4 : 14). Осам година касније (1948) број и једних и других био је мањи (104 : 495). Број погинулих и несталих у периоду 1941—45. износио је 61, а умрлих око 18 лица.[5] У међуратном периоду иселило се 8 домаћинстава (у Подгорицу 2, у Пећ 2 и у Забјело, Дајбабе, Горњу Горицу и Момишиће по једно). Раније, од 1879. до 1914, ради зараде ишло је у Америку 8 лица. Између два рата (1918—41) у иностранство, из истих разлога, ишло је 7 особа (Америку 4, Француску 2 и Аустралију 1). Двојица од њих нијесу вратила, а они што су пошли у претходном периоду вратили су се пред први свјетски рат.

Година 1941. у селу су живјели: Мугоше (73 дом.), Милићи (18), Берилаже (6), Вратнице, Поповићи и Марковићи (по 2) и Стојановићи и Бољевићи (по једно). Овдје су Мугоше најстарије братство. Сматра се да су овдје досељени у XV вијеку, у доба Ивана Црнојевића. Поред раније наведеног о њиховом поријеклу, што се

може узети као хипотетично, вриједи навести и друга предања о њиховом поријеклу. По једном се каже да су потомци Ђура Кастриота из Љеша (Албаније), по другом да су дошли са Косова послије косовског боја, по трећем, наведеном, да су дошли са Копиља пиперског и по четвртом да су из Влашке (Румуније), гдје наводно постоји презиме Магош(а).[6] Најприје су се населили у средини Доње Горице, у самом подножју брда Горице, сјеверно од садашњег гробља, а одатле се даље ширили по данашњем атару села. Милићи су се, како изгледа, доселили мало касније. Како смо већ навели, и они су доселили од Љеша; била су четири брата: Болија, Милија, Вукац и четврти који се потурчио и добио име Амат, од кога су Аматбашићи. Њихово сродство, каже Јовићевић, до скоро се одржавало »особито међу Бољевићима и Милићима, који су се звали на свадбе«.[7] Они су, заједно са сродним многобројним братством Вукчевића, славили св. Ђурђицу. Бољевићи и Аматбашићи настанили су се у Горњој, а Милићи у Доњој Горици, док се Вукац са потомцима Вукчевићима настанио у Љешанској нахији.[8] Берилаже су досељене из Понара, Вратнице из Толоша, Поповићи из Зете, Бољевићи из Г. Горице, Марковићи из Љешанске нахије и Стојановићи из Горњих Кокота.[9]

Ни у овом селу није било братственичких комуница. Сви мјештани су, како рекосмо, користили заједничке комунице, само је понеко домаћинство давало овце сточарима из Куча, ради изгона на планину. Власници су за то добијали по оку сира од овце музаре. Једино је група домаћинстава Милића имала половину риболовног »јаза« ниже фармачке међе на Ситници. Друга половина »јаза« припадала је Фармацима. Улов су обављали други риболовци и власницима давали уговорени дио рибе. Остали мјештани, без неког сталног организованог риболова, повремено су љети користили Ситницу и Морачу за риболов.

Сеоска солидарност је и овдје, као у претходним селима, нарочито у облику мобе и на друге наведене начине била веома заступљена.

Напоменимо најзад да су се у селу, при његовој главној улици ређали групни, поглавито братственички бунари, звани Мратињски, Ђуровића, Чобановића, Јанковића, Симовића, Милићки, Лукића, Миловића и Морачки бунар. Грађени су упоредо са развојем братстава и много су старији од приватних који су се, углавном, почели правити послије првог свјетског рата. Било их је пет (у Голужби два и Садинама три).

Напомене:

[1] Педесет година на престолу Црне Горе (1860—1910), Цетиње, 1910, стр. 108. Њена два (од три) звона, однијели су Аустријанци у вријеме њихове окупације.

[2] Земљиште за зграду и двориште школе поклонио је угледни домаћин из Доње Горице Боко Милов Мугоша (од краља Николе назван Боко Мали). Иначе, прије изградње школе, настава је неко вријеме извођена у хану истог домаћина.

[3] Да су Стањевићи и прије и послије доласка Турака били једно од већих и значајнијих насеља, говори чињеница да је 1523. године од десет муселема у »безименој нахији (Грбавци)... у селу Љешњани Стањевићи било њих 6 (од тога су 4 браћа, а два нијесу блиски рођаци)«, а затим »у селу Грбавци, махала Скупо 1 и у селу Гоњемади 1 муселем. У нахији Жупа је био 1 муселем у селу Штеке, а у нахији Малоншићи 1 муселем у селу Калоборђевићи«. (Б. Бурђев, Турска власт у Црној Гори..., стр. 80).

[4] Према Јовићевићу, у селу је било: Мугоша 65 кућа, Милића 17, Берилажа 5, Вратница 2, Марковића 2, Поповића 2, те Стојановића и Мирановића по једна.

[5] У вези са овим питањем, у анкети је дат сљедећи одговор: погинуло и стријељано у НОБ-и 13 (1 умро у логору у Албанији); од бомбардовања Подгорице 1; убијено од непознатих лица 2 (1 дијете); у свађи 1; као националисти у борби на Копиљу 11 (1 око Крнова); одступили и нестали 1944/45. год. 27; нестало у априлском рату (1941) 1; убијено приликом ослобођења Љешкопоља (1944) 4.

[6] Види опширније: Ј. Ердељановић, Кучи, Братоножићи и Пипери, Београд, 1981, стр. 436 и д. (Пипери); А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље, стр. 467. Овдје је Јовићевић, поред осталог, записао сљедеће: »По увјеравању представника овог братства (који су свакако били старији људи — П. Р.) њихов је родоначелник био ближњи род Ђорђу Кастриоту и отуда је побјегао због убиства и населио (по одобрењу Ивана Црнојевића) у Доњој Горици. Имао је три сина. Један се (разумије се, касније — П. Р.) потурчио и населио на Жабљаку и од њега су Омерћехаићи, жабљачко братство које се по ослобођењу Жабљака 1878. године одселило у Арбанију. Од другог су сина Поповићи у Љешкопољу, а од трећег Мугоши. Сродство са Поповићима потврђује се тиме што се Мугоше и Поповићи ни данас не жене међусобно и славе заједничку славу св. Ђурђицу«.

[7] А. Јовићевић, исто, стр. 472. Претпоставка да Милићи потичу од Милића из Бјелица је мање вјероватна, јер њихове евентуалне родствене везе међусобно уопште нијесу одржаване.

[8] Видјети: Р. Ковијанић, Помени црногорских племена, II, стр. 123, 124.

[9] Поповићи — у ствари поп са породицом дошао је из Зете послије 1878. године и пошто је добио мало земље, ту се задржао као парох.

5. БЕРИ

Ово гранично село према Љешанској нахији, којој и припада, будући да је на десној страни Ситнице (до које на овом дијелу досеже стара Црна Гора) захвата уметнути, веома жупни југозападни дио Зетске равнице, уоквирен подгорином Бусовника, брдом Зелеником и Ситницом.[1] Граничећи се са атарима Доње и Горње Горице, преко којих је поменутим путевима било повезано (као и сада) са Подгорицом, село Бери се својим географско-економским положајем може сматрати и љешкопољским селом. Његов атар већим дијелом захвата заравњену граничну зону старе Црне Горе према Ситници, као и околне, знатно огољеле брдске стране. Почев од моста на Ситници (под Зелеником) његова граница води у правцу истока преко Зеленике и Рајкова дола до на Стране, гдје повија ка југоистоку пониже Пребиња и продужава изнад Бијеле плоче, затим силази источно од Кецана па даље преко Рашезе и Фирезе излази на Ситницу, те њоме узводно до моста под Зелеником. Тако ограничен, атар је правцем запад —исток дуг 3,4, широк (сјевер — југ) око 2 км и захвата 6,83 км² површине.

Комунице села захватале су периферне дијелове атара и поглавито имале брдски карактер. Биле су у Зеленици, разграниченој кољанима према Команима — по правилу »како вода ваља«; половина ње окренута према овом селу припадала је Берима, а друга половина на супротној страни, Команима. Међутим, пошто су Турци напустили Бере (70-их и 80-их година прошлог вијека) сва је подијељена по »верига«, по домаћинствима. На исти начин подијељене су и Рајкове стране изнад Голача. Неки су пак своје дијелове продавали, тако да су извјесна домаћинства стекла по више дијелова. Но, за неограничено коришћење остале су комунице на Шутинској страни (од Куле до у брдо Михињу) и Берско брдо, изнад села на Крусима. То су, углавном, голети са кржљатом, пелином и дивљим шипком.[2]

Насеље се, као један од пет катуна у Горњој Зети, »од којих Бери, Гоњемади, Горичани и Крусе постоје и данас«, помиње 1451. године.[3] У турским дефтерима 1521. и 1523. године заведено је у нахији Жупа; прве године са 35, а друге са 33 куће. Сусједни Круси су, међутим, према истим дефтерима имали: прве године 23, а друге 25 кућа. Предање о овдашњим посједима Црнојевића, које је и сада живо међу мјештанима, потврђују наводи из истих дефтера, у којима стоји: »хаса виноград Црнојевића наполицом приход 60«, по првом, односно 70 (акчи) по другом дефтеру, затим »хаса (њива) Црнојевића; приход 10«, односно 35 (акчи); хаса ливада Црнојевића; приход 15, односно 30 (акчи) и хаса виноград бјегунаца са Црнојевићем; наполицом, приход 60, односно 80 (акчи). По свој прилици (судећи према предању) ту на Ситници били су и »млини Црнојевића«. Године 1614. (по М. Болици) Бери су били незнатно већи (32 дом. и 72 војника) од сусједних Круса (31 дом. и 72 војника). Надаље, 1865. године заједно са Крусима имали су 55 домаћинстава, затим 1879. године 67 са 332 становника и 1883. године 68 дом.[4] Ердељановић је у Берима (1910/11) пописао 42 куће.[5] Толико их је са 210 становника било и 1925. године. Број домаћинстава није се мијењао ни до 1941, а број становника повећао се за око 20 (230). Првим поратним пописом (1948) у селу је евидентирано 57 домаћинстава са 296 становника.

Треба имати у виду чињеницу да су се Бери са још неким доњољешанским селима у турско доба неравномјерно развијали. Ово, прије свега стога, што је у том дијелу нахије, особито другом половином XVII вијека потурчењаштво, условљено притисцима и ширењем читлучког система, узимало поприлични мах. Највише га је било око Горњег блата и даље »на сјевер и на исток до Мораче и до Ситнице«. — У вријеме истраге потурица љешански кнез Мило је, с војском протјерао те потурчењаке, и они су се из Зете у четама враћали и нападали. Послије договора главара на Цетињу (»још прије битке на Цареву лазу«) да се настави протјеривање потурчењака, кнез Мило је покупио Љешњане и спалио турска села: Лекиће, Фармаке и Стањевиће (прва два у Љешанској нахији, а треће у Љешкопољу). Међутим, послије другог Ћуприлићевог похода на Црну Гору (1714), Турци су поново успјели да »подараче« већи дио Љешанске нахије, »углавном онај од Ситнице до Прогоновића«. Но, и надаље су Љешњани, ослањајући се на

Цетиње и сусједне нахије, пружали отпор Турцима, чинећи им »све могуће сметње« и приморавајући их да »напуштају и продају своја добра... Тако је већ прије Махмут-пашина пораза на Крусима (1796) безмало цијела Љешанска нахија била очишћена од потурчењака и ослобођена турске власти«. Једино су још Горњи Кокоти, Лекићи, Фармаци и Бери остали под турском влашћу, па су се због њих водиле честе борбе. Тек током прошлог вијека и та села су ослобођена од Турака. И док у Горњим Кокотима и Лекићима није било потурчењака, већ су само спушки Турци држали земљу и давао им се десетак, дотле су Бери били својина Мећикукића из Спужа. Старо становништво овога села било је растјерано, те су земљу обрађивали нешто Љешњани са Круса и давали Мећикукићима десетак, а нешто досељени потурчењаци (Џановићи, Сујовићи, Користовићи и др.), чија се кућишта и сада тамо познају«.[6]

Отуда у Берима, све до средине прошлог вијека, нијесу подизане нове куће од стране Љешњана, односно у овом случају од Круса. Прву, и то двоспратну кућу (кулу) саградио је (у Његошево доба) Тодор Живков Бојановић са синовима Стојом и Томашом, а три године касније (удаљено од ове око 800 м), сличну њој Стано Буканов Ћетковић. Уједно су, због приграничног положаја, на њима биле направљене пушкарнице.[7] Ове и остале прве куће су затим по неколико пута паљене од Турака и поново обнављане. Већи дио тих кућа, што су од тада прављене, биле су врло просте конструкције; сувомеђне, изједна, без прозора, покривене сламом или плочама. Дио њих се држао и до новијег времена, мада су претежно претваране у штале, док је један број напуштен и не служи ничему. Задржале су се као кућишта, којих има двадесетак. Стари људи памте када у селу није било ни једног прозора са стаклом; само је на кући једног свештеника био један мали остакљени прозор. Најстарији дио села су Куле, затим Голач и Присоје и, најзад, »ново село« Купинице. Мада се село не одликује брдско-планинском разбијеношћу (попут великог дијела старцрногорских села), оно, иако не изразито, ипак припада разбијеном типу насеља). У међуратном периоду највише је било приземних кућа; мада с претежно дашчаним подом, у свима се користило огњиште. У односу на друга села, може се рећи да је број »двоспратница« на коноби био релативно велик (14). Полукружно поређане брдском подгорином, куће су биле повезане двокраком сеоском улицом — са југа и са сјевера. И овдје су око свих кућа, мања или већа, ограђена дворишта у чијем саставу су обично помоћни објекти. Махом лоциране у близини већих дијелова имања, куће имају и своје знатне окућнице, док су остали имовински потеси добрим дијелом уобличени и у основи сачували братственичке оквире. Ово посебно важи за виноградске дионице, које имају најповољнији положај и према инсолацији и према кућама. А Бери су, иначе, по виноградима надалеко чувени. У производњи квалитетног грожђа село има велику традицију, или како се то овдје обично каже, »још од доба Црнојевића«. Готово би се исто могло рећи и за сточарство, благодарећи овдашњим пићним ливадама и околној брдској испаши. У годинама прије

посљедњег рата, до тридесет домаћинстава давало је стоку на катуновање у Кучима.

Средиштем села се одувијек сматрала црква која, управо, и има такав положај. Ту у њеном кругу видни су трагови веће, највјероватније средњовјековне цркве (или манастира), коју су Турци »до темеља разрушили 1862. године којом приликом је 23 Црногорца пануло не пуштајући је у варварске руке«.[8] Умјесто ње подигнута је нова црква св. Ђорђа 1870. године и на најсвечанији начин, уз учешће митрополита Илариона и велике масе народа из околних крајева, посвећена почетком маја 1871. године.[9] Од тада, она је, настављајући стару традицију, постала познато збориште о вјерским празницима и другим пригодама и свечаностима. О тим светковинама често је писала ондашња црногорска и каснија међуратна штампа.

У укупном становништву села, 1941. године, удио појединих братстава био је: Ћетковићи са 15 домаћинстава и 75 становника; Рацковићи (11 : 68), Раичевићи (9 : 47); Бојановићи (4 : 24) и Перовићи (3 : 16). Сва су она досељена из Круса, а према предању, даљом старином су из Кроје (овдје кажу Крује) из Албаније. Разгранали су се на бројне огранке, од којих су се неки, узимајући презиме по огранку, одавде исељавали. У посљедњем рату погинуло је и умрло 20 лица. У периоду 1918—41. иселило се 6 домаћинстава (у Београд 3, у Подгорицу 2 и у Пећ 1). Од 1879. до 1914. године на рад у Америку ишло је 6 мјештана; вратила су се тројица.

О сеоским водама и другим питањима види у поменутој ауторовој књизи.

Напомене:

[1] Види: П. С. Радусиновић, Насеља старе Црне Горе, посебни дио, САНУ, Београд, 1985, стр. 444—447.

[2] У одговору на питање из анкете, Душан М. Бојановић, као познавалац овога краја, наводи да је његушки војвода Иво Раков Радоњић 1880. године, »када је окиљанио заједницу оба села (Круса и Бера) издвојио као комуницу за сву Љешанску нахију Коњски газ, који упада између Михиње и Шутинског потока до на саму обалу Ситнице (око два рала равнице) за приступ сточног појила, као и за пречац — да се не би заобилазило према мосту, јер се ту могла прелазити полупуна Ситница«.

[3] Г. Шкриванић, Именик географских назива средњовјековне Зете, стр. 23, 72. Сусједни Круси се у Которским споменицима први пут помињу 1494. године. (Р. Ковијанић, Помени црногорских племена, II, стр. 127—129.)

[4] П. С. Радусиновић, исто, стр. 444, 484.

[5] Ј. Ердељановић, исто, стр. 173.

[6] Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, стр. 67—69.

[7] До тада су на подручју села биле појате за стоку подгоричких и спушких Турака.

[8] Црногорац, 1871, бр. 16, стр. 64; бр. 17, стр. 67. У подножју брда Зеленике постојали су остаци конака (манастирског). Говори се да је постојао подземни ходник између конака и цркве (манастирске) у дужини од око 150 м.

[9] Исто, бр. 16, стр. 64; Педесет година на престолу Црне Горе (1860—1910), Цетиње, 1910, стр. 106.

6. ФАРМАЦИ

Слично Берима и ово питомо доњољешанско село налази се у приграничном појасу старе Црне Горе према Љешкопољу. Простирући се подножјем Мале и Велике Михиње (118 м) и равницом према Ситници, с потесима ка атарима Доње Горице, Доњих Кокота и Лекића, село има веома повољан положај. Присојно положено на прелазној зони двију регионалних цјелина — Љешанске и других нахија и Љешкопоља, односно читаве Зетске равнице, оно је од давнина вршило природну улогу њиховог повезивања. Почев од Голачког потока (према Берима) граница његовог атара води до Ситнице, те њоме низводно до Царина, одакле на југозападном правцу излази на Рашезу, а затим повија сјеверозападно до Пардуса. Одатле се наставља на Стажник (кота 428), па даље гребеном Родског крша и преко коте 231 м и Фирезе силази на Голачки поток (код моста). У том оквиру атар је (запад — исток) дуг 2,8, широк (сјевер — југ) 1,8 км и захвата 5,09 км² површине. Заједно са Берима и Лекићима налази се на истој надморској висини (око 55 м).[1]

Комунице села захватају како побрђе повише села тако и равне дијелове пониже сеоских имовинских потеса. Прве се називају: Лаз, Рупе, Дубови, Булина рупа, Вучи до, Кокотски до, Извише Царина, Лекочевине и Мала и Вељa Михиња, а друге: Пустара, Пековине, Мидовића до, Нешкова долина, Поповића до и Коњски газ. Све оне су се могле користити у свако доба године.

На старост насеља указује не само романско порријекло његовог имена, него и други налази из римског доба. Римљани су и овдје, као и на другим погодним присојима Зетске равнице, имали своје винограде и друге аграрне површине. Ту виноградарску традицију, попут Бера, село је засигурно наставило у средњем вијеку, што свједоче и остаци тадашњег манастира (или веће цркве) лоцираног у равном и најпогоднијем дијелу атара. Његов данашњи заселак Штеци (гдје је пронађена једна неолитска сјекира) регистрован је у турским дефтерима, 1521. и 1523. године, као село Штеке са 13, односно 10 кућа, а готово један вијек касније (1614) М. Болица саопштава да су Фармаци имали 31 дом са 60 војника.[2] Одмах након ослобођења Зетске равнице од Турака (1879) село је имало 25 домова са 113 становника.[3] Године 1910/11. Ердељановић је у селу евидентирао 35 домова (само у Штецима 14), а 1925. било их је 32 са 180 становника (Штеци 12 дом. са 60 становника). До 1941. број првих се повећао за 3, а других за 9, да би до 1948. године број домаћинстава остао исти, а број становника се смањио на 157.

Село сачињавају: заселак Штеци (удаљен од главнине села око 1 км) и два међусобно блиска дијела — Доњи и Горњи крај. Од 35 кућа, 1941. године, приземних је било 16, а двоспратних, тј. на коноби или изби 19. Сам овај податак говори да је село било релативно имућно. Добар дио кућа био је прилично уређен. На рубу атара (код Ситничког моста) налазио се хан. Недалеко од њега село је 1936. подигло школу, а у Царинама, односно у дијелу обрађеног Фармачког поља, које се зове Лисица, и цркву 1930.

године. И она је, као берска, подигнута на темељима старог манастира или цркве, који су Турци, по свој прилици 1862. године, потпуно порушили.[5] Повише села, на мјесту званом Пландишта (поред данашњег пута за Цетиње) видни су остаци још једне омање цркве и гробља. У атару села, на ситничкој »јажи« постојао је млин (направљен 1912. године) са шест витлова.

Због геостратешких околности у којима се у доба Турака село налазило, оно се попут Бера, Стањевића, Лекића и других оближњих села није могло »нормално« развијати. Често излагано притисцима и нападима, морало се расељавати и стагнирати. Тек пошто су Горњи Кокоти са Лекићима и Фармацима ослобођени од Турака 1835. године, оно се почело развијати; истина, с почетка успорено, а касније, нарочито од 80-их година прошлог вијека, појачано.[6] Од старијег становништва, које се раселило предање помиње Штековиће и Нешковиће. Из првог братства помиње се Буро Штековић, који је, наводно, у доба Ивана Црнојевића био угледна личност; претпоставља се да су по том старом братству и сами Штеци добили име. Није ли он, као можда првобитни кнез, касније био онај наведени муселем.[7] Ова претпоставка утолико више није увјерљива што у Витасовићима (Пјешивци) четири братства (Спасојевићи, Радојичићи, Милошевићи и Савићевићи) кажу да су порријеклом »од заједничког познатог претка Штековића«.[8] Чињеница да су у односним дефтерима пописани Штеци, а не Фармаци можда указује на то да су Штековићи још тада били у Штецима, а да су Фармаци били заселак. С друге стране, пописани Фармаци (а не Штеци) 1614. године индицирају могућност да су Штековићи као угледније братство, не хтјевши се потурчити, избјегли на безбједније мјесто (у Пјешивце) и, множећи се по ограницима, истиснули своје старо презиме. По предању, њих су овдје наслиједили Нешковићи (Нешко и Вуле) који су се, како се сматра, касније иселили у Србију.[9] Послије њих доселили су се Петковићи, названи по досељеном Петку из Горње Горице. Држе да су род Бојевићима, па би се могло узети да је Петко од њих. Овдје су се кажу доселили унатраг готово 300 година. Осим њих, овдје су, иако у мањем броју, живјели Ускоковићи и Решетари, а од муслимана Ајдарагићи и Мујаџевићи.

Године 1941. у селу су живјели Вукчевићи (19 дом.), Радуновићи (8), Петковићи (6) и Раичковићи (2). Вукчевићи су се (мада су ту од раније имали појате и имовину) за стално почели насељавати од средине прошлог вијека. Доселили су се са Корнета и из Дражевине. Радуновићи су дошли из Прогоновића око 1870. године, а Раичковићи са Градца почетком овога вијека. У току рата (1941—45) погинуло је и умрло 28, а иселило се 14 становника. Прије балканских ратова на рад у друге земље (највише у Америку) ишла су 23 лица; вратили су се и као добровољци учествовали у балканским и у првом свјетском рату.

Куће у селу су прибијене уз брдо, тако да оно припада збијеном типу насеља. У свим кућама је прије 1941. године коришћено огњиште. Пониже њих поређани су имовински потеси, у првом реду погодни за винову лозу, житарице и дуван. Почетком овог вијека поклањала се пажња и маслинарству, али се оно касније није одржа-

ло. До задњег рата држала се овдје и релативно бројна стока, налично Берима и другим околним селима. Око 12 домаћинстава давало је овце на чување у Кучима, а с јесени у Томићима и Ставору. Село иначе није имало братственичке комунице. Риболовом на Ситници нијесу се колективно и организовано бавили него приватно и појединачно.

О сеоским водама и други м питањима види у поменутој ауторовој књизи.

Напомене:

[1] П. С. Радусиновић, исто, стр. 471.

[2] Овдје на Ситници постојала су (1523) два млина. (Б. Ђурђев, Турска власт у Црној Гори..., стр. 41). У Штецима се исте године помиње и један муселем, а исто тако и један вакуф текије Чауша Скендера из Подгорице. (Исто, стр. 41, 80).

[3] П. С. Радусиновић, исто, стр. 471. В. Сомиер 1812. године наводи да су Фармаци (наводно имали — П. Р.) 31 кућу и 70 војника. То су у ствари подаци које је преузео од М. Болице, само што је (као и код других насеља) провизорно повећао број становника. (А. Лаиновић, Три Француза о Црној Гори, стр. 24).

[4] Ј. Ердељановић, исто, стр. 173.

[5] Посвећена је као и претходна св. Спасу, па су на Спасовдан овдје одржавани велики народни скупови. Док је стара црква била у рушевинама, Фармачани су своје прилоге (о летњем Никољудне) носили цркви у Берима. Да је у Фармацима постојао манастир, свједочи сљедећи запис: »Сија книга игумана Рафаила од Лешког поља од Фармака приложи светој госпођи на Цетиње и ко ће је отимати или чим испакостити или сие писание замрљати такви да буде проклет од господа Бога сведржитеља и да му будет пречиста суперница на страшном суду«. Истовремено се овдје од старијег становништва помиње презиме Бориловић... (Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. II, СКА, Београд, 1903, стр. 449).

[6] Ј. Ердељановић, исто, стр. 110.

[7] Када је И. Пеличић прикупљао податке о овом селу (1951. године), мјештани су му казивали — једни да је био слуга Иван-бегов, други да је био војвода, трећи да је био Иванов зет и четврти да је био кнез. Из тих казивања Пеличић је закључио да је он био војвода и да је како предање казује — »имао своју цркву и у метеху Лисици свој убао«. (Историјски институт СРЦГ, ф. 62).

[8] Ј. Ердељановић, исто, стр. 154, 155; П. Шобајић, Бјелопавлићи и Пјешивци, стр. 314.

[9] Није ли овдје можда ријеч о оном Нешку Живковом Марковићу, који је према запису Ердељановића »био гвардијан, тј. купио под Турцима харач по Нахији, када је био Мећикукић у Спуж«. Ако су му Турци омогућили да се насели у плодном атару Фармака, није искључено да су се по њему његови потомци назвали Нешковићи. (Ј. Ердељановић, исто, стр. 68).

7. ЛЕКИЋИ

Попут претходна два и ово доњолешанско село налази се у граничној зони старе Црне Горе према Лешкопољу. Простирући се подножјем Богомоље, Лекићке стране и Рашезе, захвата равницу до десне обале Ситнице и граничи се атарима Фармака и Горњих

Кокота, с једне и лешкопољских села Доњих Кокота и Грбаваца, с друге стране. Краком дугим 2 км, изграђеним 1935. године, повезано је са путем Подгорица — Цетиње, тако да је од првог града било удаљено око 10 км, а од мјесног средишта у Доњој Горици око 6 км. Са јужне стране атар села граничи се са Грбавцима; почевши од Дивана ка источној страни, граница даље води Морачом до ушћа Ситнице, а затим Ситницом до тзв. Кокотског пута (који раздваја атаре Лекића и Фармака), те њиме до Горњег мостића на потоку званом Лисица. Овим потоком иде до његовог извора, а затим брдима Дебели бријег, Рашеза, Богомоља, Лекићка страна до Дивана. Тако уоквирен атар је (запад — исток) дуг 3 км, широк (сјевер — југ) 1 км и захвата 3 км^2 површине.

Веома погодни природни услови, близина двију ријека, затим давне и значајне комуникације преко овог дијела Зетске равнице и близина таквих средишта као што су стара Дукља, Рибница, односно Подгорица, те Жабљак и Врањански манастир, укључив и релативно ране помене сусједних Грбаваца, Штека, Бера и других мјеста — указују на релативно велику старост и овог насеља. Иако о томе немамо конкретних података, индикативно је напоменути да је блиско село Грбавци са махалама: Понари (7 кућа), Скупо (12), Петрићи (19) према турском дефтеру из 1523. године — имало укупно 62 куће. Томе треба додати податке М. Болице из 1614. године — да су поред наведених, првих Стањевића, други Stanjevichi overo Cochotte имали 62 куће са 127 војника.[1] Из овога би слиједила могућа претпоставка да су, послије расељавања овдашњих Стањевића, ово мјесто преузели у агалук Лекићи, познати као јако муслиманско братство, по којему је умјесто старог, насеље добило ново име. Углавном, сви подаци из турских дефтера указују на знатну насељеност овог дијела Зетске равнице који се граничи са старом Црном Гором. Овоме иду у прилог бројне старе сакралне грађевине које се овдје напросто ређају од села до села. Темеље такве грађевине и обдјелано камење налазимо и у атару овог села, на обали Ситнице. Једна фина исклесана чеона розета са остатака овог, прије би се рекло манастира него цркве, уграђена је касније у доњококотску цркву која се налази наспрам њега. Потезом од остатака тог манастира до мањег узвишења на коме се налази тзв. Црнојевића град, звани Диван, пружа се плодна равница која је могла бити манастирски посјед. Заузевши ову земљу, Турци су манастир највјероватније рано порушили. Осим њега, у средини села видни су нешто већи остаци цркве (по предању градила је краљица Јелена). По прилици, од њеног рушења до тридесетих година овога вијека код ње се нико није сахрањивао, него су Лекићи до тада износили своје покојнике пред цркву на Горњим Кокотима.[2] Колико су Турци и муслимани били заинтересовани за посједовање ових крајева, говоре и Ердељановићеви наводи према којима су, како смо поменули, »једанпут још прије битке на Царевом лазу главари на Цетињу уговорили да се потурчењаци и даље ћерају, те је тада и кнез Мило окупио Лешњане и опалио турска села Лекиће, Фармаке и Стањевиће«.[3]

Размјештено у равници, поред доста збијене главнине — Горњих са 16 и Доњих са 7 кућа, село има и подвојен заселак, звани

Тијесак са 5 кућа. Од свих тих 28 кућа, колико их је село имало 1941. године, приземних је било 19, а на изби-коноби 9. Око њих су се налазили помоћни објекти, тако да је само појата било 19. Сва домаћинства су се искључиво користила огњиштем. Благодарећи повољном положају насеља, куће су засебно, односно комотно лоциране, тако да је њихова непосредна околина била функционално уобличена двориштима и додатним објектима. Ердељановић је (1910/11) у селу Горњи Кокоти са Лекићима евидентирао 33 куће. Међутим, 1925. године само Лекићи су имали 25 домова са 112 становника, а 1941. било их је 28 са 143 становника и 1948. године 26 дом. и 133 становника. Током рата (1941—45) погинуло је, умрло и нестало 11 лица. До балканских ратова, ради зараде у Америку је ишло 11 лица, а у међуратном периоду једно; из оба периода нијесу се вратила 2 лица. У другом периоду иселила су се и 3 домаћинства са 9 чланова, и то по једно у Метохију, Зету и Подгорицу.

Године 1941. у селу су живјели: Лаковићи (12 дом.), Новаковићи (8), Стојановићи (5) и Вукчевићи (3). Прва три братства су од три брата — Лака, Новака и Стојана (оца Милоша), који су живјели на Горњим Кокотима. Од њиховог четвртог брата Пеја су Пејовићи, кој и живе у матичном селу.[4] Неколико породица првих презимена доселило се у Лекиће другом половином прошлог вијека. У исто вријеме из Љешанске нахије доселиле су се три породице Вукчевића. Пред њихов долазак у Лекићима је живјело неколико (7—8) муслиманских породица (Пиранића и Смајовића) које су као и Лекићи, мада мање од њих, били посједници овдашње земље. Прва три братства, звана Кукавчевићи, којима припадају и Пејовићи, често су се прије досељења у Лекиће сукобљавала са лекићким муслиманима, у намјери да се ту стално задрже. Муслимани су се томе супротстављали, каткада им палећи појате и љетину. Касније су, међутим, почели да им продају своју имовину и, најзад, напуштајући село, да уступају земљу новодосељеницима.

Као између двије паралеле — подножја лекићких страна и Ситнице — простиру се веома плодне површине запосједнуте и обрађене земље. Оне су били главни посједи муслимана Лекића, које су још у њихово вријеме умногоме коришћене за узгој првокласног дувана. Ту традицију су мање-више, све до новијег времена наставили и новодосељеници. Осим дувана знатно су узгајане житарице, а добар дио је држан под ливадама.[5] Нешто касније и виноградарство се почело више развијати. Доста обилна »паша« за пчеле, особито по брдским странама изнад села, давала је добру основу за развој пчеларства »домаћег типа«.

Природни услови овог релативно богатог села пружају доста добру основу и за развој сточарства. Неки власници су држали и до 100 грла ситне и 10 крупне стоке. Родне године су на питомим ливадама давале доста сијена и добру пашу, а љети су се овце, уз познате услове, давале на пасишта Жијева, Мокре и Комова. Уочи задњег рата чинила је то већина овдашњих домаћинстава.

Сеоска комуница захвата голетни камењар Богомоље и Лекићких и Рашеских страна. Њено коришћење је било неограничено. Исто тако село се знатно користило риболовом на Ситници и Лисици. Одређене групе домаћинстава су имали заједничка ловишта, подијељена на тзв. »јазове« — којих је било до двадесетак. Право на такав риболов могло је и да се прода, као и свако друго власништво. У потоку Лисица било је, на примјер, 17 дијелова. Поједини дио имале су по 3—4 и више породица.

Сеоска солидарност је и овдје, у облицима сличним онима у претходним селима, била веома заступљена.[6]

Напомене:

[1] С. Љубић, исто, стр. 171. Командант првих Стањевића био је Радо Груин, а других Пејо Вранцов (commandata da Peio Vrancov).

[2] Види опширније код А. Јовићевића, исто, стр. 446, 487, 488 и Ердељановића, исто, стр. 173). Како изгледа Кукавчевићи су на Горњим Кокотима били изложени двоструком притиску — јачем од Турака, али и знатном од Десића који су живјели између Гоњемада и Горњих Кокота. Кукавчевићи не само што су одолијевали првима и стално тежили да се спусте ка Лекићима, у чему су најзад постепено успјели, него су утицали и на исељавање старих Десића. И. Пеличић сматра да су они били Љешкопољци (Бољевићи, Радовићи), »а рачунамо по томе што су се овога пута Десићи населили у мјесто Лаповиће код Вуковаца, гдје су изумрли«. (Историјски институт СРЦГ, ф. 92).

[5] Десетак домаћинстава имало је и у Зетским луговима (1—3 рала) ливаде — за позну косидбу.

[6] Види ауторов кратки осврт на ово село у наведеној књизи, стр. 487—490.

8. ДОЊИ КОКОТИ

Захватају дио љешкопољске равнице који се од цетињског пута угаоно пружа између Ситнице и Мораче. Сва та три чиниоца — блиска повезаност са овим путем и гранични излазак на двије ријеке, чине њихов географски положај веома повољним. Везујући крак са цетињским путем је уствари главни пут у овом селу; пролазећи његовом средином, представљао је дио онога пута који је од Бјелопавлића, у првом реду Спужа, водио преко Даљма, љешкопољског луга и Доње Горице ка ушћу Ситнице у Морачу, те даље преко Грбаваца, Вуковаца и Понара према Жабљаку. У доба Турака, као вјероватно и раније, посебно у вријеме Црнојевића, тај пут је био једна од значајних саобраћајница између долине ријеке Зете и Доње Зете, односно Скадарског језера. Према томе, средишњи доњококотски пут може се сматрати дијелом једног од некадашњих такозваних »спушких путева«. Само насеље се управо временом око њега агломерирало.[1] Његов атар има облик равностраног троугла, чије су двије стране Морача и Ситница које га затварају са источне, јужне и западне стране. Са сјеверне стране границу чини атарска линија према Доњој Горици, која извјесно представља замишљену

линију од моста на Ситници у правцу Дајбабског манастира, на супротној обали Мораче. Том замишљеном линијом водио је сеоски пут којим су људи из овог и дотичних села ишли у млин, обично љети, када Ситница пресуши и њене воденице престану са радом. Тако уоквирен, атар овог села захвата око 5,2 км².

Отприлике једну трећину те површине захватала је сеоска комуница, која се простирала између обрадивог дијела атара и Мораче. Њени поједини дијелови, зависно од локације, квалитета земљишта и испаше, имали су своје називе, као: Веље поље, Мујов поток, Мало поље и др. Одвојено од ове комунице, у јужном дијелу атара налазила се мања комуница (10 хектара) која је служила за испашу ситне стоке прибрежних домаћинстава. Мјестимично, дуж десне обале Мораче, ређају се овеће пећине (поткапине), које су у вријеме подневних врућина коришћене за сточна пландишта. Скоро свако домаћинство, које је имало више од двадесетак оваца, имало је своје пландиште. Сеоске комунице за ово, раније сиромашно село, биле су од велике користи. Сточарство је, поред земљорадње, било основно занимање становништва. Мало је било домаћинстава која су имала мање од 20 оваца. Богатија су у просјеку имала 40—80, а једно је (Јоле Вулев Асановић) имало 520 оваца (1941. год.). Овдашње земљиште је порозно и доста посно, тако да је без стајског ђубрива готово јалово и неупотребљиво. Изузетак је чинио узани појас поред Мораче (дуг око 2 км и широк 200 м) гдје је земља доста плодна. Ова дионица, звана Вељи трн, била је издијељена на мање парцеле тако да је скоро свако домаћинство имало по једну, величине од 18 до 56 ари. Ово земљиште давало је добре приносе у пшеници и кукурузу и чинило основни извор прихода у житарицама за становништво села.[2] Читав атар био је, као и сада, подијељен према називима за поједине комплексе. То су: Црквине, Погнојице, Туковине, Поповине, Дебеле Садине, Полице, Трнски пут и Ситнице. Овдје треба додати да је село имало своја имања и на пространом платоу, званом Горњи луг, између Црвене стијене, Комана и Даљма. Нека домаћинства имала су тамо ливаде и до два хектара, друга у просјеку по 2—3 рала. Пошто се сакупи сијено са тих и других парцела, тамо се изгонила стока. Свако је на својој парцели имао тор за стоку, а она се напасала гдје стигне, као на комуници. Она је то у ствари и била — послије косидбе — општа љешкопољска комуница.

Куће у селу су, углавном, поређане поред главног сеоског пута, удаљене од њега од 15 до 50 м. Ближе путу, грађене су из више разлога, али највише због тога — »да се што мање земље узме под ногом«. Стога поредак кућа оставља утисак њихове »друмске цјелине«. Ипак, због његове дужине, село чине два дијела — Доњи и Горњи крај. Горњи крај захвата дио села до куће Јоља Буђова Асановића. Куће пак јужно од ње, до сеоске комунице, чиниле су Доњи крај. Укупан број кућа 1941. године износио је 62. Оне су највећим дијелом биле приземне и једноличне, са обично једним улазом и једним, најчешће омањим, прозором. Просјечна дужина кућа кретала се од 7 до 15 м, а ширина 5—6 м. Величина им је зависила од имовне моћи власника и броја чланова домаћинства. Највише их је било од камена, озиданих у малтеру. Осам

их је било озидано без малтера (тзв. сувомеђе), док су двије биле израђене од прућа и кукурузине — шаше. Кућа на спрат, пак, било је свега 7. У њима је (са спољним степеништем) горњи дио служио за становање, а доњи за стоку. Тај горњи дио куће се безмало ни у чему није разликовао (по свом унутрашњем изгледу и комфору) од приземних кућа. И у њима је, углавном, била једна просторија са огњиштем. Само су двије куће поред огњишта имале шпорет, а само три по једну собу, одвојену од дијела у којем се ложило. Те собе су се звале камаре. Предност кућа на спрат огледала се у томе што су биле попатошене даскама и што је у њима, с обзиром на присуство стоке у доњем дијелу, било топлије.

Поред изби, претежно су постојале и омање стаје за стоку. Било их је 43. Домаћинства која их нијесу имала, држала су стоку у кући. Дио куће би се преградио љесама од овчјег тора, а кревети за чељад груписали ближе огњишту.

Око половине домаћинстава имало је свињце, а остали су свиње држали у стајама и избама. Посебних живинарника није било.

Село није имало своје шуме, а могло би се рећи ни воћњака. Свако домаћинство је поред куће имало понеку мурву. Ту и тамо, по сеоском атару штрчала је понека смоква, тако да је атар села, гледан у цјелини, изгледао врло сиромашан. Имања су била веће парцеле, издвојене драчевим плотовима. Међутим, половина домаћинстава имала је парцеле засађене веома квалитетном виновом лозом, на којима су се мјестимично налазила стабла смокава. Те парцеле нијесу биле веће од 5 до 10 ари, али су оне за оно вријеме представљале знатан извор прихода и причињавале не мало задовољство власницима. Налазиле су се подно брда, на простору између Фармака и Лекића, односно њиховог засеока Тијеска. Тај воћарски комплекс на коме су своје парцеле имали и становници осталих прибрежних села, познат је под називом Царине.

У доњем крају села, стотинак метара удаљено од кућа, налази се црква св. Николе са гробљем. Око цркве је пространо земљиште (око 1 хектар), које су цркви, као задужбину, даривали поједини мјештани. Село није имало школу него су ђаци похађали поменуту школу у Доњој Горици, удаљену око 4 км. На мосту на Ситници постојао је хан. Мада је био у атару овог села, сматрао се фармачким, јер је његов власник (Ђ. С. Вукчевић) био из тог села.

Од посебне важности за ово село била је ријека Ситница. Узводно од сеоског атара, удаљено око 100 м од моста, била је преграђена високим зидом (4 м) званим међа. Њу су подигли власници млина на фармачкој страни. Она је била и брана за рибу која је из Скадарског језера, ради мријешћења, долазила Морачом у Ситницу. Зато је Ситница, низводно од моста до ушћа, била преграђена на готово сваких 100 метара. Преграде су биле направљене од жељезних и дрвених колчева и прућа. Одолијевале су води зато што је кроз њих протицала, али су биле сигурне бране за рибу, изузимајући уске отворе (широке 80 cm) при каменом постољу на обали, званим »сјеђа«. Лијева обала Ситнице припадала је Доњим Кокотима, а десна Лекићима и појединим домаћинствима села Горњих Кокота. Те сјеђе или ловишта биле су приватно, лично или групно власништво. Свака је имала свој назив (Дјалачка, Ракита, Камакеђ,

Чунгор, Вир, Самотук, Баба, Туље и др.).[3] Ситница је, иначе, била веома богата рибом, особито укљевом и скобољем и с јеснени јегуљом. Зими и раним прољећем на појединим мјестима би се, рецимо, за једну ноћ уловило по 15—20.000 скобоља. Иначе, просјечан улов био је од 3 до 8.000 скобоља у току дана и ноћи на појединим ловиштима. Због прихода убираних овим путем, вриједност на примјер, 1/4 ловишта рачунала се као вриједност 1/4 млина.

Године 1925. Јовићевић је у селу евидентирао 56 кућа. Међутим, према званичном попису из те године, село је имало 79 домаћинстава са 375 становника, а према подацима из анкете за 1941. годину, у 62 куће живјело је 352 становника.[4] Осам година касније (1948), број првих био је 65, а других 303. У периоду 1941—1945. године у селу је погинуло 19, а умрло 11 лица (укључив и двоје дјеце, погинулих од нађене бомбе). Једна породица се доселила са Космета; тамо се била преселила 1922. године. Исељених у ратном периоду није било; истина, десетак њих остало је да живи у мјесту боравка, али су се и они доцније као пензионери добрим дијелом вратили у село. До балканских ратова на рад у Америку ишло је 17 лица; само један од њих се није вратио, а један је продужио да ради до 1925. године. Сви ти повратници вратили су се једновремено уочи балканског рата, као добровољци.[5] Након 1918. године два лица су ишла у Аустралију а једно у Америку; двојица су се вратила (до 1941), а један је остао у Аустралији.

Године 1941. у селу су живјели: Мирановићи (39 дом.), Асановићи (18), Ускоковићи (3) и Вукчевићи (2).[6] Мирановићи се сматрају једним од најстаријих братстава у Зетској равници, досељених послије косовског боја. Доселило их се седморо браће, од којих су двојица умрла без порода. До недавно су њихови старији људи знали да наброје по 12—13 пасова унатраг. Овдје су се, како изгледа, доселили с презименом Тујковићи и доста дуго га задржали. У селу се и сада један комплекс земљишта назива Тујковине. Мирановића, према испитивањима А. Јовићевића и И. Пеличића, има у Грбљу, гдје су задржали старо презиме. Тамо су се нашли стицајем прилика, боље рећи приватних породичних разлога и временом се веома истакли. Од њих се у Грбљу почетком прошлог вијека помиње кнез Тујковић.[7]

Неке индикације указују да је овдје и прије доласка Мирановића било неко насеље. На домаку Ситнице, у метеху Маркочи, видни су остаци кућишта (крупно обрађено камење и клакоберина). На јужном дијелу села, како је запазио И. Пеличић, »биће да је од тог старог становништва остала једна гомила, на којој су касније овдашњи муслимани подигли гробље, које није од предавно, најдаље из XVII вијека«.

Мирановићи су, иначе, доста нарођени и насељени по Зети и Љешкопољу. Отуда се и јављају њихови бројни огранци: Асановићи, Ковачевићи, Никовићи, Ћирковићи, Буђовићи.

Асановићи, као род и браћа са Мирановићима, назвали су се новим презименом по свом претку Асану, по прилици првом половином прошлог вијека. Тачније речено, отада су се почели казивати по њему, а тек доцније су се прозвали садашњим презименом.[8]

Ускоковићи и Вукчевићи досељени су крајем прошлог вијека из Љешанске нахије. До уочи ослобођења од Турака, у селу су живјеле и муслиманске породице: Пашићи, Галичићи и Мујацевићи. И. Пеличић сматра да су и они били огранци Мирановића.

Напомене:

[1] Пролазећи кроз Доње Кокоте, овај пут преко комунице зване Мишурице, излази на Морачу. Ово је важно истаћи због тога што је на том мјесту Морача плитка па је тај пут и »газ« преко Мораче служио као главна саобраћајница за лугове, за коришћење земљишта у приобалном дијелу Скадарског језера од Врања до Понара, гдје је добар дио домаћинстава овога села имао своје ливаде са којих је догонио сијено, брао врбова дрва, за огријев и, мада ријетко, тјерао тамо стоку преко љета на испашу. Нерадо су тамо тјерали стоку, пошто је на том подводном земљишту она брзо »трована« метиљем.

[2] Читава комуница и највећи дио сеоског атара у приватном власништву користила је Задруга од 1949. до 1964. године. Најприје је ту била сељачка радна задруга, а од 1952. године земљорадничко-произвођачка. Данас је читава комуница и добар дио имања сеоских домаћинстава, укључујући и плодни комплекс Вељег трна, власништво Агрокомбината »13. јул«.

[3] Видјети опширније: П. С. Радусиновић, Основне одлике традиционалног риболова на Скадарском језеру, Скадарско језеро, ЦАНУ, књ. 9, Титоград, 1983, стр. 645—665.

[4] У анкети је речено да је наведени број кућа и домаћинстава био подједнак.

[5] Од овог броја повратника у једном дану је њих пет погинуло у борби са Турцима на Врањској гори.

[6] И. Пеличић је 1951. године у селу евидентирао: Мирановића (41 дом.), Асановића (20), Ускоковића (3) и Вукчевића (2). (Историјски институт СРЦГ, ф. 62). А готово тридесет година раније (1924/25) Јовићевић наводи да је било Мирановића 52 куће (овдје он укључује и Асановиће, који се сматрају једним братством), Ускоковића (2) и Вукчевића (2). (А. Јовићевић, исто, стр. 446).

[7] Видјети опширније: А. Јовићевић, исто, стр. 462—464 и И. Пеличић, исто. Треба, међутим, напоменути да је у овој средини постојало и муслиманско презиме Тујковићи. Као што је познато »Венеција је наградила кучког војводу Илика Дрекаловића, који је на састанку у Дољанима 1658. године убио Џафер-агу Тујковића. Вијест о његовој смрти примљена је у Венецији са видним олакшањем.« (Историја Црне Горе, 3, т. 1, Титоград, 1975, стр. 141). Ипак, по ономе што је Р. Ковијанић на основу налаза у которским споменицима написао о Тујковићима у Грбљу, прије би се могло закључити да су они из Зете, тј. у овом случају из Доњих Кокота. Ковијанић каже: »Познато је старо братство Тујковићи у Грбљу, које је кнежини Тујковићима дало низ кнезова. Накићеновић каже да су они старосједиоци. По казивању проф. Николе Тујковића, према породичном предању и његовом проучавању, они су старином из Зете, гдје постоји насеље Тујковина, а тамо су дошли од Косова. То не искључује претпоставку да су Тујковићи из Његуша, који се помињу у првој половини XVI вијека, исти род са Тујковићима у Грбљу. Из расположивог документа види се да су његушки Тујковићи имали везе са Радем из Зете. Тујко из Грбља помиње се 1460. године у млетачким изворима.« (Р. Ковијанић, Помени црногорских племена у которским споменицима (XIV—XVI вијек), књ. I, Цетиње, 1963, стр. 98, 107).

[8] А. Јовићевић је о томе записао сљедеће: »О називу Асановића прича се — два брата Мирановића, који су живјели у Ботуну, убију једног Османагића и тако освете крв коју су им дуговали. Браћа утеку, али их потјера сустигне, и да би се спасили, договоре се да се умијешају у Турке и да један зове оног другог Асан, а онај овога Ибрахим. И тако се спасу и утеку код браће у Доње Кокоте. И због тога потомство Асаново названо је Асановићима«. (Исто, стр. 464).

О двојици истакнутих предака садашњих Асановића — Тому и Стану, посебно видјети: Глас Црногорца, 1898, бр. 51, стр. 3; Зета, 1941, бр. 6, стр. 6.

9. ГРБАВЦИ

Налазе се југоисточно од Лекића и Доњих Кокота на правцу ка Вуковцима, а лоцирани су између грбавачких гора и десне обале Мораче. Почев са истока, граница атара води од Стојанове Греде коритом Мораче до Миранглавице, одакле повија западу и иде на Малу, Средњу и Вељу главицу, а затим подножјем брда Миљана и преко Маркићева крша у Грабовине, захватајући дио Горњег блата, скреће ка сјеверу до Крсти матице, па преко Ујковице, Црне Главице, Шарене главице, Витикбрда и Врањске ка Стојановој греди и Морачи. С просјечном дужином (сјеверозапад — југоисток) од око 3 км и ширином (сјевероисток — југозапад) од око 2,7 км, атар села захвата око 8,4 км^2 површине.

Својим положајем уз доњи ток Мораче Грбавци су представљали природну спону између Љешкопоља и Зете, што је, посебно у средњовјековној Зети, када су се њена средишта, вјерско и државно налазила на Врањини и Жабљаку, било од великог значаја. Може се рећи да се, уз друге природне повољности, управо због те посредничке улоге између два главна дијела Зетске равнице — Љешкопоља и Зете, а исто тако у историјско-географском смислу и између већих регија старе Доње и Горње Зете, Грбавцима и њима сусједним насељима придавао посебан значај. На такав закључак упућују неке релевантне чињенице; прва је да се још у познатој тзв. Зетској одредби из 1455. године, међу осталим братствима и општинама (Матагужима, Дајбабама, Голубовцима, Бериславцима и др.), Грбавци јављају као њени потписници,[1] друга да су Црнојевићи овдје имали своје велике посједе и »град«, касније назван Диван и трећа да су Турци у својим дефтерима, такозвану безимену нахију овога подручја означили именом Грбавци. Отуда није нимало случајно што су управо ови крајеви били међу првим под ударом читлучења и исламизације. То се, према наводу Бурђева, види из пописаног броја баштина. Наиме, у дефтеру из 1523. у овој нахији евидентирано је 545 кућа и 156 баштина, а 1570. године 525 првих и 89 других. Ови подаци, каже Бурђев, »показују да је непосредно послије припајања Црне Горе Скадарском санџаку дошло до повећања броја баштина у сељачком посједу«, али исто тако и то »да је у другој половини XVI вијека дошло до великог смањења њиховог броја, а то смањењ е је у вези са почетком читлучења«.[2] Иначе, само село Грбавци 1521. имало је 11, а 1523. године 9 кућа, док су његове саставне махале — Понари, прве године имали 6, друге 7, Скупо (14 : 12), Филаповићи (16 : 15)[3] и Црнопетрићи (1523) 19. Њима треба додати и село Пиранриће, чија је локација везана за ово подручје. У њему су 1521. године биле 23 хришћанске куће (»сва имена су српска осим једног који се зове Марин Бин«) и 8 баштина. »Осим тога, у Пиранићу је уписана ‚њива' Црнојевића и бродарина преко Мораче«. Године 1523. у селу је уписана 21 хришћанска кућа и 4 пуне баштине, а 1570. године 10 хришћанских кућа и 7 баштина. Исте године у селу се, каже Бурђев, »јасно види нагла исламизација, односно преотимање баштина од стране исламизираних становника и вјероватно њихових рођака из околних села. Ту се још види податак о преласку хаса земље, бившег добра Црнојевића, у приватни посјед«.[4] Временом су се Пиранићи потпуно исламизирали и ради веће сигурности преселили у Ботун, на другу обалу Мораче, одакле су се 1879. године преселили у Тузе и Скадар, мада их је неколико остало у Горичанима.[5]

Према М. Болици (1614) Грбавци су имали 47 домаћинстава и 105 војника, а Пиранићи 29 домаћинстава и 60 војника.[6]

Грбавци се дијеле на два дијела — Доње и Горње. Доњи Грбавци су знатно већи од Горњих; до новијег времена растојање између њих износило је око 500 метара. Селу од 1925. године припада и заселак Црне Главице (са само једним домаћинством). Прије посљедњег рата куће су већином биле изграђене подножјем грбовачких гора, док су се послије рата ширили по равници, тако да је растојање између два дијела села готово нестало. Добар дио атара села отпада на комунице. У његовом равном дијелу су тзв. Шарике и Врбиш. До прије око 150 година Шарике су биле орања земља, коју је однијела Морача. До тада су биле приватна својина појединаца, да би касније остале запуштене.[7] У таквом стању коришћене су као заједничко пасиште и за брање дрва и прућа, потребног за плетење разних врста кошева и љеса. Други дио комунице у равном дијелу атара — налази се источно од Шарика и дотичан је селу Лајковићи. Усљед скретања тока Мораче, Лајковичани су покушавали да је усвоје, па је долазило до честих спорења. Спор је, најзад, почетком овог вијека, судски ријешен тако да је ова комуница припала Грбавцима. Брдски дио комунице, површином знатно већи, налази се на западној страни села. У источном присојном њеном дијелу, који је голорудинаст и обрастао пелином и драчом, има и приватних парцела, чија су имена: Пековићи, Стековина, Гроди, Лази, Фуше, Диван и Велики и Мали Поток. Западни осојни дио је више окомит и стјеновит. Мјеста са приватним посједима у њима називају се: Скупо, Јокмановића до, Крнића Грађа и Кладња. У Скупом су већином ливаде са пригорицом обраслом дрвећем.[8] Изван ових мјеста сав остали дио брдских површина неограничено је коришћен за испашу.

Године 1941. село је имало 57 кућа од којих само 17 на спрат односно на коноби; остале, зване приземљуше, добрим дијелом су биле без патоса, са једним улазом и једним или два прозора, или чак без њих. Међу њима је било и сувомеђих, покривених сламом или трском. Грађене су обично »изједна«; плафон у тим приземљушама, уколико су га имале, а таквих није било много, био је направљен од љеса (преплетеног прућа) и ређе од дасака. Њихово намјештење било је веома оскудно; свака кућа се искључиво користила отвореним огњиштем. У поткровљу, званом »петар«, највише се држао кукуруз у класовима и друга остава.[9] Куће су биле збијене по групама, често са заједничком листром. По неколико домаћинстава служило се једним двориштем, званим обор. Ријетка су била заграђена дворишта, па су пролази и излази у комун групно

коришћени. Мјеста са груписаним кућама, по братствима, имала су своје посебне називе, као Станкова зграда, под Перковом кућицом, под Пандурицом, Тоцин бријег, Кртиња, Бедем итд. Додатни објекта у груписаним кућама (за стоку, свиње и живину) чинили су их још тјескобнијим.

Поред цркве, подигнуте сеоским самодоприносом 1902. године,[10] смјештене помеђу два наведена дијела села, у њиховом атару налазе се знатни сакрални остаци, који указују на старост и некадашњу величину овога насеља. У Горњим Грбавцима и данас су видни остаци једне цркве, док су код цркве у Скупом сачуване зидине и олтар. Мјесто на коме се налази назива се Црковна главица.[11] Прва црква, сазидана на мјесту званом Црквина, има велико гробље. Неки гробови су покривени великим плочама, на којима, сем неких украса у облику круга, нема натписа.[12] Предања о овој цркви и гробљу доводе се у везу са оближњим старим градом Диваном. Црква на Скупом је, изгледа, више била богомоља. У Скупом су, иначе, до данас сачувана кућишта од којих се једно назива Дабово кућиште. Ту су, у тзв. Јокмановића долу, живјели до 1912. године Јокмановићи, одатле пресељени у Подгорицу. Даље се, на основу видних остатака, сматра да су на Миранглавици и на острвцету Космачи у Горњем блату постојали манастири. За први се каже да су га Турци, при неком походу на Црну Гору спалили, до темеља порушили и посјекли његовог игумана. За други пак, како смо навели, везано је предање да се у њему вјенчао краљ Вукашин са Јевросимом.[13]

Од осталих »древних« зграда у атару овог села посебно је вриједан пажње »град« Диван. Налази се при самом (са љешкопољске стране) улазу у село. Подигнут је на каменитом узвишењу (50 м), окруженом доста окомитим брдским странама, тако да оставља утисак скровитог гнијезда. На врху су камене зидине и куле. У једној од њих налази се камено сједиште, налично владарском, а у њеном доњем дијелу, како изгледа, била је тамница. Видне су ту и зидине других помоћних зграда. Граду се прилазило са сјеверне стране; остале стране су природно заштићене брдским странама и литицама. У одбрамбеном смислу, ово мјесто је заиста добро одабрано. Готово уз сам град, јужно, у једној доњи налазило се доста густо насеље, звано Дупило. Као старо кућиште са знатним остацима зидина, сачувало се до данас. Судећи по предању, »град« је подигао Стеван Црнојевић, а његовом сину Ивану је касније служио за љетну резиденцију. Чињеница је да се пониже њега простире плодно Грбовачко »поље«, веома погодно за винову лозу и друге културе. Будући на домаку двију ријека — Мораче и Ситнице, могло се, како мјештани кажу, називати »Мали Мисир«. Дотично Диваву, правцем од Лекића пролази главни сеоски пут. На мјесту званом Ледине рачва се у два крака. Један пролази западном страном, поред Горице, Усова гроба и цркве до Новог убла гдје скреће лијево према Рекреници.[14] Други крак пролази источно и називају га »Пут поврх потока«. Он је много ужи и сматра се споредним. Оба крака пута спајају се на раскрсници званој Сјераке, одакле пут продужава Витачком улицом преко Вртоља, испод Костача и иза Дугуњиве преко Миранглавице до села Вуковаца. Овај дио пута,

поред осталог, коришћен је на релацији до Зетског луга, гдје је свако домаћинство имало 3—10 рала ране или позне ливаде. Од главног сеоског пута који пролази испод старог дијела села, рачвају се споредне улице, као на примјер Дамбуловића улица и Улица од садова и на другој страни, према брдима, — Кумбурска, Миротића, Буровића, Ковичића, затим стара улица поменутих Црнопетрића, Срдановића и Секулића улица. Неке од њих имале су заједнички карактер и вјековима су служиле читавом селу. Дотична домаћинства, наиме, нијесу смјела бранити пролаз пјешацима и стоци при изласку или силаску са брдског подручја.

Треба напоменути да у грбовачким горама, које уједно чине изразиту кречњачку размеђу од овог дијела Зетске равнице према Горњем блату, има мноштво јама и пећина које заслужују посебна испитивања. За једну од њих, звану Шпела, која се налази изнад мјеста Фуше, везан је један значајан овдашњи догађај. Ту су Турци 1865. године посјекли 33 мушке главе и у својој осветничкој одмазди однијели их у Скадар и изложили на његовим зидинама.[15] Турке је и преко овог села пут често водио у походе на Црну Гору. Тако су непосредно прије битке на Цареву лазу, Љешњани дочекали Турке у брдском кланцу (код Драчеве ледине) изнад Грбаваца. Ту је погинуо и један турски командант — Алија, по коме се то мјесто назива Алијина каменица. Бројно надмоћнији, Турци су тада продрли у Љешанску нахију и спалили манастир на Сињцу (на Кракалима). Једновремено је, по свој прилици, спаљен и порушен и поменути манастир на Миранглавици.

До уочи ослобођења Зетске равнице од Турака и у Грбавцима је живио један број муслиманских братстава, као на примјер: Пиранићи, Маљевићи, Бечевићи, Елезовићи, Смајовићи и Керовићи. Овдје су имали своја имања, која су касније продали. Неки су, пак, скоро до 1925. године овдје давали земљу под аренду. И данас поједина мјеста и парцеле носе муслиманска имена, као: Маљевића поток, Бечевић бостан, Пиранске ливаде и Усов гроб.

Године 1925. Јовићевић је у селу евидентирао 11 братстава са 56 кућа. Према подацима из 1925, међутим, село је имало 52 домаћинства са 376 становника, а 1941. године 66 са 415 становника. Исти број домаћинстава пописан је и 1948, док се број становника смањио на 395.

Прије балканских ратова у Америку је ишло 6 мјештана; вратили су се као ратни добровољци. У периоду 1918—41. иселило се 6 породица.[16] Током рата (1941—45) погинула су и умрла 32 лица.

Године 1941. у селу су живјели Радиновићи (20 дом. и 125 станов.), Миротићи (11 : 74), Вујовићи (8 : 64), Мирановићи (6 : 34), Вукчевићи (4 : 25), Богдановићи (4 : 24), Калуђеровићи (4 : 18), Радоњићи (3 : 13), Радусиновићи (2 : 13) и Ракчевићи (1 : 8).

Најстарија братства у селу су Радиновићи и Миротићи. Према братственичком предању, предак Радиновића и Миротића доселио се овдје, због крвне освете, из Катунске нахије (село Предиш) »прије косовског боја«, те да су од тамошњег братства Абрамовића, са којима су до унатраг педесетак година одржавали родствене везе. Предање даље казује да је њих 12 било на Косову, да је 10 погинуло, а двојица остала у животу: Раде и Мирота од којих потичу

ова два братства. У прошлости се нијесу међусобно ни женили ни удавали. Заједнички су свадбовали све до 1920. године.[17] Ако се женио Миротић, барјактар је био Радиновић и обратно. Вујовићи, које у селу још називају Кумбурима, поријеклом су из Бјелица (Микулићи), гдје и данас имају своје рођаке. Најприје су се доселили у Љешкопоље, затим преселили у Бериславце и најзад, прије 140 година отуда прешли овдје. Разлог њиховог досељења је крвна освета.[18] Миронивићи су се из економских разлога доселили из Доњих Кокота прије око 150 година, а Вукчевићи из Љешанске нахије послије одласка Турака. Богдановићи су се доселили из Дражевине (Љешанска нахија), а потичу од Глобаревића, гдје и данас имају своје рођаке. Њихов предак се најприје иселио у Србију, па је отуда прије око 120 година дошао у Грбавце. Калуђеровићи су досељени из Беклића прије око 150 година; у селу их још називају Пејовићима. Радоњићи су из Прогоновића (Љешанска нахија); њихов предак Срдан доселио се прије 115 година. У селу их називају Срдановићима. Мартиновићи су из Бајица. Њихов предак Пураш доселио се, због крвне освете, прије око 130 година. У селу их називају Пурашевићи. Радусиновићи су се прије 115 година доселили из Бурања, а даљом старином су са Чева. Ракчевићи су досељени из недалеког Курила, прије око 160 година; исти су род са Ракчевићима у Момишићима. Нека од ових братстава гранају се на мање огранке (кабиље). Радиновићи, на примјер, на Грујичиће, Поповиће, Живовиће, Буровиће, Марковиће; Миротићи на Костовиће, Божовиће, Нешовиће; Мирановићи на Боковиће, Секулиће; Богдановиће још називају Ковачићима, итд. Међу свим тим братствима и огранцима, откад се памти, одржавана је завидна слога.

За мјештане овога села важи мишљење да су радни и предузимљиви. У земљорадњи су поред житарица много гајили дуван; ту традицију одржавају до данас. Раније су до максимума користили и услове за сточарство, заснивајући га на ливадама, луговима у Доњој Зети и комуницама. Године 1941. село је имало скоро 2.000 грла ситне, а свако домаћинство је у просјеку имало по неколико грла крупне стоке. Овдје су већим дијелом преко љета даване на издржавање у Кучима.

Знатна корист се убирала и од риболова. Ловило се на Ситници и потоку Лисици гдје су неки имали удио у »јазовима«, затим на Морачи и Горњем блату. Заједно са Вуковцима и Понарима, село је имало свој удио у Горњем блату, па се заједнички улов дијелио. До уочи посљедњег рата, у њихове воде на Блату нико без њиховог одобрења није смио ловити.

С обзиром на релативну бројност братстава, ово село је битно карактерисала међубратственичка и њоме вођена међуљудска солидарност. Многе породице су овдје везане пријатељским везама. У годинама уочи посљедњег рата у селу је било више од двадесет бракова склопљених међу наведеним братствима, а преко кумства су истовремено биле повезане многе породице. Тако су, на примјер, Миротићи кумовали са Вујовићима и Ракчевићима; Радиновићи са Мирановићима; Мартиновићи са Радиновићима итд. Сеоска слога

се спољавала у многим облицима испомагања и солидарности за добробит читавог села и било којим разлогом угрожавања породица и појединаца.[19]

Напомене:

[1] Г. Шкриванић, Именик географских назива средњовјековне Зете, стр. 22, 23.

[2] Б. Бурђев, Турска власт у Црној Гори, стр. 69.

[3] По мишљењу И. Пеличића, које је саопштио Б. Бурђеву, „Лаповићи (за које мисли да су у дефтеру уведени Филаповићи) налазили су се између Грбаваца и Скупог". (Б. Бурђев, исто, стр. 70; Ситни прилози за историју Црне Горе у XVI и XVII вијеку, Годишњак историјског друштва БиХ, год. VII, Сарајево, 1956, стр. 32).

[4] Б. Бурђев, Ситни прилози..., стр. 33.

[5] А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље, стр. 432, 442.

[6] У оба села старјешине су биле хришћани; у првом Радо Стијепов, а у другом Раичо Мијов. М. Болица напомиње да од Грбаваца почиње Љешкопоље (»da qui comincia Gliescopoiglie«). (С. Љубић, исто, стр. 170).

[7] Називи тих приватних дионица задржали су се до данас, као Куљарић, Разбој, Танчице, Подкошевина, Фундине, Муљине, итд.

[8] За вријеме аустријске окупације власници су (заобилазно, преко Доње горе) изградили пут, који је касније запуштен и пропао. Пут су уз помоћ власника изградили отац са два сина из Куча за 120 багаша жита.

[9] У анкети за ово село, Л. Миротић овако описује унутрашњи изглед такве куће — карактеристичан иначе за многа, или готово за сва друга села: „Но, било је кућа без икаквог плафона... Поред огњишта биле су просте дрвене столице, зване троношци. Имућнији су имали столице са наслоном, зване „столовачи", у којему је обично сједио домаћин куће или гост. У дрвеним креветима, умјесто драмаца била је слама, ријетко сламарица. За простирку је служио тзв. пуст, сваљан од овчије вуне. Покривач је био губица, исто направљена од овчије вуне. Јорган и чаршави су се почели употребљавати уочи потоњега рата. Остали намјештај сачињавали су једна или двије бачве и кашун за жито. Уза зид био је причвршћен „сканцијер", за оставу посуђа. Умјесто стола била је ониска софра (трпеза) са које се јело. Јело се из једне посуде, зване „сахан". Тањири се скоро нијесу употребљавали. Шпорет није имало ни једно домаћинство".

[10] Педесет година на престолу Црне Горе (1860—1910), Цетиње, 1910, стр. 109.

[1] Предање каже да су те двије цркве и трећу у Лекићима подигле три сестре за покој душе свога брата јединца који је погинуо у косовском боју.

[12] Не зна се коме је црква била посвећена, али се по предању сматра да су то гробови истакнутих личности свога времена. Предање чак казује да је под једном највећом плочом, која извјесно има облик кривог мача, сахрањен Буро Кастриот.

[13] И прибрежни појас Горњег блата, као и читавог Скадарског језера је у средњем вијеку и раније, свакако био више насељен. Међутим, услед сукцесивног пораста нивоа воде, условљеног тектонско-трусним поремећајима и промјенама у хидролошком билансу притицања и отицања воде, насеља су све више плављена, због чега се становништво исељавало. И о томе су се у предањима сачувала многа казивања.

[14] Тај дио пута почевши од Лекића био је врло слаб, али је 1935. године поправљен, насут и проширен.

[15] Одмазда је учињена због убиства Рама Смајова Пиранића из Ботуна од стране двојице Грбавчана (Којице Иванова Радиновића и Марка Пејовића — Калуђеровића). Његову одсјечену главу однијели су књазу Николи на

Цетиње. Међутим, убијени Рамо је био пријатељ и доушник књаза Николе па је он ожалио такву његову погибију. Надајући се освети, мјештани Горњих Грбаваца избјегли су под Шпелу. Турци су, међутим, кренули са три стране. Прво су одсјекли Доње од Горњих Грбаваца, а затим опколили пећину. Бројно јачи, посјекли су све мушке главе. Једној мајци је успјело да спаси своје мушко дијете, сакривши га под сукњу. Један учесник у убиству (М. Пејовић) био се склонио претходне ноћи код пашенога у Гоњемадима, а једно момче је на брзину умакло. Озлојеђен овим догађајем књаз Никола је наредио командиру љешанског батаљона да спали Доње Грбавце зато што нијесу притекли у помоћ својој браћи, а што је, у ствари, било немогуће. Књаз Никола је строго наредио да нико не смије бити убијен, али да ни пољату не смију оставити неспаљену. И заиста је тако учињено. Било је то у љето 1865. године.

[16] Двије породице Вукчевића иселиле су се у Матагуже; једна породица Вујовића у Загорич, једна истог братства у Голубовце; једна из братства Миротића у Подгорицу, касније у Београд и једна Богдановића у Метохију. Напоменимо да се послије 1945. године иселило 58 домаћинстава (међу којима су многа накнадно формирана).

[17] Род са Радиновићима су и Грбавчевићи у Матагужима, који су се прозвали по селу из кога су се преселили. О њима је сачуван сљедећи запис из 1468. године; „Матагужи приложише Увич у Зети, земљу Уеч между реку Плавницу и поток Октабеж и до брода Михоља. Приложили: Никола Кефалија, Лев Грубачевић и Буза, и Петар, и Павал, и Андреа". (П. Ровински, Черногорија, I, стр. 437).

[18] У Бјелицама се, каже Ердељановић, памти да су у предјелу Микулића живјели мухамедански Срби, који су били сродници данашњег микулићког братства Вујовића. „У доба владике Данила су ти потурчењаци дигли у Малу Зету, ђе су се звали Алуновићи, а има их одатле насељених и у Подгорици". (Стара Црна Гора, стр. 61). Један огранак Алуновића који су до 1870. године живјели у Махали, звао се Кубасичићи, „а и Алуновићи, Беговићи и Кубасичићи звали су се једним именом Ајдаркучевићи". (А. Јовићевић, исто, стр. 505, 506).

[19] Исто тако мјештани су знали да дубоко емотивно саучествују у жалости и да подијеле бол и тугу. Дешавало се, нарочито ако умре млад момак, да се за читаву годину пјесма не чује у селу, ни чобан код оваца, ни дијете код јагњади, ни орач за ралом, чак су многи скидали звоно са овнова..." (Из одговора датог у анкети).

10. ВУКОВЦИ

Налазећи се на десној обали Мораче, између Грбаваца и Понара са једне и Горичана са друге стране, ово село је у прошлости имало деликатан и значајан положај. Кроз његов атар је још од раног средњег вијека пролазио пут од подручја Жабљака и западног дијела Скадарског језера, укључивши Горње блато, који је преко Понара, уз десну обалу Мораче, водио према Грбавцима, долини Ситнице и Љешкопољу. Насеље се, управо, развило на његовом непосредном западном домаку. У овом дијелу ободне зоне Зетске равнице оно је заједно са Понарима и Грбавцима чинило дио прелазног подручја доњозетске равнице према старој Црној Гори у залеђу. Село се простире рубном подгоринском зоном Вуковачког поља, и то једним већим дијелом њеним сјеверним и мањим јужним крајем. Први се назива Горње, а други Доње село у чијем саставу је и заселак Потоци. Горње је пониже Црковне главице, а Доње подно Вељег стола. Изузев што је на истоку према Морачи атар села отворен, са свих осталих страна је окружен брдима. На југу су Лијепа плоча и Вељи сто, на западу Облун, а између њега и Вељег стола је Лаповачко око. Сјеверну страну окружавају Маркова главица, Мали и Вељи Миљан, Пробишници и Миранглавица на Морачи. Ова страна је увелико голорудинаста. Попут грбавачких гора, и вуковачко брдско залеђе представља кречњачку и знатно карсификовану прелазну зону према Скадарском језеру, односно Горњем блату. У њој се, између осталих крашких појава, јавља и једна врста еставеле, која се, надолазећи у вријеме пораста нивоа Горњег блата, претвара у језерце и плави околно земљиште. Тада на поплављеним њивама наноси штету усјевима. То је у ствари Доњоливадско око. На другој страни према Морачи, која на овом, доњем дијелу тока протиче кроз своју релативно разгранату алувијалну раван, такође у вријеме високог поводња долази до поплава. У том дијелу атара, званом Шарике и Врбиш, као и у оном брдском (Гомила, Лијепа плоча, Љутеза, Сјенокос, Облун, Кабија, Мала и Велика орловина) простиру се сеоске комунице, те заједно са њима читав атар села захвата површину од 1266 хектара, односно 12,6 км²

Логично је претпоставити да је на овом простору, у непосредној близини Скадарског језера од најранијих времена постојало насеље. На то указују недавни налази на брду Облуну, гдје је пронађено »утврђење с остацима ‚киклопских' квадера у темељима и једном срушеном средњовјековном црквицом. Утврђење је идентификовано као Оболон, под којим именом је и споменуто у Љетопису попа Дукљанина... Он доминира над великим пространством сјеверне обале Лабеатског (Скадарског) језера и залеђа — Вуковачког поља, Зете и Љешкопоља«.[1] У средњем вијеку (1336) на ужем простору самога насеља била је подигнута црква св. Тројице, односно »у оно доба манастир«, који је порушен у вријеме Ћуприлићевог похода на Црну Гору. Црква је обновљена 1888. године, а затим од 1909. до 1922. године повећана и доведена у данашње стање.[2] Недалеко од села, на другој страни према језеру, налазило се насеље Скупо, које је касније, издизањем воде у Горњем блату, расељено. Оно је, како смо навели, према турским дефтерима из 1521. и 1523. године имало 14, односно 12 кућа.[3] Ово село је, како се памти, прије пресељавања на данашње уже подручје Вуковаца имало 32 куће. Сматра се да је, из већ наведених разлога, до пресељења дошло крајем XVI вијека. Стога се у Боличином попису (1614) село не помиње под данашњим именом. Умјесто њега, два пута се наводе Горичани, чији атар је свакако обухватао највећи дио данашњег вуковачког простора. Указује на то и приличан број кућа (33 са 70 војника у првом и 67 дом. са 130 војника у другом помену) у Горичанима те 1614. године. Пресељењем из Скупог, не само што је насеље добило садашње име, него се још више проширило и увећало. Судећи по редосљеду села, у Боличином попису може се уочити да су првопоменути Горичани, наведени одмах послије Грбаваца, у ствари данашњи Вуковци.

А. Јовићевић је 1925. године у селу евидентирао 72 куће. Међутим, према званичним подацима те године село је имало 76 домаћинстава са 310 становника, а 1941. године 96 првих и 490 других.

Осам година касније (1948) село је имало 110 домаћинстава са 510 становника.

Од свих 96 кућа (1941) само их је осам било на спрат, тј. на коноби, а остале су биле приземне, међу којима многе без патоса. У погледу њихове опреме и унутрашњих изгледа, стање је мање-више било као у претходним селима. И овдје положај кућа карактерише њихова мјестимична збијеност са омањим двориштима и исто тако малим збијеним помоћним објектима. Према њима се од главног сеоског пута разграничавају прилазни путељци. Густином кућа нарочито се одликује Горње село. Имовински потеси размјештени су у пољу, понеки и извјесно удаљени. Њихови комплекси су у знатној мјери задржали братственички распоред. Добрим дијелом присојно положени пружали су повољне услове за виноградарство, које је овдје нешто више него у другим селима Зете одранije било развијено. Сточарство је, аналогно Грбавцима, такође било доста заступљено. И овдје се оно на истим основама темељило: на ливадама, посједима у доњозетским луговима и комуницама. Године 1941. у селу су живјели: Поповићи (21 дом.), Радичевићи (20), Буровићи (19), Перазићи (12), Лазовићи (10), Ноковићи (8), Пеличићи (1), Мугоши (2), Шушкавчевићи (1) и Драговићи (1). Поповићи, Буровићи, Лазовићи, Ноковићи и Драговићи су од једног рода званог Ламбуљићи, чији преци су послије косовског боја доселили у Груде, а потом у ово село. Сви славе св. Николу и међусобно се све до новијег времена нијесу женили. Поповићи су названи по поповима, којих је у том братству било све до четрдесетих година овога вијека. Бивало их је једновремено по тројица-четворица и поповали су у селима од Врањине до Кокота. Родоначелник Ламбуљића (Лабо) имао је, по предању, три сина; један се иселио у Далмацију и од њега су, сматра се, Квекићи, а други се потурчио. Од овог су, касније истражени, Катанићи и Афинићи.[4] Од Лабовог пасторка из другог брака, који се звао Андрија, настали су Андрићи. Они су се доцније прозвали Радичевићи. О поријеклу Перазића већ смо говорили. Пеличићи су из Балабана, а даљом старином из Бањана.[5] У Вуковце су се доселили прије око 120 година. Мугоше се овдје сматрају старосједиоцима и исти су род онима у Доњој Горици. Таквим се сматрају и Шушкавчевићи, досељени из Загарача од тамошњих Мустеровића.

До 1862. године у овом селу је било муслимана. Те године, међутим, када су Вуковци и Понари стали уз Црну Гору, они су се због несигурности преселили у Спуж. Истовремено Вуковци и Понари све више бивају везани за Црну Гору, постајући значајни пунктови појачаних ослободилачких утицаја и подухвата са Цетиња. Мада и прије, али нарочито отада, ова села одржавају сталне везе између Цетиња и осталих крајева Зете.

За ово село је карактеристично да је приличан број мјештана ишао ради зараде у друге земље. У периоду 1879—1914. године таквих је било 18; само 7 их се није вратило. У међуратном периоду иселила су се 4 домаћинства. Током рата (1941—45) погинуло је 7 и умрло 12 оосба.

Познати као једно од старих културних (духовних) средишта у Зети, преко чијих су свештених лица одржаване везе са Врањанским манастиром и Цетињском митрополијом, Вуковчани су, посебно поповско братство Поповићи, били на гласу како у Зети тако и у Љешкопољу. Поред осталог, и због тога је село, држећи се традиционалних порука, одржавало и његовало нашу познату патријархалну солидарност.

Напомене:

[1] П. Мијовић — М. Ковачевић, Градови и утврђења у Црној Гори, стр. 18. На вуковачким брдима има подоста камених гомила. „Гомила на брдашцу код цркве необично је велика; захвата простор од 50 м у пречнику, а висока је неких десет метара и правилног је облика". (А. Јовићевић, исто, стр. 387).

[2] А. Јовићевић, исто, стр. 374. „Манастир је имао пространо добро за издржавање калуђера. Прича се да је имао 300 рала у Гостиљу и 60 рала у Вуковцима." (Исто); Педесет година на престолу Црне Горе (1860—1910), Цетиње, 1910, стр. 111.

[3] Занимљиво је указати на сличност назива Махале Филаповићи, односно Калаповићи или Галаповићи, које Б. Ђурђев наводи у дефтеру из 1523. године са називом Лаповачко око. Та махала је тада имала 15 кућа.

[4] „Када је потурчени брат дошао из Подгорице у Вуковце, браћа су га убила. То мјесто и данас показују и зову га Турчинов гроб." (А. Јовићевић, исто, стр. 466).

[5] Приликом досељења један од два брата се потурчио и од њега су Аливодићи. Пеличићи су род и са Лисичићима, који су од њиховог трећег брата.

11. ПОНАРИ

Ово доњозетско село има најистуренији положај према Жабљаку и Цеклинском плављеном пољу, односно старој Црној Гори, из чега проистиче и значај његове посредничке улоге између односних двију извјесно различитих географско-историјских цјелина. Преко њега се у највећој мјери одвијао саобраћај са доњоцеклинским подручјем, Жабљаком и Ријеком Црнојевића. У истом смислу, оно има једну од кључних позиција у односу на Горње блато. Благодарећи њој, насеље је и могло временом да »стекне« свој релативно велики атар. Његова граница почев од Аџових врба, на истоку, води Морачом до Бакиних Тигала (Врањине), а одатле јужно и западно повија преко жабљачких ливада и Пашине локве до пониже Жабљака и Трумше, одакле ка сјеверу преко Горњег блата излази на Љутезу (брдо код Горњег блата), те онда брдом изнад самога села даље преко Капе и Веље главице до Водоваље између Понара и Вуковаца, одакле се низводно Морачом наставља до Аџових врба. У том оквиру, кога увелико чине плављене површине и брдско залеђе, атар села захвата 9,1 км^2 површине.

Што се тиче комуница, оне захватају доста велики простор; брдске су и равничарске. Брдске су изнад села: Веља главица, Љутеза, Столови, Шаљеза и Ђета, а равничарске пониже села: Бегове врбе, Дањ (поред Горњег блата) и Беглак. Користе их с подједнаким правом сви мјештани.

Уздужно, брдском подгорином положено село дијели се на два већа дијела — Понари и Куриоци. Понари се пружају од Вељег камена до школе, а Куриоци од школе до Аџових врба. Постоје, додуше, поједини дијелови села са својим називима (Вељи камен, Комарно, Вења и Мала Морача, Ливадица и Аџове врбе), али се они, ипак, не издвајају као посебни засеоци. Међу њима нема виднијег растојања, тако да се село као цјелина пружа дужином (од Аџових врба до Вељег камена) од око 2 км.

Уз природне, и историјски услови указују да је ово насеље старог постанка. Бројне гомиле у брдском залеђу и недалека утврђења на њему — древни Оболон (»град илирско-хеленистичког типа«) и Башин град (највјероватније из доба Балшића), затим оближњи Врањински и касније Вуковачки манастир, као и бројна подручна црквишта, па најзад оближњи »град Жабљак, посебно указују на старост и дуговремени развој овога насеља.[1] Ипак, прве податке о њему налазимо тек у турским дефтерима из 1521, 1523, 1529—36. и 1570. године.[2] У свима њима Понари су уведени као једна од махала села Грбавци, а у сва »четири« очувана дефтера попис Црне Горе започиње Понарима«. По првом дефтеру (1522), Понари су имали 6 кућа и 7 баштина, а по другом (1523) 7 кућа и 2 праве и 2 »празне« баштине.[3] У трећем (1529—36), у коме су »садржани само сумарни подаци«, Понари су уписани са 4 куће, 2 баштине и једном празном баштином. Међутим, у дефтеру из краја 1570. године за Понаре је уписано 10 кућа, »и то на ове домаћине: Ђурић Стјепан, Мијан (?) Димитрије, Стјепан Вуксан, ... Вулица, Радоња Вуксан, Радославица Ковач, Радичко Пејко, Хасан Мехмед, Бајрам Хасан, Рамадан Мустафа.«[4] Значи, овдје су три куће уписане на муслимане; »никакве баштине нијесу уписане, а једини посјед земљишта је, такође, уписан на муслимане из Жабљака.[5] Из ових и других података Ђурђев закључује да су Понари, и не само они, као гранично мјесто »били већ у XVI вијеку изложени јаком утицају исламизације и имовинском продирању муслимана од Жабљака.[6]

Године 1925. Л. Јовићевић је у селу евидентирао 78 кућа, а према попису из 1925. године, оно је имало 79 домаћинстава са 309 становника, од којих у Куриоцима 10 : 40. Касније (1941) број првих се попео на 94, а других на 330 (у Понарима 71 : 240 и у Куриоцима 23 : 90), да би у 1948. једних и других било 59 : 294.

У годинама уочи посљедњег рата, осим 20 кућа (17 у Понарима и 3 у Куриоцима) на спрат, тј. на коноби, све остале су биле приземљуше, и то добрим дијелом без патоса. Помоћних објеката, поглавито намијењених стоци и свињама, било је око 70. У иначе густо наређаним кућама са обично малим, нарочито мјестимично, двориштима, они су појачавали тјескобу, а с њом и нечистоћу. Истина, тјескоба се унеколико смањивала љети, када је стока (и свиње) могла боравити на слободном простору пониже села, односно главног пута, који подно села пролази. А све куће у селу користиле су само огњиште; мало је било оних које су имале подвојене собе, тзв. камаре. У кући се морало све смјестити, понегдје чак и стока. Поткровље, тзв. »петар« највише је служило за оставу.

Према предању, у селу је на мјесту Беглак постојала црква коју су Турци порушили и поред ње подигли џамију која се до недавно држала. Око ње је видно муслиманско закоровљено гробље.

Нова црква налази се испред Куриоца, на мјесту званом Чаловине. Подигнута је добровољним прилозима мјештана и продајом дијела комунице, званог Осредци. Врло свечано је освећена почетком новембра 1924. године. Једновремено је изнад села, помеђу Понара и Куриоца, на исти начин подигнута основна школа.[7] Дакако, ови подухвати више указују на снагу патријархалне солидарности села, него на његово богатство. Додуше, село је неких година, уз оне редовне годишње приходе од земљоградње и сточарства заједно са свињогојством, могло имати и оне тзв. додатне приходе, било од риболова или од поврћа кад добро роди, особито диња и пипуна, којим се ово село нешто више бавило. Свињогојство се заснивало на кукурузу који се овдје на »дебелој« земљи више гајио него пшеница. Он је и према евентуалним поплавама био отпорнији.[8] Што се тиче риболова, који је био доста уносно занимање, треба рећи да су и тридесетих година овога вијека Понари имали два риболовна друштва. Мјештани Понара су, тада и до недавно, имали право на »лов рибе до Муљаге, испод Жабљака, на једном дијелу Горњег блата и свуда у луговима гдје су имали право испаше«.[9] И риболови су, значи, третирани као комунице на које су сви мјештани имали подједнака права.

Године 1941. у селу су живјели: Каварићи (12 дом.), Лаћићи (10), Буровићи (10), Стајовићи (9), Вукадиновићи (8), Шикмановићи (6), Шишевићи (6), Берилажићи (5), Кажићи (4), Добровићи (4), Петровићи (3), Маркуши (2), Поповићи (2), Бетковићи (2), Газиводе (2), Сакаревићи (2) и Кумбуровићи, Вучковићи, Алковићи, Бацковићи, Љуцовићи, Божовићи, Кликовци и Џамнићи, по једно домаћинство. Оволики број братстава и презимена (24), управо, потврђује колико је положај овог села предодредио покретљивост становништва из околних и других крајева према њему. Каварићи су се из Цеклина због крвне освете доселили овдје прије око 300 година; Лаћићи су из Љешанске нахије (Станисељићи), досељени прије око 250 година; Буровићи су огранак Ламбуљића, овдје давно досељени; Стајовићи су досељени из Љешкопоља или из Фармака; сматра се да су даљом старином из приморја; Вукадиновићи су из Бандића, досељени прије око 200 година; Шикмановићи су поријеклом из Херцеговине; прво су досељени у Љешанску нахију, па затим овдје, прије око 250 година; Шишевићи су из Шишојевића (код Грађана), одакле су због крвне освете прије око 350 година овдје избјегли; Берилажићи су род са Берилажама у Доњој Горици. Једновремено су досељени испод Веље стране у Љешанској нахији и то, како изгледа, у другој половини XVIII вијека.[10] Кажићи су из Љешанске нахије (Градац); Добровићи су стародосељеници од Албаније; Петровићи су из Куча; Маркуши спадају међу најстарије досељенике у Зету и Љешкопоље; дошли су из Грађана; Поповићи су из Љешанске нахије (Станисељићи) и својатају се са Метиљевићима у Голубовцима; Бетковићи су из Љешанске нахије (Буроњи), а Газиводе из Ријечке нахије (Доњи Цеклин); Сакаревићи (Скадар) из Косијера

(Биновићи); најприје су давно досељени у Љешкопоље, одакле су се расељавали;[11] Кумбуровићи су из Љуботиња, а даљом старином из Пипера, досељени прије око 350 година; Вучковићи су недавно досељени из Љуботиња (Прекорница); Алковићи су Роми, дошли из Подгорице (1935. год.); Бацковићи су род Ненадовићима, Ћетковићима и Лукићима досељеним из Љешанске нахије (од Куница из Буроња); Божовићи су новодосељеници из Ријечке нахије (Загора); Кликовци су из Куча (Ораохво), а Цавнићи (Цамнићи) из Бјелопавлића (своје се са Савићевићима из Мартинића).

У погледу броја разнородних братстава, ово село је налично Вранићини и Лимљанима. Ријеч је заправо о селима у којима су, због њиховог приграничног појаса између Турске и овог дијела Црне Горе, налазили уточиште они досељеници који су због заваде, крвне освете и других разлога напустили своја матична села. У том смислу, истиче се и Врака у коју су бјегунци од крвне освете, дубље у турску територију узмицали.[12]

Прије балканског рата, у друге земље је ради зараде ишло 14 мјештана (у Америку 10 и у Француску 4). Од њих се вратило 8 (из Америке). У међуратном периоду (1918—41) ишло је 7 (у Француску 4 и Америку 3). У овом периоду иселило се 6 мјештана; 2 у Аемрику, 1 у Француску, 2 у Београд и 1 у Смедерево. У ратном периоду (1941—45) погинуло је 9, а умрло 13 особа.

За Вуковце, Понаре и Горичане може се рећи да их је у прошлости карактерисало одређено заједништво. Прва два села су преко трећег, иако их је од њега одвајала Морача, била у сталном контакту са осталом Зетом. Поред осталог, везивало их је нарочито то што су Понари и Горичани највише били упућени на старо вјерско сједиште у Вуковцима, као и на предузимање одређених сусједских, заједничких активности.

Напомене:

[1] П. Мијовић — М. Ковачевић, исто, стр. 19; А. Јовићевић, исто, стр. 384. У вези положаја Башиног града, Јовићевић истиче: „Башин град доминира над проласком од Зете к Жабљаку и обратно, а с њега се види далеко и на противној страни према Љешанској и Ријечкој нахији. Удаљен је од Жабљака непуно пола сата... Њега су по предању градили Балшићи..." (Исто, стр. 384). И овдје треба нагласити констатацију „да се све жупе (мисли се на старословенске — П. Р.) било да оне гравитирају Скадарском језеру или су му приобалне жупе, као и за наведене градове, може рећи да је Скадарско језеро чинило њихов географски ембрион око кога се одвијао живот од досељења Словена до XII вијека. Што се тиче површина земљишта погодних за земљорадњу у приобалним жупама и у Скадарском пољу, треба водити рачуна о томе да Скадарско језеро није имало нити исти облик нити исту површину у раном средњем вијеку као данас." (Историја Црне Горе, 1, Титоград, 1967, стр. 324)

[2] То је вријеме када је Жабљак био »упориште турске власти према Црној Гори. Штавише, Жабљак је био сједиште црногорских војвода и Скендер-бега Црнојевића као црногорског санџак-бега«. (Б. Ђурђев, Ситни прилози за историју Црне Горе у XVI и XVII вијеку, стр. 30).

[3] »Куће су уписане на ове домаћине: Вукашин, Никола, Лукић Бојко, Љешко... Ђојко Павко, Стјепан Никола. Лазар Бујица, Павле..., а двије праве баштине су уписане овако: Баштина Стјепана у посједу Мустафе, Баштина Боркова (?) у посједу Мустафе сина Абдулахова.« (Б. Ђурђев, исто, стр. 30).

[4] Б. Ђурђев, исто, стр. 31.

[5] Исто, стр. 32.

[6] Исто, стр. 32. Према предању које је записао А. Јовићевић, најстарији муслимани у Жабљаку су: Омеровићи, Хусеиновићи, Аши-Јусуповићи, Ћехаићи и други. Предање даље каже да су се одмах послије Ђурђа Кастриотића и пада Албаније доселили са Косова у Жабљак два брата Џијановића, Омар и Ћетко у слободну земљу Црнојевића. Пошто су Турци освојили Жабљак, Омар се потурчио и од њега је позната породица Омарћевићи. (А. Јовићевић, Ријечка нахија у Црној Гори, СКА, СЕЗ, Насеља и поријекло становништва, књ. 7, Београд, 1911, стр. 612; А. Јовићевић и М. Струпар, Слике из прошлости Цеклина, Загреб, 1902, стр. 58, 59). Из ове друге књиге види прилог: »Ударац на турске тврђаве у Понарима 1862. године«. (Исто, стр. 268—272).

[7] »Ово узор село својим трудом, љубављу према школи и цркви и јединственом слогом подигло је ово двоје у непуне двије године а да му нико ма ни са чим није помогао. Село Понаре је мало — свега их је 77 дом. али су учинили оно, на чему им може завидити и богата Подгорица«. (Црна Гора, 1924, бр. 53, стр. 3). Прије подизања школе настава је извођена у приватној кући Кликоваца (прије Бибезића кући), у засеоку Куриоци.

[8] Слободна мисао, 1935, бр. 35, стр. 2. Повелики број топонима у сеоском атару указује, поред осталог, на разбацаност имовинских дјелова. Ево неких: Бегове врбе, Беглак, Керовине (по муслиманском братству Керовићима), Болице, Бурашевине, Чаловине, Сољарица, Чакаровине, Мали лугови, Татаровине, Труши, Ташије, Ркочевине (по муслиманима Ркочевићима), Шарике, Балије, Врбиши и др. Или, на примјер, називи »улица«: Турска, Пут за Осредке, Пут за Ограђе, Пут за Мале лугове, Улица Балијашка, Пут за Керовине и др.

[9] А. Јовићевић, исто, стр. 418, 419.

[10] Истакнути понарски Берилажа је Стево Јоков, који се 1862. године са својим мјештанима храбро борио на страни Црне Горе. (Види опширније код Јовићевића, исто, стр. 522, 523).

[11] О досељеницима из Ријечке нахије види А. Јовићевић, Ријечка нахија, стр. 54, 590, 609, 623, 651.

[12] П. С. Радусиновић, Становништво Црне Горе до 1945. године, стр. 179; исти, Насеља старе Црне Горе, посебни дио, стр. 53, 512, 513; Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, стр. 200.

12. ГОРИЧАНИ

Ово старо зетско село простире се на лијевој обали Мораче, наспрам Вуковаца. Уз плодно тле на коме се насеље развило, управо је његова позиција према Морачи, насупрот чињеници што му је она поплавама причињавала и знатне невоље, његов положај, углавном, чинила повољним. На домаку Вуковаца, Понара и Грбаваца, оно је истовремено близу старе Црне Горе, на једној и Љешкопоља, на другој страни. Према истоку пак, везивало се и наслањало на средишње дијелове Зете, првенствено на Голубовце, као највеће зетско село. Један од главних путева, који из унутрашњости Зете излази на Морачу и преко ње на Вуковце, означава углавном његову сјеверну границу. Тачније речено, атар села се са сјевера граничи путем од Мораче (»Вир Куљар«) до главног меридијалног пута кроз Зету (Подгорица — Плавница); са запада путем Мојано-

вићи — Шушуња (са мањим одступањем од претходног главног пута); са југа путем Шушуња — Бијело Поље, те сјеверно од овог другог села, правцем Веље међе излази на Морачу код мјеста Павловац, одакле се са западне стране граничи Морачом. Својим трапезоидним оквиром, атар села захвата око 3,3 км² површине.

Сеоска комуница, звана Беглак, налази се на јужном потезу села. Она је, у ствари, била својина подгоричког забита Јуса Мучина Крнића. Послије 1879. године било је покушаја да се она подијели појединцима, али село то никада није прихватило. Успјело је упркос спорењима да је задржи као заједничку комуницу.

Иако село нема засеока, мјештани ипак, бар по називу, подвајају Горњи крај (сјеверни дио) и Доњи крај (јужни дио) села. Растојања међу њима практично нема, сем што их подваја главни сеоски пут Голубовци — Вуковци.

У приказу Вуковаца навели смо да је, највјероватније, садашњем имену тог села претходило име Горичани. И сам тај стари словенски назив указује да се насеље некада налазило при Горици, при брдским странама; одакле се ширило и преко лијеве обале Мораче. Оно се још 1451. године помиње као један од пет катуна Горње Зете (»quinque catonis . . . Gorizane«). У њему је (»у Горичану у Зети«) написана и једна тзв. Зетска пресуда 1455. године.[1] У XV, XVI и XVII вијеку »постојала« су два села Горичани, једно на десној и друго на лијевој обали Мораче. У дефтеру из 1485. године Горичани су уписани као тимар са десет кућа и приходом од 2.000 акчи на Вукосава сина Бурашева. Овдје се ради о Горичанима са лијеве обале Мораче, јер је у то вријеме Црна Гора била под влашћу Ивана Црнојевића. У XVI вијеку Горичани су у дефтерима уписани као село на десној обали Мораче, у саставу Црне Горе, а из описа М. Болице види се да су они постојали и на једној и на другој њеној страни. Према томе, Горичани са десне обале Мораче (касније Вуковци) 1521. године имали су 23, 1523. 24 и 1570. 28 кућа.[2] Године 1614. и једни и други пописани Горичани збирно су имали 100 кућа и 200 војника.[3]

Данашњи Горичани, формирани као рурална цјелина, су »густо« насеље и то како распоредом кућа тако и збијеношћу, најчешће ограђених имовинских потеса и дионица између њих. Разлика између њих и Вуковаца у том погледу огледа се у томе што су куће у Горичанима, како би то антропогеографи рекли, »пошле за земљом«, док су се у Вуковцима највише »држале« брдске подгорине. И док је у првом случају имовина разбацана свуда око кућа и њихових групација, у другом је она највећим дијелом испред, односно пониже њих. Чак и оне куће у Горичанима које су од раније грађене ближе Морачи, свакако су имале већу имовину и према њој, али их је она поплавама и ширењем своје алувијалне равни временом деградирала и девастирала.

Године 1925. А. Јовићевић је у селу евидентирао 67 кућа, у којима је према попису тада живјело 70 домаћинстава са 420 становника. Међутим, 1941. године у 78 кућа живјело је 98 домаћинстава са око 490 становника, а 1948. било је 93 првих и 470 других. У првој ратној години (1941) село је имало само 9 »кула« (кућа са

избом), а остале су биле приземљуше; чак су и у три појате живјеле породице. Само су четири домаћинства поред огњишта користила шпорет, а сва остала отворено огњиште. У обично повећим дворištима налазили су се још појате за стоку, рјеђе посебни свињарници, док су живинарници били доста ријетки. У груписаним кућама растојање је (као и сада) било минимално; понегдје их раздвајају само зидови или плотови. Од главног сеоског пута до свих њих су се рачвали доста тијесни путеви и путељци.

Село није имало своју, већ поменуту заједничку цркву у Вуковцима. Такође, није имало ни своју школу, него заједничку у Голубовцима. У турско доба, у мејтепу при џамији која се налазила у средини села, муслимани су имали вјерску школу за своју дјецу. Џамија је порушена 1927. године, али су њени остаци још видни. Исто тако, у селу је постојала турска стражарница-караула и поред ње кафана. Обје су порушене ослобођењем Зете (1879). На источној страни села, званој Ханови, до прије двадесетак година, постојао је тзв. Јањића хан. Подигнут је крајем прошлог вијека украј пута Подгорица — Плавница.[4] Пошто је порушен, на његовом мјесту изграђена је продавница предузећа »13. јул«. До 1941. године постојале су двије кафане, а за вријеме окупације чак три, да би (1945) остала једна. »Догађаâ« у Горичанима није било, мада су постојале двије, али на другој страни односног пута, тј. у саставу Голубоваца. У атару села, близу Шушуње, једно мјесто се назива Чардак. Мисли се да је ту у великој кући, до задњих деценија прошлог вијека живио неки прави Турчин (ефендија) који је наводно штитио рају од зулумћара. Друго мјесто зове се Шемовица. Сматра се да је име добило по турском бегу Шему који је ту живио. На другој страни, мјесто Пречеви добило је име по уздигнутом земљишту које је спречавало поплаве села. Мјесто Павловац је у ствари риболов на Морачи, чији рукавац је Брацанов поток. Ту су већином ловљени скобаљ и укљева, а за вријеме мријешћења и крап и скакавице. Мјештани су, иначе, у вријеме подводња ловили око села и ниже Курила и Бијелог Поља. Риболов је био доста уносно занимање, а исто тако и повртарство, нарочито гајење диње и пипуна, које је и овдје, као и у Понарима, било доста заступљено.

И у овом селу су, уочи другог свјетског рата, живјела бројна братства, укључивши и муслиманска. То су: Улићевићи, Рајовићи, Мировићи, Петричевићи, Ковачевићи, Станковићи, Ивовићи, Рашовићи, Ражнатовићи, Копитовићи, Асановићи, Кликовци-Радовићи, Поповићи (Ламбуљићи), Поповићи (Кучи), Јанковићи, Бурковићи, Вучковићи, Божовићи, Ракчевићи, Буретићи, Живковићи, Радичевићи, Шушкавчевићи, Челебићи, Брновићи, Перишићи и муслимани: Ацасићи, Мустагрудићи, Пиранићи и Хаџијусуфовићи.[5]

Улићевићи су се доселили из Црмнице средином прошлог вијека, а сматрају да су даљом старином из Србије.[6] Рајовићи су из Ријечке нахије (Добрско Село) досељени због крвне освете прије 250 година. Мировићи су из Црмнице, досељени крајем XVI вијека што свједоче њихови стари гробови и предање о заједничком бријесту.[7] Петричевићи су из Ријечке нахије, досељени послије 1879.

године, а исто тако и Ковачевићи из Љешанске нахије. Станковићи су се доселили из Враке око 1900. године. Помињу се (Stanchovichi) у наведеном уговору на Врањини из 1455. године.[8] Ивовићи су из Црмнице, досељени око 1870, и то прво у Голубовце а затим овдје. Рашовићи су досељени из Лајковића (Горње Зете) око 1905. године, а Ражнатовићи из Дујеве (Ријечка нахија) послије 1879. године.[9] Из села Курила су, због поплава језера, досељени Копитовићи 1900. године. Асановићи су из Херцеговине, досељени послије херцеговачког устанка.[10] Радовићи су огранак Кликоваца, досељени из оближњег села Махале. Кликовци су велико братство, па су садашњи Радовићи у знак сјећања на претка Рада (због његове храбрости и правичности) промијенили презиме прије око 120 година. Кликовци су се доселили у Горичане (куповином земље) 1914. године.[11] Поповићи (Ламбуље) су из Вуковаца, досељени 1895. године.[12] Поповићи (Кучи), досељен као домазет 1935. године. Јанковићи су из Ријечке нахије, досељени на напуштено имање избјеглих муслимана из села. На исти начин доселили су се и Ђурковићи из Косијера; касније су се иселили (у Бар, Цетиње и Београд). Божовићи су се овдје преселили из Загоре (Ријечка нахија) око 1910. године, а Ракчевићи, због поплава и сиромаштва, из Курила 1900. године. Буретићи су пресељени из оближњих Мојановића око 1835. године, а Живковићи из Врања. Првобитно су се презивали Давидовићи. Вучковићи су се доселили (прво у Голубовце) из Стијене Пиперске око 1600. године; првобитно су се презивали Вушковићи.[13] Усанчевићи се сматрају старосједиоцима досељеним »некад давно« из Враке. Шушкавчевићи су се, због крвне освете, доселили из Загарача око 1805. године. Првобитно су се презивали Мустеровићи. Већином су насељени у Шушуњи. Радичевићи су старо братство. М. Шобајић је о њему написао: »Старо властеоско поријекло Радичевића води из Иванбегова доба, од неког Радоње Радичевића, чијих потомака данас доста има у Зети, у вароши Подгорици и у селима Бериславци и Горичани«. Од њих је »Бранков предак Петар, који је крајем XVIII вијека живио у Подгорици. Из освете је убио Турчина и побјегао у Далмацију. Петров син је Алекса, а његов син Тодор, који се преселио у Славонију, и тамо му се у Броду родио син Алекса (Бранко).[14] Р. Ковијанић о томе даље каже: »Стеван Радичевић у Котору, Зећанин, називао је Бранка ‚синовецм', а овај њега ‚стрицем'. По Вуку Караџићу »шиљали« су један другоме поздраве. Познати цетињски архиђакон Филип Радичевић причао је доста убједљиво о Бранковом зетском поријеклу. Вјеродостојних доказа о томе нема.[15] Челебићи су досељени из Штитара (Љешанска нахија) послије 1879, а исто тако и Брновићи из исте нахије (Бриће). Тада су се из околине Цетиња доселили Перишићи, а касније се поново вратили на Цетиње (1941). Аџагићи сматрају да су род са Мартиновићима и да су »истрагом потурица« пребјегли у Зету.[16] Мустагрудићи су досељени из »сјеверне Црне Горе« око 1810. године.[17] Пиранићи су исламизирани Раичевићи из Љешкопоља. Овдје су се населили преласком у ислам у XVI вијеку.[18] Хаџијусуфовићи су досељени из Малесије око 1896. године. Због сиромаштва, село им је од комунице дало земљиште да на њему подигну појату.

Прије балканског рата три мјештанина су пошла у Америку (2) и Немачку (1) и тамо остали. У периоду 1918—41. године иселила су се 4 домаћинства: у Немачку 2 и у Француску и Јужну Америку по једно. Истовремено је, ради зараде, у иностранство ишло 13 мјештана: у Америку 8, вратило се 7, и у Француску 5, вратило се 2. Од 1941—45. године иселило се пет муслиманских породица (Мустагрудићи и Пиранићи) у Албанију. У истом периоду погинуло је (25) и умрло (13) — 38 мјештана.

Сеоско заједништво мјештана огледало се у коришћењу комуница, риболову и у испомагању угроженима и немоћнима. Комунице су у прољеће и јесен, а и љети, када би оно било кишовито, коришћене као пасишта. Послије косидбе ливада, заједничко пасиште је било и под Курилом. Прва комуница (Беглак) удаљена је од села око 1,5 км, а друга (под Курилом) око 4 км. Зато су на овој другој подизане сојенице (кућице за чобане) и торови за привремено боравиште. Тамо су се и ливаде ђубриле, а и млијеко сирило. Стока се појила на »жаљицама«, тј. удубљењима поред језера испуњених водом. Појила се и на рукавцу Морачином, званом Куриљанска Бистрица (Тара куриљанска). Мјештани су групно, удружени као »грибари«, ловили рибу великом мрежом званом гриб. Сем на Морачи, ловили су на језеру, на заједничком »сенату« под Курилом, тј. на пасишту које се у вријеме поводње претварало у ловиште. Грибом се ловило скоро преко цијеле године. Улов је међу »грибарима« подједнако дијељен; извјестан дио давао се и самохраним домаћинствима. Немоћнима се пак највише помагало мобом. Ако би неком мјештанину угинуло које грло стоке, обично се за њега прикупљала новчана помоћ. Исто тако и за сиромашне, када би им понестало хране. Предузимане су и друге врсте помоћи при градњи кућа, набавци дрвета за огријев итд. Заједничке шуме није било већ су врбици били својина појединих домаћинстава.

Напомене:

[1] Г. Шкриванић, Именик географских назива средњовјековне Зете, стр. 54; А. Соловјев, Зетска пресуда из године 1455, стр. 43; Листине, IX, стр. 408. Види опширније: Историја Црне Горе, 2, т. 2, Титоград, 1970, стр. 196 и д.

[2] »Треба истаћи«, каже Ђурђев, »да је у Горичанима морао бити манастир. Тај манастир није имао положај као други манастири у Црној Гори у XVI вијеку. Он није за своја имања плаћао отсеком (мукату) него су калуђери и попови уписани као обични становници Црне Горе — филурџије. Тај манастир је пропао у току XVI вијека. Године 1570. нема више тога манастира. Да је у Горичанима постојао манастир показују можда и подаци о Нарату који се налази у близини Горичана, а уписан је у Грбавцима. То је у дефтеру из 1521. поље (мезра) које има 10 баштина; 1523. године за Нарат се плаћа 4 дуката отсеком санџак-бегу, а 1570. године 300 акчи.« (Б. Ђурђев, Ситни прилози за историју Црне Горе у XVI и XVII вијеку, стр. 34—36; Турска власт у Црној Гори, стр. 106.)

[3] С. Љубић, исто, стр. 170, 181.

[4] Хан је био на спрату; приземље је служило за услугу гостију, а спрат за ханџијину породицу.

[5] У њиховом предању се каже да су (наводно — П. Р.) потомци кнеза Вујице Вулићевића и да су, због убиства Карађорђа Петровића, морали због крвне освете да се селе.

[6] Поузданијим се могу сматрати подаци о броју домаћинстава по братствима, које је дао А. Јовићевић, него они што смо их анкетом покушали добити. (Види: А. Јовићевић, исто, стр. 442).

[7] У селу је до 1949. постојао брјест чије је стабло у пречнику имало више од 1,5 м. Посјекла су га и подијелила братства Мировићи, Рајовићи и Усанчевићи. Предање каже да су га посадила три пастира из та три братства.

[8] Листине, X, Загреб, 1891, стр. 68. Станковићи су из Сотонића, каже А. Јовићевић. »Њихов се предак преселио у Враку, па из Враке овамо. Неки Мијовић убио је био прије 40 година једнога Буровића, капетана у Улцињу, и побјегао у Враку. Драго Стевов Станковић, који је онда живио у Враки, изврши освету за свога племеника и у друштву са неким Омером Божовићем, бјегунцем из Црне Горе, убије Мијовића и оба побјегну у Зету. Божовићу је онда опроштена кривица, а Драгу је дато добро имање у Горичанима. (А. Јовићевић, исто, стр. 497).

[9] Ово братство се овдје по мушкој линији угасило 1946. године.

[10] Њихово једино овдашње домаћинство се по мушкој линији угасило 1943—44, када су двојица њих погинули у НОБ-и.

[11] Посљедње домаћинство Кликоваца из Горичана иселило се на Цетиње 1947. године.

[12] Њихово домаћинство је по мушкој линији угашено 1948. године. Два брата су погинула у рату; један у НОБ-и, а други у француском покрету отпора.

[13] Вучковићи су, до 1941. године, држали велики број оваца. Два њихова претка (Крсто и Марко) сахрањени су у цркви св. Николе, у знак признања њиховим прецима који су сву своју имовину продали ради откупа владике Данила. У цркви је постављена мермерна плоча са њиховим именима. Одобрење за постављање плоче дала је Цетињска митрополија.

[14] М. Шобајић, Старине у Зети, Београд, 1892, стр. 54; Р. Ковијанић, Помени црногорских племена, књ. II, стр. 56, 57.

[15] Р. Ковијанић, исто, стр. 57.

[16] »Аџагићи су познати као добри и племенити исламизирани Црногорци«, каже се у анкети. Два домаћинства су се иселила у БиХ, а једно у Подгорицу. У селу је остало још три домаћинства«.

[17] Мустагрудићи су се раселили 1944. године, и то два домаћинства у Скадар, једно у Врањ и једно у Тузе.

[18] У селу је остало једно домаћинство Пиранића, и то се повратило 1948. године. Два домаћинства су се иселила у Скадар и једно у Сарајево 1941. године.

13. ГОЛУБОВЦИ

Највеће су сеоско насеље у Зетској равници. У њеном јужном дијелу, у свеукупном руралном комплексу Зете, захватају средишњи положај и повезани су са свим околним селима. Кроз ово насеље пролазе чворни путеви Зете, чију водећу окосницу чине стари путеви из сјеверних ка јужним дијеловима Зетске равнице, тј. према Скадарском језеру. Међу њима је водећи, меридијални од Подгорице према Плавници и касније Вирпазару и Црногорском приморју. С њиме се укрштају попречни путеви, међу којима је главни од Мораче, односно Вуковаца и Горичана према источном дијелу Зете — смјером ка Матагужима, Врању, Владнама и Тузима на једној, и према Балабанима, Гостиљу и Зетици, на другој страни. Ово велико село развило се дуж тих путева и њихових огранака, који повезују његове засеоке и њихове поједине дијелове.

Атар села ограничавају: са сјевера Шијаци, Карабушко поље и Црне земље,* са истока Владне и Матагужи; са југа Балабани и Шушуња и са запада Горичани и Мојановићи. У тим границама село захвата површину од 1.913 хектара, тј. око 19,1 км² површине.**

С обзиром да атар села није на домаку брдске околине, његове комунице имају искључиво равничарски карактер. У ближој околини села комунице су: Шијаци, Голубовачко поље, Оцино поље, Карабушко поље, Црне земље, Трешњица, Лазова ограђа, Рутоши, Угалци и Боново поље. Међутим, у нешто даљим пријезерским луговима село је имало, а и сада има дионице између Голубовачког потока и Смоковца и између Мале и Велике Мрке, гдје се ређају мјеста, звана: Амбо, Боронаде, Дракића жалица и др. И једне и друге је, као значајно и појединачно и опште добро село користило на начин који је, као што смо рекли, био карактеристичан и за друга овдашња села.

У насељу се, по броју и размјештају кућа у атару, издвајају засеоци: Вујачића Махала са 39 дом. и 233 становника, Брљивода (37 : 277), Бријег (48 : 498), Бања (24 : 148), Пашовића Махала (24:125), Аговића Махала (23 : 126), Гошићи (11 : 111), Поље Голубовачко (33 : 186), Ханови (15 : 82) и Дубраве (4 : 12). Осим Дубраве, сви засеоци су били међусобно повезани; Гошићи и Ханови су нешто удаљенији. Просјечно растојање између заселака кретало се од 0,5 до 2 км.

Први зачеци овога насеља, судећи према археолошким налазима, су веома стари. Ранији налази у недалеком Гостиљу и новији у Вујачића Махали (Усковића гувно) указују на његову илирско-хеленистичку старост.[1] У которским изворима, још од почетка XIV вијека, помиње се стара властеоска породица Главати за коју се претпоставља да је поријеклом из Зете, по свој прилици из Голубоваца, од родоначелника Главата.[2] Први помен једног представника те породице, у которским писаним споменицима, датира од 18. августа 1326. године. Тога дана, када се у истим споменицима први пут помиње Подгорица, Јовану од Подгорице посудио је Иван Главати 300 перпера »за предстојеће путовање, с обавезом да га подмири у року од три мјесеца«.[3] Помињу се, затим и у тзв. Зетској пресуди из 1445. године (»Golubovizo«), а исто тако и у склопљеном уговору између Млетака и Стевана Црнојевића 1455. године (»Golubovico«).[4] Прве податке о Голубовцима налазимо код М. Болице, према којима су (1614) имали 100 домова са 245 војника.

У доба Турака у овом великом селу појавиће се бројна муслиманска братства чији прваци су, овдје и другдје по Зети, стварали своје чифтлуке. Нека од њих, истичући се богатством, служиће као вјерни експоненти турске власти (као на примјер Лекићи) и у селу успјети да створе извјесно средиште исламизације у Зети. У том погледу од не малог утицаја била је овдашња џамија са својим вјерским органима, која је, како изгледа, рано подигнута. Богаћење муслимана нарочито се огледало у подизању великих кућа — кула и чардака, какве су биле куле Лекића, Беговића и др. И управо зато што су »Голубовци били највеће мухамеданско насеље«, како каже Јовићевић, сви отпори турској власти у Зети, укључивши и

онај највећи из 1832. године, започињали су баш овдје. Џамија је два пута рушена. Отуда није случајно да су се голубовачки муслимани први иселили из Зете и да су на њихово мјесто, поред осталих, највише усељавани Кучи и Пипери. Према муслиманима које су овдје затекли, они су се доста жустро понашали. Овдје су, према Јовићевићу, живјели Лекићи (15 кућа), Хоцићи (7) и Пиранићи (10); Пашовићи, Аговићи, Адемовићи и Муминовићи чинили су један род са око 40 кућа; Аркочевићи (25), Мусићи (15) и Аливодићи (4). Живјели су обично у својим махалама чија имена су се и касније задржала; нека чак и до данас, као и називи бројних мјеста, мада се њихова употреба временом смањивала.

Године 1925. А. Јовићевић је у селу евидентирао 199 домова са 42 братства. Према попису, пак, Голубовци су тада, укључив Гошиће, имали 212 домаћинстава са 1031 становника, а 1941. године 288 првих и 1756 других. Осам година касније (1948) број домаћинстава био је смањен на 270, а становника на 1402.

Од 205 кућа 1941. године, колико их је село имало, приземних је било 147, на изби односно коноби 31, на спрат (у оба спрата се становало) двије и кућа-пojата 25. Добар дио првих кућа задржао се из турског доба; међу њима их је доста било запуштених и трошних. У основи, припадале су оном познатом типу куће »изједна«, релативно често без патоса и редовно са отвореним огњиштем, онижим вратима и ријетким и малим прозорима. Неке од њих су биле издужене, тако да је под једним кровом живјело по неколико домаћинстава. Неке од ових на изби, уз мању дораду, биле су такође из тога периода. У онима са два спрата живјели су имућнији мјештани. А пojате у којима се становало биле су грађене од камена или од прућа и дрвета и једном овдашњом »бијелом« љепљивом земљом омалтерисане и покривене сламом. У око 270 кућа овога села коришћено је огњиште, а остале су имале шпорет или и шпорет и огњиште.

У обично повећим двориштима свих кућа налазили су се помоћни објекти разне величине, који су тамо гдје су куће биле груписане чинили знатну тјескобу. Неупоредиво је било више пojата за стоку и свиње него за живину.

У појединим засеоцима (Вујачића Махала, Аговића Махала и другдје) збијеност кућа је, мјестимично као и сада, била таква да су куће биле међусобно повезане »наслањајући« се једна на другу. Њихова густина за разлику, рецимо, од старе Црне Горе, није имала облик »гроздова«, него понајвише »низова«. Просјечно растојање међу кућама и њихова удаљеност од средишта села, због разбацане имовине међу њима, били су, као и сада, условљени и удаљеношћу заселака, као на примјер подаљених Гошића и Дубраве. Удаљеност међу кућама највећа је у Пољу Голубовачком, јер је у том засеоку свако према могућностима градио кућу, било на своме или на комуну.

У селу су двије цркве. Стара Никољска црква, или како је народ назива Никољ-црква; по предању, подигнута је на темељима старе цркве из доба Немањића. Посљедњи пут је обновљена 1932—34. године, а освећена крајем септембра 1937. Налази се у Станиславцима, тј. између Голубоваца и данашњег аеродрома, односно бившег Карабушког поља. Источно је од засеока Дубраве. Око ње је старо гробље, а код ње веома дубоки бунар. »Цркву су похарали зетски Турци из освете за голубовачку џамију, коју су Црногорци бацили у ваздух.«[5] Друга црква (св. Параскеве) подигнута је у XVIII вијеку.[6] Лоцирана је у средини села; обновљена је 1894. године.[7] У њеном гробљу сахрањују се мјештани Голубоваца, Балабана и Шушуње.

Голубовачка основна школа је једна од најстаријих у Зети. О почетку њенога редовнога рада, поред већ реченога, треба навести да се она у једном документу помиње 1873. године. Тада се неколико угледних Зећана обратило »Високоправосвјешћенству и милостивом архипастиру у Србији« с молбом да им се пружи помоћ за плаћање учитеља који би радио у новоподигнутој згради.[8] Пошто је тражена помоћ добијена, школа је почела са радом 1873. године.

У засеоку Аговића Махала налазе се остаци џамије, која је порушена послије ослобођења од Турака. На другој страни, источно од Дубраве, наспрам села Владне, налазе се остаци »фортице« у којој је од краја прошлог вијека до балканског рата била пригранична црногорска стража према недалекој турској граници.

Сматра се да је у реону њива и испаше, званом Станиславци, на широком потезу између Поља голубовачког и Дубраве, било много винограда у доба Немањића. То показује и тамошње мјесто саме Никољ-цркве, те њено гробље и бунар. Чињеница је уосталом, коју памте стари људи да су око Голубоваца, а највише у сјеверном дијелу атара постојали велики виногради.

За многа имена имања и комунице у селу сматра се да су веома стара. Поред поменутих, то су: Раке, Балијаче, Милатовица, Шијаци, Киљани, Пијавник, Мати, Алипашин пут; и у луговима (при језеру) — Бистрац, Стружице, Гушеља, Сјерава, Рецуље, Балук пазар (рибљи пазар), Капацића бријег, Аљов луг и др. На старост и развој насеља извјесно указују и називи путева, као: пут за Станиславце, Карабушко поље и Црне земље, гдје се изгонила стока на испашу; пут за Малу Мрку, пут за Босанке, пут за Пијавник и Боромаде, пут иза Балабана који покрива имања — Бокаре, Киљани, Сјенокосе, Веље њиве. Њима треба додати и старе ублове као што су: Томића убао, Поповића убао, ублови у Вујачића Махали и Брљиводи. Први убао је значајнији и по томе што је код њега од давнина било »дућана«, кафана и ковачких радњи и што је ту било мјесто окупљања мјештана.[9]

Стари сеоски тзв. сентови за риболов налазили су се између Голубовачког потока, Смоковца и Мале и Велике Мрке према Скадарском језеру. У вријеме кад су непоплављени служили би за испашу, а док су били под водом за риболов.

До пред крај потоњег рата у селу су постојале три догање и двије кафане. Биле су смјештене у приватним кућама. У догањама се продавала колонијална роба, па и пољопривредне алатке. Биле су утолико значајне што су умањивале одлазак мјештана у Подгорицу, ради куповине истих предмета.

Године 1941. у селу је живјело 59 братстава. Дакле, много више него у било ком другом селу Зетске равнице. Има братстава која носе исто презиме а нијесу рођачка односно родствена, као што је случај код Вуковића, Ивановића, Вукчевића, Поповића и Филиповића. Уз то, било је братстава која су, уосталом као и другдје, имала по једно, два или три домаћинства — а да се ни до данас нијесу ширила, као на примјер: Вуковићи (II), Филиповићи (I), Радуновића, Косовићи, Грујићи, Вујовићи, Асановићи, Ћетковићи, Ћулевићи, Матићи и др.

Пошто су поједини засеоци овога села доста велики, навешћемо колико су овдашња братства у њима била заступљена. Тако је, односне (1941) године, Вујачића у селу било 34 домаћинства са 213 становника, од којих у Вујачића Махали 18 : 114, у Гошићима 15 : 42, у Брљиводи 5 : 27, Хановима 2 : 12, Пашовића Махали 3 : 12 и Бољи 1 : 6. Као што смо већ рекли, Вујачићи су стара разграната српска породица чији преци су се из јужне Србије преко Албаније (Скадра и Хота), те нешто касније, како казује њихово предање, преко Куча и Пипера доселили у Зету, а затим неки њихови огранци у Црмницу и Грахово. По предању се сматра да су се дуже задржали у Хотима гдје су били доста утицајни. Тамо се један од њих потурчио и од њега су Отовићи, који су се с њима касније рођакали. Тамо су, сматра се, у некој завади заштитили Мараше и с њима се толико спријатељили (можда побратимили) да су се са њима отада рођакали.[10] Анђушића је исте године било 16 породица са 165 становника, од којих: у Бријегу 11 : 122, у Бољи 1 : 6, у Пољу 2 : 17 и у Гошићима 2 : 20. Поријеклом су из Љешанске нахије (Ораси), одакле су се због крвне освете доселили 1802. године. Рођакају се са Пејовићима и Буровићима из Ораха. Калуђеровићи 26 : 116, односно у Бријегу 17 : 70, Брљиводи 4 : 19, Хановима 2 : 7, Гошићима 2 : 13 и Бољи 1 : 7; поријеклом су из Љуботиња; досељени су због сиромаштине око 1750. године. У овом братству су три огранка: Мијатовићи, Мирковићи и Балијаши. На ширем братству сви се знају као Калуђеровићи. Поповићи 20 : 110, тј. у Бријегу 11 : 57, Бољи 5 : 29, Пашовића Махали 2 : 11, Вујачића Махали 1 : 8 и Пољу Голубовачком 1 : 5. У Зету су се прије четири-пет вјекова доселили из Србије. Има их готово у свим селима Зете, као и у другим крајевима Црне Горе и Југославије. Братство Поповића — Маровићи 3 : 13, односно у Пољу Голубовачком 2 : 8 и у Брљиводи 1 : 5. Ово братство, које се већином презива Поповићи, раније је имало презиме Маровићи. Од њих се и сада једна породица зове Маровић, а остале двије узеле су презиме Поповић, иако нијесу у сродству са претходним Поповићима. Поријеклом су из Враке. Приликом доласка из Албаније прво су се населили у Херцеговини, а одатле су због крвне освете досељени овдје прије око 120 година. Има их и у Матагужима. Вулетићи 15 : 92; у Бријегу 7 : 45, Пољу Голубовачком 5 : 34, Бољи 2 : 10, Пашовића Махали 1 : 3. Досељени су из Цуца (из неутврђених разлога) око 1810. године. При пресељењу, краће вријеме су се задржали код Штитара, а затим дошли овдје (у мјесто Балинице, источно од Гошића), а одатле у поменуте засеоке и у Матагуже. Вучинићи 13 : 68; у Бријегу 3 : 15, Пашовића

Махали 3 : 13, Брљиводи 3 : 11, Бољи 2 : 9, Пољу 1 : 13 и Гошићима 1 : 7. Поријеклом су из Ријечке нахије (Вуков крш). Раније су се звали Пејовићи. Групно су досељени на имовину добијену одласком Турака из Зете. Једна њихова породица живи у Балабанима. Кукуличићи 8 : 60; у Аговића Махали 3 : 26, Бријегу 3 : 23 и Пољу 2 : 11. Поријеклом су из околине Скадра, одакле су досељени прије око четири вијека. Братство се није много ширило; неки од њих живе у Гошићима, Балабанима и Матагужима.[11] Раичевићи 8 : 60; у Бријегу 5 : 39, Пашовића Махали 2 : 18 и Бољи 1 : 3. Сродници су љешкопољских Раичевића, што ће рећи да су старином од Мартиновића из Бајица. Из Љешкопоља су досељени у Зету (најприје у Матагуже) прије готово два вијека. Ти први досељеници на ужем огранку звали су се »Масларице«, а они што су се касније доселили »Татанићи« или Тотанићи.[12] Братство Раичевића, овдје звано Раичевићи — Круси (једна породица) досељени су из Круса и сматра се да нијесу родственици са претходнима. Доселили су се послије 1879. и то прво у Брљиводу, а затим на Ханове гдје и сада живе. Братство Крстовићи 8 : 48; У Вујачића Махали 6 : 36, Брљиводи 1 : 7 и Пољу 1 : 5. Према њиховом предању и сачињеном родослову који нам је стављен на увид, доселили су се из Хота око 1600. године. Каже се да су тада дошла тројица, и то Крсто са два брата или два сина — Вујо и Марко. У овом случају од Крста су Крстовићи, од Вуја Вујачићи и од Марка Мараши. Међутим, њихови први досељеници настанили су се у Вујачића Махали, да би временом, непосредно уз њу, подигли своје куће и »отворили« своју »улицу«. И поред тога што се Крстовићи блиско рођакају са Вујачићима, чињеница да су се доселили у Вујачића Махалу, говори о ранијем досељењу Вујачића. Ово друго гледиште заступају Вујачићи.[13] Братство Мијовићи 6 : 48; у Аговића Махали 3 : 27, Бријегу 2 : 14 и Бољи 1 : 7. Досељени су из Куча (Лијешта) послије одласка Турака из Зете. Населили су се на добијеној земљи. Братство се ширило; његова два братственика преселила су се у Матагуже (1921. год.) гдје и сада живе њихови потомци. Вучковићи 7 : 44; у Вујачића Махали 6 : 38 и у Пољу 1 : 6. Досељени су из Пипера (Стијена Пиперска), најприје у Горичане око 1600. године, а одатле овдје прије око 120 година. Како смо рекли, првобитно су се звали Вушковићи. Рођаци су са Иванчевићима из Пипера (Близна) и са Марковићима у Зети (у Гостиљу). Ковачевићи 9 : 38; у Бријегу 5 : 23 и у Пољу 4 : 15. Поријеклом су са Грахова; досељени су прије 6—7 пасова (кољена), односно прије око два вијека. Због крвне освете дошла су три брата: два су се населила овдје, а један на Врањини. Његови потомци су Генераловићи на Врањини. Братство Божовићи 6 : 37; сви су живјели у Брљиводи. Поријеклом су из Стијене Пиперске, досељени на добијену земљу послије одласка Турака.[14] Рођакају се са Савовићима, Милутиновићима, Бољевићима и Марковићима из Пипера. Њихови огранци су Војводићи и Маровићи који се, такође, зову Божовићи. Раковићи 3 : 38; у Гошићима 1 : 29 и у Бољи 1 : 9. Поријеклом су из Цеклина; доселили су се као и Калуђеровићи у Матагуже око 1870. године, а затим промијенили презиме. Из Матагужа у Голубовце дошли су

око 1912. године. Рођака имају у Матагужима, и, наравно, рођакају се са Калуђеровићима. Њихови ужи огранци су Балијаши, Мијатовићи и Мирковићи. Братство Пејовићи 6 : 35; у Пашовића Махали 4 : 23 и у Бријегу 2 : 12. Поријеклом су из Ријечке нахије (Горњи Цеклин), а доселили су се око 1860. године. Њихов огранак су Вучинићи, који су то презиме узели крајем прошлог вијека. Братство Пајовићи 5 : 34; у Брљиводи 2 : 9, Бољи 2 : 19 и у Бријегу 1 : 6. Доселили су из Бјелопавлића (од Главице) по одласку Турака. Има их у Матагужима, Врању и другдје. Којичић 6 : 35; у Аговића Маахли 4 : 27 и у Пољу 2 : 8. Поријеклом су из Буроња (Љешанска нахија) од братства Радусиновића. Доласком у Зету око 1875. године, прозвали су се Којичићи по Којици који се тада доселио у Матагуже, а потом у Голубовце. Ивановићи — Кучи 5 : 31; у Аговића Махали 1 : 6, Брљиводи 1 : 7 и у Бољи 3 : 18. Доселили су се из Медуна на добијену земљу, 1879. године. Прво се доселио Шћепо Драгојев, а иза њега други са Пеуте. Код Томића убла (у Брљиводи) населио се и Раде Иванов. Други Ивановићи, звани Метиљевићи 5 : 25; живе у Пашовића Махали, близу Томића убла, Поријеклом су из Станисељића (Љешанска нахија). Досељени су прије око 150 година. Прије досељења овдје, неко вријеме су живјели у Кучима, а затим у Матагужима. Вукчевићи — Гашовићи 6 : 26; у Вујачића Махали 5 : 19 и у Хановима 1 : 7. Доселили су се из Дражевине послије 1879. године. Други Вукчевићи — Тушовићи 2 : 23; сви су живјели у Брљиводи. Досељени су из Глухог Дола прије око 150 година. Иако носе исто презиме, ова два братства се не сматрају рођацима. Братство Трипуновићи 5 : 24; живјели су у Пољу Голубовачком. Поријеклом су са Орје Луке (Бјелопавлићи) и род су са Бошковићима. Досељени су прије око 200 година. Бањевићи 4 : 25; у Пашовића Махали 3 : 19 и у Аговића Махали 1 : 6. Досељени су из Братоножића послије Берлинског конгреса. Цавнићи 3 : 22; у Брљиводи 1 : 10, у Бријегу 1 : 7 и у Пољу 1 : 5; поријеклом су из Мартинића, а досељени су почетком прошлог вијека. Даљом старином су из Враке.[15] Цековићи 3 : 19; у Бријегу. Поријеклом су из Братоножића; сматра се да су досељени прије око 150 година. Пауновићи 2 : 19; у Брљиводи. Поријеклом су из Пипера (Радећа). Досељени су око 1870. године. Рођакају се са Бојићима и Илићима у Пиперима. Братство Алигрудића 2 : 7; у Брљиводи. За разлику од претходног казивања о њиховом поријеклу, по другом предању каже се да су »давно« дошли из Груде (Херцеговина). Неки њихов предак, звани Никола, добио је надимак Алија, па су комбинацијом тог надимка и мјеста поријекла добили презиме Алигрудић. Прво су дошли у Балабане, а затим су се неки доселили у Голубовце 1918. године. Филиповићи 4 : 18; у Брљиводи 3 : 16, у Хановима 1 : 2. Досељени су из Добрског Села (Ријечка нахија) прије око 150 година. Имају рођаке у Мојановићима и Бјелопавлићима. Братство Филиповићи — Пипери 1 : 9; у Бријегу. Доселили су се из Радеће (Пипери) на добијену земљу 1880. године. Дошла су два брата са мајком; од њих се једна породица преселила у Балабане. Вуковићи — Братоножићи 3 : 16; у Аговића Махали. Досељени из Братоножића, по свој прилици, крајем прошлог вијека.[16]

Други Вуковићи 1 : 8; у Бријегу. Сматрају да нијесу род са претходнима; не могу ништа да кажу о свом досељењу. Братство Пеличићи 2 : 15; у Бријегу 1 : 8 и у Бољи 1 : 7. Како смо рекли, давно су досељени из Бањана. Радовићи 4 : 15; у Вујачића Махали 1 : 6, у Пашовића Махали 1 : 1, у Бољи 1 : 2 и у Пољу 1 : 6. Досељени су из Орахова (Кучи) након ослобођења Зете од Турака. Имају рођаке у Матагужима, Махали и другдје. Радоњићи 2 : 13; у Бријегу. Досељени из Куча (Убли) око 1880. Дошла су четири брата; неки су се настанили у Балабанима, Марковићи 2 : 12; у Брљиводи 1 : 5 и у Хановима 1 : 7. Досељени су из Стијене Пиперске око 1870. године. Имају рођаке у Мојановићима, Гостиљу и другим мјестима. Златичани 2 : 12; у Пољу. Сматрају да су из Златице (Кучи); досељени су крајем прошлог вијека. Бурићи 2 : 11; у Пољу. Поријеклом су из Братоножића, а досељени су прије око 150 година. Прије досељења овдје, неко вријеме су живјели у Подгорици. Спичановићи 2 : 11; у Хановима. Досељени су из Глухог Дола (Црмница) прије око 130 година, и то прво у Балабане а затим на Ханове (1924) године. Братство Терзићи 2 : 10; у Вујачића Махали 1 : 8 и у Хановима 1 : 2. Како смо навели, доселили су се из Херцеговине, прво у селу Српску (ови овдје кажу око 1780. године), а затим у Голубовце, прије око 100 година. Грујићи 2 : 10; у Брљиводи. Доселили су се из Клопота (Братоножићи) уочи ослобођења Зете од Турака. Прво су се населили у Матагужима и након 3—4 деценије, прешли овдје.[17] Пешукићи 3 : 10; у Аговића Махали. Досељени су из Љешанске нахије прије око 100 година; прво у Ботун, а деценију касније овдје. Ћулевићи 1 : 10; у Бољи. Доселили су се из Братоножића (Пелев Бријег) око 1890. године. Бољевићи 2 : 8; у Бријегу. Од Бољевића су из Љешкопоља, давно досељени. Вујовићи 1 : 8; у Хановима. Поријеклом су из Бјелица (из Микулића), а досељени су прије око 160 година, прво у Грбавце па затим, по потреби посла (занатлија) 1924. године овдје. Асановићи 1 : 7; у Хановима. Досељени (један члан, као ускок) из Херцеговине (Зубци) око 1880. године.[18] Матићи 2 : 7; у Аговића Махали. Досељени су из Пипера (Стијена) око 1880. године. Бетковићи 1 : 6; у Аговића Махали. Досељени из Бера (Љешанска нахија) 1918. године.[19] Матовићи 2 : 7; у Дубрави. Давно су се доселили из Црмнице; прво у Курило па отуда, због поплава, овдје 1922. године. Бушковићи 1 : 6; у Дубрави. Овдје су дошли са Врањине средином прошлог вијека; најприје у Курило, па затим овдје 1924. године.[20] Каљевићи 1 : 7; у Дубрави. Поријеклом су из Груда (Малесија). Досељени су као католици послије ослобођења Зете од Турака.[21] Карадаглићи 1 : 6; у Бољи. Поријеклом су из Љуботиња. Доселили су се прије око 150 година; прво у Врањ, а касније (1912) овдје. Рођакају се са Вукићевићима и Вујановићима. Прије досељења у Зету звали су се Вукићевићи. Радуновићи 1 : 5; у Хановима. Досељени су из Прогоновића 1929. године. Пелевићи 1 : 6; у Пољу. Поријеклом су из Братоножића, а овдје су дошли из Метохије 1941. године.[22] Бечићи 2 : 5; у Аговића Махали. Досељени су са Чева прије око 250 година. Више их је у Балабанима и са њима су у сродству. Братство је раније било познато под ужим називом Мргудовићи. Бошковићи 1 : 5; у Брљи-

води. Досељени са Орје Луке прије око 140 година. Рођакају се са Трипуновићима у Матагужима. Радиновићи 1 : 5; у Хановима. Доселили су се из Грбаваца — прво у Курило око 1880, па затим овдје 1918. године. И најзад Косовићи 1 : 4; у Вујачића Махали. Поријеклом су из Купинова, а досељени су 1938. године.[23]

У периоду 1879 — 1914. из овог села је, ради зараде, ишло у Америку 23 лица; колико се зна, скоро сви су се вратили за балкански и први свјетски рат. И у међуратном периоду је, у истом циљу, ишло око 20 мјештана. У ратном периоду (1941—45) иселило се 29 лица. То су, углавном, они што су као учесници рата остали у разним крајевима.[24] Али, највише је било погинулих, умрлих и несталих; укупно 190 мјештана.[25]

Голубовци су, попут осталих села, имали одређене традиционалне форме заједништва и међусобног потпомагања. Значајну основу у заједништву давале су комунице и удруживање ради риболова, док је испомагање обичајно било усмјерено на немоћне или било чиме угрожене мјештане. Недалеке окосеоске комунице могле су се користити неограничено током цијеле године. Поједини засеоци, па и нека братства имали су »своје« излазе према њима. Наравно, те комунице су преко љета, па и ране јесени, због врућине биле непогодне за стоку, па је зато тјерана у лугове, удаљене од села 3 — 5 км. Тамо се, како смо рекли, послије косидбе стока слободно пуштала у пашу. За своја стада чобани су правили торове и кућице за себе. Тако су, у ствари, лугови надомјештали »планину«.

И овдје су се, ради ефикаснијег улова рибе, »људи удруживали, склапали ловачка друштва, правили грибове и ловили заједнички«. Тридесетих година овога вијека, како је забиљежио Јовићевић, Голубовци су имали два риболовна друштва.[26] Ловили су великим мрежама — грибовима, као и са мањим званим »притисак«. Ноћу се највише ловило у вријеме мријешћења крапа, особито помоћу карбитне лампе и харпуна, званог »ости« (ошћи). Улов су удружени рибари међусобно дијелили, а често су давали и другим мјештанима, нарочито онима који нијесу имали могућности да лове.[27] Други облик заједништва испољавао се у солидарном испомагању онима којима је помоћ била пријеко потребна. Одвијала се према потребама — у мобама, у помоћи на изградњи оних кућа које су страдале од пожара и сл. Заједничка брига била је одржавање путева, гробља и цркве, па и школе итд.

Важно је подвући да су голубовачки Ханови представљали средиште Зете, гдје се њено становништво, било због трговинских, прометних и других разлога, највише окупљало. Била је ту и станица на ускотрачној прузи Подгорица — Плавница.

Напомене:

* Сада имовина Агрокомбината »13. јул« у Титограду и Аеродрома Голубовци.

** Ова површина се односи »на ужи реон села«, каже се у анкетном одговору. Ако би се узеле и све бивше комунице, површина атара би била готово дупло већа.

[1] Историја Црне Горе, 1, Титоград, 1967, стр. 122, 136, 139, 181. Налази из Вујачића Махале из 1984/5. године чувају се у Музеју Титограда. Сличне остатке мјештани су налазили и у тзв. Ћерамидном виру и готово свуда уз Гостиљску ријеку. На Хоцином пољу, јужно од засеока Дубраве, налази се повећа хумка, за коју се према предању сматра »да је била богомоља старих народа«. Њу тек треба испитати. Не ради ли се о некрополи?

[2] По народном предању у Голубовцима је живио неки Глават по којему је Главатуља добила име (у Голубовцима). Он је подигао прву цркву у Голубовцима. Од њега је муслимански огранак Главатовићи, који су подигли Главатовића џамију у Подгорицу. (А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље, стр. 377, 450). Главатовићи се помињу и у Зетској пресуди из 1445. године. (А. Соловјев, исто, стр. 43).

[3] Р. Ковијанић, Помени црногорских племена у которским споменицима, књ. II, стр. 13, 56. »Свакако, Јован Подгоричанин уживао је код Ивана Главатија велико повјерење, када је могао узети од њега трговачке робе у вриједности 300 перпера, за које је могао купити 300 волова (једно од тадашњих мјерила вриједности)«. (Исто, стр. 13).

[4] А. Соловјев, стр. 53; С. Љубић, Листине, X, стр. 68.

[5] А. Јовићевић, исто, стр. 374.

[6] У селу се каже да су мјештани дуго молили скадарског пашу да им одобри подизање цркве у селу. Пошто је одобрио, упутио је једног официра да одреди њено мјесто и њену величину.

[7] Педесет година на престолу Црне Горе (1860—1910), Цетиње, 1910, стр. 108.

[8] Овај захтјев потписало је осам лица 10. септембра 1873. године. Захтјев с њиховим потписима, што га је руски конзул у Скадру упутио у Петроград, пронађен је у Историјском архиву у Москви и његова фотокопија се чува у школи. Документ је пронашао др Веселин Ђуретић.

На другом мјесту се о изградњи школе каже: »...Јавићу вам само то, да народ у Голубовцима смјера градити нову школу и у томе ће се помоћи мимо другога и повцем који ће добити продајом садање куће, јер је ова доста неудесна. Иста школа добила је од цетињске власти потребне књиге, на чему је јако благодарна. Сваки а особито братски дар са Цетиња добро нам је дошао, јер у невољном стању, у којем се налазимо, тешко нам се помоћи.« (Црногорац, 1871, бр. 16, стр. 64).

[9] Мјесто окупљања села била су и Аговића бријест и Бајова мурвица. Тих стабала која су била стара и велика више нема. Ковачнице су држали Цигани. Биле су то мале импровзоване »кућерице« са тијесно смјештеним мијехом, ћумуром и наковњем. Неки од ковача имали су у близини биједне кућице, а неки су повремено долазили из Подгорице.

[10] Према предању о поријеклу Вујачића које је написао и као књигу објавио Никола С. Вујачић из Никшића, они потичу из Куча, а још много раније од Мрњавчевића из Скадра. Водећи, наводно, поријекло од Мрњавчевића прозвали су се по некој жени Вујачи, којој су Турци убили мужа, а она остала са три сина. (Види опширније у тој књизи, штампаној у 500 примјерака 1983/4), »Свјетлост«, Сарајево, ООУР штампарија »Требиње«, Требиње. Књига је интересантна због тога што предања о овом братству досежу до доба цара Душана. А предања са толиком старошћу су, као што је познато, веома ријетка. Овоме треба додати да су и Вујачићи, попут Поповића и других старијих братстава били истакнути носиоци старе српске традиције. О томе говори сљедеће казивање А. Јовићевића: »И од Вујачића је у једно вријеме било свештеника и свештеници Поповићи и Вујачићи су се једном приликом завадили у цркви и ниједна страна није хтјела да дозволи другој да служи, и том су се приликом сјекли ножевима у цркви. Поповићи су тражили првенство на службу, јер су Зећани то загарантовали њиховим прецима. Отада су се Поповићи и Вујачићи крвили за 17 година и пало је с једне и друге стране по три четири главе.« (А. Јовићевић, исто, стр. 471).

[11] Недалеко од Аговића Махале гдје су се први Кукуличићи доселили налази се тзв. Локва Кукуличића која је служила за појење стоке.

[12] Дјелови комунице у луговима називају се Масларичин Крш и Масларичин Биворац.

[13] Братственика Крстовића има у Улцињу, Тивту, Титограду, селима Махали и Горичанима, Београду, Војводини, Албанији, Холандији и Аустрији.

[14] Ј. Ердељановић, Кучи, Братоножићи и Пипери, Београд, 1981, стр. 450 (Пипери).

[15] Каже се да је мајка са пет малољетних синова пошла из Враке и да је један остао у Тузима гдје је примио ислам; од њега су Аџовићи и Рамићи. Са њима су се Цавнићи рођакали. Једна породица Цавнића живи у Понарима и она се раније (до 1935) презивала Савелић. Једна породица се преселила у Матагуже. Било их је и у Балабанима и другим мјестима. У луговима се нека тзв. »ока«, зову Цавнића ока.

[16] Ј. Ердељановић, исто, стр. 469, 470, 512 (Братоножићи).

[17] По ужем огранку зову се Кучевићи. Дио комунице у луговима назива се Кучевића лаз.

[18] Ова породица се претежно бавила крчмарским и другим трговинским пословима.

[19] Од три брата Ћетковића досељених у Подгорицу 1941. године један се доселио овдје — ту се ожењио и бавио опанчарским занатом.

[20] Бушковићи су даљом старином из Никшићке Жупе, одакле су због крвне освете пребјегли у Мрацеље (код Ријеке Црнојевића), а касније на Врањину.

[21] Пошто су изразили лојалност књазу Николи, он им је дао земљу у Дубрави.

[22] Радуновићи су се, као свештеничка породица, доселили у Голубовце гдје и сада живе. Пелевићи су се из Братоножића око 1870. године преселили у Враку, а одатле у Метохију 1934. године.

[23] Косовић се овдје населио у тазбини. Наиме, његова жена имала је само мајку и посједовали су (као и сада) добро имање, па се он ту настанио.

[24] У истом периоду из овога села је у разне логоре било интернирано 27 лица.

[25] На страни партизана погинуло је 40 лица, затим троје умрло од послједица рата, а петоро погинуло од бомбардовања Подгорице и заостале муниције. У четницима је погинуло или нестало (одступило) 67 особа, а према прикупљеним подацима у истом периоду је умрло 75 мјештана.

[26] А. Јовићевић, исто, стр. 418, 419.

[27] Ловило се и »коцима«. Наиме, »коци« се исплету од прућа, па се у њима при наплави воде сакупља риба, коју рибари у јутарњим сатима ваде.

14. БАЛАБАНИ

Настало на старом путу који је од Цијевне преко Мојановића, Голубоваца, Бишћана и Гостиља водио према Скадарском језеру (Зетици), насеље се у њиховом низу, као друмско село, развило између Голубоваца и Гостиља, односно језера. На правцу тог пута, који је морфолошки предиспониран »некадашњим коритом Цијевне или неког првобитног рукавца Мораче«, насеље се својим положајем »нашло« на подручју између сјеверног неводоплавног и јужног водоплавног дијела Зете. У екстремним водоплавима језера, и оно повремено бива захваћено извјесним поводњем, које на заблаћеном тлу сеоског атара условљава одређене тешкоће и невоље. Својом просјечном дужином (сјевер — југ) од око 5 км и ширином

(исток — запад) од око 2 км, атар села захвата 1.045 хектара, тј. око 10,5 км².

У саставу насеља су два засеока (дијела) — Поље и Бишћани (ка Шушуњи) чија је међусобна удаљеност око 0,7 км, а у саставу атара — двије комунице: Жабије сеоске по средини села и Поље Велико и Мало — удаљено око 0,5 км. У највећем дијелу села, почев од Карачиног (Карацића) потока, односно истоименог моста преко њега, који га разграничавају од Голубоваца, куће су мање-више поређане у низу дуж поменутог пута. Својим лицем и двориштима окренуте су према њему, тако да је он истовремено и главна сеоска улица од које се рачвају путеви и путељци према другим кућама, имањима и комуницама.

Мада о овом селу нема старијих помена, нема сумње да је и оно, с обзиром на поменуте налазе археолошких остатака у Голубовцима и Гостиљу, старо насеље. У том смислу врло су значајни први подаци о њему које је у свом попису саопштио М. Болица. Према њему, Бишћани су 1614. године имали 70 домова са 177 војника.[1] Будући да Болица даје посебне податке о Голубовцима (100 : 245) на једној и Гостиљу (70 : 200) на другој страни, логично је да подаци о Бишћанима обухватају и Балабане или њихов дио, а вјероватно и Шушуњу или опет један њен дио. Могуће је да Боличини подаци о Голубовцима обухватају и дио Балабана. На основу овога, могло би се сматрати да је насеље свој садашњи назив добило касније. У Бишћанима је, како изгледа, био манастир, односно метех Врањинског манастира. »Бишћани су«, како је записао Јовићевић, »по увјерењу Зећана било велико и богато село и у близини манастира било је једанаест ублова«.[2] У доба Турака су и у овом селу, укључивши Бишћане, живјела релативно бројна потурчена братства. Били су ту: Кинковићи (5 кућа), Хебовићи (6), Сујовићи (5) и Куртовићи (5),[3] а у Бишћанима: Бурђевићи (4), Кадровићи (3) и Пировићи (2).[4] И они су се, заједно са голубовачким муслиманима, међу првима иселили из Зете. Године 1925. Јовићевић је у селу евидентирао 99 кућа са 26 братстава, од којих у Бишћанима 3 куће са 3 братства. По званичном попису, село је тада имало 99 домаћинстава са 509 становника, од којих у Бишћанима 4 : 16. Године 1941. било је 112 домаћинстава са 570 становника, од којих у Бишћанима 3 : 16, у Малом Пољу 8 : 32 и у Вељем Пољу 2 : 10. Осам година касније (1948) село је имало 120 домаћинстава са 650 становника.

Прије балканских ратова у Америку је ради зараде ишло и вратило се 8 мјештана, а у периоду 1918—41. иселило се 6 домаћинстава, и то 5 на Космет и 1 у Бевђелију. Исто тако и у периоду 1941—45. иселило се 6 мјештана, који сада имају своја домаћинства — у Београду 4 и по једно у Новом Саду и Бања Луци. Ријеч је о лицима која су завршетком рата остала тамо да живе. Погинулих, умрлих и несталих у том периоду било је 36 мјештана.[5]

Од свих кућа (1941) 106 су била приземне и 6 на спрату са конобом (једна од њих у Бишћанима). Уз њих, село је имало повећи број мањих појата и свињаца. Густина кућа, укључивши дворишта,

мјестимично је била знатна, али не и тјескобна. Просјечно растојање међу њима у главнини села износило је око 25 м, у Бишћанима око 30 м и у Пољу око 200 м. У селу је само једно домаћинство користило шпорет и огњиште, а сва остала само огњиште. Село није имало школу и цркву, него је на исте било упућено у Голубовцима.

У 1941. години у селу је живјело 29 братстава, и то: Алигрудићи (15 : 75) за које се овдје каже да су из Груда (Херцеговина), одакле су прије четири вијека дошли у Љешанску нахију. Ту су, како предање каже, била два брата, од којих се један због крвне освете доселио у Зету, а други се задржао код пријатеља у Бојанића, узевши њихово презиме. Прије су се презивали Марковићи. Овај што се доселио у Балабане прозвао се (по Груди) Алигрудић. Пеличићи су се (13 : 65), према овдашњем казивању, доселили из Бањана прије више од 400 година. Рођакају се са Аливодићима. Бољевићи (4 : 20) су дошли из Љеша (Албаније), наводно због крвне освете, и то прво у Црмницу, гдје се по њима назвало село Бољевићи. Била су три брата, од којих се један потурчио, али се, како кажу, и данас презивају Бољевићи. У Зету су се доселили прије око 300 година. Кукуличићи (4 : 20) су такође из Љеша; доселени су »веома давно«, прије 400 — 500 година. Прво су се настанили овдје. Рођакају се са Петровићима у Понарима. Филиповићи (1 : 6) су дошли из Радеће (Пипери) прије нешто више од 100 година. По ширем братству су Драгишићи. Филиповићима су се назвали послије вучедолске битке у којој су Лука и Перо, синови Филипови, ухватили Осман-пашу и једног бимбашу. Они су се, по оцу Филипу, назвали Филиповићи. Због тих заслуга књаз Никола им је, по ослобођењу Зете од Турака, даривао имање у Балабанима и Голубовцима — »на Лекића кули«. Рођаци су са Матовићима и Отовићима, као и са кућом Рајовића у Спужу. Бечићи (12 : 60) су са Чева; досељени прије око 350 година — због крвне освете. Рођакају се са Вукотићима и Драговићима. Батровићи (6 : 30) су досељени из Црмнице (Томићи) прије око 300 година. Раније су се презивали Боновићи. Пешукићи (4 : 20) су дошли из Љешанске нахије прије око 180 година. Прво су се доселили у Ботун, а тридесетак година касније, због сиромаштва, овдје. Пренкићи (1 : 6) су, због крвне освете, досељени из околине Цетиња прије око 300 година. Населили су се у Гостиљу, а у Балабане су прешли 1941. године. Кркотићи (3 : 15) су из Љешанске нахије (Круси). Прије досељења, најприје су живјели у Враки, одакле су се 1925. године преселили на Косово и најзад 1941. године овдје. Марковићи (2 : 8) су из Љешанске нахије (Буроњи). Прије око 110 година преселили су се у Враку, а затим, због крвне освете, 1922. године овдје. Рогановићи (2 : 10) су, због крвне освете, дошли из Враке 1910. године, а даљом старином су из Цуца (или Прогоновића). Буровићи (1 : 5) су прешли из Вуковаца прије педесетак година. Коровићи (4 : 20) се сматрају једним од најстаријих братстава у Зети. Говори се, каже Јовићевић, »да су они остатак насеља (становништва — П. Р.) из старих Матагужа, одакле су се преселили у Балабане, гдје и данас живе . . . И у Махали је било Коровића, они су изумрли. Славе св. Николу. Један огранак Коровића зове се Мишолићи«.[6] Мишолићи (5 : 25) се такође сматрају међу најстаријим братствима у Зети. Рођакају се са Коровићима. Мирановићи (5 : 25) су послије косовског боја преко Албаније, гдје су се дуже задржали, дошли прво у Врањ, а одатле су, ускоро затим, прешли у Доње Кокоте. Отуда су се прије око 100 година доселили овдје. Према верзији братственичког предања овдашњих Мирановића од два досељена брата са Косова развила су се братства Мирановићи, Асановићи и Радовићи (у Љешанској нахији). Асановићи (3 : 15) се држе истог предања. Вуковићи су из Љешанске нахије. Досељени су прије 200 година. Ближи су род са Бојанићима. Кнежевићи (4 : 25) су из Дајбаба. Досељени су прије око 250 година. Радоњићи (1 : 5) су из Куча; досељени прије око 130 година. Вучинићи (1 : 6) су из Велестова; дошли су прво у Голубовце прије око 250 година, а у Балабане прије око 70 година. Миловићи (1 : 6) су из Куча (Безјово); досељени на мираз прије 50 година. Поповићи (6 : 3); једни су из Куча (Дрекаловићи), досељени прије 130 година; други Поповићи су из Србије досељени прије четири или пет вјекова; прво у Махалу, па затим прије око 200 година у Балабане. Пиперовићи су из Пипера (Мрке); досељени у Матагуже прије око 150 година, а двадесетак година касније прешли у Балабане. Маровићи (5 : 25) су из Љешанске нахије; досељени прије око 300 година. Боровићи (1 : 6) су се, због крвне освете, доселили из Враке прије 70 година; населили су се у Бишћанима. Иванчевићи (2 : 10) су из Пипера; досељени прије око 150 година. Станишићи (2 : 10) су из Братоножића; доселили су се у Бишћане прије око 150 година.

Поред знатно очуваних братственичких имовинских потеса, и у комуници Веље поље одређене дионице носе братственичке називе, као Алигрудића, Станишића и Бечића поље. Ипак, све су оне, као и Мало поље и Жабије биле сеоске испаше; највише су коришћене зими и с прољећа. Током љета стока се изгонила у »балабанске лугове« на заједничка пријезерска имања, звана Порубе, Амбо, Бечевића ливада, Боромаде. Такође су постојала и заједничка риболовишта, звана Коровића амбунос и Куртовића пљаца, а исто тако и сточна појилишта — Пантовац, Свијенач и Гостиљска ријека. Вода за пиће били су извори Смоковац, Пантовац и Јованови студенци.

Напомене:

[1] С. Љубић, исто, стр. 181.

[2] »На мјесту гдје је био манастир нема никаквих кућа а темељи се само познају по наслаганим остацима малтера и комада ћерамида. Нешто од манастирског камена узето је за градњу цркве у Голубовцима, а већи дио однесен је за градњу Лекића-кућа.« (А. Јовићевић, исто, стр. 377).

[3] Куртовићи су били чувени јунаци и носили су барајк пред зетским Турцима. (А. Јовићевић, исто, исто, стр. 506).

[4] А. Јовићевић, исто, стр. 506.

[5] Погинулих у партизанима 11, у четницима 2, несталих (одступили као четници) 21 и умрлих 12.

[6] А. Јовићевић, исто, стр. 458, 459.

15. ГОСТИЉ

Ово веома старо насеље припада ужем приобалном водоплавном појасу Скадарског језера, којега је из још јужније зоне (Доњи Гостиљ) извјесно потиснуло ка сјеверу. Некада је његов доњи дио улазио у језеру најближи прибрежни низ насеља која су временом поплављена и расељена. Таквом »судбином«, поред Доњег Гостиља, завршила су своје постојање Доња Плавница, Карабеж и стари Доњи Матагужи. Данашњи Гостиљ, повлачећи се сјевернije, »држао« се старог поменутог пута који је водио од Цијевне преко Махале, Мојановића, Голубоваца, Балабана, те између Бишћана и старог Гостиља према језеру. Некадашњи доњи, најстарији дио Гостиља је, заједно са недалеким Доњим Матагужима и Доњом Плавницом, представљао дио најнасељенијег подручја овога прибрежнога краја Скадарскога језера. Поред великих плодних површина било је овдје, рекло би се, много шуме.

Данашњи атар села, смјештен између Балабана, Шушуње и Горње Плавнице, на једној и Скадарског језера и Матагужа, на другој страни — захвата површину од 725 хектара, тј. око 7,2 км.[2] Његову уздужну окосницу представља гостиљска рјечица, која дотиче са сјевера и помеђу Пјавника и Свинаша на истоку, и Бабина луга на западу, улива се у језеро. Паралелно њеном ушћу, са западне стране је и ушће рјечице Зетице, до чијег старог пристана је водио и поменути главни пут.

На древну погодност за насељавање овога краја указују недавно откривени (Б. Баслер, 1956—58) издашни налази илирске (Лабеати) материјалне културе из периода III или IV вијека пр. н. е. до I вијека н. е. На овдашњем локалитету Веље ледине, удаљеном од Скадарског језера око 1,5 км, нађена је, између осталог, керамика која је »по правилу рађена на грнчарском колу и представља у ствари, домаће производе рађене под грчким утицајем . . . Треба још поменути да је у Гостиљу и гробовима нађено и златног хеленистичког накита, наушница (између осталог, типа са црначким главама), а и илирског новца Генција«.[1] Материјали у некрополама Момишића и Вујачића Махали у основи су идентични са материјалом из гостиљске некрополе. Гостиљ се затим помиње у повељи краља Милутина (око 1315) манастиру у Бањској, којом му у Подлужју, тј. у Зети, прилаже села Диноше, Храстије, Годиље и Жаборово, Гостиље и друго Гостиље . . . »мегје Подлужију от Цијемве«.[2] Гостиље и друго Гостиље су, у ствари, Доњи и Горњи Гостиљ. У доба Турака Гостиљ се као богато село већ у XVI вијеку нашао у саставу тимара ћехаје (Рецепа) жабљачког диздара »Хасана, сина Илијасова«. Један тимар »од 19.000 акчи, кога су сачињавали приходи од села Гостиља и Лукје, као и приходи од неколико рибњака код Жабљака, био је у колективном посједу 14 чланова градске посаде . . .« У другој половини XVI вијека »упадљиво брзо одвијао се процес прелажења баштина из руку хришћана у руке муслимана, нарочито у селима Курило, Гостиљ, Плавница, Крапеж, Жабарево, Бериславци и Шкуни«.[3]

Јовићевић је констатовао да је Доњи Гостиљ »старо селиште« које се »налазило на Гостиљској ријеци«, те да је, највјероватније, расељено »прије 100 година, онда када је Дрим окренуо у Бојану и нагло подигао језерску воду«. По његовом мишљењу, Турци (муслимани — П. Р.) су се из њега, као и из других прибрежних села, због маларије повукли, надзирући своје чифтлуке из горњих села Зете и Подгорице.[4]

И Боличини подаци с почетка XVII вијека казују да је Гостиљ био знатно насеље; 1614. године имао је 70 домова са 200 војника.[5] Године 1925. Јовићевић је у селу пописао 36 кућа са 15 братстава.[6] Тада је село, према званичном попису имало 35 домаћинстава са 156 становника. До 1948. године број првих се смањио за једно, а других је остао исти. Прије балканских ратова у Америку је ишло и вратило се само једно лице, а исто тако и у међуратном периоду. У овом периоду (1918—41) међутим, иселило се 13 породица, од којих четири у Подгорицу и пет у Космет, три у Голубовце и једна у Србију. У ратном периоду погинуло је и умрло 16 лица.[7]

Село је без заселака. У њему је 1941. године било 16 приземних кућа и 19 на коноби. Уз њих је било нешто мање појата и свињарника; ових других обично направљених од плетеног прућа. Најгушће су биле насељене куће Шановића, те куће Маркиновића, Оташевића и Марковића. Све куће су једино користиле отворено огњиште. Највеће невоље селу чиниле су поплаве, као и знатна маларичност. Поред поменутог уздужног пута, подно села је, највјероватније још од средњег вијека, од истока, тј. од Скадра преко Хума, Гошића, Црквеног гробља и Плавнице — водио пут према Жабљаку и даље приморју. Из доба Турака остао му је локални назив »Цариградски друм«. Ниже њега, тј. код Ђеремидног вира, постојао је Амзића чардак од чијег грађевинског материјала су грађене овдашње куће. Јужно од села је црква за коју се сматра да је у темељима веома стара, а обновљена је 1885. године.[8]

Године 1941. у селу су живјела 15 братстава. То су: Марковићи; поријеклом су из Пипера, одакле су се иселили у Каменицу (код Скадра), а затим због крви дошли у Врањ и одатле у Гостиљ прије око 90 година. Шановићи су због крви пребјегли у »цеклинску нахију«, а одатле у Зету. Према њиховом предању, предак Прља са своја два сина и пет братанића побјегао је из Грахова на Љуботињ гдје је остао са синовима, док су братанићи, који су се звали Шано, Рашо, Вукашин, Станко и Бјелобрк дошли у Зету. То је било око 1780. године. Од њих су постала пет братстава: Шановићи, Рашовићи, Вукашиновићи, Станковићи и Бјелобрковићи. Сва ова братства као и Прље славе исту славу (св. Петра и Павла) и рођакају се. Вукотићи су са Чева. Због крви су прво пребјегли у Љешанску нахију, а прије око 120 година преселили су се у Зету. Раније су славили Аранђеловдан, а сада славе Ђурђевицу. Оташевићи су из Загарача; рођакали су се са тамошњим братством истог презимена. Даљом старином су из Пипера од претка Оташа, с којим почиње истоимени огранак, изведен из ширег братства Драгишића. Досељени су прије око 150 — 180 година.[9] Становићи су, према једном казивању, досељени из Враке, а према другом из Пипера, гдје посто-

ји Становића пећина. Стано је, према Ердељановићу, био и предак Марковића у Пиперима.[10] Рођакају се са Становићима у овдашњем селу Бијелом Пољу. Досељени су прије око 200 година. Пренкићи су поријеклом из Ријечке нахије (Улићи).[11] Због крвне освете, прије око 180 година пребјегли су у Албанију, гдје су промијенили презиме, а затим се прво доселили у Врањ па овдје. По повратку у Зету један огранак је по матичном селу узео презиме Улићи, а други, по претку Марку, Маркиновићи. Та три братства се овдје рођакају, славе исту славу (св. Николу) и међусобно се не жене. Никчевићи су из Горњих Пјешиваца (Стубица); досељени су прије око 150 година. Њихов предак је, због крви, прво пребјегао у Црмницу, гдје су два његова сина и тамо »пала у крв«, због које добјегну у Врањ, те касније у Гостиљ.[12] Вукчевићи су се, послије ослобођења Зете од Турака, доселили из Љешанске нахије. Крачковићи су из околине Цетиња (Бјелоши); досељени су прије 250 година. Неко вријеме су живјели у Бјелопавлићима, а отуда су се, како кажу, прво доселили на Бјеласавицу (код овдашњег села Српске), па одатле овдје.[13] Улићи су, како рекосмо, род са Прентићима и Маркиновићима, који су се послије 1945. године прозвали Мартиновићи. Буретићи су из Бјелопавлића (Косови луг); прво досељени у Мојановиће, а затим око 1876. године овдје. Нешковићи су из Љешанске нахије (Станисељићи); досељени због крви прије око 250 година; прво су се населили у Махали.[14] Бечићи (који овдје немају потомака) су са Чева. Њихов предак се, »због убиства, доселио врло давно и населио у Балабанима«.[15]

Ни у овом селу није било братственичких комуница. Преко љета, послије косидбе »позних ливада«, стока је на њих изгоњена као на заједничку испашу. Тај заливаћени комплекс почиње отприлике од сеоске цркве и наставља се према језеру. Од села није удаљен више од двадесетак минута хода. Ни ово, као ни претходна зетска села, није давало стоку на планину. И сва појилишта и изворишта (Чесма, Брзине и Бачва) којих је било довољно, заједнички су коришћена. Сви су дијелови сеоског атара на одређени начин били топографисани. Тако у сјеверном његовом дијелу сријећемо имена: Пријеке и Мали пут; у источном — Орашке, Врбице и Селишта; у јужном: Веље њиве, Воштари, Зидине, Брцакуље, Славци, Вијенце, Радославци, Коше, Осредак, Разбој, Гњила Ока, Љочке, Комуница гостиљска, и у западном: Мали Потоци. Карактеристично је запазити да их је на јужној страни према Старом Гостиљу и језеру највише. Међу њима посебно вриједи уочити сљедеће: Воштари (у ствари Воскари — П. Р.), Селиште и Зидине и нарочито антропоним Радославци.

Групно или појединачно су рибарили (каткада и грибовима) у својим »сентовима«, на поплављеним луговима и ливадама. Кад би се користили мрежама позајмљеним од других села, услугу су им надокнађивали са двије петине улова.

Међусобно испомагање мјештана (најчешће је чињено у облику мобе. У случају велике штете (пљевина, губитак говечета и сл.) за настрадалог се прикупљала сеоска помоћ. Изградња и поправка

путева вршена је самодоприносом и мобама. Село је посебно водило бригу о одржавању цркве и гробља.

Напомене:

[1] Историја Црне Горе, 1, Титоград, 1967, стр. 137. »У сваком случају«, каже М. Гарашанин, »некропола у Гостиљу пружа веома драгоцене податке за проучавање разних етапа развитка касне илирске културе у времену такозване илирске државе и на класичном подручју те државе, пошто се Гостиљ налази свакако на територији Лабеата, између важних центара Скодре и Метеона, који у вријеме Генција играју тако видну улогу... Несумњиво је да основу становништва овдје чини аутохтони илирски елеменат, сада већ груписан у одређена племена, која у овој фази свога развитка формирају и веће заједнице, чији је карактер у детаљима недовољно познат, но које се само условно могу назвати именом државе, а у суштини у себи у већој мјери носе облике племенског савеза.« (Исто, стр. 138, 139).

[2] Г. Шкриванић, Властелинство св. Стефана у Бањској, САН, Историјски часопис, књ. VI, Београд, 1956, стр. 192; Р. Ковијанић, Помени црногорских племена, књ. II, стр. 48, 56.

[3] Историја Црне Горе, 3, т. 1, Титоград, 1975, стр. 544, 545, 553. У XVIII вијеку »за одржавање и поправљање мостова на Морачи и Цијевни била су задужена села, групе из села и појединци. Села Гостиље, Горичани и Српска имала су обавезу да подижу и одржавају у исправном стању мост на ријеци Ћем (Цијевна), на путу између Жабљака и Подгорице. Носиоци те службе били су ослобођени низа других обавеза, међу којима и давања дјеце у јаничаре«. (Исто, стр. 586).

[4] А. Јовићевић, исто, стр. 369, 506.

[5] С. Љубић, исто, стр. 181.

[6] Изумрла братства у Гостиљу су Ујковићи и Брљевићи, каже Јовићевић. (Исто, стр. 441).

[7] Погинулих у партизанима 7, у четницима 2 и умрлих 7.

[8] Педесет година на престолу Црне Горе, стр. 107.

[9] Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, стр. 160; Кучи, Братоножићи и Пипери, стр. 373 (Пипери).

[10] Кучи, Братоножићи и Пипери, стр. 451 (Пипери).

[11] А. Јовићевић, Ријечка нахија, стр. 54.

[12] А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље, стр. 484.

[13] Јовићевић истиче Крачковиће као »најчувеније јунаке... Крвили су се са многим братствима, са Турцима и међусобно... Ово братство, па Мараше, Кликовце и Поповиће држе у Зети за најјуначније«. (Исто, стр. 485).

[14] А. Јовићевић, исто, стр. 489, 490.

[15] Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, стр. 91, 147; А. Јовићевић, исто, стр. 484.

16. ШУШУЊА

Ово мање село настало између Балабана, односно Бишћана и Гостиља на сјеверу и истоку, и главног зетског пута од Подгорице према Плавници на западу је, у односу на друга села Зете, новијег постанка. Јужним правцем атар села излази на приобални лужни појас Скадарског језера, на коме се простире комплекс ливада са забареним тлем. Имена појединих његових дијелова су: Мојаче, Студенца, Кезић, Рашовића ливаде, Бачуља, Купалиште, Пернице, Муићке ливаде и Трнић. Својим претежно издуженим обликом од сјевера ка југу, атар села захвата 132 хектара, тј. 1,3 км² површине.

Насеље је добило назив по истоименом потоку који овуда протиче. И ово село је низног типа јер су куће размјештене дуж крака пута којим су повезане са главним путем према Плавници и данас према Вирпазару. Смјештено на домаку те комуникације, којом је до новијег времена пролазила и жељезничка пруга Подгорица — Плавница, те уједно и на воема плодном тлу, насеље има доста повољан положај.

Осим Јовићевићеве напомене да су у Шушуњи другом половином прошлог вијека живјели потурчењаци Мандићи, других раних помена о овом селу немамо. Међутим, сама чињеница да су потурчењаци овдје имали своје посједе говори да је од неког времена турског доба и овдје постојало извјесно насеље. Ипак, изгледа да се оно поглавито почело развијати послије одласка Турака из Зете. Године 1925. Јовићевић је у њему евидентирао 15 кућа са четири братства, а по званичном попису имало је 15 домаћинстава са 75 становника. До 1941. године број првих попео се на 19, а других на око 100. Осам година касније (1948) село је имало 22 домаћинства са 124 становника. Прије балканских ратова, ради зараде, ишла су (у Аустрију) и вратила се 2 лица, а у међуратном периоду исто тако 3 особе. У ратном периоду (1941—45) није било погинулих и несталих, а умрла су 4 лица.

У 1941. години село је имало 15 приземних кућа и 3 на спрат, тј. на коноби. Свако домаћинство је држало стоку и свиње и за њих имало појате и свињарнике. Осим једне куће у којој су под истим кровом живјела три домаћинства, остале су размјештене на растојању од 50 до 100 м. Око свих су повећа дворишта, тако да је село у цјелини без тјескобе. Само су два домаћинства користила шпорет и огњиште, а остала само огњиште.

Село није имало цркву и школу, већ је, као и Балабани, било упућено на исте у Голубовцима. Почетком овог вијека у селу је радио парни млин (држали су га Матановићи) чији су остаци и данас видни.

Године 1941. у селу су живјели: Шушкавчевићи (10 дом.), Калуђеровићи (3), Давидовићи (3), Челебићи (1), Вукотићи (1) и Мировићи (1).

Шушкавчевићи су из Загарача, а овдје су се доселили из Враке послије одласка Турака. Калуђеровићи су из Ћеклића. Прије око 300 година су, због крви, избјегли у Балије (помеђу Жабљака и Понара), због чега су на уже презиме названи Балијаши. Због тешких услова живота у том приграничном мјесту између Црне Горе и Турске одатле су се »преселили у Клименте, гдје су живјели од сточарства«. Тамо се нијесу држе задржали, него су се вратили у Матагуже, »на турску имовину«, на којој су радили »за рачун бега«. Послије ослобођења Подгорице и дијела Зете (када су Матагужи, Врањ, Владни и Тузи остали под турском влашћу) пребацили су се ноћу тајно у Шушуњу на имовину бега Мерулића из Подгорице, коме су у почетку плаћали десетак, а касније ту земљу откупили.[1] Давидовићи (Живановићи) су даљом старином из Србије. У Зету (Врањ) доселили су се из Љешанске нахије, а из Врања овдје. »Њихово досељење је врло давно, па не знају из којег су села и

од кога љешанскога братства«.[2] Челебићи су из Љешанске нахије (Штитари); прво су се доселили у Курило, па на Жабљак Црнојевића и затим овдје 1932. године. Вукотићи су са Чева; овдје су досељени из Гостиља 1938. године — на купљену имовину. Мировићи су из Ријечке нахије (Чешљари). Поријеклом су од Вучетића. Прво су се доселили у Горичане око 1800. године, а затим у Курило и Шушуњу. Рођакају се са Бурановићима, Никићима и Улићевићима из Лимљана.[3] Село није имало братственичке комунице, а заједничке су биле у потесима уздуж сеоских путева, као и пасишта низ Гостиљску ријеку. Само једно домаћинство је своје стадо оваца (око 80) давало љети на чување у Комовима. Остала су у исто вријеме и с јесени изгонила стоку на пасишта у луговима удаљена од села 3 — 4 км.

На језеру се риболовило у групама (по 10 — 15 риболоваца) и појединачно. Ловило се грибом, карбитним лампама и ошћима, притиском и самоловком (мрежама), те кошићима и парима. Сеоска солидарност била је заступљена у истим облицима као и у претходним селима.

Напомене:

[1] Из Матагужа су пребјегла четири брата: Панто (остао без потомства), Митар (сада 3 дом.), Симон (сада 3 дом.) и Филип (сада 4 дом.). У занимљивом предању овога братства даље се каже да се њихов предак калуђер није слагао са црногорским владиком. Стицајем околности тај калуђер је »несуђено« ожeнио своју снаху. Наиме, приликом женидбе његовог брата неко је од присутних на свадби (пред црквом) нехотично убио младожењу. Да се невјеста, као удова, не би вратила роду, оженио је дјевер, тј. овај калуђер. Због тога су пребјегли из Црне Горе; од тог калуђера су Калуђеровићи. Њихов блиски род су Матановићи и Синановићи из Ћеклића. Сматрају да су огранци Калуђеровића: Бољевићи (у Зети), Балијаши, Мирковићи, Мијатовићи, Нешперићи, као и Раковићи и Јанковићи.

[2] А. Јовићевић, исто, стр. 489. »Поп Тома, Иљо и Петко, синови Маша Радева Давидовића из Врања учествовали су активно у устанку Зећана 1832. године и стали на страну Црне Горе. Због неуспјеха устанка, сва тројица су избјегла у Црну Гору, гдје су и умрла. Били су чувени јунаци, често су са Цеклињанима четовали по језеру и испод Зете нападали Турке и светили им се; а поп Тома са једанаест Цеклњана успео се 1835. године на град Жабљак, када су га и освојили. Народна пјесма га је опјевала као јунака и патриоту.« (Исто, стр. 489; А. Јовићевић — М. Стругар, Слике из прошлости Цеклина, стр. 167, 168). П. Ровински на основу тога што су попа Тому звали Врањанин, погрешно каже да је он био из Врањине. Звали су га тако јер је био из Врања. (П. Ровински, Черногорија, II, дио 1, стр. 170; исто, I, стр. 431).

[3] Једно овдашње бивше домаћинство Мировића сада је истражено.

17. БЕРИСЛАВЦИ

Овдје је ријеч о селу које је у прошлости најнепосредније било везано за главни излаз Зетске равнице на Скадарско језеро — за подручје Плавнице. Такав положај и плодно тле, макар што је изложено језерском поводњу, вршили су главни утицај на његов развој. Његов атар ограничавају линије: са сјевера Шемова локва

— Шушуња; са истока Веље њиве — Пернички поток — Зетица; са југа Скадарско језеро и са запада Попа Мата гувно — Брњак — Ваљеза — ријека Плавничка. Са просјечном дужином од око 4 км и ширином од око 2,2 км, тако уоквирен атар захвата површину од око 8,5 км².

Пријезерски положај, нарочито у времену када је језеро било мање, дао је повољну еколошку основу за рани настанак и овог насеља, мада праисторијски остаци на његовој локацији још нијесу пронађени. Нема о њему, такође, ни оних најранијих средњовјековних помена. Али, и по првим и каснијим поменима његовим на које наилазимо, може се рећи да оно улази у ред старијих насеља Зете. Самим почетком XV вијека (1408) године, за вријеме Јелене и Балше III, овдје се помиње »двор у Бериславићима« (сјеверно од Скадарског језера).[1] Помињу се, затим, и као Berisanzi у познатом Врањинском уговору (1455. године) између Млетака и Стевана Црнојевића. Налазимо их и у турском дефтеру из 1523. године, гдје су, као »нови посједи земљишта у селима изван Црне Горе«, заведени Карабеж, Плавница и Бериславци. У другој половини XVI вијека и у овом селу, поред других поменутих, »убрзано се одвијас процес прелажења баштина из руку хришћана у руке муслимана«. А у једном запису из 1581. године каже се: »да се зна би плима велика по всој Зети и потонуше поља по Зети до Берислав Орец« (Бериславци). Године 1614. село је, према Боличином попису, имало 30 кућа са 79 становника.[2] У доба Турака и овдје су живјеле потурчене породице, као: Аверићи, Мујакићи, Цаушевићи и Усеновићи.[3]

Године 1925. Јовићевић је у селу пописао 73 куће са 29 братстава, а по званичном попису тада је било 75 домаћинстава са 309 становника. До 1941. године број првих се попео на 82, а других на 350, да би их у наредном попису (1948) било 74 : 334.

У 1941. години у овом разгранатом селу са 82 куће било је седам заселака, и то: Стобор (30 дом.), Маркушка Махала (20), Мацаревића Махала (12), Моканића (Поповића) Махала (10), Ћилија (5), Ваљеза (2) и Дуге Њиве (2). Од свих кућа само их је осам било на коноби (у Стобору и Ћилији по 3 и у Маркушкој Махали 2). Село је имало по око 60 — 70 појата за стоку и свињарника, а живинарника много мање. Највећа густина насељености била је у Ваљези и Стобору. Све куће су користиле само огњиште.

Село је имало двије цркве, али не и школу. Стара црква налазила се у јужном дијелу села (заселак Ваљеза). Због њене угрожености поплавама, јавила се потреба за изградњу друге, која је подигнута 1899. године.[4] За вријеме Турака, поред двију џамија (у Горичанима и Голубовцима), трећа је постојала у овом селу (заселак Ћилија).[5]

Поред повољних веза са поменутим главним путевима Зете, село је, будући на домаку Плавнице, највише користило, посебно до Подгорице, ускотрачну жељезницу која је пролазила источним крајем села. Кроз атар села, пак, водили су путеви до свих дијелова насеља, па и њихових имовинских потеса. Постојеће комунице у селу чинили су и ти путеви заједно са простором који се пружао

уз њих. Били су то: Вељи пут (главна веза са селом), пут од Нешкове ограде, пут од Ливадице и пут за Плавничке бостане.

У Маркушкој Махали је 1918. године отворена приватна кафана, а 1922. и омања »догања«, у којој су се, као и у бјелопољској, могли купити основни артикли.

Године 1941. у селу су живјела братства: Поповићи (зову се још Моканићи); досељени су из Црмнице (Сеоци) 1886. године. Лукачевићи; досељени су из Врања 1885. године.[6] Маркуши су се овдје преселили из Понара, ускоро по ослобођењу Зете од Турака. Мацаревићи су дошли из Пипера (Црнци) 1882. године.[7] Ненадовићи су из Љешанске нахије (Буроњи), а досељени су прво у Додоше 1879, а затим овдје 1882. Шоћи су из Љуботиња; досељени су 1886. Раичевићи су дошли из Круса 1895. Ракчевићи су досељени из Љуботиња 1888. Терзићи су из Српске пресељени овдје 1894. Бурзани су се доселили из Дражевине (Љешанска нахија) 1881, а Радичевићи из Црмнице 1893. године. Ракићи су се доселили из Загарача 1880, Шановићи из Курила 1887, Бурановићи из Метериза (Ријечка нахија) 1883, Ивезићи из Дајбаба 1903, Орландићи из Црмнице (Сеоци) 1884), Мугоше из Доње Горице 1891, Карадаглићи (Вујановићи) из Љуботиња 1897; Радиновићи из Враке 1918; Калуђеровићи из Шушуње 1895. године[8] Године 1943. доселили су се Лаћићи из Понара и Пекићи из Шестана. Само су се, како се сматра, Мацаровићи и Лукачевићи овдје доселили због крвне освете, а сви остали из економских разлога. Ови, анкетом добијени подаци јасно указују да су Бериславци село новодосељеника из околних крајева. Одласком Турака, значи, сви су они овдје добили имања некадашњих потурчењака, у чијим рукама је била »читава« овдашња имовина. Чињеница да су и овдје, на крајњем југу Зете, имали и своју џамију говори о њиховој »доминацији«.

У периоду 1879—1914. године из села је, ради зараде у друге земље, ишло и вратило се 4 лица (2 у Цариград и по једно у Немачку и Италију), а у међуратном периоду (1918—1941) 2 породице (6 чланова) су се иселиле у Америку. Истовремено су се 2 породице (8 чланова) преселиле у Подгорицу и у Скадар. Током рата (1941—45) погинуло је и умрло око 35 лица.[9]

Ни овдје, што је у овом случају посве разумљиво, није било братственичких комуница. За испашу су коришћене сеоске комунице у Бериславачком лугу, као и оне у селу дуж поменутих путева. Прве су коришћене у периоду август — новембар, а друге у осталом дијелу године. Ситне је стоке, иначе, било релативно мало, јер ни пасишта није било довољно. А и то оваца што је било, због велике влаге и метиља доста је страдало.

Риболовне комунице село није довољно организовано користило; оно се превасходно бавило земљорадњом. У вријеме мријешћења шарана (крајем априла и почетком маја) на сеоским риболовима највише су (грибом) ловили риболовци са Врањине. Уловљена риба се дијелила на пола. Добијену половину село је затим дијелило на равне дијелове — по огњишту.

Треба напоменути да су многи превозници (коњским и волујским запрегама) из села, као уосталом и из осталих села, имали

знатне користи од превоза робе до Подгорице, како са ранијег пристаништа на Зетици тако и каснијег на Плавници.[10] С превозом се престало 1927. године када је пуштена у саобраћај жељезничка пруга Подгорица — Плавница.

Додајмо да је ту недалеко, између двије Плавнице (Доње и Горње) до прије око 130—150 година постојало село Карабеж. Било је смјештено на обалама Плавничке ријеке, гдје и данас постоје остаци темеља његових кућа. Сјеверно од тог бившег села (око 2 км јужно од Бериславаца) налазе се остаци карабешке цркве. Она је у потоњих педесетак година потпуно запуштена, тако да сада о њој свједоче само темељи.

Бројни називи у бериславачком атару указују на његову прилично развијену топографску ситуацију. У сјеверном дијелу су: Шемовице (муслимански антропоним), Дуге њиве, Веље локве, Лисоваца; на истоку: Кућишта, Шпате, Рањезе, Кадријеница; на југу: Тополице, Виноградине, Виногради (Доњи и Горњи), Мали пут (Доњи и Горњи), Веље ливаде, Жарић, Сливице, Плавничко поље, Вуче рупе, Разбоји, Рамадановице (муслимански антропоним), Котобања; на западу: Матови, Липе, Веље баштине, Љанде. Ту су, затим, потоци: Пернички и Брзињак и, поред два поменута бунара, убао Иванчевића. Сви се сматрају веома старим. И сада се користе.

Напомене:

[1] Историја Црне Горе, 2, т. 2, Титоград, 1970, стр. 95. Напоменимо да се један бунар, који се налази у средини села, назива уба кнеза Перуна.

[2] Листине, X, Загреб, 1891, стр. 68. Г. Шкриванић, исто, стр. 23; Р. Ковијанић, исто, стр. 52; Б. Бурђев, Турска власт у Црној Гори, стр. 66; Историја Црне Горе, 3, т. 1, стр. 6.653; Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. IV, стр. 82. »Можда је ово село у старини било најнапредније и главно мјесто зетске властеле. По предању, ту је Иван Црнојевић имао своја добра, ту се и данас једно мјесто зове Иван поље«. (А. Јовићевић, исто, стр. 415); С. Љубић, исто, стр. 181.

[3] А. Јовићевић, исто, стр. 506.

[4] Педесет година на престолу Црне Горе (1860—1910), Цетиње 1910, стр. 108. Посљедњи остаци старе цркве пропали су приликом земљотреса 1979. године.

[5] А. Јовићевић, исто, стр. 377. Један од сеоских бунара назива се Уба на џамији.

[6] За Дракиће, Кнежевиће и Ајковиће у Мојановићима и Лукачевиће у Бериславцима и Врању, те Пејановиће у Подгорици, предање каже да су један род, досељен »из Старе Србије, искрај Косова«, и то преко Васојевића, гдје су се неко вријеме задржали. Најприје су се доселили на Бјеласавицу, гдје су се намножили и по мјесту Мојану, гдје су живјели у Васојевићима, звали Мојановићи. (А. Јовићевић, исто, стр. 461).

[7] Мацаревићи су од Милашевића из Црнаца (Пипери), као и Кажанегре у приморју (Будва). (Ј. Ердељановић, Кучи, Братоножићи и Пипери, Београд, 1981, стр. 428 (Пипери).

[8] Кликовци су прешли из Махале 1900. године.

[9] На страни партизана погинуло је 3, а на страни четника 2 и умрло око 30 мјештана.

[10] Цеклињани су радо вршили нападе на пристане Зетицу и Плавницу. О тим нападима 1843, 1859. и 1861. године, видјети: А. Јовићевић и М. Стругар, Слике из прошлости Цеклина, Загреб, 1902, стр. 213, 250, 259.

18. БИЈЕЛО ПОЉЕ

Ово релативно пространо и разгранато село смјештено између атара Горичана и Голубоваца на сјеверу, те Бериславаца и Бистрица на истоку и западу, и Скадарскога језера на југу, будући да је на блиском домаку главних комуникација које кроз Зету пролазе и да захвата веома плодне површине у ширем приобалном појасу Скадарског језера, у знатној мјери има повољан положај, мада и оно бива захваћено поводњима језера. Започињући на сјеверу од Беглака, граница његовог атара води према западу Морачом до ушћа потока Таре, одакле источно од Курила иде на брежуљак Гурец, па од њега, обухватајући их, на Становића ливаде, од којих даље преко Дебелих врбиша излази на Скадарско језеро. Са јужне стране граница иде језером до ушћа потока Брежињака, одакле тим потоком, тј. источном страном, води до Беглака на сјеверу. Са својим претежно уздужним оквиром на правцу сјевер — југ, атар захвата површину од 648 хектара, односно око 6,5 км^2.

За насељени дио атара може се рећи да је дио свеукупног насељеног комплекса који се простире између Плавнице и Мораче (Бериславци, Бијело Поље, Курило и Бистрице). У њему као да нема виднијег разграничења међу сеоским цјелинама. Сва су она прочељем окренута према језеру и »судбина« свих је у прошлости мање-више увелико зависила од несигурне »ћуди« његове. Пред његовом сукцесивном трансгресијом, читав тај насељени комплекс нужно се повлачио према сјеверу, уступајући јужне плодне површине самом језеру. Ово треба нагласити и због тога, што се помени односних села у прошлости највјероватније не односе само на њихову каснију, да не кажемо и данашњу топографску ситуацију него и на дијелове сусједних насеља. То се, како нам изгледа, највише односи баш на Бијело Поље, о коме таквих помена готово да нема, премда је тешко повјеровати да и на његовом атару није било макар какво насеље од старих времена.[1] Узмимо, примјера ради, само чињеницу да М. Болица у свом попису помиње и сусједне — Бериславце, Плавницу и Курило, као и друга околна насеља, али не и Бијело Поље. Прије Бериславаца он помиње село Самарис са 57 домова и 170 војника, али његова локација до сада није могла бити констатована. Било би само нагађање ако би се указивало на могућност да се, можда, данашње Бијело Поље или његов некадашњи дио називао Самарис. Прије ће бити да су овим именом означени Матагужи као старије и тада вјероватно веће насеље, које се иначе код Болице не спомиње. За доба Турака и у Бијелом Пољу су живјеле потурчене породице, које су се, због поплава и маларије, како изгледа, нешто раније одавде повукле. На то указује и назив старог сеоског бунара, званог Булића убао, као и топоними Бегова локва, Аљове врбе и Смаилагића ливаде.[2]

Године 1925. Јовићевић је у селу евидентирао 80 кућа са 11 братстава, а по званичном попису тада је било 79 домаћинстава са 427 становника. До 1941. године број првих се попео на 96, а других на око 520, да би их, по наредном попису (1948) било 125 : 607.

Поред своје главнине са 89 кућа, село је 1941. године имало и два засеока: Мусине Ливаде са 2 и Миљеш са 5 кућа. Били су на растојању од око 0,5 км.[3] Од свих кућа 83 су биле приземне, а 8 на спрат, тј. на коноби. Међу првима је било 10 (5 у засеоцима) оплетених од прућа и покривених шеваром (трском). Готово је свака кућа имала помоћне објекте за смјештај стоке, свиња и живине. »Раније се доста сиромашно живјело«, каже анкетар Л. Становић, »тако да нико није могао имати неке боље објекте за смјештај стоке и другог«. Просјечна удаљеност међу кућама кретала се од 30 до 50 м, а понегдје и до 100 м. Све су се оне користиле само огњиштем. Краком пута село је било повезано са главним путем кроз Зету, на правцу Вирпазара, који је у новије вријеме постао магистрални пут према приморју. Од тог крака кроз село се гранају путеви ка појединим његовим дијеловима.[4]

Црква је изграђена у јужном дијелу села 1870. године. Захтјевима за њено подизање Турци су се дуго противили.[5]

Неко вријеме, уочи потоњег рата, у селу су биле двије догађе и неколико кафана. Једна догађа је била у средишту села, а друга код школе и цркве. У њима су куповали основне потребе (шећер, со, петролеум и сл.) и мјештани Бериславаца, Бистрица и Курила.

Године 1941. у селу су живјели: Мараши (61 дом.), Становићи (10), Кликовци (10), Поповићи (3), Лукићи (3), Кумбуровићи (2), Башановићи (2), Пејовићи (2), Радиновићи (1), Маркуши (1) и Бечићи (1).

Мараши су из Хота досељени прије више од три вијека. За тако дуго вријеме развили су се у бројне уже огранке: Маровиће, Андровиће, Благовиће, Чобовиће, Иљовиће, Нешовиће, Никовиће и Бабиће. Становићи су се, због крвне освете, доселили из Пипера (Станићевића Рупа) прије око 200 година. Кликовци су из Куча (Орахово); најприје су се доселили код Бјеласавице (код Српске), затим у Махалу и друга села, а овдје прије око 170 година. Поповићи су из Голубоваца; прешли су овдје прије око 150 година. Лукићи су досељени из Љешанске нахије (Буроњи) прије око 170 година. Кумбуровићи су, због крвне освете, дошли из Лајковића прије око 150 година. Пејовићи су из Љешанске нахије (Ораси); досељени су прије око 170 година. Башановићи су прешли из Ботуна прије око 140 година, а Маркуши из Бериславаца (на женин мираз) прије 70 година. Радиновићи су из Грбаваца; дошли су прије 80 година, а Бечићи из Балабана (на женин мираз) прије 65 година.

Прије око 115 година одавде су се, због нетрпељивости, иселиле двије породице Мараша. Једна се населила на Врањини, а друга у Бољевићима (Црмница), гдје и сада живе. У периоду 1879—1914. године пет мјештана је ишло у Америку и вратили се до 1932. године. У ратном периоду (1941—45) погинуло је и умрло 71 лице.[6]

Комунице села налазиле су се у селу и на његовој периферији. Називају се: Мусина Ледина, Валеза, Широка Ледина, Вакаска рупа и Грабишта, која је била највећа. Ове комунице су коришћене за напасање ситне стоке, и то у вријеме када је био забран на ливадама пониже села. А ове би, затим, према реду косидбе, редом

биле и коришћене: прво ране, па средње и најзад позне. Један дио оваквих комуница са потезом на средњим и дијелом позним ливадама (површине око шест хектара) коришћен је на специјалан начин. Он се продавао на лицитацији и добијени новац је служио за опште потребе села. Та највећа комуница је од села удаљена око 5 км.[7] Стока се појила на Морачи на мјесту званом Дрековац и на Плавничкој ријеци.

Сеоска риболовишта била су на мјестима званим Смаилагића ливада, Бегова локва, Мијатовића локва и др. Ту се у мријешћењу сакупљала риба. Село ју је ловило на колективни начин. Имало је свој гриб и од сваког домаћинства по један је био учлањен у тај колектив. Њиме је руководио такозвани капетан гриба. Он је, обично, био старији човјек кога су цијенили и поштовали. У близини ловишта постојале су појате, гдје су се ловци одмарали и склањали од невремена. И данас се помињу грибарске »кујице« (кућице, појате). Јовићевић је забиљежио да су Бјелопољци тада (1925) имали два риболовна друштва.[8] Ловило се и дању и ноћу. Уловљена риба се продавала у Подгорици, а добијени новац се дијелио. Исто тако, један дио улова подједнако је дијељен свим члановима »гриба«.

Сеоска солидарност је, каже се у селу, била прожета поштовањем међу људима. На сеоским сједницама договарало се шта у корист села треба урадити. А тих послова је било — одржавање цркве и гробља, поправка путева и брига о уредном и одговорном коришћењу заједничких пасишта у лугу и на ливадама. Када би ма ко почео да ради кућу, људи су припомагали у материјалу, у превозу, радом, итд.

Напомене:

[1] А. Јовићевић, на примјер, сматра да су се стари Грљевићи у Бјелошима доселили из Зете, из села Бијело Поље, недалеко од Лајковића. У истом смислу, Ердељановић закључује да су »стари Бјелошевићи досељени из Грла у Зети«, и да су Грла, можда, обухватала Бијело Поље. Овоме би се, као вјероватнија могућност, могло додати само то да су »Грљани« на територији Бијелог Поља, дакле и при језеру могли имати своје посједе, а можда и гдјекоју кућу. Ова претпоставка везана је за вријеме од прије више од пет стотина година, тј. за доба Ивана Црнојевића. (Види о томе: А. Јовићевић, исто, стр. 431, 438, 439; исти: Ријечка нахија, стр. 527; Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, стр. 268—270; Цетињски љетопис, стр. 42а, 43. Предање каже да је село добило име по овдашњем некадашњем бијелом трњу.

[2] У казивању о »ударцу на Бијело Поље (25. октобра 1835. године)« А. Јовићевић и М. Стругар наводе како »Вук Љешевић бјеше добио рану од неког Рама, Турчина из Бијелог Поља, па зато гледаше згоду, да му се освети. Навече самога Митрова-дне покупи он и Кењо Станков чету од 12 људи, увезу се у лађицу и науме право на Рамову кућу ударити. Кад се извезоше под Курило, ту оставише три друга, да чувају лађу, а деветина пођоше у Бијело Поље...« (Слике из прошлости Цеклина, стр. 182, 183).

[3] Данас је то растојање смањено на око 50 м.

[4] Тадашњи, а и данашњи називи тих путева су: Гљибачки пут, Колушки пут, Мали пут и пут од Трашка за Мељваниће. Поред поменутих бунара, друга два су се називала — бунар Маровића и бунар Благовића.

[5] Са захтјевом села да се црква подигне ишао је у Цариград угледни мјештанин Мато Становић, који је знао турски језик. Доласком у Цариград био је азтворен и провјераван. Кад су се увјерили да се не ради ни о чему

другом сем о градњи цркве, пуштен је након три недјеље са одобрењем да је могу подићи. Убрзо затим је била и сграђена.

[6] На страни партизана погинуло је 7, а на страни четника један. А умрло је 58 особа.

[7] Ова комуница састојала се из три дијела: један дио се граничи са Мурвицом Ћетковића, други са Беговом локвом, а трећи је био код Луга Мацановића и Аљових врба.

[8] А. Јовићевић, исто, стр. 419.

19. КУРИЛО

И ово село је, попут Бериславаца и Бистрица, настало и развило се у најближој приобалној зони Скадарског језера. Еколошки услови за њихов развој у прошлости били су веома слични. У истој мјери у којој су непосредно зависила од »ћуди« језера, она су подједнако била везана за поменуте овдашње старије и новије комуникације. Њихови атари се практично међусобно »прожимају«. На сјеверној страни граница Курила води у правцу мочваре зване Курилски луг, те даље на ливаде — Мариштаци и ливаде до потока Таре. Одатле се истим потоком од источне стране наставља преко брежуљка Гурезе и Становића ливада до Дебелог врбиша и језера на југу, те одатле јужном страном до Мораче и њоме са запада до Мостина. Тако уоквирен, атар села захвата површину од 680 хектара, тј. 6,8 км^2. Мада прве помене овог насеља сријећемо тек у турским дефтерима с краја XV и првом половином XVI вијека, основано је претпоставити да је оно старије насеље. У троуглу између Плавнице, Врањине и Жабљака, укључивши и Понаре, оно се вјероватно много раније заметнуло. У дефтеру за Скадарски санџакат из 1485. године убиљежен је Жабљак и село Курило са 30 кућа, које су плаћале на обрадиво поље 1100 акчи. Турско насеље је било сама тврђава, град Жабљак, а њему је припадало Курило као варош, тј. као насеље хришћана, каже Ђурђев. Наводи се, заправо, да је »трг из расељеног Жабљака био пренесен у село Курило, али је варош поново насељена и оживљена, у другој половини XVI вијека, и трг је поново враћен у Жабљак.«[1] Међутим, прије се може вјеровати да се овдје ради о Куриоцима који су у саставу Понара, будући да се налазе на десној обали Мораче (док је Курило на лијевој), наспрам и близу Жабљака. У дефтер из 1523. године уписане су »појединачне куће« у шест села (Курило, Гостиље и друга) преко Мораче у Скадарском санџаку. »То су куће исељеника из Црне Горе, које су морали плаћати испенце у износу од 25 акчи црногорском санџак-бегу. У тим селима забиљежено је свега тридесет пет кућа, а санџак-бегов приход од тих кућа износио је укупно 875 акчи.« И у Курилу се, како смо већ навели »процес прелажења баштина из руку хришћана у руке муслимана другом половином XVI вијека брзо одвијао«.[3] А самим почетком XVII вијека Курило је, према попису М. Болице (1614) имало тридесет кућа са седамдесет осам војника.[4]

Године 1925. Јовићевић је у селу евидентирао 36 кућа са 15 братстава, а према званичном попису оно је тада имало 38 домаћинстава са 158 становника. До 1941. године број првих се смањио на 28, а број других на око 130. Осам година касније (1948) број домаћинстава је остао исти, а становника је било 146.

Село нема заселака и представља једну агломерациону цјелину, у којој је просјечно растојање помеђу кућа 50—100 м. Од постојећих кућа (1941) приземних је било 19, а на коноби 10. Добар дио приземних кућа, слично Бериславцима, Бијелом Пољу и Бистрицама, био је без патоса. Уз куће, у дворištима су се мање-више свуда налазиле испреплетним прућем направљене или сувомеђно грађене и сламом или барским шеваром покривене појате. Па и један дио кућа у којима се становало био је у селима овога краја тако направљен. У свим кућама се једино користило огњиште.

Од старих грађевинских остатака, колико се зна, није још ништа пронађено. Уколико их је било, у првом реду на јужном дијелу атара, из кога се насеље у прошлости повлачило према сјеверу, они су се нашли у мочвари, затрпани наносима језера. И ово село се, још од средњега вијека, налазило на путу који је спајао Жабљак Црнојевића и Плавницу, односно некадашњи Карабеж. Што се тиче цркве и школе, оне су им биле заједничке са Бијелим Пољем и Бистрицама.

Године 1941. у селу су живјела братства: Матовићи (5д); досељени из Врањине прије око 140 година; Станковићи (2), досељени из Лајковића прије око 180 година; Бауковићи (2) су из Баукова Дола, досељени овдје из Понара прије око 150 година; Радиновићи (3) су из Грбаваца, досељени прије око 110 година; Кликовци (2), досељени из Махале, прије око 150 година; Мировићи (3) из Мирца, прво пресељени у Чешљаре (Ријечка нахија), одатле у Горичане, а овдје прије око 140 година. Најприје су из Горичана долазили да обрађују имање муслимана (Љумановића), а затим прешли стално. Дабановићи (3) су из Сеоца (Црмнице), досељени прије око 150 година; Бурановићи (1) су из Црмнице, досељени прије око 120 година; Мирановићи (1) су досељени из Бистрица, прије око 80 година; Батровићи (1) су досељени из Бистрица прије око 60 година; Ремиковићи (2) су досељени из Толоша прије око 130 година; Мараши (2), досељени из Бијелог Поља прије око 140 година и Копитовићи (1) досељени прије око 90 година.

Од ослобођења Зете од Турака до другог свјетског рата у Америку је ради зараде ишло 9 мјештана; сви су се вратили. У миграционом погледу ово село се истиче у периоду између два посљедња рата. У њему се, углавном, због тешких услова живота (поплаве и маларије), иселило 23 домаћинства, и то: 1 (Мировићи у Горичане, 2 (Башановићи) у Бијело Поље, 2 (Радиновићи) у Горичане и Голубовце и 2 у Македонију), 1 (Бауковић) у Матагуже, 3 (Челебићи) у Шушуњу и Жабљак Црнојевића, 1 (Кликовци) у Бериславце, 1 (Дабановићи) у Горичане, 1 (Ракчевићи) у Горичане, 1 (Бушковићи) у Голубовце, 2 (Бајковићи) у Забјело и Косовску Митровицу и 1 (Ламбуљићи) у Вуковце. Године 1945.

једна породица (Матовићи) преселила се у Војводину. Током рата (1941—45) погинуло је и умрло 17 мјештана.[5]

Село није имало ни братственичких ни сеоских комуница. Стока се, углавном, чувала на ливадама јужно од села ка луговима, званим Куриљански луг, Дебели врбиш, Опалика и Преасли. На том комплексу се, на исти начин као и у сусједним селима у вријеме поводња и нарочито мријешћења крапа, ловила риба.

У унутрашњости села главни путеви су Бајковића пут и Турски пут. Преко њих и њихових огранака поређане су и куће и имовински комплекси, чија имена су: Отока, Бушати, Бастије, Брестић, Турске ливаде, Станковине, Беговица, Станковића ливаде, Пламеначка тапија, Копитовића бостани и др.

Напомене:

[1] Б. Бурђев, Деподоген — Подгорица, Историјски записи, 1962, бр. 1, стр. 59—60; Историја Црне Горе, 3, т. 1, Титоград, 1975, стр. 566. У Жабљаку су, каже се даље, насељени варошани »сјекли шуму у својој околини и у околини села Курило и тако својим сјекирама крчили земљу и правили њиве«. (Историја Црне Горе, 3, т. 1, стр. 559).

[2] Б. Бурђев, Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII вијеку, стр. 41.

[3] Историја Црне Горе, 3, т. 1, стр. 553.

[4] С. Љубић, исто, стр. 181. А. Јовићевић је на основу мишљења мјештана овог краја закључио да је »Курило насељено прије неких 400 година, Бистрице доцније, а Бијело Поље најдоцније«. (Исто, стр. 443).

[5] Погинулих на страни партизана 4 и умрлих 13.

20. БИСТРИЦЕ

Налазећи се на домаку Бериславаца, Курила и Понара са једне, и Плавнице, Врањине и Жабљака са друге стране, Бистрице улазе у састав оног доњозетског подручја које је од раних времена имало видну економску и саобраћајну улогу у средњовјековној зетској држави. Положене сјеверно и западно од истакнутих зетских средишта — Врањине и Жабљака, оне су заједно са односним селима представљале прелазну пријезерску зону ка унутрашњости Зетске равнице. Њихов географски положај битно су одредиле Морача, на чијој лијевој обали се налазе, и још више Скадарско језеро са јужне стране. И ово село се, попут сусједних, морало повлачити пред језерском трансгресијом, али исто тако и згушњавати пред алувијалним »налетима« Мораче. Па ипак стари путеви, било они са сјевера, од Подгорице, или они са источне стране што су од старе зетске престонице и касније турске метрополе Скадра водили сјеверном обалом језера према Жабљаку и приморју, држали су под својом саобраћајно-географском доминацијом и овај простор. И макар што атар овог села у том смислу чини хомогену цјелину са простором околних села, само насеље чини засебну агломерационy цјелину. Граница његовог невеликог атара са западне стране

започиње на мјесту званом Мостине и наставља се Морачом према сјеверу до ушћа потока Таре, а одатле, источно, њиме до тзв. ливаде Таре. Одатле продужава на ливаде Мариштаци (не обухватајући их), а затим преко Становића ливада и поред Курилског луга излазе на Мостине. У том оквиру атар захвата површину од 260 хектара (2,6 км²).[1] Насеље је удаљено око 5 км од ушћа Мораче у језеро, а добило је име по њеној овдашњој отоци Бистрици. Цијелом својом дужином село излази на главни зетски пут, на чијем правцу је у новије вријеме изграђена магистрала према приморју.

Иако село под овим називом не сријећемо међу старим поменима сусједних села, основано је претпоставити да је и на његовом атару од давних времена постојало неко насеље. У том смислу оно је, аналогно Бијелом Пољу, било означавано именом другог села, у овом случају првенствено Курила, као вјероватно старијег и раније већег насеља. Положај насеља, прије свега према Врањини и Жабљаку, указује на вјероватноћу да су манастир и касније Црнојевићи овдје имали своје посједе. То посредно потврђује чињеница да су потурчењаци ту имали своју имовину. До подвајања села у »засебну« руралну јединицу са својим називом, највјероватније је дошло онда када се оно извјесно увећало. И старост неких досељених братстава указује на такву могућност.

Године 1925. Јовићевић је у селу пописао 48 кућа са 13 братстава, а по званичном попису оно је тада имало 49 домаћинстава са 220 становника. До 1941. године број првих попео се на 52, а других на 295. Осам година касније (1948) једних и других било је 54 : 304.

У 1941. години од свих кућа (59) приземних је било 36, а на спрат, тј. на коноби 23. У неким приземним кућама, у једној половини становала је породица, а у другој је била смјештена стока. Због поплава од стране Мораче и језера, имућни људи подизали су обично веће куће на спрат. Сем за стоку, доњи дио куће коришћен је за бачве, каце, оставу алата и сл. Појатама су се служиле оне породице чије су куће биле приземне, а било их је 25. Свињарника је било само десетак, јер су се свиње, поред друге стоке, највише држале у конобама и шталама. Постојећу збијеност кућа условиле су поплаве Мораче, јер су се због заштите од воде морали копати дубоки и доста широки канали (јендеци), односно заједничке земљишне бране. За вријеме јесењих и пролећних киша, поред других доњозетских села, изразито је плављено и ово село. Од језера није могло бити заштите. Чести су били случајеви у којима су се мјештани чамцима морали кретати кроз дворишта, превозећи дрва за огријев, храну за стоку, или дјецу до школе, као и људе који су ишли на пазар или било гдје ван села. У свим кућама, иначе, користило се само огњиште.

Село није имало цркву, већ је своје покојнике сахрањивало у Понарима и Вуковцима, пошто је највећи дио овдашњих братстава досељен из Понара. Наиме, некада док је Морача текла поред Понара и када се, сем за вријеме великих киша могла прегазити, власници који су имали имовину на лијевој обали Мораче прелазили су ријеку и обрађивали је као »беговску земљу«. Касније, усљед пораста водостаја, боље рећи поремећаја у доњем току Мораче,

»власници« те имовине, као и имовине узимане под закуп, нијесу могли више прелазити Морачу, па су се из Понара почели досељавати. Било је то, сматра се овдје прије око 250 година. Прво су дошли Добровићи, Мијовићи и Шишевићи.[2] Међутим, изградњом поменуте цркве у Бијелом Пољу, лоциране помеђу ова два села, учињен је договор о заједничком коришћењу њеном и њеног гробља. Исто је учињено и са школом. Наиме, заједно са Бијелим Пољем и Курилом (1890. године), купљена је кућа (на спрат) и намијењена је за школу. Године 1930. та кућа је адаптирана и у то вријеме поново служила као просвјетна установа.

Од старијих грађевинских остатака овдје се једино помиње мјесто до самог села, на лијевој обали Мораче, звано Табља. Ту је било турско утврђење са топовима.

Преко села пролазио је пут који је спајао Жабљак Црнојевића и Плавницу, односно некадашњи Карабеж. До изградње пруге Београд — Бар и магистрале, село је рјечицом Таром било одвојено од других села Зете. Превоз је, осим љети кад воде нема, обављан лађом. Лађара је село плаћало, било у натури или новцу.

У 1941. години у селу су живјела братства: Добровићи (16 дом.); доселили су се из Куча у Понаре прије око 300 година, а педесетак година касније и овдје; Шишевићи (7) су у Понаре досељени из Љуботиња (Грађани), а затим кад и Добровићи и Мијовићи овдје; Мијовићи (5) су из Загоре (Ријечка нахија) од Божовића; досељени су у Понаре прије око 330 година, а затим овдје. Презиме су промијенили због крвне освете. Кликовци (8) су из Куча; најприје су досељени у Махалу (овдје кажу прије око 350 година), а затим овдје послије ослобођења Зете од Турака; Мирановићи (3) су досељени из Грбаваца прије око 110 година; Радиновићи (3) су, такође, из Грбаваца, досељени прије око 150 година; Ражнатовићи (3) су досељени из Превлаке (Ријечка нахија) прије око 220 година; Стајовићи (3) су се у Понаре доселили из Његуша прије око 300, а затим овдје прије око 200 година; Бауковићи (1) су из Баукова Дола; досељени у Понаре прије око 350 година, а потом овдје прије око 150 година. Своје се са Вукадиновићима из Бандића; Крунићи (1) су из Пиве досељени у Понаре, како кажу, прије 1600-е године, а затим овдје 1800. године; Буровићи (1) су из Црмнице (Глухи До) од Буковића (домаћинство је одумрло — без мушког насљедника); досељени су послије ослобођења Зете од Турака.

У периоду 1879—1914. из села је, ради зараде, ишло у Америку и вратило се 8 мјештана, а у међуратном периоду њих 5. Истовремено се у овом другом периоду, послије 1935. године, преселило ближе Подгорици (Забјело, Зеленика) 4 домаћинства са 18 чланова. Уједно се један број породица (у анкети се каже 7—8) без мушког потомства истражило. У току рата (1941—45) погинуло је и умрло 27 особа.[3]

У овом селу није било ни братственичких ни сеоских комуница.[4] Мјештани нијесу изгонили стоку на заједничка пасишта, већ су је држали на својим имањима, и то пошто се ливаде покосе. Највећи дио атара села захвата језерска вода, те како се она повукује, тако се поступно косе ливаде. Због превише воде, сијено (лужина) је слабог квалитета.

И из овог села су, као и из свих наведених села Зете, поједини мјештани били чланови поменуте задруге сељачке самопомоћи у Голубовцима.

Највише се риболовило у вријеме мријешћења шарана (крапа) и то у оквирима приватних посједа. На њима су, прије 1945. године, грибовима повремено ловили удружени риболовци из Цеклина и недалеке Врањине. Уловљена количина дијелила се у односу 3 : 2 за село. Исто тако, како наводи Јовићевић (1925), село је имало своје риболовно друштво.[5]

Напомене:

[1] Некада је село имало комуницу, звану Врбиш Петровића која се налазила на лијевој обали Мораче, а од села је одвајао рукавац Мораче. Тај рукавац одвајао се од самих Аџових врба, тако да је комуница чинила једно рјечно острво — аду. Мијењањем тока Мораче, низводно од Вуковаца према Аџовим врбама, ова ада је дошла под удар воде и њен највећи дио однијела. Њена дужина је била око 1 км, а ширина од 100 до 300 м. У вези са овим, напоменимо да се у Дукађинском дефтеру из 1570. године, везано за Понаре, помиње једна »ада«. Заправо, у том дефтеру за Понаре је уписано 10 кућа, »али нема уведене ниједне баштине. Мјесто тога уведена је ‚ада' Курилица (данас Куриоца) у близини махале Понари, у посједу Хасана сина Алијина из Жабљака«. Ливаду која је »била у посједу Скендер-бега Црнојевића потопила је Морача, па је она уведена као ‚уништена' (хараб«). (Б. Ђурђев, Ситни прилози за историју Црне Горе у XVI и XVII вијеку, Годишњак Историјског друштва БиХ, VII, Сарајево, 1956, стр. 31, 32).

[2] Ево шта је о томе записао А. Јовићевић: »Када је Морача текла испред Понара и поред Жабљака, а то је било прије 150—200 година, онда у Бистрицама није било села и бистричку земљу су радили људи из Понара, а када је Морача пробила ново корито, онда су се људи почели насељавати у Бистрицама, јер им је одатле било лакше обрађивати земљу. Први су насељеници у Бистрицама Добровићи, Шишовићи и Мијовићи. До прије 40 година у Бистрицама је било само 12 кућа. Узрок повећању села лежи у подизању језерске воде, која потискује насеља постепено све даље у поље«. (Исто, стр. 443).

[3] Погинулих на страни партизана било је 8, на страни четника 4, и умрлих 15.

[4] На минијатурној комуници званој Мурвица, село је некада намјеравало да подигне школу, али је одустало због њене мале површине.

[5] А. Јовићевић, исто, стр. 419.

21. МАТАГУЖИ

Једно је од највећих и у историји зетске области најстаријих, најпознатијих и најзначајнијих села. Развило се у релативно широком прелазном појасу, које се југоисточно од Цијевне преко скелетоидних и мање продуктивних површина наставља ка све плоднијем и најплоднијем пријезерском подручју. У вријеме када је ниво Скадарског језера био нижи и његова површина мања, обрадиви и насељени комплекси овога села досезали су знатно јужније,

захватајући не само касније периодично плављену него и добар дио потпуно поплављене зоне. Ово се основано може тврдити јер то показују како многи археолошки налази, тако и историјски помени овога насеља и матагушког краја уопште. Аналогно Гостиљу и Матагужи су »старо помешћено село«, како каже Јовићевић. »Кад је вода раселила Матагуже, онда се насеље дијелом раселило, а дијелом помакло у данашње село. Село има пространо поље и травне лугове за испашу. Говеђи брод, најпространији и најтравнији зетски луг, понајвише припада Матагужима. То чини да је положај Матагужа веома погодан за економски и привредни живот.«[1]

Сјеверном и источном страном атар села у ширем опсегу ограничавају потези од Цијевне преко Врањске горе, Шкљупе, Шипнице, старог пута Потоци, Дрековца и Шарове тополе. Са јужне стране је Скадарско језеро, а на западној страни Гошићи и Голубовци, односно од југозапада Стријеловац, па (западно од Веље Мрке) Жабарово, затим пут Гошићи — Арбанашка главица, те, западно од засеока Дубраве, Кула црногорска и Карабуш. Оваквим оквиром био је обухваћен и заселак Дубраве (удаљен од села око 1 км), који је послије 1945. године ушао у састав Голубоваца. Сјеверно од села простирао се велики комун, звани Карабуш, обухватајући простор између десне обале Цијевне, Шипчаника, Владана и Никоље-цркве.[2] Данашњи атар села, без Дубраве, Карабуша и Одиног поља до Арбанашке главице, које је такође било комун Матагужа а сада је у атару Голубоваца, захвата много мању површину него раније. Према катастарским премјерима послије 1950. године, сеоски атар је велик 1257 хектара, тј. 12,6 км², док је раније заједно са комунима био готово три пута већи.[3]

Агломерирајући се помеђу пространих испаша за ситну стоку на сјеверу и обрадивих и ливадских потеса на југу, ово насеље је од илирско-римских и средњовјековних времена имало повољан географско-саобраћајни положај. Битно су га одређивала два правца повезивања и прожимања. У илирско-римском и у раном средњовјековном периоду од великог значаја за његов развој биле су комуникације на правцу исток — запад, тј. од Албанског приморја и скадарске области према западним дијеловима базена Скадарског језера, Горњој Зети и приморју. Другим главним правцем сјевер — југ путеви су, тушким смјером и преко овог насеља, повезивали малесијско-кучко брдско-планинско залеђе са јужним дијеловима Зетске равнице и Скадарским језером. Дакле, и еколошки и географско-саобраћајни услови пружали су могућност да матагушки крај од раних времена буде насељен и доласком Словена даље у средњем вијеку буде толико познат.[4]

Из првог доба, поред ранијих мјестимичних налаза у пријезерском дијелу атара, археолози су (1982) као површинске налазе констатовали већи број имбрекса, опека зидног ломљеног камена, те већи број фрагмената римске и хеленистичке керамике (амфоре, рибарски тегови, здјеле, финисована бијела керамика).[5] Напоменули смо да у овом крају археолози наговјештавају многе друге крупније

и значајне налазе, који ће заједно са осталима из других прибрежних мјеста још боље расвијетлити рану насељеност око Скадарског језера.

О Матагужима као старом поромањеном илирском племену, које су ту затекли први досељени Словени и с њима се измијешали, већ је прилично тога речено. Ово као и друга поменута старобалканска племена измијешана су са Словенима и она су не само према народном предању него и према констатацијама етнолога и историчара »давно нестала«. Надолажењем нових српских досељеника пред навалом Турака, настајала су нова јака племена, која су скоро уништила »мијешане старосједиоце«. Када су се »довољно намножили, досељеници су ступили у борбу са старосједиоцима. Отимали су власт у племену од њих, а у дугим очајним борбама старинце су убијали или изгонили из племена«.[6] Испитујући народно предање о Матагужима, Јовићевић је записао да су »они били неко катро племе, велико и силно и да су били господари у Зети. Главно им је мјесто било у Матагужима... Од српских племена Малисори помињу Тихомире, Бошњаке и Матагужане... Стари Матагужи су једно од највећих старих насеља и селишта; о њима се у народу много прича... Потпуно су нестали...«[7] На другој страни, у Кучима, Ердељановић је такође консултовао народно предање о »тамошњим« Матагужима. Наводећи Јиречеково мишљење »да су негдашњи становници затеског села Матагужи били Арбанаси«, да је њихово име илирског поријекла, Ердељановић истиче »да се свуд по Кучима сасвим одлучно тврди, да су Матагужи били ‚стари народ', који је баш сједио у данашњој кучкој земљи. А у јужној подгорини Жијова има највише предмета које предање везује непосредно за њих... Да ли се од Букумира и Матагужа одржало неких остатака и међу Кучима, то не знамо. Али се чини вјероватније да су Кучи и са њима учинили оно исто што и са Хотима: сасвим их протјерали и заузели њихову земљу. Сумњамо, истина, да су данашње село Матагуже у Зети засновали протјерани Матагужи.[8] Овоме се само као претпоставка може додати могућност да су оба матагушка насеља (и у Кучима и у Зети) првобитно могла постати као резултат љетњег (планинског) и зимског (равничарског) турнуса са стоком. Познато је да су се старобалканска племена највише бавила сточарством.[9]

Према Јиречеку, Матагужи код Подгорице »познати су од 1330. године«. Нека њихова имена помињу се у Скадарском земљишнику 1416. године (Лазаро Матагулси, Андреа Матагулси), а 1418. се каже да су Матагужи били »настањени на границама скадарског подручја. Као ратничка дружина помињу се затим 1441—42. године, тј. у вријеме првог пада српске деспотовине, када је Горњом Зетом овладао Стеван Вукчић, а Црнојевићи пристали уз Млечиће, који су били заузели Дриваст. Сусријећу се и у познатој Зетској пресуди деспотовог војводе Томе Комнина из 1445, којом је ријешен погранични спор између Хота и Матагужа,[10] а исто тако и као први потписници Врањинског уговора (1455) између Млечића и Стевана Црнојевића. Ту се помињу и Шкатарићи (?) (Chatharichii). Године 1468. Матагужи су приложили Врањинском манастиру земљу »между ре-

ку Плавницу и поток Октабеж . . .« Међу приложницима помиње се и »Лев Грбавчевић, највјероватније припадник братства Грбавчевића у данашњим Матагужима«.[11] Долазак Турака, како изгледа, проузроковао је велике промјене у матагушком крају. Како су се Турци односили према матагушкој властели и колико је она тада заједно са другим мјесним живљем расељена, растјерана или изгинула питање је о коме се ништа посебно не може рећи. Ово напомињемо зато што предање каже да су стари Матагужи тада и од тада, углавном, »нестали«. Томе се у прилог додаје и то што их М. Болица, за разлику од многих мањих насеља које је поменуо, није навео у свом попису из 1614. године.[12]

Много касније, у периоду од ослобођења Зете од Турака до првог балканског рата, стицајем познатих околности, Матагужи су били најнасељеније село у Зетској равници. Тада се у Малим Матагужима, који су се нашли ван црногорске границе, настанило око 200 муслиманских породица, највише досељених из Голубоваца. Као мухаџири, ту су се задржали до напада Тургут-паше на Малесију (1909. године), када су се због угрожене безбједности почели пресељавати у Скадар. Мухаџири су ту били подигли кућице »обично сламењаче и плотњаче, и у нади да ће султану припасти опет све до Мораче задржаше се ту тако дуго«.[13]

Године 1925. Јовићевић је у селу пописао 90 кућа са 21 братством, а према званичном попису, село је тада имало 89 домаћинстава и 481 становника. До 1941. године број првих се попео на 132, а других на око 790. Осам година касније (1948) број једних и других износио је 150 : 960.

У селу је 1941. године зиданих приземних кућа било 57. Од њих један дио са веома мало креча, скоро сувомеђе. Готово су све биле без патоса и у једном броју њих једна половина је служила људима, а друга стоци. Кућа на коноби је било свега 7. Тавана (плафона) је било мало; понеко је на гредама имао љесе од прућа. Куће су биле доста влажне и хладне; омалтерисаних је било само неколико.

Остала домаћинства, њих 48, живјела су у појатама са зидовима од прућа и покривених трском и шеваром. Неколико их је било од сувомеђе, укопане у земљу, због чега су биле топлије. Кров од ражане сламе, који је много бољи и трајнији, ријетко је прављен.

Појате за стоку имало је свако домаћинство, обично по једну за сву стоку; ријетке су биле посебне за овце. За свиње су прављене кошарице од прућа, покривене трском. Свиње су затваране само ноћу. Нико није имао кокошарник, већ су кокоши спавале на дрвећу око куће као полудивље.

Иако релативно пространо, село је мјестимично било доста густо насељено; махом груписано према средишту насеља, и то углавном по братствима (Шкатарићи, Мараши, Мајићи, Бољевићи, Бекићи). Око неких кућа било је и по рало земље, а појединци су имали и знатно више, чак до 15 рала. У таквим случајевима и дворишта су најчешће била повелика. Све куће су имале огњиште, осим једне, учитељеве, која је уз огњиште имала и шпорет.

Од главног сеоског пута, који је дио пута од Туза према Голубовцима и пролази средином села, рачвају се мањи путеви и путељци до свих, било груписаних или подвојених кућа.

Сеоска црква налази се под Врањском гором, помеђу Врања и Матагужа, а уобичајено се назива Врањска црква. Ово стога што се сматра да је стара Никољ-црква некада била и матагушка. Она је, као и све претходне цркве, једнобродна. Истиче се високим звоником на прочељу. Обновљена је на темељима цркве из доба Немањића крајем прошлог вијека (њен иконостас, рад К. Биновског је из 1900. године), а затим 1936. године, кад је и освећена. За један дио њеног гробља сматра се да је средњовјековне старости. Близу ње је сачуван и један римски миљоказ. Црквено имање је за овдашње услове било прилично велико. Оно се формирало завјештањем и поклонима. Раније се та земља користила продајом паше и сијена мало је давана под аренду. Напоменимо да су се стари Матагужани сахрањивали пред Никољ-црквом. Братства Радовићи и Вујошевићи су се први почели сахрањивати пред матагушком црквом, што говори да су дошли (из Куча) касније.

Школа у селу датира из посљедњих година прије ослобођења Зете од турске власти. Налазила се уз цркву. Радила је са много тешкоћа и често је затварана. Њен редовни рад онемогућавали су муслимани из Врања, Владана и Матагужа.[14]

Прије 1941. године село је имало једну малу догању; у њој се продавала со, шећер, шибице, плави камен и др. Ту се могло трговати за жито, јаја и друге производе. Близина Подгорице, Тузи и Врања чинила је њен промет малим, јер је тамо трговина била већа и боља.

До прије педесетак година у селу се налазила »гомила од џамије«, али је и она уништена. На Врањској гори се налазе остаци турског, а можда и неког ранијег утврђења.

Године 1941. у селу су живјели: Калуђеровићи, којих са својим огранцима на уже презиме — Бољевићима (17 дом.), Јанковићима (6), Раковићима (5) и Балијашима (3) има 31 домаћинство. Доселили су се из Ћеклића прије око 250 година.[15] Како изгледа, још раније су дошли у Голубовце, јер се њиховим преласком у Матагуже одмах јављају с поменутим презименима на огранке. Бољевићи се, рецимо, званично презивају Калуђеровићи, а има случајева да се рођена браћа презивају — један Бољевић, други Калуђеровић, или отац Бољевић, а синови Калуђеровићи. Бољевићи су се прије звали Чукуровићи, али су се по неком Бољу, који је вјероватно први од њих дошао на Божов бријег у Матагужима, прозвали Бољевићима. Кад су у питању оваква релативно јака братства као што су »зетски« Калуђеровићи, који су се, како изгледа, послије »турског расељења Матагужа« међу првима доселили »да раде агинске земље«, не треба искључити могућност да су им се друга презимена, као јачици, »прибратствила«. Таква братственичка хомогенизација под турском економском и политичком влашћу свакако је морала имати одређену разложну улогу. Шкатарићи (11 дом.) су најприје из Враке дошли у Голубовце. Међутим, у Враку су се давно доселили као Вујовићи из Микулића (Бјелице) и тамо се, по матичном селу,

назвали Микулићима. Доласком у Голубовце, а потом у Матагуже, и то презиме им се дијелом губи, односно мијења у презиме Шкатаре. Сматра се да је то презиме изведено од Скутари, боље рећи од Шкодре. Са оним породицама које су задржале презиме Микулићи, Шкатарићи су раније одржавали рођачке везе и једни другима ишли у сватове. Држе да су у Матагуже досељени прије око 250 година.[16] Мараши (8) су досељени из Албаније. Први су им рођаци Мараши у Митровићима (Зета), с којима нијесу даље од 4 до 5 пасова. На ужем огранку (по претку Луки) су Лукићи. Овдје су се доселили прије око 100 година. Радовићи (7) — Кликовци (1) — Вујошевићи (5) досељени су из Куча (Орахово). Радовићи и Вујошевићи (Бекићи) били су мала братства. Од времена доласка овдје не набрајају више од 4 до 5 пасова; значи, паушално речено, прије око 150 година. Кликовци су додигли из Махале прије 70 година. Пејовићи (1) су из Љешанске нахије (Горњи Кокоти); досељени су послије 1918. године; Цавнићи (1) су дошли из Голубоваца, а Мијовићи из Куча у Голубовце, а затим овдје уочи балканских ратова; Поповићи (5), тј. по ужим огранцима: Марићи (2), Бепићи (1) и Маровићи (2) пресељени су из Голубоваца. Дио су оних Поповића за које се сматра да спадају међу најстарија братства у Зети — досељена »из старог Раса« послије косовског боја; Скробановић (1) је досељен из Мојановића као домазет. Раичевићи (9) су старије братство у Зети; дијеле се на Андровиће, Ратковиће и Масларице. Од свих њих је по једна кућа дошла овдје прије око 180 година. Живковићи (1) су из Куча (Убли); доселили су се прије око 130 година. Трипуновићи (2) су од Бошковића из Бјелопавлића (Орје Луке); досељени прије око 160 година. Бауковићи (1) су дошли из Курила послије 1945. године, а Вукчевићи (3) из Љешанске нахије прије балканскога рата. Новаковићи (1) су из Лекића, досељени прије око 70 година; Шофранац (1) је из Подгорице (домазет, истражио се). Којићи (2) су »стари Матагужани«, мада не знају поријекло даље од петог паса. (Једна њихова породица, уочи посљедњег рата отишла је у Сенту); Терзићи (1) су дошли из Голубоваца (истражили се). Пајовићи (6) су из Бјелопавлића, досељени у Врањ и Матагуже прије око 150 година; Буровићи су из Љешанске нахије (Ораси), досељени послије 1918. године; Мирковићи (1) су овдје прије рата на краће вријеме живјели и одселили се; Грбавчевићи су се из Грбаваца давно доселили; рођакају се са Радиновићима; Кукуличићи (1) су дошли из Грбаваца прије око 100 година. Мајићи (5) кажу да су из приморја (Маине), по којима су добили презиме;[17] доселили су се прије око 250 година. Давидовићи (1) су из Љешанске нахије (Станисељићи); њихово је »досељење врло давно«.[18] Пеличићи (1) су из Балабана, а Шушкавчевићи (1) из Шушуње; дошли су у »турско вријеме«. Најзад, Кажићи (1) су дошли из Ботуна, а тамо из Љешанске нахије (Градац). Овдје се доселио прије око 70 година, као домазет.

Овдје готово да нема посебних предања о томе зашто су се поједина братства досељавала. Крвна освета се, рецимо, и не помиње као разлог. Стога се уопштено може рећи да је досељавање мотивисано економским разлозима. Полазећи од мишљења да је доласком

Турака за неко вријеме село било опустјело, претпоставља се да су подгоричке, тушке и голубовачке аге временом овдје насељавали добјеглице из околних крајева Црне Горе и претварале их у чифчије. Зна се да су аге и власници земље овдје били Лекићи, Хаџимуховићи и Станковићи. Било је и рођака садашњих Матагужана који су ту били муслимани.[19] Када би које домаћинство из зетских села дошло овдје, оно би повукло и друге бивше комшије, кумове или рођаке. У ранија времена, сматра се, домазетства су била изузетно ријетка.

Општа карактеристика свих братстава у селу је да су они Зећани, без обзира на поријекло. Тако је, мање-више и у свим осталим селима Зете. Послије ослобођења Зете (осим Матагужа), Матагужани су се извјесно осјећали као слободни. Најчешће им је омогућавано да слободно иду у Црну Гору. Бацима је било дозвољено да могу ићи у голубовачку школу. Појединци су ради зараде ишли у Трст, али им је пасош давала Црна Гора. Чак и муслимани, рођени у Зети, па досељени овдје, могли су несметано ићи код својих рођака и пријатеља. Познат је случај Тема Аговића који је често ишао у Црну Гору.

Потпуним ослобођењем села 1912. године дошло је до релативно брзог раслојавања на многобројне сиромашне сељаке. Сиромашни, па и средњи сељак најчешће није имао стоке, нарочито не запрежне. Сеоска сиротиња је надничила код богатијих сељака па и код својих братственика, а у неродним годинама често није имала ни сјеме, него би га појела. И запрега се морала у таквим приликама продавати да би се преживјело.

До 1914. године нико није ишао у Америку, док је у Трст ишло и вратило се 9 особа. Тек у периоду 1918—41. у Америку су ишле и вратиле се двије особе. У истом периоду иселиле су се 4 породице, и то по једна у Сенту, Пећ, Врањ (сусједно село) и Мојановиће. Током рата погинуло је и умрло око 65 мјештана.[20]

Село је било без братственичке комунице, док је главна и неограничено коришћена комуница, првенствено за испашу од јесени до прољећа, била Карабушко поље. Њу су користили и Матагужима комшијска села. На другој страни, послије косидбе ливада, на њима је пасла стока без ограничења по основу власништва; напасали су стоку и они који нијесу имали ливаде. Испаша је текла до надолажења језера. Ране ливаде су забрањиване за пашу на Симоњдан (14. септембра), а средње и касније ливаде биле су слободне за пашу до марта или до Благовијести у априлу. Само су појединци повремено давали стоку на планину, у Куче.

Риболов се већином сезонски обављао, тј. надоласком језера од јесени до прољећа. Ловило се лампом и ошћима, свако за свој рачун. За лов на ситну рибу правиле су се коце. То су преграде од трске са нарочитим затворима за рибу. Обично су прављени заједнички; по два-три домаћинства. Као по правилу, крупна риба се продавала, а ситна трошила кући. Ловаца са стране није било. Чун, ошћи, карбитна лампа и мала мрежа за коце били су једини прибор. Веома мало се ловило вршама, удицом, парима (парангали). У домену сеоске солидарности, мобе у »класичном« смислу није

било. Њен опсег је заснивао правилом — ја теби ти мени. Сиротиња је ишла на мобу богатијим сељацима. Економски јача домаћинства плаћала су раднике. Највише су то били копачи кукуруза или жетеоци и косиоци. То је био типични аргатлук. Тако су се, уосталом, и звали ти радници: аргати.[21] Постојало је уједно и давање дјеце у најам — за чување стоке и друге ситне послове. Узимала су их обично инокосна домаћинства, које су их могла издржавати и мало плаћати. То се звало дворба (служења). Таква дјеца нијесу ни у чему одвајана од друге дјеце у кући. Сеоске путеве мјештани су радили и оправљали заједно; обично недјељом, кад себи нијесу радили. Село је имало мањи новчани фонд, скупљен од продаје сеоског сијена или од глобе за починјене штете. Из њега се сиротињи давала позајмица за случај угинућа краве, вола и сл., или кредити за случај смрти. У најтежим случајевима паре су се давале бесповратно. Цркву, гробље и школу оправљали су заједно.

На крају овог кратког осврта, ради даљег испитивања, вриједи навести и главни топономастички фонд матагушког атара. На југу су, ближе селу, имена: Годеља, Бањинице, Мљаце, Црквине, Стари вигањ, Ораховачке баштине, Купина Рамадановића, Станковића бријег, Кучке ливаде, Трпезуља.[22] Јужније од ових села: Веља Мрка, Ђурић, Маратница, Рушко, Рашомице, Попов уба, Ђукаче, Феишта, Раковића ливаде, Аверуља, Разбоји, Бочуља, Љекачуље, Алкова локва, Млиништа, Срета, Потоци, Ацинице, Суљевице, Капљеше, Жалица Николовића, Тигањуша, Мренов Брод, Шаћовица, Омеров грм, Сјераве, Омака Разбој. Јужно од овог земљишта, које није било оранице или ливада налазе се лугови. У њима су врбаци и љетња пасишта. Сељаци су то звали Лозе од Лазине. Ту су потезом од истока према западу, називи: Шарова топола, Кујов бријег, Ока Раковића, Шкатарина жалица, Кораћица, Фалеза, Преораде, Боља Гашова, Крапулић, Крсти Мрке, Кораба, Бонов Амбунос, Диноша, Сјераве, Рупа Грбавчевића. А у оквиру села: Ничевица, Онцилас, Дубраве, Кулића уба, Камена главица, Гусевац, Беговица.

На југу је посебно занимљив назив Балак-пазар. Ту је некада било пасиште Краињана, а можда и Црмничана. Претпоставља се да су и они ту трговали.

Напомене:

[1] А. Јовићевић, исто, стр. 429.

[2] Матагужани сматрају да су они у Карабушу имали највеће право, јер су га од давнина стекли »отимачином и на сличне начине«.

[3] Карабушка комуница почива на конгломератично-шљунковитој подлози, због чега је скоро стерилна и неплодна. На њој расте биље слично перуници, те дивљи шафран и чкањ. Ипак, у прољеће и јесен за ситну стоку је било прилично траве; преко љета би се потпуно осушила. Вријесак је био веома заступљен и могао је бити добра основа за пчеларство, које је овдје било слабо развијено. Највише се користило за огријев, но мјестимице је и на оваквом земљишту сиротиња сијала по мало јечма који је слабо рађао. За то, као и за пашарину није плаћана никаква надокнада.

[4] Због одређених специфичности у положају и развоју матагушког краја (укључивши Врањ и Владне) условно би се могло рећи да он у извјесном смислу чини неку врсту »крајине« у Зетској равници.

[5] У информацији о овим налазима коју је сачинила поменута група археолога, даље се каже: »Топоним Мљаце подразумијева шири простор поред језера. У склопу овог топонима везује се топоним Кремењача као најистуренији положај. Он обухвата више парцела које су од скоро почеле да се обрађују. На имању власника Р. Радовића пронађени су горе наведени остаци. У кући истог власника налази се амфора већих димензија, као и један хеленистички кифокс...« (На овој информацији посебно се захваљујем руководиоцу односне групе археолога и директору Археолошке збирке СРЦГ О. Велимировић-Жижић). Подсјетимо да је и А. Јовићевић указао на многе налазе баш у овим мјестима (Мљаце, Кремењача и Мацино Грмење). »Ту су и остаци цркве... Црквено камење однијели су Турци за мост на рјечици Мрки... Ту су дјелови старих Матагужа...« (Исто, стр. 368, 429; исти: Малесија, стр. 19). Најновијим археолошким сондажним провјеравањем једна од друге у просјеку око 500 м... Нађени објекти као и многе друге индикације, указују на то да су Матагужи значајна урбана средина и један од главних центара предримског периода у регији Скадарског језера чије име засад не познајемо.« (О. Велимировић-Жижић и Милан Правиловић, Матагужи — хеленистичко и римско насеље, Археолошки преглед, 1985, Љубљана, 1986, стр. 78, 79).

[6] П. Шобајић, Постанак наших племена, Јужњак, Цетиње, 1926, стр. 20—24; Бјелопавлићи и Пјешивци, стр. 201, 202.

[7] А. Јовићевић, Малесија, стр. 19; Зета и Љешкопоље, стр. 367, 368, 425, 426. И данас у Матагужима живи предање да је из овог краја у косовском боју учествовало осам стотина коњаника.

[8] Ј. Ердељановић, Кучи, Братоножићи и Пипери, Београд, 1981, стр. 162—164.

[9] »Поједине истакнуте дружине«, каже И. Божић, »по етничком поријеклу свога језгра и, несумњиво, претежног дијела свога састава била су арбанашке. Ту су Тузи, Хоти, Матагужи, Палмалиоти, Тронси (Тромпци), Крампци, Могулси, Битидоси и други. Али Арбанаси су бар у старој српској држави имали исти или приближно исти друштвени положај какав су имали Власи. Њихове сродством повезане заједнице биле су претежно сточарске и ратничке«. (Немирно поморје XV вијека, Београд, 1979, стр. 158).

[10] Поред властеле која је представљала Малоншиће и Лужане, тамо се налазила и властела из дружине Грле, Подгорице, Дајбаба, Берисалића, Бушата. (А. Соловјев, исто, стр. 43). Десетак година прије овога, Матагужи се (1431) помињу и у которским споменицима, и то само у једном документу током XIV—XVI вијека. У том помену, између осталог се каже: »Димитрије Миков из Матагужа, око 22 године узраста, склопио је 12. маја 1431. уговор с кнезом Климентом и Николом Занкетом из Трана да иде с њима у Тран (Италија), да тамо остане и служи три године код нотара Цинција или Абрица Пелака, да ради у кући и ван куће што му се нареди, поштено и вјерно што му се нареди, обавезујући се да неће учинити никакву штету...« (Р. Ковијанић, Помени црногорских племена, књ. 2, стр. 67).

[11] О наведеном видјети опширније: К. Јиречек, Историја Срба, II, Београд, 1952, стр. 44, 46, 48; исто, I, стр. 381; П. Ровински, Черногорија, I, стр. 437; Г. Шкриванић, Властелинство св. Николе Врањинског, Историјски записи, 3, 1959, стр. 44; исти, Именик географских назива средњовјековне Зете, стр. 23, 24, 31, 78; С. Љубић, Скадарски земљиштник од год. 1416, Старине, XIV, ЈАЗУ, Загреб, 1882, стр. 39, 46. И. Божић, Немирно поморје XIV вијека, стр. 158, 170, 172, 187; Историја Црне Горе, 2, т. 2, стр. 119, 134, 197, 203, 355, 360—362; Листине, X, ЈАЗУ, Загреб, 1891, стр. 68.

[12] Понављамо, ништа се поуздано не може рећи о томе да ли је Болица ово насеље у свом попису означио називом Самарис. Исто тако, без обзира на редосљед у попису, те самим тим и извјесну логичну вјероватноћу, не може се тврдити да је, могуће, насеље на Зетици или при њој могао замијенити наведеним називом Златица, чија је локација на крајњем сјеверу Зетске равнице. (С. Љубић, исто, стр. 181).

[13] Докле су мухаџири били у Матагужима граница је увијек била несигурна. Зећани су се, сјећајући се свега што су пропатили, светили, па су их чешће нападали и убијали. То је многе приморало да се раселе у Скадар.

(А. Јовићевић, исто, стр. 429). Прецизније одређена црногорско-турска линија овим крајем водила је од Црногорске куле (карауле) близу Цијевне преко Карабуша, путем између Владана и Дубраве, те путем до турске карауле у Матагужима, која је била на једном узвишењу (ту је сада једна кућа). Од ње је граница ишла Ничевицом до испод куће Марића, у чијем је јужном дијелу дворишта, био гранични камен. Одатле се настављала до владанског пута — и на Ћулић, гдје је била турска караула. Од Ћулића граница је водила кроз Рушко до Скадарског језера. Уз границу није постојао никакав слободан простор. Уз њу је само ишао пут. Земља се обрађивала до саме границе. Видјети: АЦГ, МИД, ф. 34, 1952.

[14] Прије ослобођења Матагужа од Турака 1912. године учитељи су били плаћени од српске владе у Београду. Један од познатијих учитеља био је Алекса Миловановић, родом из Гусиња. О себи је овдје до данас оставио добар глас.

[15] Неки од овдашњих Калуђеровића мисле да су од Калуђеровића из Љуботиња. У Љуботињу, међутим, постоје два братства Калуђеровића, који нијесу рођаци. Ови овдје рачунају да су рођаци са Калуђеровићима из Бјелопавлића, а они су из Ћеклића.

[16] У околини Задра постоји презиме Шкатари. Није познато да ли имају какве везе са овдашњим Шкатарићима.

[17] Ердељановић претпоставља да су Мајићи у Зети добили презиме по претку званом Мајо. (Стара Црна Гора, стр. 378).

[18] А. Јовићевић, исто, стр. 489.

[19] У Врању живе муслиманске породице које сматрају да су рођаци са овима у Матагужима. Такви су Раичевићи и Алибашићи, и то су доста блиски рођаци, али су се прије одвојили него што су дошли у Врањ из Матагужа. Калуђеровићи, као и други, такође имају рођаке међу муслиманима.

[20] На страни партизана погинуло је 19, а на страни четника 28 и умрло 18 мјештана.

[21] Ипак, за најнемоћније у селу настојало се да им се притекне у помоћ, било у обради имања, или у испомагању житом и другим. Појединцима се помагало и у раду на изградњи куће, итд.

[22] Трпезуља, наводно као да личи на трпезу. У турско вријеме од Ћурића до Трпезуље чифчије су доносиле жито. Ту се узимао трећак (трећи дио), десетак и друге дажбине. У реону источно од Трпезуље налази се мочвара Шипница, која је природни резерват за птице.

22. ВРАЊ

И ово старо село матагушког краја има готово исте географско-еколошке и саобраћајне одлике као и њему сусједни Матагужи. У прошлости и данас везивали су их и везују исти путеви. Један од њих се и завршавао у Врању, а водио је од Подгорице на Говедац (на Цијевни) и на Никољ-цркву, а одатле за Матагуже и Врањ.[1] Спајају га и прожимају двије исте, претходно наведене педолошке зоне. Могло би се рећи да је овдје само насеље више и непосредније везано за прву шљунковито-конгломератичну зону, на чијем се рубном југозападном дијелу и развило. Од самог насеља ка западу и југозападу и оно је окренуто својој плодотворној основи која се у релативно широким потезима пружа ка језеру, залазећи у његов замочварени приобални појас, те економски обједињује карабушку испасишну комуницу и ратарско-ливадски појас ка језеру. Са сјеверне стране село ограничава Врањска гора, са западне матагушки

пут, са источне поток Збељ и равнине Сукуруђ (западно од Сукуруђа) и са југозапада и југа Скадарско језеро. Његов атар захвата површину од 1.000 хектара, тј. 10 км.[2]

Налазећи се на подручју старословенске подлушке жупе и украј старог, у средњем вијеку »великог пута« Скадар — Подгорица — Никшић — Дубровник, Врањ се, између свих осталих насеља Зетске равнице, најраније помиње у писменим споменицима. Тај његов први помен налази се у Љетопису попа Дукљанина, а потиче из времена ослободилачког устанка кнеза Војислава (Доброслава). Он је 1035. године са устаничким снагама код Врања побиједио грчку војску која се кретала од Драча преко Скадра. У љетопису се о томе каже дај е краљ Доброслав (Војислав), скупивши војску, један њен дио дао четворици синова и упутио их у мјесто Врањ, према источној страни.[2] Да се овдје заиста ради о Врању и Врањској гори, налазимо потврду у Дукљаниновом казивању како је грчки војсковођа Арменопулос са великом коњаничком војском био стигао до Зетске равнице (»uscue ad planitiem Zentae«). На другом мјесту, гдје Дукљанин говори о сукобима на зетском пријестолу (1130) такође се помиње Врањ. Наиме, Грубеша, Градихна и Драгихна Бранисављевићи-Војислављевићи, склонивши се у Драч, по други пут су, уз помоћ византијске војске, преотели пријесто своме рођаку краљу Борђу Бодиновићу (1114—18 — 1125—31). О томе се у Љетопису каже да је византијски војсковођа Пиригорд са Градињом и Драгињом, сакупивши народ и велику војску, кренуо и заузео земљу од Врања до Бара.[3]

Претпоставља се као могућност да је из Врања поријеклом Ђураш Врањичић, ставилац на српском двору, дјед Ђураша Илића, челника Стевана Дечанског (1326) и витеза цара Душана. Ђураш из Зете, син Илије Ђураша Врањчића, умро је послије 1362. године. Његов брат Никола Илић помиње се 1358. године. На ову претпоставку наводе и подаци из повеље Ивана Црнојевића (1482) у којој се, на линији разграничења Матагужа и Груда, помиње Илића водоваћа и двориште Николе Илића.[4]

Наведеним подацима се, као и код Матагужа, потврђује народно предање да је Врањ »старо село« и да његова црква постоји још од »Душановог доба«. То ће уједно рећи да је и Врањска црква стара колико и црква у Вуковцима из 1336. године.[5] У которским споменицима Врањ се први пут помиње 1557. године, а у Боличином попису налазимо да је 1614. године имао 45 домова са 97 војника.[6]

И овдје помињемо народно предање по којему је »Карађорђе родом из Врања«. То предање је чуо и Марко Миљанов.[7] Према предању предак Карађорђев пошао је из Врања преко Пипера и задржао се у Лопатама изнад Лијеве Ријеке; одатле је прешао у Бихор, а затим се преко призренског краја преселио у Србију.

Године 1925. Јовићевић је у селу евидентирао 64 куће са 22 братства, од којих 19 кућа православних и 54 мухамеданских. Према званичном попису, село је тада имало 68 домаћинстава са 350 становника, а 1941 — 91 : 540. Осам година касније (1948) број једних и других износио је 90 : 582.

Врањ је право збијено село; са главним матагушким путем (у ствари путем Тузи — Матагужи — Голубовци) добро је повезан. Толику његову густину мјештани извјесно објашњавају и тиме што је село унеколико подвојено (као на самштини), па се тако могло боље бранити од разних напада. У средишту села, које је и највише збијено, налазила се џамија, грађена за доба Турака; недавно је обновљена (1979). У средишту је, од тог времена, постојала и »догања Лекића«. Ту су подигнуте и боље куће, међу којима и оне на спрат, тј. на коноби; таквих је у селу било 12, док су остале, како овдје кажу, биле приземнице и сламарице. Већи број првих није имао патос, а друге су биле такве без изузетака. Ове друге су биле покривене сламом или трском која расте у луговима (Шипница). У свим кућама користило се искључиво огњиште. Помоћни објекти прављени су од преплетеног прућа или у сувомеђи и покривени сламом или трском. Појата је било око 60, а свињарника знатно мање — због овдашњег муслиманског живља. Живину је држало свако домаћинство, али је за њу било мало посебних просторија.

Врањска црква, о којој је већ било ријечи, удаљена је од села око 0,7 километара. На тромеђи је Врања, Матагужа и Владана. Уз њу је, како смо рекли, била и школа.[8]

Од старих грађевина, на Врањској гори се налазе остаци поменуте турске тврђаве, зване Мерћес.

Године 1941. у селу су живјели: Пепићи — Ивезићи (30 дом.); сачињавају једно братство, иако су Пепићи муслимани, а Ивезићи и даље остали католици. Досељени су из Груда око 1750. године; Фрључкићи (8) досељени су из Груда. Прво су се населили у Подгорици, а затим дошли на Цијевну код Ракића Кућа, одакле су се овдје преселили 1880. године. Потичу од Љуљђуровића (католика); Лукачевићи (7); не знајући од кога потичу, кажу да су из околине Цетиња; досељени су око 1810. године.[9] Никчевићи (7) су из Пјешиваца (Стубица); доселили су се због крвне освете 1830. године; Лекићи (5) су се доселили из Голубоваца 1850. године; Карадаглићи (3) су од братства Вукићевића са Љуботиња; досељени око 1860; Рајовићи (2) се сматрају најстаријим становницима села; доселили су се из Добрског Села, прво у Горичане па овдје; Отовићи (5) су из Хота; овдје досељени око 1780. године. Алибашићи (2) су од Раичевића из Љешкопоља; досељени су око 1850. године; Мустафићи и Мусићи (2) су досељени из Голубоваца прије око 100 година; рођаци су са Бољевићима; Шкатарићи (1) су (на мираз) прешли овдје из Матагужа прије око 50 година; Мустагрудићи (1) су се доселили за вријеме другог свјетског рата из Горичана; кажу због тога што муслимана »тамо у Зети« није више било остало. Радуловићи (1) су из Комана, досељени прије око 120 година; Ницовићи (2) су из Хота; дошли овдје прије око 150 година; Љујковићи (3) су из Добрског Села, потичу од Рајовића; прво су се доселили у Балабане око 1830. године, а затим овдје 1900. године. Пељевићи (1) су из Албаније; досељени 1925. године. Шушкавчевићи су досељени из Шушуње 1885. године. Давидовићи (2) су из Љешанске нахије, доселили се 1830. године; потичу од попа Тома Давидовића. Гојчевићи (2) су се доселили током посљедњег рата из Хота; Абдовићи (2) су се иселили послије посљедњег рата, а овдје су се доселили из Подгорице као мухаџири; Речковићи (2) су се иселили послије посљедњег рата у Владне. Овдје су досељени из Балабана прије око 100 година; Мајићи (2) су се доселили из Маина око 1780. године. У овом крају су, због својих патриотских и просвјетних заслуга веома познати и цијењени, особито поп Филип Мајић и професор Драгољуб Мајић.

Изузимајући двадесетак муслиманских породица које су се у међуратном периоду, у првим годинама послије првог свјетског рата иселиле у Скадар, друге важније покретљивости мјештана није било. Судећи према одговорима у проведеној анкети, у овом селу није било мјештана који су ишли на рад у друге земље, што поред осталог, упућује на закључак да је оно могло би се рећи, »одувијек« имало релативно добре услове за живот. У току рата (1941—45) погинуло је и умрло око 46 мјештана.[10]

Начин коришћења комуница посве је истовјетан са оним у Матагужима. Изузетак је чинио »метех Пепића«, који им је за турско доба био поклоњен на братственичко коришћење. Недавно су га продали и сада је обрадиво земљиште. Карабушко поље коришћено је за испашу ситне стоке, док су заливаћене површине и лугови потесом према језеру, послије косидбе, сукцесивно од јула до септембра претваране у заједничка пасишта. Главна комуница у луговима је Шипница, од села удаљена око 2 км. Доста је мочварна и непроходна. Из ње су се највише брала дрва за огријев; раније су се ту увелико ловиле и језерске птице. Овдје су веома коришћене и двије »острвске« комунице — Кораћица и Милићева ливада, гдје су се, поред брања дрвећа, љети на дуже вријеме догонила говеда на испашу. Од других сличних мјеста при језеру, на приближно исти начин, коришћени су и Кујов бријег и Капљеше.

Веома уносно занимање био је риболов, намијењен колико за продају, толико и за домаћу исхрану. Обављан је истим средствима и на исти начин као у Матагужима, али интензивније. За муслиманске породице он је надокнађивао месне производе, којих је православни живаљ, гајећи свиње, имао више.

Облици сеоске солидарности били су истовјетни са другим селима. Ово ваља нагласити утолико прије што се овдје ради о сеоској средини која се у вјерско-етничком погледу разликовала од других.

Напомене:

[1] А. Јовићевић, исто, стр. 365, 371.

[2] »Rex etiam Dobroslavus congrens exercitum dedit partem quatuor filliis, eos in locum quem Vuranie dicitur contra orientalem plagam.« (С. Мијушковић, Љетопис попа Дукљанина, стр. 154, 168; Историја Црне Горе, I, стр. 381).

[3] »... post hac Pirigordi sum Gradigna et Dragicna congregantes Populem et magnum exercitum ... et ceperunt terram usque Vurancam et usque Antibaru.« (С. Мијушковић, исто, стр. 246, 276, 277; Историја Црне Горе, I, стр. 401).

[4] »Међе матагушка и грудска (иде) на Главице, из Главице на Опогор у Илић водовађу.« А граница манастирског посједа на подручју Матагужа и Врања »иде на Спилице и посреде дворишта Николе Илићја, от туду на

кућје Уврич и от толе право путем у Говеђи брод у Цијевну«. (Цетињски књетопис, стр. 43, 42а; Р. Ковијанић, Помени црногорских племена, књ. II, стр. 54).

[5] А. Јовићевић, исто, стр. 373; Р. Ковијанић, исто, стр. 54, 55; Зета, 1932, бр. 10, стр. 9).

[6] С. Љубић, исто, стр. 181.

[7] М. Миљанов, Сабрана дјела, књ. 4, Титоград, 1967, стр. 235.

[8] О њеном настанку и раду у селу прича се како је поп Филип Мајић (1885. год.) замолио турске власти да се поред цркве направи мало куће (тријем), гдје би се људи склањали од невремена. Пошто је то направио пронашао је учитеља (Миловановића) и дјеца су почела ићи у школу. Турске власти су се томе успротивиле, рекавши да се нијесу договорили да се гради школа. Поп Филип им је одговорио да ће учити само десеторо дјеце и то само вјеронауку, што је и одобрено.

[9] Јовићевић, како смо навели, каже да су Дракићи, Кнежевићи и Ајковићи у Мојановићима, те Лукачевићи у Бериславцима и Врању и Пејановићи у Подгорици један род и да су се у старини заједничким именом звали Мојановићи. Њихова је старина из старе Србије, негдје искрај Косова. (А. Јовићевић, исто, стр. 461).

[10] На страни партизана погинуло је пет, на страни четника једна и умрло око 40 особа.

23. ВЛАДНИ

Ово село матагушког краја није у непосредном домаку Скадарског језера. Сјеверно је од Матагужа, западно од Врањске горе и Врања и источно од Цијевне. На источној страни, према Врању, атарска линија води средином брда Исликама (Бећај и Мемај) и преко њега (изнад мјеста Мартин Баца) до Убла Бацова; са јужне стране су Матагужи, а са западне иде Малом Косом преко Плане (обухватајући је) на правац Никољ-цркве, коју не обухвата; са сјеверозапада и са сјвера су Црне земље, односно, како их Албанци називају, Леу и Зи. Читав атар, заједно са његовим настањеним дијелом, простире се у »пољу«, чију педолошку основу чини шљунковито-конгломератични материјал. Тле је, да кажемо, тврдо, посно и чисто. Насеље је на главној вези са тушко-матагушким путем. Тај равни и скромно обрасли простор, што чини атар села, захвата површину од 572 хектара, односно 5,7 км.[2]

Мада ранијих помена у овом селу, попут оних о претходним селима, не налазимо у писаним и другим изворима, интересантна је чињеница да га је Болица у свом попису из 1614. године навео. Према њему, оно је тада имало 60 кућа са 130 војника.[1] Уз ове податке, који не могу бити увјерљиви уколико не обухватају и неки дио сусједних села, првенствено Матагужа, интересантно је поменути да се једно подручје данашње сеоске комунице (при брду) назива Самриш, што знатно подсјећа на за сада неидентификовано село, које је Болица означио именом Самарис. Било како било, може се претпоставити чињеница да се у Боличино вријеме, по општој представи о матагушком крају, сматрало да је оно веома насељено. Нека при томе као могућност буде дозвољено питање — нијесу ли Турци растјеривањем јаких и отпорних Матагужа »забрањивали« употребу њиховог имена.

Из новије прошлости села вриједи навести два значајна догађаја. Наиме, 1909. године када је Тургут-паша намјеравао да спроведе мобилизацију у Малесији, из Владана је на црногорску територију пребјегло 42 мјештанина. У Подгорици су остали седам недјеља, а затим под оружјем, с којим су дошли, враћени у Тузе. Пошто им је одузето оружје, били су кажњени са по 25 батина и враћени у своје село. Други догађај донио је селу тешке посљедице. Године 1912. село је попалила црногорска војска. Мјештани су се разбјежали у Тузе, Подгорицу и Скадар. Почели су се враћати 1915. и коначно се сви вратили до 1918. године. У оправци и градњи кућа много су им помогли мјештани Матагужа, Врања, Гошића, Балабана и Горичана. Дали су им дрвену грађу и сламу (жар) за кће; дали су им кола да то пребаце; прво поновно орање земље извршили су са њиховим воловима.

У међуратном периоду (1918—41) ово село је, као и нека друга око језера, било под нарочитом сумњом да се бави шверцом, особито шверцом дувана из скадарског подручја. Зато је контрола у овом реону језера била појачана. Године 1927. на језеру су била убијена два члана њених органа. Због тога је читаво село злостављано. Три мјештанина су кажњена са по три године робије. Кад је установљено да је кривац на слободи у Албанији, пуштени су из затвора.

Године 1925. Јовићевић је у селу пописао 30 кућа са 7 братстава, од којих 28 домова мухамеданских и 2 православна. Према званичном попису, село је тада имало 33 домаћинства и 148 становника. Године 1941. било их је 32 : 180, а 1948. 38 : 245.

Размјештене у пољу, куће су биле груписане по махалама, званим: Рахова (Горња Махала), Кекај (Доња Махала), Бокај (Бокића Махала), Бекај (Бековића Махала), Павај и Јолића Махала. Изузев засеока Дубраве са 2 куће, удаљеног од села око 1,5 км, остали дијелови села су груписани и међусобно су близу. Структура кућа била је таква да су само 4 куће биле на спрат, са избом у приземљу, 3 приземне и 23 сламенице, зване ксола, покривене шеваром (жаром) и трском. Ове посљедње су прављене од сувог зида, укопаног у земљу до једног метра, на који се надодавало преплетено прће са земљом. У куће на спрат улазило се дрвеним стубама. Најгушће су биле насељене прве двије махале. Подвојене, двије куће у Дубрави биле су на спрат и покривене цријепом. Готово ниједна приземна кућа није имала патоса, а ријетко која је имала таван, и то најчешће прављен од љеса. У таквим доста тијесним кућама, биједног изгледа, и намјештење потребним стварима било је веома оскудно, а једино се огњиште користило.[2] Уз њих је било 9 појата, 5 свињарника и 15 живинарника. Поред повећих дворишта у близини кућа су и окућнице, обично за поврће и воће. Такође су и главни обрадиви комплекси размјештени око кућа.

У средишту села, на Бријегу џамијином, налазила се омања и веома скромно опремљена џамија, подигнута 1912. године. У подножју брда (Ćafa e Malit) донедавно су били видни остаци цркве, свакако веома старе.[3]

Године 1941. у селу су живјели: Ораховци (10 дом.), Отовићи (6), Бекаји (6), Паваји (4), Бокићи (2), Јолићи (2) и Каљаји (2), у Дубрави. Ораховци су из Куча (Орахово) од Пајовића; доселили су се прије око 260 година. Отовићи су из Хота (Скораћ), такође досељени прије око 250 година.[4] Бекаји су од Пировића из Фундине, досељени прије око 200 година; из Куча су и Паваји и Јолићи, од братства Пајовића и Никића, такође досељени прије око 200 година, док су Бокићи и Каљаји из Малесије; Бокићи из Кршева, досељени прије око 200 година, а Каљаји из Груда (Пикаља), досељени 1912. године.

Ово село, као ни Врање, није карактеристила привремена емиграција мјештана у друге земље ради зараде. У међуратном периоду само се једно домаћинство за стално преселило у Враку. У ратном периоду (1941—45), међутим, усљед отежаних услова живота, у Враку се иселило још 8 мјештана. У истом периоду погинуло је и умрло око 20 мјештана.[5]

С обзиром на релативно малу плодност обрадивог дијела атара, сеоске комунице су првенствено служиле за испашу стоке. Главни окосеоски комунични комплекси су Пиограђа, на сјевернеој страни, Самриш на источној и Црне земље на осталим странама. У Пиограђи и Самаришу била су веома погодна мјеста за гувна, на којима се коњима или ручно врхла пшеница. Друга велика комуница налазила се у пријезерским луговима, удаљена од села 3 — 8 км. Иако толико удаљена, коришћена је на исти начин као и у претходним селима. Уз испашу стоке, из ње су (Говеђи брод, Дрекавац) догоњена дрва и лужно сијено за простирку под стоком. Од ње и од оне у Црним земљама имали су највише користи.[6]

И главна сеоска риболовишта налазила су се у луговима, и то у подручју Говеђег брода, Дрекавца и Шкљупе. Ловило се појединачно или групно; риболов им је био уносно занимање. При већем, групном улову, риба се каткада дијелила и другим мјештанима, у првом реду сиромашнима.

У овом доста сиромашном селу, и међусобна солидарност мјештана била је нешто боља. Испољавана је у чешћим мобама, у испомагању сиромашних, у заједничком одржавању сеоских путева, џамије и гробља, у заједничком чувању стоке и сл.

Напомене:

[1] С. Љубић, исто, стр. 181.

[2] Умјесто дрва највише се ложила офресина (осушени вријесак).

[3] Будући да се село налазило у приграничној зони између Црне Горе и Турске (1879—1912) у његовом атару налазе се остаци граничних утврђења и других објеката, као Низамске куле (на бријегу код џамије и у Црним земљама), Низамске кауше (на Мерђесу и Исликаму) и Црногорске куле (у Црним земљама и у Дубрави).

[4] О доласку првог Ораховца у село предање казује како је дошао као дјечак да чува овце код једног турског имућног мјештанина. Кад је напунио 20 година, газда му је рекао да би га оженио кад би овдје било Црногорки. Чобанин, именом Раде одговорио је да би се он оженио муслиманком с тиме што жели да задржи своју вјеру до смрти, док би дјецу потурчио. Тако је

и било. Кад је постао фамилијаран, газда му је дао већи комплекс земље. Сину је дао име Рахова, од кога су Ораховци и по коме Горња Махала носи име. Исто је нешто касније учинио и други чобанин из Орахова, звани Буро. До краја живота остао је у својој вјери и сахрањен је код Врањске цркве. А двојици синова дао је муслиманска имена Муча и Сујо.

Овдашњи предак Отовића, звани Кека, од братства Гојчај из Скораћа (Хота), доселио се по претходном договору »са везиром«. Пошто је изразио жељу да се потурчи, везир му је дао већи комплекс земље у мјесту Бургови (данашње сусједно село Душићи). Његови братственици су се томе успротивили. Први пут су му запалили појату у којој је становао у том мјесту, а други пут у Владнама,, гдје му је везир дао друго имање. По трећи пут направио је појату још даље, западније »с ону страну брда« за око 500 м и ту остао на миру. Потурчивши се, добио је име Осман, а синовима је дао имена Бећо и Муча. Доња Махала, у којој живе Отовићи, по првом имену свога досељеног претка, назива се Кекај.

[5] Два су погинула на страни партизана, а око 18 је умрло.

[6] На испашу је, према казивању мјештана, прије 1945. године изгоњено из села по око 300 оваца, 40 говеда, 20—30 пари волова и 6—8 коња. Додајмо да се село снабдијевало из пет бунара чија су имена: Уба-Бекај, Кекај, Крнићет, Рахонојет и Бокај. Појишта стоке била су на Цијевни, на Великој локви (сјеверозападно од села, удаљено од његовог средишта око 200 м) и Дрекавцу (у луговима).

24. ДУШИЋИ

Ово мало село налази се близу средокраће пута Тузи — Матагужи, са његове источне стране. Сјеверно је од Врања, источно од Владни и западно од пута Тузи — Скадар. Прилично подвојено од околних села, смјестило се у »пољу« на доста оскудној шљунковито-конгломератичној подлози, која је у насељеном дијелу атара дуговременом обрадом знатно култивирана. Око тог продуктивног комплекса на свим странама шири се »поље« које чини комуничну основу села. Она захвата највећи дио атара, чија је површина 600 хектара, тј. 6 км². Главни сеоски пут је у ствари крак којим је село повезано са путем Тузи —Матагужи — Голубовци.

Село се до првог поратног пописа (1948) углавном називало Бургови. Тако га назива и Јовићевић.[1] Ово стога што се у његовом ужем атару налазе омањи хумови (хум — бург). На једном таквом узвишењу (кота 76 м), близу Душића, видни су остаци зидина направљених од већих, грубо притесаних камених блокова. Ширина зида је око 1 метар, а грађен је у сухомеђи. На платоу узвишења нађени су фрагменти керамике (градинске, римске), а са јужне стране у подножју »градине« при обради имања налажени су остаци зидова рађених у малтеру и опеци. Ту је, удаљен око 500 м, пронађен и веома стари, активни бунар. Са сјеверне стране хума, у њивама су налажене монете и фрагменти праисторијске керамике. Археолози претпостављају да се овдје ради о једном праисторијско-хеленистичко-римском налазишту.[2] Ријеч је, дакле, о старом насељу, чије име је остало непознато. Ово мјесто се ни касније у средњовјековним или турским писаним изворима, колико је за сада познато — не спомиње. Не јавља се ни у Боличином попису.

Јовићевић је 1925. године у њему евидентирао 8 кућа са три католичка братства — досељена из недалеких Груда (Кршево). Према званичном попису, село је тада имало 10 домаћинстава са 39 становника. Међутим, 1941. године главнина села имала је 15 домаћинстава са око 135 становника, а у засеоку Прељај (Вуљај) била су 3 домаћинства са око 30 становника. До 1948. године број једних и других попело се на 34 : 183.

Село је 1941. године бројало 6 кућа, а заселак Прељај једну. Међу првима биле су четири куле у којима је живјело по неколико фамилија и 2 приземне куће. У јединој кући у Прељају, у ствари кули, живјеле су три фамилије. У кулама се живјело на спрату, испод којега је била коноба. Приземне су биле без патоса и покривене сламом. Растојање међу кућама било је 100 — 300 м. У свима се користило огњиште. Уз куће, углавном у оквиру дворишта, било је још 6 појата за стоку, 8 свињарника и 7 живинарника. Десетак година уочи посљедњег рата, у селу се налазио омањи дућан, у којему су се могле купити разне ситне потребе.

Од старих остатака у селу мјештани показују мјесто звано Муре (зидине) у подножју брда Бург; кажу да су њихови стари људи запамтили остатке старих зидина на том мјесту. За назив села кажу да потиче од имена (Душа) некадашњег становника села, који није осатвио потомство. Заселак Прељај добио је име по Прељи, чији потомци ту живе. Године 1941. у селу су живјела два братства Сиништај и Вуљај. Оба су се доселила из Груда (Кршево) због економских разлога. Први сматрају да су досељени прије око 350 година, док се за друге мисли да су дошли око 200 година послије првих. Прије доласка овдје, Сиништаји су се неколико година задржали у Шипчанику код Туза.

Из села је емигрирао само један мјештанин (у Приштину) и то у периоду 1918—41. године.[3] Током рата (1941—45) погинуло је и умрло око 13 мјештана.[4]

Осим љети, када су овце изгоњене на планину, село је околне комунице у пољу користио током читаве године, без обзира на временске прилике; снијег се на тлу кратко задржава. На планину су их давали Кучима, на чување. Иако мало, ово село је у предратним годинама држало око 500 оваца.

Риболовом (на Скадарском језеру) су се врло мало бавили; обично појединачно. У међусобном испомагању највише су упражњавали мобу.

Напомене:

[1] А. Јовићевић, исто, стр. 358, 393, 425, 430, 442.

[2] Ови наводи су из писаних информација поменуте екипе археолога (Археолошка збирка СРЦГ у Титограду). Судећи према положају мјеста, оно је бар за доба Римљана (уколико не и прије) могло бити у заштитној функцији неког од пријезерских путева из правца Скадра према Матагужима, евентуално Cinni и даље Цијевни и Бирзиминиуму (касније Рибници и Подгорици).

[3] Његови синови, кажу овдје, сада живе у САД, Аустралији и Канади.

[4] На страни партизана погинула су двојица, једну жену су у селу стријељали фашисти и око 10 особа је умрло.

25. КОТРАБУДАН

Мада је, за разлику од Душића, лоцирано ближе Скадарском језеру, и ово мало доњозетско село се развило у пољу, тј. на готово истој педолошкој основи као и претходно. Граниче га села Сукуруђ, Подхум и Дрешај и са југа Скадарско језеро. Његова граница почиње од куће Вуљаја Баца (не обухватајући је) и води на југозапад путем на кућу Дрешевића Бећа (коју обухвата), те даље на правац куће Цамај Кота (не обухватајући је) гдје скрећући на југ, излази на сеоски пут и њиме иде на Скадарско језеро. Одатле језером скреће на исток, водећи до куће Милића Радоње (коју не обухвата), одакле се продужава сеоским путем на сјевер до рјечице Руеле, а затим њеним коритом до првопоменуте куће.[1] Настајући у »пољском« слободном простору, село је захватило релативно велики атар, чија је површина 806 хектара, тј. око 8 км.[2]

И овдје су, ближе речено у Сукурићу, пронађени неки остаци старе насеобине. На локацији, званој Кирза, нађени су камени остаци једног објекта, од којих је саграђена кућа Ника Цамаја. У зидовима куће уграђени су комади декоративне пластике. На локацији цркве пронађена је жељезна сјекира. У раскопаним тумулима, такође су налажени предмети (копља). Значи, и у овом дијелу пријезерске зоне налазиле су се илирске, а затим и римске насеобине.

Међутим, све до новијег времена о овом насељу не налазимо било какве податке. Тек 1925. године Јовићевић је у њему евидентирао свега седам кућа са два католичка братства, досељена из Хота. А према званичном попису, оно је тада имало 9 домаћинстава са 62 становника. Због исељења два домаћинства у Албанију, до 1941. године број једних и других смањио се на 7 : 50, а осам година касније (1948) било их је 20 : 156.

Приземних кућа (1941) у селу је било 4, а на спрат, тј. коноби 5; уз њих су биле 4 појате и 2 живинарника. У кућама се једино користило огњиште.

Мјештани кажу да је село старо око 500 година. У њему су два стара бунара. Од села према језеру воде два пута, а према Тузима три.

Године 1941. у селу су живјели Дрешевићи (4), Пољевићи (1), Мицовићи (1) и Метђонаји (1). Дрешевићи су се овдје, због крвне освете, доселили из Туза око 1780. године; Пољевићи су од братства Карадаглића; доселили су се због крвне освете из Врања 1880. године; Мицовићи су досељени из Диноше око 1884, а Метђонаји из Затријепча око 1892. године.

Поред поменуте двије исељене породице у међуратном периоду, током посљедњег рата иселила су се још два мјештанина у Албанију. У рату је погинуло и умрло око 15 мјештана.[2]

Село није имало планину, већ је љети стоку давало другим на чување (Кучима). Стоке је било око 1.600 грла. У остало доба године стока се напасала у пољу, недалеко од села. У насељу и околини биле су још комунице: Бунарски бријег, који се налазио по средини села (испред куће Дрешевића), затим Цебин бријег и Брегдачи јужно од села, близу пута за језеро.

Рибарило се на Скадарском језеру, али не баш организовано и интензивно. Оним власницима на чијим се поплављеним имањима ловило, било појединачно или групно, даван је посебни дио од улова.

Патријархална сеоска солидарност била је мање-више заступљена у истим облицима као у претходним селима. Туzи су им били главно пазаришно мјесто, а ради веће трговине ишло се и до Подгорице и Скадра.

Напомене:

[1] Из овог села, као матичног, пописом из 1971. године издвојен је његов оближњи дио, звани Сукурић, у посебну насеобинску јединицу. Ово је учињено стога што се сматрало да су оба насеља постала »довољно« велика да могу бити двије посебне демографске јединице.

[2] На страни партизана погинуло је пет, а умрло је око десет мјештана.

26. СУКУРУЋ

Као што рекосмо, ово село је од свога матичног села Котрабудана недавно издвојено у посебну статистичку јединицу. Налази се између села Котрабудана, Душића и Врања, док се на југу граничи са Скадарским језером. Почев од куће Дедвукај Зефа (коју не обухвата) граница села иде југоисточно на кућу Ницај Петра, па даље на кућу Гојчаја Ноша до куће Цамаја Кота (које обухвата), одакле скрећући на југ преко имања Цамаја Пашка излази на Скадарско језеро. Продужавајући се њиме, скреће југозападно до куће Бељаја Зефа, па затим западно иде до куће Цамаја Франа, одакле води на сјевер на кућу Цамаја Преље, па сеоским путем на кућу Станаја Нике, гдје опет скреће сеоским путем и иде њиме до куће Цамаја Марка. Обухватајући и ову као претходне куће, граница се помјера источно — на кућу Ивезаја Ноша (обухватајући је), потом сијече сеоски пут кроз Сукуруђ и долази на кућу од које је граница започета. Са просјечном дужином од око 3,5 км и ширином од око 2 км, атар села захвата око 7 км². По свим својим природним и другим одликама, село је идентично са Котрабуданом.

О налазима који говоре о првобитној насеобини у овом мјесту укратко смо казали у дијелу о претходном насељу. Овдје треба додати да су се са јужне стране села налазили остаци католичке цркве из раног средњег вијека, по којој је, највјероватније, само насељед обило име (Санта Кроће — Сукуруђ).

Од осталих података који су нас, сходно концепцији овога рада интересовали, сазнали смо да је село 1941. године имало 9 кућа, од којих су 4 биле на спрат, тј. на коноби, 1 приземљуша и 4 колибе. Сем њих, биле су и 4 појате за стоку. Растојање између кућа износило је од 0,1 до 2 км. Разумије се, све куће користиле су само огњиште. У њима је живјело исто толико домаћинстава са око 135 становника. Тада су овдје живјели Цамаји 6 : 80, Гојчаји

око 135 становника. Тада су овдје живјели Цамаји (6 : 80), Гојчаји (1 : 46), Ницаји (1 : 4) и Ивезаји (1 : 5).[1] Старији мјештани казују да су Цамаји од претка Пеп Гоздјена до кога набрајају ове пасове: Бек — Франи — Бека — Мараши — Марашујка — Ујк Ивани — Иван Цам — Цам Пепа — Пеп Гоздјени. Значи, прије око 300 година досељени су из Спиње. Братство Ницај потиче од Ниц Гоздјена, а братство Гојчај од Гоздјена. Ницаји су досељени из Хота (Барлај), а Гојчаји из Rraxa e qafes. Братство Ивезај доселило се из Груда око 1935. године.

Сеоске комунице налазиле су се у пољу око села. Преко љета стока се на држање давала Кучима. Број оваца у овом малом селу кретао се око 1.500 — 2.000. У ратном периоду (1941 — 45) користили су планину Буковићи на албанској граници.

Риболовом су се бавили исто колико и мјештани Котрабудана. А и облици солидарности били су заступљени као у Котрабудану и другим селима.

Напомене:

[1] У кући Гојчаја живјела је највећа, типично патријархална породична задруга овога краја. Постојала је све до 1965. године, када је бројала 56 чланова. Кућа је добро очувана. Данас поједина домаћинства ове породице живе у оближњим новоизграђеним, савременим кућама. Прије досељења из Хота (Rraxa e qafes) овдје су имали пасишта за стоку.

27. ПОДХУМ

Налази се на крајњем истоку Зетске равнице, односно на сјеверној обали Скадарског језера, украј Хумског блата. Настало је на јужној, знатно забареној и замочвареној подгорини брда Хума (274 м) које као полуострвски рт залази у односно блато.[1] И док га са источне и са јужне стране ограничава Скадарско језеро, а са сјеверне брдо Хум, дотле су му на западној страни Сукуруђ и Дрешај. Гранична линија његовог атара са сјеверне стране иде једним дијелом колског пута Титоград — Скадар, па се наставља путем који води од Подхума за Врањ све до ријеке Руеле. Са западне стране граница иде истом ријеком до њеног ушћа у Скадарско језеро. Са југа и истока граница води Скадарским језером до првопоменутог колског пута и њиме се даље наставља. Својим подгоринским положајем према језеру село није могло да »стекне« већи атарски простор, слично претходним »пољским« селима. Његова површина захвата свега 464 хектара, тј. око 4,6 км². Његов добар дио припада пријезерском плављеном подручју на југу и брдском на сјеверу.

Према остацима старих утврђења на домаку насеља, констатовано је да је ово мјесто у доба Илира и Римљана имало веома значајан саобраћајно-географски положај. Ријеч је о старој илирској и за вријеме Римљана обновљеној градини Самобор (Каљаја Самоборит), о којој су поред Шобера и Прашникера у новије ври-

јеме исцрпније писали П. Мијовић и М. Ковачевић.[2] Ово утврђење имало је функцију заштитне постаје на илирском, а касније познатом римском путу Скадар — Нарона.

Према А. Јовићевићу, село је 1924. године имало 8 кућа од којих 6 муслиманских и 2 католичке. Године 1925. у њему је, по званичном попису, било 8 домаћинстава са 50 становника. До 1941. број једних и других износио је 11 : 80, а осам године касније (1948) било их је 14 : 100.

У селу је 1941. било 5 кућа на спрат, тј. на изби и 6 приземних, сламом покривених. Све су имале по неки помоћни објекат; у свима се користило огњиште. Према мишљењу старијих људи, село је старо око 200 година. При томе се мисли на прво досељавање предака неких овдашњих братстава. Село је добило име по свом положају под брдом Хумом (Maja e Helmit). Први досељеници били су сточари, који су одраније овдје догонили стоку. Населили су се стално, насупрот неповољном мочварно-маларичним условима. Здравствене неповољности мјеста биле су чак толике да су се исказивале »клетвом« — »Дабогда те бог пребацио да живиш у Подхум«. Због врућине и комараца мјештани су на »љетовање« одлазили у Тузе. Село каткада захватају и велике поплаве. Тако је, рецимо, 1896. и 1922. године вода захватила »све доње бојеве од кућа и људи су бјежали сухом крају. Тада вода поквари сву пићу за стоку и кукуруз у кошевима. Подхум је насељен прије око 100 година и људи су се спустили овамо за земљом. Мјесто је добро за стоку, особито за говеда, која поред језера имају и љети и зими обилату пашу«.[3]

Иначе, село је, као и сада, било повезано краком са главним путем Тузи — Скадар, док су у атару постојала три пута; један изнад села, други по његовој средини, а трећи испод села. Прва два су коришћена као главни путеви до језера, тј. до извора, а трећи за излазак из ливада — на обадва.

Године 1941. у селу је било шест братстава: Дедвукај (3 дом.), Љуцђонај (3), Бонај (2), Милићи (1), Чунмуљај (1 са 14 чланова) и Јунчај (1). Дедвукаји су дошли из Трабојина (Хоти) прије око 80 година; Љуцђонаји су из Куше Рапша (из Албаније); најстарије су братство, а доселили су се прије око 200 година. Бонаји су из Друма — Ватникај (Хоти); досељени су прије око 100 година. Милићи су из Орахова (Кучи); дошли су 1917. године. Јунчаји су из Куше — Рапша (из Албаније); доселили су се прије 100 година. Чунвуљаји су били Љуцђонаји, али су, како овдје кажу, због насиља жандармерије, промијенили презиме. Сви су се доселили због економских разлога.

У ратном периоду (1941—45) у Албанију су се преселиле двије породице. Раније су неки мјештани, ради зараде, ишли у Скадар и враћали се. Током посљедњег рата није било погинулих, а умрло је осам особа.

Сеоске комунице налазиле су се украј језера, код извора (Krua Helmit), Далишан и Ријенач. Овдје су била и појилишта стоке као и пристаништа за лађе.[4]

Село је од јуна до септембра давало стоку на чување у Кучима. Тамо се изгонило по око 300 оваца. Власници су на свако музно грло добијали по 2 kg сира.

Од риболова на језеру имали су приличну корист. Нарочито у Хумском блату. При мријешћењу крапа, лов је био изобилан. Обично су ловили групно и улов заједнички дијелили. Махом су га продавали у Тузима или у Подгорици.

Уз уобичајену мобу, село је своје заједништво углавном испољавало тако што је сиромашнима и настрадалима додјељивало помоћ у стоци.

Напомене:

[1] Хумско блато је издужено и узано, »са дубоким вировима поред каменитог хрида и плићацима поред поља. Вирови се зову Хотски вирови (Liceni Hotit) и Кастратски вирови (Liceni Kastratit)« (А. Јовићевић, Малесија, СКА, СЕЗ, Насеља и поријекло становништва, књ. 15, Београд, 1923, стр. 10).

[2] П. Мијовић — М. Ковачевић, Градови и утврђења у Црној Гори, Београд — Улцин., 1975, стр. 11, 17, 54; А. Јовићевић, исто, стр. 14.

[3] А. Јовићевић, исто, стр. 32.

[4] Поред позитивних, ове комунице су имале и своју негативну страну. Мјештани кажу да су биле »транзитне«; преко њих језером се прелазило у Албанију и обратно. Често се ради шверца, трговине и другог прелазило овуда илегално. Тиме је одговорност мјештана била појачана. Није било лако примати непознате људе на конак или их превозити преко језера. Једно вријеме је ту, у међуратном периоду, била жандармеријска постаја.

28. ДРЕШАЈ

Ово минијатурно село налази се сјеверно од села Подхума (удаљено од њега око 0,5 км). Мало сјевернije, с друге стране ријеке Руеле је Котрабудан (удаљен неких 0,7 км). Посве сјеверно од њега (удаљени око 2,5 км) су Вуксанлекићи, а сјевероисточно преко брда Бутезе, на око 2 км (брдским путем), налази се село Пренкај. Са сјевера је граница атара на раскршћу пута (близу моста — Вуксанлекићи) одакле се западно наставља Руелом до око 100 м даље од данашњег моста на Руели (код Котрабудана), а затим скоро право до подножја брда Хума на југу; одатле се кружно продужава приобалним појасом Скадарског језера око Хумске горе, захватајући дио језера звани »Око« Плоче и наставља се до изласка на пут који води од Титограда за албанску границу, захвативши и Бутезу, одакле се доњом страном пута наставља до односног раскршћа близу моста. Овакав атарски круг, сматрају мјештани, добијен је на дар за показано јунаштво од хотских главара још прије око 200 година. Међутим, према данашњим званичним премјерима, атар села захвата површину од 157 хектара,[1] тј. око 1,6 км^2. Положај села је утолико повољнији што се налази на домаку Хумског блата и поред главног пута Титоград — Тузи — Скадар.

И ово село се налази у зони (Вуксанлекићи — Подхум — Скадарско језеро) гдје су пронађени знатни остаци илирске и римске

материјалне културе. Везано за ужу локацију овог села, довољно је споменути градину на Бутези која се налази изнад кућа Дрешевића. И она указује на древну насељеност овога краја. Најинтересантнији и најстарији пронађени објекат за који се зна, како кажу мјештани, био је »млин за уље«, гдје је пронађена плоча са натписом (»rrasa e shkrueme«), која је уништена.[2] Спомиње се и црква на језерској страни Бутезе, која је, како предање каже, спаљена доласком Турака. Недалеко од ње је старо гробље Дрешаја, гдје су се сахрањивали они што су умрли до око прије 150 година.

Године 1920. Јовићевић је у селу евидентирао четири куће,[3] а 1941. имало је 4 домаћинства са 28 становника. Осам година касније (1948) једних и других било је 5 : 33.

Ова четири домаћинства (1941) живјела су у три куће, и то у двије на спрат, тј. на изби и једној приземној. Ова трећа је била подијељена на два дијела; у једном се живјело, а у другом је била стока. Све три су биле »изједна«, тј. са једном просторијом у којој се, у једном њеном крају, налазило огњиште. Других објеката уз куће није било. Једна другој су близу. Све старије куће градили су мајстори из Дебра, који су били на гласу. Будући поред пута, биле су на гласу и по томе што им је у свако доба човјек могао покуцати на врата и у њима бити нахрањен или преноћити.

У селу су 1941. године живјели Дрешевићи (3 дом.) и Бонаји (1). Дрешевићи су се, прије око 200 година, доселили из Хотске Рапше (из Албаније). До 1914. године презивали су се »Бонај, па су се ради издвајања из тог бројног братства, на подстицај црногорског официра Николе Бонаја — Дрешаја из овог села, прозвали Дрешај (Дрешевићи). За Николу кажу да је по јунаштву и памети био најбољи мјештанин овога села од »његовог постанка«. Опјеван је у народним пјесмама. Само име села указује да су Дрешаји (Дрешевићи) били истакнуто братство. Највјероватније је и сам Дреша, као први досељеник овдје, био истакнута личност племена Хота, за које се сматра да је у вријеме његовог досељења имало око 500 кућа. За Дрешу и његове потомке ово се може утолико прије рећи што су добили у посјед веома значајни риболов »Око« Плоче.[4] Бонаји су, такође досељени из Хотске Рапше прије скоро 100 година. Први досељеници су око 80 година живјели на Бутеској коси, при самом језеру. Тамо су и сада видни остаци кућа и гробља. Када су касније ископали бунар на данашњем мјесту, пребацили су се код њега. Неки су по доласку на Бутеску косу, због убиства бјежали у Куче (Медун), гдје су били одлично примљени. По позиву хотских главара, вратили су се својима у старо мјесто.

У међуратном периоду (1918—41) из села су емигрирала два брата — један у Нову Градишку, а други у Крагујевац. Током рата (1941—45) из села нико није погинуо нити умро.

Најважнија комуница у селу, звана Бунар Дрешевића, налази се у средини села. Површина јој је око 0,8 км.[2] Била је окружена оградом од дасака и служила љети као тор за овце. Ван ограде је био бунар, који је осим за пиће служио и за напој стоке. Напоменимо да се ова комуница више назива Bregu Ubells (Бријег Бунара) него првим именом. Других комуница, изузев путева (горњег и доњег), који пролазе кроз село, није било. Међутим, на језеру је село имало веома важну комуницу — »Око« Плоче, која је чувана и из које су ловљене велике количине рибе. »Око« је било својина села, па се ту нико није »смио« ни окупати, а камоли ловити. Зато је био одговоран плаћени чувар. Риба је, претежно сирова, продавана а зарада подједнако дијељена. Осим ње, у луговитом приобалном појасу, мјештани су имали ливаде (плављене), које су се након косидбе заједнички користиле за испашу.

Преко љета ситна стока је (просјечно око 300 грла) изгоњена на планину — на Корита Хотска, а крупна у лугове (у жар), гдје је паша била изобилна. У септембру, пошто би се овце вратиле у село, коришћена је испаша у брду Хуму.

Вриједи на крају навести неколико локалних имена појединих мјеста, као: Rrugae ere — нови поменути пут који су саградили Аустријанци; Rrugae Vjeter — стари пут, који је »одувијек« постојао, »али се не зна ко га је први уредио и користио«; Shkoza — мала шума пуна дрвећа; Urrelat — називају се сва имања пониже старог пута; име су добили по рјечици Рујели која их је често плавила; корито је мијењала, некада је текла узаним каналом који сада од поплава брани ова имања; Rranzat се називају сва имања од подножја брда Хума до новог пута. Име потиче од албанске ријечи rranze — доље, подножје; имања су доље (испод) брда Хума; Suni i ploča — »Око« Плоче (дубока вода, личи на око); то је дио језера са стране, гдје су живјели први досељеници из Албаније, који су потом основали данашње село Дрешај. У вријеме самосталне Црне Горе Дрешаји су се презивали Дрешевићи.

Село је било упућено на цркву и школу у Тузима.

У овом малом селу моба је била чести уобичајени облик међусобног испомагања.

Напомене:

[1] За разлику од прве атарске границе која захвата много већи простор, данашња са јужне и западне стране иде колским путем Титоград — Скадар, а са сјеверне једним дијелом пута Дрешај — Вуксанлекићи, затим Дрешајском косом све до брда Бутезе. Настављајући се њеним гребеном и обалом Скадарског језера излази код моста на путу Титоград — Скадар, којим је означена сјеверна граница атара.

[2] Плочу су разбили мислећи да је под њом злато. Испод ње су нашли велику змију коју су једва убили. Кажу да се тај што је сломио плочу истог дана разболио и послије неколико дана издахнуо. Очигледно, овдје је ријеч о илирском култу змије.

[3] А. Јовићевић, исто, стр. 25.

[4] Године 1920. Хоти су бројали око 480 кућа, од којих Трабојин 250, а Рапша 230. У међувремену, као што је познато, Хоти су се на многе стране ширили и расељавали. (А. Јовићевић, исто, стр. 24, 29, 33, 34).

29. ВУКСАНЛЕКИЋИ

Као равничарско село Малесије налази се југоисточно од Туза, на правцу пута према Скадру. Захватајући подгорје брдског залеђа

и још више сјевероисточни дио Зетске равнице, атар села представља релативно погодан склоп једног и другог. Почевши од коте (441 м) на брду Братиљи његова граница се спушта правцем до Ћафкиша, а затим пење до коте (176 м), тј. до брда Долеца. Настављајући се истим правцем долази до Ћафа е Угљес (Qafa e Ugles), затим до коте (112), односно до брда Ђутезе (Gjytexë). Одатле се наставља у правцу запада (дужином од око 2 км) па даље скреће ка̂ истоку и сјеверу, паралелно са Братиљом. У издуженом облику, попут друмског насеља, атар села захвата површину од 480 хектара, то јест око 4, 8 км².

Локални услови и готово још више саобраћајни положај Вуксанлекића у односу на стара насеља Скадар и Подгорицу, те тиме и на Тузе, диспонирали су овдје појаву веома старе насеобине. Читавом дужином насеља (од извора Кревенице до подно брда Хума), а нарочито у његовом средишњем дијелу, који се шири према пољу, мјештани приликом градње кућа и обраде земље наилазе на гробове, уломке камених урни, остатке зидова рађених у малтеру, керамичке фрагменте и сл. Овдје је нађен и један римски миљоказ, као и два епиграфска споменика, узидана у звоник католичке цркве у Тузима. Сви ти налази припадају античком и касноантичком периоду. Судећи, пак, према налазу више камених и земљаних тумула по обронцима и у подножју Хума, који припадају халштату, може се закључити да је овај простор био насељен још у праисторији. Као одранije забиљежени локалитет, Вуксанлекићи су у археолошкој литератури посебно познати (А. Ј. Еванс, 1883; Прашникер — Шобер, 1919; Н. Вулић, 1931) као станица Cinna на римском путу Нарона — Скодра, односно »као агломерација — едификија у ареалу античке Доклеје«.[1]

Из каснијег средњовјековног доба издваја се локалитет Ћафкиш (на путу из Вуксанлекића према сусједној Дубрави) са остацима цркве и гробља. Црква је једнобродна, грађена у малтеру и оријентисана исток — запад.[2] Првом половином XVIII вијека, у вријеме ширења и експанзије Хота према сјеверу и југу, сјевероисточни дио Зетске равнице, на потесу према Скадарском језеру, био је појачано захваћен њиховим насељавањем. Тада се доселио и један од њихових исаткнутих главара Вуксан Лека са четири сина (Ника, Ујка, Смаиљ и Мартин) док је пети син (Љуља) остао да живи у старом завичају, у Спињи изнад Дубраве, тј. на десној страни пута према Скораћу. Овдје је Вуксан Лека, по коме је село добило име, за себе и своје синове изградио велику кућу (кулу) са утврђењима.[3] Уз њу је средином прошлог вијека била изграђена велика кућа Хасана Нике Цамаја, који је као истакнути представник Хота са својим племеницима учествовао у устанку Зећана 1832. године. Послије неуспјелог устанка, Хасан Ника (у народу познат као Ас Ника) нашао је уточиште код Његоша, на Цетињу, с којим се побратимио. Оставши неко вријеме у Црној Гори, након »обезбијеђеног« повратка, вратио се у своје село, гдје је, како изгледа, уз Његошеву помоћ и особито уз помоћ Зећана, до претходне, убрзо изградио велику кућу. Његови потомци наставили су да одржавају пријатељске везе са династијом Петровића. Тако је, на примјер, његов син Мираш писмено

честитао побједу на Граховцу (1858) књазу Данилу, а почетком маја 1862. године писао је из Подгорице књазу Николи о покретима турске војске, изражавајући му уједно велику оданост — попут оданости његовог оца Црној Гори и њеном господару.[4] Јовићевићева констатација да је »спуштање Хота из старог Трабојина и Бриђа ка Зетском пољу и Хумском блату, природно« — посве је основана. Ово, прије свега, стога што су Хоти у залеђу увелико безводни крај и што им је сточарство било основно занимање. Сам положај их је, аналогно Грудима према Цијевни, упутио да се спуштају према сточним пасиштима и према језеру. »Спуштање ка Хумском блату извршено је прије од спуштања ка Зетском пољу.«[5] Запосјевши и та подручја, Хоти су истовремено задобили и врло деликатне позиције на главном путу од Подгорице, односно Туза према Скадру. Због таквог положаја, поред осталог, каткада су и према Турцима а касније и према Црногорцима, као и према сусједним племенима имали, као што је познато, промјенљиве односе.[6]

Почетком XVII вијека (1614) Хоти су, према подацима М. Болице, имали 212 домова са 600 војника. То ће рећи да су у читавој Малесији, која је према истим подацима бројала 500 домова са 1820 војника, били највеће племе. Додамо ли им и Рапшу, имали су 292 дома са 860 војника. Међутим, почетком XX вијека (1920), како Јовићевић саопштава, Хоти су, и поред великог исељавања (према Плаву, Гусињу, Сјеници, Пештеру, Скадру, Скадарском језеру, Бојани и Улцињу) имали 480 кућа (у Трабојину 250 и Рапши 230). Међу селима у Трабојину, Вуксанлекићи су имали 20 кућа.[7] Коју годину касније село је имало (1925) 28 домаћинстава са 180 становника, а 1941. године 31 : 241 и 1948. 38 : 240. У међуратном и ратном периоду (1918—45) 5 домаћинстава су иселила у Скадар, док је у априлском рату (1941) погинуло 4 лица и до 1945. године умрло 13 мјештана.[8] Овдје није било погинулих на страни партизана, ни на страни четника или балиста. Године 1941. село је у свом главном дијелу — Вуксанлекају имало 17 кућа са 18 домаћинстава и 146 становника и у засеоку Rraxa e Qafas (Раза Ћафа) 9 кућа са 13 домаћинстава и 95 становника. Од свих кућа — 17 је било на избиа 9 приземних. Све до новијег времена, које је и грађевинарству овога краја донијело крупне промјене, куће у овом селу су обично биле »велике и високе, понекад широке по десетак метара. Овакве куће имају уздужни зид, који у исто вријеме служи за шљеме. Понајвише овако широких кућа има у Хотима и Грудама, гдје су куће боље него у осталој Малесији. Ту су многе куће преграђене и имају одаје за спавање, па чардак и разне прегратке. Понајбоље су куће у Диноши и Вуксанлекићима и личе на варошке; врло су велике и испрегрaђиване; многе имају и камене авлије.«[9] Код тако великих кућа потреба за помоћним објектима била је знатно умањена, тако да је село исте године имало свега десетак појата. А у свим кућама за огријев је једино служило огњиште. Густина пак кућа била је највећа у најстаријем дијелу Вуксанлекаја, док је у другом дијелу села, посебно у поменутом засеоку, била знатно мања. Непосредно око кућа су и имовински потеси, који су највише коришћени за житарице, дуван, поврће, винову лозу и смокве. Управо

су те културе биле највише заступљене у читавом малесијском појасу од Диноше преко Вуксанлекића до Подхума.

Односне године у селу су живјела братства: Цамаји (17 дом.), Дедвукаји (3), Гојчаји (5), Бељаји (5) и Берлаји, тј. Никаји једно.[10] Њихово поријекло је дубље везано са генеалогијом Хота, који сматрају да су »од једнога рода«, повезаног са Пиперима, Васојевићима, Краснићима и Затрепчанима. Највише знају, каже Јовићевић, за сродство са Пиперима. Ријеч је о познатом предању о петорици браће: Озру, Пипу, Васу, Красу и Оту, од којих су пет племена: Озринићи, Пипери, Васојевићи, Краснићи и Хоти. У Хотима се, како је констатовао Јовићевић, не зна за сродство са Озринићима, већ тврде да се ради о браћи: Пипу, Васу, Красу, Лазару (по некима Лаздро) и Бану. Њихов отац звао се Кећо. Према овом казивању, Хоти су од Лазара, а Затрепчани од Бана. За братство Бонкећи у Затрјиепчу каже се да су поријеклом од петога брата Бана (Кећи). Хоти се »сматрају толико својим са Затрепчанима, да тврде да нијесу изашли на више од 15 пасова«.[11] Ј. Ердељановић, консултујући Ханове и Хекарове налазе о Арбанасима, навео је да су и они забиљежили предање по коме се »отац Пипов и његове браће звао Кећи«, који је »због турског гоњења морао побјећи у један ‚словенски' предео који се зове Пипери, у Брдима црногорским. Тамо му се роде шест синова: Лазар, Бан, Меркот, Кастер, Васо и Пипо. Убивши једног од домородаца, петорица од њих морала су побећи. Само је остао отац с најмлађим сином Пипом, од кога су данашњи Пипери. Она петорица побјегну у Затријебач. Тројица се од браће разиђу на разне стране, а два брата, Лазар и Бан, остану, те су од Лазара Хоти, а од Бана Кећи су католичко-арбанашки родови у Затријепчу«.[12]

Генеалошко предање даље каже да се Лазар Кећи, као родоначелник Хота, доселио у Трабојину Мочем. Ту је остао и један његов син, док се други преселио у Бриће. Обојица су имала по три сина, од којих су настала братства — код првог: Гоздјен, Гојчај (или Гојич) и Душај, а код другог: Јунч (Јунчевићи), Љајћ (Лајчовићи) и Бонај (Боновићи). Потомство првог населило је Трабојин, а потомство другог Рашу. Досељеници у Вуксанлекиће су, према томе, потомци првог Кећиног сина, односно његова поменута три унука. Тако се, на примјер, од Гоздјена до Вуксана ређају четири »кољена«: Пепа — Цамај — Уља — Лека — Вуксан.[13] Занимљиво је истаћи да данас живих Вуксан Лекиних потомака (мушкараца — Цамаја) има око 300. Веома израженом популацијом условљена је и подјела братстава у Малесији на релативно мноштво мањих братстава и огранака. Код Цамаја, рецимо, сријећемо: Хасаје, Ујкаје, Мартинаје, Хацнаје, Зекаје.

Ширењем и јачањем новодосељених Хота (Кећиних потомака) дошло је до истискивања старијег становништва, чији се, како смо у прегледу братстава по селима навели, знатан дио иселио у неке дијелове Зетске равнице.

Положајем села предодређен је положај његових комуница. Сходно простирању атара, и оне су у његовим периферним или у њима граничним дијеловима (у овом другом случају обично заједно

са сусједним селима), захватале непосредно брдско залеђе на истоку и сјеверу, и равницу на западу и југу. Налазиле су се у Долецу, Братили, Тушком пољу, Пикиштату и Жарима. Ова посљедња је, на обали Скадарског језера, од села удаљена 2 — 3 км, а претходне од 0,5 до 1,5 км. Све оне су неограничено коришћене, што је за сточарство села, у првом реду ситно, било од крупног значаја. Преко љета, међутим, стока се изгонила на планину Буковић и Ђемер. На прву су ишла братства поријеклом од Вуксан Леке, а на другу остала. Због близине Скадарског језера, и ово село је било на удару маларије, па је највећи дио мјештана љети излазио на планину.[14]

За братственичке и међубратственичке односе у овом селу, као основе сеоске патријархалне солидарности, важи све оно што је у том смислу речено за друга малисорска, па у главним основама и за остала села Зетске равнице. Као истакнуто и заслужно братство — Цамаји су, рекли бисмо, особито уважавани и поштовани. Они су, поред осталог, и као најбројнији били истакнути носиоци слоге и јединства села. Узори су им били Вуксан Лека и Хасан Ника, чији углед је вршио не мали утицај на очување традиционално добрих односа у селима. Они су се манифестовали у међусобним договорима о свим заједничким питањима, као и у познатим облицима испомагања онима којима је било каква помоћ била потребна.

Напомене:

[1] М. Правиловић, Вуксанлекићи — касноантичка некропола, Археолошки преглед, Љубљана 1986, стр. 182; исти, Нови налази из Вуксанлекића, Старине Црне Горе, VII (у штампи). На ширем подручју Вуксанлекића »налазе се остаци који индицирају постојање знатних агломерација из времена илирске и римске доминације у овим крајевима«. (Исто); Историја Црне Горе, 1, Титоград, 1967, стр. 298, 321; А. Јовићевић, исто, стр. 18.

[2] Т. Ипен, Старине из Албаније — рушевине у Ђафкишу у Хотима, Гласник Земаљског музеја, XIII, Сарајево, 1901, стр. 117, 118; А. Јовићевић, исто, стр. 15, 16; В. Петковић, исто, стр. 332. Јовићевић наглашава »да највише поштовање међу мјештанима има црквина на Ђаф Киши... за коју кажу да су је градили кавури који су прије данашњих Хота овдје живјели... У овим крајевима, без сумње, негда живјели и Срби. То доказују многе црквине и гробља православног типа, па многобројни српски називи, који су се до данас задржали (Братиља, Дубрава, Долеци, Кућишта, Николић, Градец, Буковић, Јагода, итд. (Исто, стр. 16, 21).

[3] Ова кућа, тзв. »Кула Цамаја« је јединствен споменик профане архитектуре у овом крају. Као типична кућа — утврђење, зидана је од грубо тесаног камена везаног кречним малтером. Кућу окружују високи зидови са пушкарницама, капијом и двије одбрамбене спратне куле. Кућа је такође спратне конструкције са широким зидовима и масивним волтовима у доњем и тријемом на горњем спрату. Горњи спрат је служио за становање, а доњи за оставу и стоку.

По свој прилици, од тог времена надаље, на сеоском гробљу овога села датирају споменици са рељефним представама покојника, разних соларних и хтонских мотива везаних за духовну културу овдашњег малисорског живља. Као такви представљају јединствене споменике. (Видјети: Ш. Бешлагић, Стари надгробни споменици у Вуксанлекићима, Гласник Музеја Косова, Приштина, 1970). E. Hecwuard, Histoire et description Haute Albanie ou Guegarie, Paris, 1859, стр. 156—170; види посебно стр. 166—169.

[4] Оригинали оба документа налазе се у Архивском одјељењу Државног музеја на Цетињу, епоха књаза Данила (1858) и Николе I — 1862. године. Аутор је оба документа прегледао код породице Ноша Васовог Цамаја, Мирашевог унука (праунука Хасан Нике) настањеног близу Тузи. Испитивање пријатељских веза између Хасан Нике Цамаја и његових потомака и владара Петровића на Цетињу заслужује посебну пажњу.

[5] »Од Трабојина до Зетског поља има повише брда и страна; зато су се Трабојинци касније пустили у поље и основали села Вуксанлекиће и Дрешевиће«. (А. Јовићевић, исто, стр. 43, 57).

[6] Исто, стр. 38.

[7] С. Љубић, Марјана Болице Которанина Опис Скадарског Санџаката од године 1614, Старине, XII, Загреб, 1880, стр. 180, 182. А. Јовићевић, исто, стр. 24, 25, 60. Тада су (1920) остала села у Трабојину имала: Трабојин, Мочен (Стари Трабојин 20 кућа, Шкала 6, Арза 20, Хелмица 30, Набом 12, Скораћи 35, Шпиња 30, Ватникај 10, Прекај 10; а у Рапши: Рапша 30, Старе 17, Бриће 14, Друме (Пренкај и Трапе) 10, Никђонај 6, Никпрељај 5, Фиркућа 6, Пепуран 5, Божај 3, Раза 6, Лесај 3, Витоја 4, Мемај 4, Дацај 3, Хамала 4, Шегза 2, Дајчи 8, Михај 5, Гоца 6, Лулешпепај 7, Лугфијекут 4, Колцегај 12, Грике 5, Подхум 8, Дрешај (Дрешевићи) 4. Највише је ових села у околини поља (Куше) (Фуше); сва села у околини овога поља зову се Куша. (А. Јовићевић, исто, стр. 25).

[8] За вријеме аустријске окупације један мјештанин је пошао у Аустрију и вратио се прије петнаест година.

[9] А. Јовићевић, исто, стр. 36.

[10] Ова братства Јовићевић је евидентирао као Вуксанлекиће, Дедвуковиће, Гојчевиће, Белевиће и Барловиће. Вуксанлекиће је навео умјесто Цамаја, који су потомци Вуксан Леке. Никаје називају Барлаји по истоименом селу; у ствари су огранак Дедвукаја.

[11] А. Јовићевић, исто, стр. 55. »Неки кажу да се отац ове браће звао Лазар Кећи и набрајају четири сина: Пипа, Васа, Хота и Краса, а петоме не знају име. Име Кећо и данас се даје мушкој дјеци у Хотима. Према овоме, могло би се претпоставити да су од петог брата, чији се предак звао Озро, Озринићи, као што тврде сва црногорска предања, а не Затрепчани као што каже једно предање у Хотима. Према томе, Затрепчани не би били од једног од пет брата већ од Хота, односно од неког Хотовог потомка.« (Исто).

[12] Ј. Ердељановић, Кучи, Братоножићи и Пипери, Београд, 1981, стр. 145, 146.

[13] Од поменутог Ноша, коме је сада 58 година, унатраг до Вуксана, ређају се пет кољена: Васо — Мираш — Хасан — Ника — Лека — Вуксан. Сви су они подуже живјели и зато се сматра да се Вуксан доселио прије око 250 година, док су се остали досељавали касније.

[14] »Код Хота вриједи правило: ко се исели из Хота, не може продати свој дио планине и комуна, макар имање и продао; врати ли се поново, добија раније право на комуне у селу и планини. Свако братство има свој стан на катуну и други се не смије намјестити. Остане ли братство код куће или се пресели на друго мјесто, онда се може ма који племеник намјестити на његовом катуништу«. (А. Јовићевић, исто, стр. 42).

30. ДОЊИ МИЛЕШ

Налази се на лијевој страни Цијевне, готово на средокраћи између Туза и Диноша. Поред њега, управо, пролази пут између та два насеља. Простире се ниже Горњег Милеша, тј. брдском подгорином Дечића, ка Цијевни и Ћемовском пољу. Цијевна, поље, брдско залеђе и недалеки Тузи су најбитнији чиниоци његовог настанка и развоја. Његов поглавито равничарски положај у основи му је предодредио релативно велики атар, који претежно захвата

доста оскудну површину сјевероисточног дијела Ћемовског поља. Граничећи се са сјевера Диношом, са истока Горњим Милешом и Дечићем (Кршево, Љугу и Загуљит, Вуљај и Хацај) и са југа, југозапада и запада Тузима, Шипчаником, Ракића Кућама и Цијевном, атар села захвата површину од 474 хектара тј. око 4,7 км^2. На домаку села пролази и главни пут између Титограда и Тузи.

Знатни археолошки налази илирско-римске старости указују на древну насељеност овог дијела подгоринске зоне Малесије према Зетској равници. Положај насеља на правцу од Подхума, преко Дрешаја и Вуксанлекића, што ће рећи и ка Медуну на једној и ка Дукљи на другој страни, од давнина је предодређивао насељавање и милешког краја. Тако се, на примјер, на Плавници изнад Горњег Милеша налазе три камена тумула великих димензија. Један од њих је на највишем врху (кота 267 м). Тај врх је претворен у војни шанац, који је, вјероватно, каснијег постанка. Један велики тумул налази се и на источном рубу Планице, изнад Цијевне. »У центру тумула, на око 4 м од основе, констатован је централни гроб«. Код извора убла милешког, приликом реконструкције пута према Кршеву, нађени су остаци некрополе гдје су лешеви сахрањивани усправно, било групно или појединачно. У Доњем (Рогамском) пољу, на 2 км од Туза према Титограду, налазио се римски миљоказ (сада је због подизања воћњака дислоциран на око 500 м од првобитног мјеста). На правцу миљоказа, на 2 км узводно од Ржаничког моста на Цијевни, налазе се остаци римског моста.[1]

Мада у средњовјековним писаним споменицима не сријећемо помен овог насеља, основано се може претпоставити да је оно подручно припадало Тузима, који се још 1330. године помињу у Дечанској хрисовуљи. Ово утолико прије што се у млетачком катастру из 1416. године Тузи наводе као насеље са 150 кућа и 600 оружаних коњаника и пјешака.[2]

Насељавање данашњег становништва започело је, како то предаље Милешана каже, унатраг око три вијека и било је, као и у Диноши, предусловљено исламизацијом. Спуштајући се овдје из Горњих Груда, узимали су агинску земљу у наполицу и постепено примали ислам.[3] »Исламизирање Груда, каже Јовићевић, трајало је читаву стотину година.« Он је (1920—22) констатовао да »у Диноши и Милешима има 80 кућа, од којих су 68 кућа муслимани, а 12 католици«. За саме Милеше навео је 26 кућа.[4] Међутим, Милеш је (и Доњи и Горњи), укључивши и заселак Рогаме који припада првом дијелу села, према званичним подацима из 1925. године, имао 51 домаћинство са 250 становника. Према анкетној процјени, у самом Доњем Милешу је 1941. године било 25 првих са 130 других, од којих у засеоку 4 : 22, док је првим поратним пописом (1948) у читавом насељу евидентирано 40 : 195.

Прије балканских ратова, повремено је по неколико мјештана ишло у Скадар ради зараде, а исто тако и у међуратном периоду (1918—41). Зна се само за »два-три случаја« да су тамо остали да живе. У исто вријеме су се и у Подгорицу преселиле »двије-три породице«.[5] Током рата (1941—45) погинуло је и умрло девет лица.[6]

Године 1941. у селу је било 11 кућа на спрат, тј. на изби или коноби, а осатле су биле приземне, међу којима и четири појате. За потребе сточарства, које је овдје било изразито, сва домаћинства су имала помоћне објекте. Обично груписане куће су, као тзв. махале,[7] имале посебна имена као Мацајт, Брахимајт, Јусајт, Бибајт, Рецајт, Хицилајт. Растојање између њих било је по око 200 и више метара. Интересантно је да у овом релативно малом али разуђеном селу, има неколико улица и мјеста са својим називима, као улица Мучит, Муцова улица, Бељошев крш, улица е Секулит (Улица Секулића — П. Р.), улица е Кечевес, улица е Гропаве, Кећева горица, итд. Ови називи посредно указују на старост села, јер се у њима сријећу словенски, албански и муслимански ономастички елементи. У свим кућама се искључиво користило огњиште.

У селу су (1941) живјела само три братства, и то: Бокај (18 дом.), Бећај (3) и Никај (4). Прва два су живјела у селу, а треће у засеоку Рогами. Ужи огранци првог братства су: Хацилај, Рецај, Јусај, Мучај (Цалај), другог: Мацај и Мет-Алијај и у трећем: Јусај, Бибај и Хускај.[8] Бокаји су даљом старином из сјеверне Албаније (из мјеста Суме), одакле су се прво доселили у Диношу, а затим прије око 300 година овдје. За Бећаје се овдје каже „да је њихов долазак из ранијих времена", односно да су се као „богумили доселили из Бугарске". Наводно, имали су и свој посебни вјерски објекат у Диноши. Никаји су се спустили из Кршева прије око 130 година. Сви становници овог села су муслимани. Иако су упражњавали одређене вјерске обреде, нијесу сматрали потребним да у својој средини изграде џамије. Обреде су обављали у Тузима и Диноши или евентуално у Подгорици. У вријеме рамазана, обреде су обично вршили у нечијој кући. Иначе, давали су удио за издржавање вјерских лица у Тузима и Диноши.

Овдје није било братственичких комуница, него су све заједно коришћене. Оне су, заправо, и дале добру основу за овчарство, по коме је Милеш познат у читавом овом крају. Није било домаћинстава које није држало макар 100 оваца, а било их је и са 200—300 грла. Док се дио малобројне крупне стоке љети изгонио у приобалне лугове Скадарског језера, ситну су, према уобичајеној надокнади давали Кучима на чување. У остала доба године држана је на испашама у Ћемовском пољу, укључив Црне земље (»Leu i Zi«) и на брдима Дечићу и Кећеви.[9]

Риболовом су се приватно занимали на Цијевни и рјечици Рујели, које љети пресушују; улов је био незнатан.

Мјештани истичу да им је некадашња „истинска" међусобна солидарност доносила „велико добро" и свима служила на част. Као по неком заједничком програму, обављали су све главне, опште послове у селу — орање, сјетву, жетву, наводњавање са Рујеле и др. Држали су се традиционалног правила да човјеку треба помоћи у невољи, кад му је најтеже и најпотребније. Помоћ је пружана сиромашнима, немоћнима и инокоснима. Тек касније, особито у најновије вријеме почело се јављати „правило: Дај ми — дам ти".

Напомене:

[1] Из наведених материјала Археолошке збирке СРЦГ.

[2] К. Јиречек, Скадар и његово земљиште у средњем вијеку, ГСД, св. 3—4, Београд, 1914, стр. 153, 154.

[3] У предању села каже се „да је читав Милеш био једног турског владара", што указује на могућност да је био један агалук.

[4] А. Јовићевић, Малесија, стр. 53, 24.

[5] За вријеме аустријске окупације житељи овога краја радили су на цести за Кршево, и то за 1—2 кг брашна дневно. Чак су и дјевојке из Куча долазиле ту да раде; неке су се овдје и удале. А од глади је било доста смртних случајева. Иначе, из оба Милеша и из Диноше је у балканским ратовима на страни Црногораца погинуло 12 лица.

[6] Један је погинуо на страни партизана, а остали умрли. Нико у селу није био на страни балиста или четника.

[7] Као у Црној Гори и у „Малесији људи се једног братства насељавају у близини: куће су им близу једна другој, а тако им је и имање груписано; то су махале; оне чине братствену заједницу. Већа се села дијеле на повише махала; а има села са по једном и двије махале. Има братстава у истом селу, која се, по положају дијеле на двије и више махала. Но подјела и на мале махале не отуђује братственике и ако свака, па и најмања махала носи своје име, по родоначелнику од кога произилази". (А. Јовићевић, Малесија, стр. 23).

[8] Код огранка Хацилај (Бокај), на примјер, набрајају следеће пасове до родоначелника: Шериф — Хаџи — Мурати — Хаџи — Хуса — Лека — Гаши — Вукота — Боку — Вуксан — Гела — Груда — Сума.

[9] Напоменимо да су „Груде раније живјели и на Црним Земљама" докле их Црногорци нијесу потиснули, седамдесетих година прошлога вијека. Тада је црногорска граница пролазила преко Црних Земаља. Црне Земље „својили су Зећани, а својили су их и Груде; око њих је вођена дуга дипломатска борба, а на Црним Земљама су се десили многи препади и борбе". (А. Јовићевић, исто, стр. 53).

31. ГОРЊИ МИЛЕШ

Тек од првог поратног пописа (1948) село Милеш се статистички дијели на два дијела — Доњи и Горњи. Овоме је разлог то што први има поглавито равничарски, а други брдски карактер, мада су управо један изнад другога и међусобно се атарски, економски и братственички прожимају. Положај првога је, посебно у саобраћајном погледу, повољнији него другога. Горњомилешки атар граничи са Планицом и Цијевном до новог моста, затим кроз Ћемовско поље до мјеста званог Лапче, па даље источно кроз Возаре и наниже до Ржаничког моста. Затим иде узводно Цијевном, те између ње и брежуљка Рогами ка његовом подножју и истоименом засеоку, гдје скреће јужно кроз Милешко поље и, обухватајући даље дио Кећева (брда између Доњег и Горњег Милеша), силази на простор Пигорице, одакле се пење на Нарћафску гору (Mali i Narqafe) и Маштекорову стијену (Shkambi i Mashtekorit) и наставља до Ćefa e Tfurce, спајајући се са Планицом, тј. са истоименим горњомилешким засеоком, који се данас назива још Tahirajt e Bećirajt. У овом оквиру, атар села захвата површину од 593 хектара, тј. скоро 6 км². Само насеље сачињава неколико дијелова, званих: Бекај, Дошај, Мехај, Гилићај и Рушај. Као заселак, нешто више се издваја само Планица (Rranaëza e Pllanices), удаљена око 1 км. Добар дио

атара чине како брдске, тако и равничарске комунице. Брдске су: Mali i Narqafe (Нарћафска гора), Burgu i Baredh (Бијели затвор), Burgu i Zi (Црни затвор), Бачи и Keqeva (Кеђева), а равничарске: Fusha e Cemit (Ђемовско поље), Fusha e pošth Доње поље, јужно од села), Leu i Zi (Црне земље) и Pylla (Луг). Ова посљедња је подалеко од атара — у приобалном подручју Скадарског језера.

Горњи, као и Доњи Милеш, излазио је на старе илирско-римске и средњовјековне путеве који су из правца Скадра водили према Зетској равници и даље. Један од њих је и онај што је узводно, десном страном Цијевне водио ка Диноши, те ка Медуну на једној и Дукљи на другој страни. Овуда је, настављајући се од Диноше узводно долином Цијевне, пролазио средњовјековни караванski пут ка Плаву и Гусињу и даље према старој Србији. На другој страни је био (као и сада) оближњи пут од Подгорице преко Туза ка Скадру.

Изгледа нам да и само име насеља потиче из далеке прошлости. Својим значењем (Miles) указује на нешто што је могло имати војни карактер. Тој претпоставци иду у прилог неки топоними, посебно они што се односе на затворе (на утврђења или војне логоре). Из касних времена су и нека црквишта (код Рогама, на Горици, код Милешког убла). Око села су остаци турских утврђења, као и старог млина на Цијевни (Mulini i Lapdžarpnit), који, сматра се, потиче из прве половине XVII вијека. Имао је пет-шест витлова и двије ваљаонице за сукно; радио је до око 1880. године. Поред њега је била и ковачница (вигањ). То мјесто је уједно било и постаја на односном трговачком караванском путу од Скадра преко Туза, Милеша и Диноше, долином Цијевне ка Плаву, Гусињу и Пећи. Сем ових, и други налази и претпоставке (види у дијелу о Доњем Милешу) говоре о старом постанку и сталној настањености овога подручја. Међутим, о степену те настањености, све до половине овога вијека не налазимо никакве поуздане податке. По свој прилици се ни они Јовићевићеви из 1920—22. године, које смо навели у дијелу о Доњем Милешу, не могу узети као најпоузданији. Остаје нам да повјерујемо у оне већ наведене из 1925. године, према којима су оба Милеша са засеоцима имала 51 домаћинство са 250 становника. Према процјени пак, добијеној у анкети, Горњи Милеш је (1941) имао око 30 домаћинстава са готово 200 становника. Осам година касније (1948) у њему је било 35 првих са 283 других.

Прије балканских ратова и много мање у међуратном периоду, мјештани села су повремено ишли у Скадар ради зараде гдје их је неколико остало. Много више су у овом другом периоду трговали у Подгорици и Тузима, гдје су се неки такође преселили. Током рата (1941—45) погинуло је и умрло око 15 мјештана.[1]

Село је 1941. године имало 29 кућа, и то у Бекају (9), Дошају (5), Гилићају (5), Мехају (4), Рушају (4) и Планици (2). Од њих је само шест било на изби, а друге су биле приземне, већим дијелом покривене сламом. Куће у махалама биле су доста густо груписане и повезане; овдје кажу највише због личне сигурности. А растојање међу махалама кретало се око 300 до 400 метара. Наравно, у свим кућама се једино користило огњиште.

Исте године у селу су живјела братства: Бокај (19 дом.), Гиљај (5), Кајошај (4) и Љуљанај (1). Бокаји су поријеклом из брдовитог и „врло сиромашног краја" Суме, који се налази близу Скадра у Албанији. Претпоставља се да су се у подручју Груда доселили у XVI вијеку, те да су се, као и Кајошаји, у Милеш преселили из Диноше прије неких 300 година. У Милешу их сматрају најстаријим мјештанима.[2]

Занимљиво је нагласити да су Бокаји у Махали Бекај (ондашњих девет домаћинстава) једини остали католици, настављајући да славе св. Николу. Од њих је био грудски војвода Баца Курти.[3] Гиљаји су се доселили из Прифте прије око 200 година, а Љуљанаји из Диноше, прије око 230 година.

По предању се каже да је овдје „давно" било покушаја да се одрже братственичке комунице, али до тога није дошло пошто су и Диноши, као веће село, ради чувања традиције и заједништва, захтијевали да се комунице не дијеле. Отуда је режим њиховог коришћења општи и неограничен, као и код других околних села. Све су оне (брдске и равничарске) око села, па их је утолико лакше користити. Подвојена је само она у приобалним луговима (ка Матагужима) Скадарског језера, гдје се изгонила крупна и дио ситне (јалове) стоке. Остала ситна стока изгонила се до 1912. године на планину Келменду, а послије те године, уз уобичајену надокнаду, изгонили су је Кучи на своје планине.

Као нека врста комунице, али издијељена по махалама, користила се и Цијевна — за риболов. Ловило се двојако: помоћу малих јазова и кошева од прућа — и, када је ријека у пресушивању, помоћу једне биљке (млијеча) којом би се риба тровала. Улов се дијелио (био је обично мали), зависно од удјела сваког учесника у том послу.

Како у Доњем, тако и у Горњем Милешу била је карактеристична изразита патријархална солидарност. И поред тога што у селу живе и муслимани и католици, они су вјековима гајили не само братску припадност него и шире основе дружељубља. Истиче се да у Милешу у посљедњих више од 130 година није било међусобних убистава. Беса и гостопримство су им служили као традиционални темељи заједничког разумијевања и испомагања. У том погледу су од великог утицаја биле истакнуте и угледне личности овога краја, као што су били поменути Баца Курти, затим Мехмет Мурати, Рец Мехмети и др. Они су на најбољи начин оличавали и преносили позитивно братственичко-племенско насљеђе, односно народну традицију. Били су поштовани, њиховој ријечи се вјеровало.

Напомене:

[1] Непажњом при руковању бомбом погинула су два лица, а остали су умрли.

[2] У махали Бекај набрајају сљедеће пасове: Паљока — Ујка — Мирапи — Курти — Бека — Прела — Вукота — Бока; у Дошају: Садику — Рецини — Мемети — Алија — Гега — Доши — Прела — Вукота — Бока; у Мехају: Ахмети — Муји — Мурати — Мехи — Муча — Смаиљи — Марку — Бручи —

Вукота — Бока, а од Боке иду сви даље уназад са истим пасовима, и то: Бури — Нрека — Стека — Боја — Груда — Сума. У Гиљају, међутим, набрајају мање пасова: Демуша — Смаиљи — Хаси — Смаку — Хаси — Јусуфи и Гиља.

[3] Он је као учесник Призренске лиге (1888) ликвидиран од турске власти у Тузима 1891. године.

32. ДИНОША

Ово село има веома повољан положај, а исто тако и благодетне природне услове за развој. Настало је и развило се на изласку планинског, поглавито кањонског дијела долине Цијевне према Зетској равници — на изласку који у ствари представља доста изразито повијено проширење тог дијела њене долине. Будући да је долина Цијевне од најстаријих времена служила као предодређена трансверзала за повезивање скадарско-зетског базена са малесијско-албанским залеђем и плавско-гусињском облашћу, рекли бисмо да је антропогеографски „спој" између Зетске равнице и Малесије баш у овом селу нашао свој најпотпунији израз. Овамошње проширење Цијевне са брдским огранцима и Ђемовским (Диношким пољем) дали су локалну основу за древно оснивање насеља. Данашња граница његовог атара, почев од сјевера, води од брда Кодра Чулит преко Ђафе Лекес, брда Мореша, метеха Кремзе до на брдо Порокија, одакле се спушта на Proni That (Суви поток). Одатле се наставља источна граница атара и води подножјем Суке и западно од села Пикаље до Ђафе Рамес, одакле се спушта превојем Раса Каљес на Грук Луку (код диношког млина) гдје прелази Цијевну и излази на брдо Планицу. Од средине овог брда почиње јужна граница и води до испод засеока Планица, а затим излази на Цијевну код старих млинова, тј. на мјесто Lap Djarpni (Змијски зуб), одакле се, прелазећи Цијевну, продужава западним правцем, те захватајући дио Ђемовског поља, преко метеха Возари излази на колски пут Титоград — Диноша, а затим иде на поток Речину и њиме продужава до Кодре Чулит. Тако уоквирен, готово подједнако и брдски и равничарски, атар села захвата површину од 420 хектара, тј. 4, 2 км^2.

Читав низ археолошких налазишта, углавном у новије вријеме констатованих, говоре о заиста раној и знатној насељености овога краја. Ту се, прије свега, сријећу бројни и већи камени тумули, као и изразити остаци примитивне, градинске (халштатске) и хеленистичке архитектуре. Остаци прве видно су констатовани сјеверно од Диноше, на мањем брду званом Вукас, као и на више мјеста око самог врха и на терасастим платоима са западне и источне стране брда, док су недалеки остаци друге изразито сачувани на омањем брду, одвојеном стрмим седластим превојем од околног брдовитог појаса. На равном платоу самог врха, званог Бутеза, смјештена је цитадела, а на нижем платоу са јужне стране лоцирано је подграђе. На простору цитаделе сачувани су бедеми са сјеверне, источне и јужне стране, рађени од крупнијих квадера, у хеленистичком опусу... На истом платоу евидентиран је и средњовјековни фортификациони објекат, који је својим растером уклопљен у цитаделу градине".[1] Из римског периода, за Диношу су везани најрепрезентативнији грађевински остаци античке Дукље, који представљају релативно добро очуване остатке водовода којим се она снабдијевала водом. Извориште и колектор водовода констатовани су у Диноши, на обали Цијевне. Дужином од око 3 км водоводна траса почињала је од колектора у Диноши и пружала се најкраћом линијом до самог урбаног језгра Дукље.[2] У склопу садашњег гробља, у пољу испод старог нуклеуса Диноше, налазе се темељни остаци цркве (црквина) св. Архангела Михаила. Црква је оријентисана исток — запад и грађена је од квадера везаних малтером; ту су и два фрагментована стуба. Око цркве се налазе бројни стари гробови обиљежени кињанима и покривени већим каменим плочама.[3] Да је Диноша већ у средњем вијеку била знатно развијено насеље, указује чињеница да је она, према бањској повељи краља Милутина (1314) имала своје планине у предјелима Коштице, Рикавца и Широкара. Била је она тада у саставу Подлушке жупе, јер се у истој повељи каже: „У Зете... села Диноше, Храстије у Подлужии, Годиље и Жабарово, Гостиље и друго Гостиље... мегдје Подлужију от Цијемве". Између осталих села и крајева Диноша је (у документу погрешно записана као Hinossi) наведена у познатом Врањинском уговору (1455) између Млетака и Стефана Црнојевића.[4]

Због свог положаја, чија се једна од битних одлика састојала у томе што је посредно повезивао добар дио Малесије са турском Подгорицом, Спужем и Никшићем, Диноша је у турско доба доста рано постала једно од средишта за исламизацију досељаваног становништва. Једна од најстаријих џамија у околини Подгорице, управо је подигнута овдје; сматра се прије око 250 — 300 година. Одавде су се потурчени Малисори селили према Подгорици, Спужу и Никшићу, гдје су се неки и веома истицали својом приврженошћу турској власти. Због тога, као и због повремених питања из домена племенско-територијалних односа, Кучи су се каткада сукобљавали и крвили са Диношом.[5] На брду Планици, изнад Диноша, до данас су се очували остаци утврђења из турског периода. У рату 1878. године „Црногорци су запалили Диношу, и село је отада веома сиромашно".[6]

Према подацима А. Јовићевића, у Диноши и Милешу је (1920) било 80 кућа, од којих 68 кућа муслимана а 12 католика. „Насеља (становници — П. Р.) ових села проистичу од свих грудских братстава... Диноша је била највећи мамац за Груде... У Диноши је најбоља земља и многи су Груде хтјели по сваку цијену да се дохвате овог мјеста... Негда је у Диноши било добрих винограда, али су пропали од переноспоре... Појединци су се почели спуштати у Диношу прије 250 година и узимати агинску земљу у наполицу... Да не би били истјерани, стадоше прелазити на ислам..."[7] Према званичним подацима из 1925. године, Диноша је имала 64 домаћинства са 325 становника, а према проведеној анкети, у 1941. години једних и других било је 69 : 338. Осам година касније (1948) тај однос је (према пописним подацима) износио 53 : 279.[8] У периоду од првог до краја другог свјетског рата из села је емигрирало око

25 домаћинстава, и то искључиво у Албанију и Турску. За вријеме рата (1941—45) погинуло је и умрло 32 лица.[9]

Године 1941. Диноша је имала 62 куће, односно мање него што је било домаћинстава. Највише их је било у главнини села (Диноши) — 31, а затим у засеоцима: Тојећу 17, Љуљанима 8 и у Rranxa e Pllanices 6. Од њих су 44 биле на изби, а 18 приземних, и то у првом дијелу села 23 : 8, у другом 13 : 4, у трећем 5 : 3 и у четвртом 3 : 3. У прва три дијела села, особито у првом, густина кућа је, као и сада, била изразита; најгушће, практично „једна уз другу" биле су подигнуте у оквиру братстава.[10] У свим кућама искључиво се користило огњиште Заселак на подножју брда Планице (Rranxa e Pllanices) као и равничарски дио Диноше су млађег постанка, док су Тојећ и остали дио Диноше веома стари. Заселак Љуљани носи назив по истоименом братству.[11]

Исте (1941) године у селу су, изузев касније досељених Бокића из Затријепча, како се сматра, живјела стара овдашња братства: Бокаји (8 дом.), Дукаји (5), Бећаји (19), Кајошаји (11) и Никаји (1) у Диноши; Бокићи (12) у Тојећу, Љуљани (10) у Љуљану и дио Кајошаја (3) у Rranxa e Pllanices. Изузев Бећаја, за које се наводно сматра да су из Бугарске (богумили) и Бокића из Затријепча, за остала братства предање каже да су поријеклом од Вуксана и Вучине Геље, чији се предак доселио у Груде прије више од 400 година.[12] У оквиру братства Бокај, два домаћинства „су поријеклом од Вучинаја, а досељени су из Пикаље и добили презиме Бокај".[13] За све досељенике овдје, тврди се да су се ту настанили из економских разлога; дакле, ни у било ком случају и због крвне освете.

Село је временом формирало комунице и у брдском и равничарском подручју, тј. повише и пониже села. Прве су у горњем дијелу Диноше (као дијела села), затим у Љуљанском брду, сјеверно и у близини истоименог засеока у Планици, југоисточно од засеока Rranxa e Pllanices и изнад Тојећа. Равничарске су: Bregu i bukur, западно од Диноше, поред пута Диноша — Омербожај — Титоград, Kodret e kaps уз десну обалу Цијевне као и Fuša e Pićafes недалеко од Rranxa e Pllanices. Све су оне без ограничења служиле за испашу стоке. Природно, највише су коришћене с јесени и с прољећа, док се љети (од средине јуна до септембра), уз уобичајену надокнаду, стока давала на издржавање сточарима из Куча и Затријепча. Уочи посљедњег рата, тако се на планину изгонило око 1.000 грла ситне и око 150 грла крупне стоке.

Сеоска солидарност се и овдје испољавала у оквирима патријархалног стереотипа других села. Ваља само додати да је село знатном пажњом одржавало џамију, која је у ствари била једина у овом дијелу Малесије. У општој заосталости и овог села и Груда и Малесије у цјелости, јављале су се иницијативе да се одређеним подухватима (изградњом путева, канала за наводњавање и школа) економско и културно стање овога краја побољша. Оне, на жалост, нијесу биле прихватане, па самим тим ни реализоване.[14]

Напомене:

[1] Ѓ. Велимировић-Жижић, Остаци фортификационе архитектуре на градини Бутеза у Диношима код Титограда, XII конгрес археолога Југославије, Нови Сад, 1986, стр. 80—87. Новија истраживања овог локалитета показала су да он својим квалитетом и очуваношћу представља јединствен споменик хеленистичке архитектуре наших крајева. (Исто).

[2] P. Sticotti, Die römischen Stadt Doclea in Montenegro, Wien, 1913, стр. 18; И. Новицки, Четири римска водовода у околици Подгорице, Зетски гласник, 1938, бр. 25, стр. 26, 29, 30. Остаци колектора водовода налазе се са десне стране Цијевне, уз стјеновито корито. Остаци канала су уклесани у конгломерату, а мјестимично су очувани зидови, рађени од камена у малтеру. На локацији Грук Лука била су очувана два миљоказа, која су нестала приликом асвалтирања пута.

[3] А. Јовићевић, Малесија, стр. 17; В. Петковић, исто, стр. 98. Јовићевић напомиње: „Држе да је ово српско православно гробље. Сада се овдје сахрањују католици из Диноше. Црква је у пољу испод села, до саме Цијевне, на прекрасном мјесту. (Да није ово црква св. Археангела Михаила на Дрепи, гдје је за доба св. Саве била српска епископска столица у Зети?)... Црквине с гробљем налазе се и под Милешима, близу Шипчаника и на Рогану код Ржаничког моста. Мјештани држе да су и тамо била српска насеља..." (Исто, стр. 16, 17).

[4] Ј. Ердељановић, Кучи, Братоножићи и Пипери, стр. 72, 354; Г. Шкриванић, Властелинство св. Стефана у Бањској, Историјски часопис, VI, Београд, 1956, стр. 191—197; Именик географских назива средњовјековне Зете, стр. 56; С. Новаковић, Законски споменици, стр. 624; Р. Ковијанић, Помени црногорских племена, II, стр. 48, 52; С. Љубић, Листине, X, стр. 68.

[5] Историја Црне Горе, 3/1, Титоград, 1975, стр. 534; Б. Пејовић, Црна Гора у доба Петра I и Петра II, Београд, 1981, стр. 163.

[6] А. Јовићевић, Малесија, стр. 30.

[7] Исто, стр. 41, 53. „Природно проширење племена имало је бити ка Диноши и пољу преко Диноше и Милеши. Њихов покушај да се пошире тамо, наишао је на отпор. Власт потурчењака у Подгорици била је веома јака и сваки, ко је покушао да се спусти у поље, био је сузбијен. Томе су биле узрок понајвише вјерске разлике, јер мухамеданци из Подгорице, чија је била Диноша, не жељаху да се ту насељавају католици..." (Исто, стр. 52).

[8] Планица је била прикључена Милешу, а 1971. поново Диноши.

[9] На страни партизана погинуло је 5 мјештана, а умрло је 28.

[10] У селу су постојала два млина. Један у Gryk lluke (Mullini i Ljuljanit) који је радио до 1972. године. На лијевој обали Цијевне, низводно од Диноше, на путном правцу Диноша — Милеш — Тузи, видни су остаци старог млина (Mullini i llamb gjarpnit). Казује се да су у селу раније постојали и ханови, који су служили караванима на њиховом кретању долином Цијевне према плавско-гусињској области и даље.

[01] Многа имања, поготово она на брдској подгорини око Диноше, добила су имена по братствима која их посједују, као на примјер: Nar Ljuljani (под Љуљаном), Nar Kajoši, Nar Beqi, Nar Duk (тј. имања која посједују братства Љуљани, Кајоши, Бећи, Дукај, итд.), као и Нар Диноша које се налази подножјем горњег дијела Диноше. То су углавном обрадиве и виноградне површине. Bregu i bukur (Лијепи бријег) је доста пространо поље западно од Диноше, тј. поред путног правца Диноша — Титоград, које се, нарочито с прољећа и јесени користи за испашу, а некад су и обрађивана; сијала се пшеница и раж. Нека братства су овдје имала своје посједе.

[12] „Њихов предак се звао Груд Сума, који се доселио из Суме, из племена Пуљте (скадарска област); најприје се населио на Гељиној Шкали више Пикаље (горњи дио Груда — П. Р.). Имао је три сина: Бона, Бана и Јула. Бон Груда је имао сина Гељ Бони, а овај два сина: Вуксан Гељу и Вучин Гељу." (А. Јовићевић, стр. 48; С. Љубић, Скадарски земљишник од године 1416, Старине, XIV, Загреб, 1882, стр. 39.

[13] Навод је из проведене анкете. У братству Љуљанаја има неколико огранака, као: Мицајт, Рекајт, Љуљајт, а братство Бећај — Суфајти и Хасанај.

[14] Види о томе чланак: „Привредне и културне прилике у општини грудској" („Зета", 1938, бр. 41, стр. 2).

33. ОМЕРБОЖОВИЋИ

Налазе се југоисточно од Маслина, тачније између њиховог засеока Новог Села, затим Цијевне, Диноше и Диношког поља. Од Берлинског конгреса до првог балканског рата имали су веома важан положај према турској граници, која је ишла Цијевном. Иако мало, ово село је, благодарећи првенствено пространом околном пољу, формирало свој релативно велики атар. Са сјеверне стране његова граница иде Какарицким гребеном брда Црни врх — Прокиња све до Диношких страна. Са истока она иде сеоском стазом до Куле низамске, а са јужне такође стазом која води од Омербожовића за Пикаље, а пружа се од млина Грик Лук до брда Валај; одатле се граница наставља потоком Речина до Цијевне, а затим њоме до колског пута Титоград — Диноша, те покрај Новог Села, Какарицком гором до Црног врха. Тако уоквирен, атар села захвата 602 хектара, односно око 6 км^2.

Смјештено уз Какарицку гору, на једној и према Ћемовском пољу, на другој страни, село је имало могућност да их користи као комунице. Пошто су обрадиве површине села релативно неплодне, комунице су биле добра основа за сточарство. Томе је допринијела и близина Рибнице и Цијевне.

Насеље је млађег постанка. Према Ердељановићу, оно је 1904. године имало свега 4 домаћинства.[1] До 1925. године порасло је још за 4 домаћинства, а 1941. било их је 10 са 75 становника. Осам година касније (1948) једних и других било је 9 : 54, а 1953. године 10 : 60.

Године 1941. село је имало 10 кућа, од којих по двије у засеоцима Локвице и Groра е Ages, међусобно удаљених око 500 метара.[2] Само су двије биле на изби, а остале приземне. Уз њих су биле двије појате и по три свињарника и живинарника. Све куће су користиле огњиште.

Два домаћинства била су упућена на џамију у Диноши, а остале на католичку цркву у Тузима или Подгорици.

Године 1941. овдје су живјела братства: Паљушај, досељени из Затријепча прије 80 година, затим Горвокај, досељени из Коћа прије 60 година; Ивановићи, досељени из Дољана и из Коћа; први прије око 100, а други прије око 70 година;[3] Љуцовићи су такође из Коћа, досељени прије око 90 година и најзад Бељошаји из Затријепча, досељени прије око 60 година.

Село је комунице користило с јесени и с прољећа, а преко љета стока је изгоњена на Корита и Коштице. Домаћинства су просјечно имала по 100 оваца и по неколико крава и коза.

Будући да су сва домаћинства (осим једног) досељена из Затријепча и из Коћа, међубратственички, патријархални односи имали су сигурнију основу за солидарност у овом малом селу. Она је, како мјештани истичу, овдје раније могла служити за примјер. Сви смо ми, кажу они, били сточари, па нас је и тај заједнички посао још боље држао „на окупу" ради међусобног помагања.

Напомене:

[1] J. Ердељановић, Кучи, Братоножићи и Пипери, Београд, 1981, стр. 4, 29.

[2] Groра е Ages била је својина неког подгоричког аге до 1876. године. Други називи у имовинском комплексу су: Под Срћ, Љугу и Сељимит, а у брдском залеђу: Срћ, Меткућ, Јолаш и Кодрат е Чуљит.

[3] Први су у ствари Омербожовићи, тј. „Ивановићи муслимани, од Божа, кога су Груди силом потурчили, те се прозвао Омер". (I. Ердељановић, исто, стр. 143).

34. МАСЛИНЕ

Ово релативно разгранато приградско насеље, у чијем атару се сријеђу знатни стари насеобински остаци, има веома повољан географски положај. Захватајући подгоринску зону брдског залеђа у подручју Куча, оно представља природну, саобраћајну и антропогеографску спону између сјеверног и сјевероисточног дијела Зетске равнице (укључивши старо дукљанско-подгоричко подручје) и кучке области са једним дијелом Малесије. Са источне стране граница његовог атара иде од куће Јована Попова Поповића у Поткршу преко крша Соколова, Перућице, Клопиша и Драчевца; са јужне — од Равништа преко Бојчина, Бузељара и куће Никића у Новом Селу; са западне — од Новог Села па Врелима Рибнице и њеним током све до куће Лазовића у Ибричевини и са сјеверне — од ушћа Савиног потока у Рибницу и његовим током и Перућицом, преко бунара Стијовића — равницом све до Поткрша. Тако уоквирен, са дужином од преко 3 км и ширином од око 2 км, атар села захвата површину од 650 хектара, тј. око 6,5 км^2.

Налазећи се, такорећи, на прилазима илирско-словенског Медуна, те у перивоју Дукље, старе Рибнице и Подгорице, атар овог насеља је у неким својим дијеловима од давнина био насељен. О томе свједоче већ поменути налази у ужем истоименом дијелу насеља, затим пронађени остаци римског водовода и најновији налази у Ибричевини, као и неки топоними несловенског поријекла.

Као дио доњокучког подгоринског и равног подручја, насеље се у доба Турака налазило под непосредном контролом и претежном економском доминацијом подгоричке турске власти и муслимана земљопосједника, гдје су они, поред осталог, имали своје бостане и винограде. Међутим, појачаним досељавањем кучког живља другом половином прошлог и почетком овог вијека, те истискивањем муслимана, аграрни односи су се измијенили у корист новодосељеника.

Из првих података о овом насељу, које је евидентирао J. Ердељановић 1904. године,[1] сазнајемо да су Маслине, као главни дио данашњег истоименог насеља, имале 21 домаћинство, затим Покрајнице 9, Поткрш (Подкрш Соколов) 8, Скоче 4 и Ново Село 7. Двије деценије касније (1925) село је, према званичном попису имало 73 домаћинства са 365 становника, односно Маслине 60 : 290 и Ново Село 13 : 75, а 1941. године 77 : 421 и то: Бурум 20 : 136,

Покрајнице 9 : 48, Маслине 36 : 168, Врела Рибничка 7 : 39 и Ново Село 5 : 30. Осам година касније (1948) Маслине су, као пописом обједињено насеље, имале 64 : 264, а 1953. 80 : 351. У периоду 1879—1914. у друге земље, ради зараде, ишло је 8 мјештана, од којих се 6 вратило. Затим се у периоду 1918—41. иселило 12 домаћинстава са око 40 чланова, а током рата (1941—45) 2 домаћинства. У посљедњем периоду погинула су и умрло 44 лица.[2]

Од постојећих 70 кућа у 1941. години, 38 су биле приземне, 29 на изби и 3 на два спрата. Огњиште се користило у 64 куће, огњиште и шпорет у 5, а само шпорет у 1 кући. Уз толико кућа, село је имало 36 штала (појата) и три свињарника.

Будући да ово насеље сачињавају пет наведених, извесно подвојених дијелова, у даљем излагању посебно ћемо их укратко приказати. Тим прије што су улазили у приградску зону Подгорице.

Бурум — Са сјеверне стране граница његовог атара иде од куће Јована Арсова Поповића, па равничарским дијелом западно према виноградима Стијовића до наспрам куће Вукашина Николина Поповића. Са источне стране је линија: Крш Соколов — Перућица — Клопиш — Љуг — Никељин; са јужне: Присоја — Равништа — Голија — Шута — Гомиештак. Површина атара је око 0,4 км². Засеоци су му: Поткрш Соколов (6 кућа), Скоче (5), Пазариште (4), Бурум (3) и Љуг Маковића (2). Просјечно растојање међу њима је 300—400 м. Од свих кућа 9 су биле са избом а 11 без ње. Уз њих је било 14 стаја. Огњиште је користило 18, а огњиште и шпорет 2 куће.[3] Засеоци потичу: Бурум из 1874, Поткрш Соколов из 1875, Пазариште из 1878, Скоче из 1879. и Љуг Маковића из 1879. године. Године 1941. имали су: први 3 домаћинства и 16 становника, други 6 : 43, трећи 4 : 25, четврти 5 : 34 и пети 2 : 18.

У рату 1941—45. погинуло је и умрло 19 лица.[4] У претходном међуратном периоду иселило се шест домаћинстава (12 лица) у Космет (Дечани), а прије 1914. године 5 особа је ишло у Америку (4) и Аустралију (1), ради зараде. Један је остао, а четворица су се вратила.

Овдје су 1941. године живјели: Поповићи (16 дом.), Ивановићи (2), Мирашевићи (1) и Николићи (1), односно у Поткршу Соколовом: Поповићи (6); у Пазаришту: Поповићи (2), Ивановићи (1) и Николићи (1); у Љугу Маковића: Мирашевићи и Ивановићи по једно домаћинство; у Скочу: Поповићи (5) и у Буруму Поповићи (3). Поповићи су поријеклом од Дрекала.[5] Досељени су са Медуна у периоду од 1870. до 1880. године. Његова мања братства (огранци) су: Пејовићи, Бошковићи, Јаковићи, Чубровићи, Спаовићи, Перовановићи, Андрићи, Јовановићи и Пушовићи. Ивановићи су поријеклом од Дрекала.[6] Мања братства (огранци) њихови су: Шутковићи и Дацовићи; први су дошли са Горњих Сјеница око 1879. године, а други са Мсдуна у Врбицу, а одатле на Бурум (Љуг Лаковића) такође око 1879. године. Мирашевићи су поријеклом старокучи.[7] Доселили су се са Горњих Сјеница око 1880. године. Николићи су, такође, старокучи, а зову се Криводољани (по Кривом Долу). Овдје су се доселили са Кржање 1913. године. Сва ова братства су се

овдје, при обрадивој и плодној равници, доселили из економских разлога.

Комуница засеока и села је Какарицка гора. Она је главно сеоско пасиште. Вода за пиће доносила се са Мосорских извора, који су изван атара (око 300—500 м). Доносила се или прегонила у дрвеним бурадима на коњима и магарадима.

Преко љета стока се изгонила на Кучке Комове. Поред својих оваца, домаћинства су претежно узимала овце од пријатеља из Зетске равнице, највише из села Милеша, Вуксанлекића, Омербожовића, Врања, Матагужа и др. Погодба о надокнади најчешће је била у натури, а понекад и у новцу. Овај начин коришћења туђих оваца, у народу се зове „на зетску". Издиг је обично био од 1. до 20. јуна, тј. зависно од договора народних представника за пашарину. Сјавак са планине, према потреби и метеоролошким приликама, био је различит и без заједничког договора. Обично су са планине силазили у Ћемовско поље или у Какарицку гору.[8] Јунским изгоном стоке ишло се на високе планине: Царине, Бинца, Широкар, Маглић и др. Сјавак је био друкчији. Силазило се са високе на средњу, па онда на ниже планине, највише због невремена и саме испаше. По традиционалном племенском кодексу свако домаћинство је имало своје одређене катуне. У нижим планинама као што су Мокра, или Језера (Букумирско језеро) или Рикавачко језеро — Рикавац, постоје приватни забрани (ливаде и кртолишта) у близини самих катуна.[9]

Занимљиво је навести и неколико карактеристичних топонима са подручја овог насеља — као: Пазариште, гдје је у вријеме подгоричког забита Јуса Мучина био пазар. Пут је из града ишао преко Доњана до Пазаришта — у подножју Зеленике, односно Сјеничких страна. И сада се налазе остаци тог поплочаног пута. Перућица је водоскок извора испод Зеленике, гдје су, вјероватно, жене прале рубље. Љуг Маковића је долиница са именом првобитног власника. Клопиш је шумарак од Скоча према Врбици. Скоче, рекло би се, значи сјеновито мјесто, јер се заселак налази у сјенци брда. Бурум је, можда, од турске ријечи „Бујрум" у значењу добродошлице и гостопримства. Шута је заобљени врх брда. Сука је назив брда. Савин поток са изворима из Фундине утиче у Рибницу. Предање каже да је име добио по светом Сави који је овдје долазио. Оручевине су имовина у равници; добиле су име по власницима муслиманима Оручевићима.

Покрајнице — Пружају се од куће Вукашина Николина Поповића до куће Миливоја Савова Перковића — поред самог пута у подножју Какарицке горе. Брдовитим предјелом изнад села граница иде од Камена Радојева до Долине Буђића, а равничарским предјелом од Бурђевине и Стијовића бунара уздуж десно и лијево до Савиног потока и Перућице, тј. од главног сеоског пута до бунара Стијовића, винограда Стијовића и Возара.[10] Површина атара је 0,56 км². Насеље има повољан положај, јер се налази при самом подножју Какарицке горе. Чине га два засеока — Љуг (6) и Перковићи (2). Шест кућа су биле на изби (1941), а двије без ње. Једна је била покривена сламом. Од њих су шест користиле огњиште,

једна огњиште и шпорет, а једна само шпорет. Била је само једна штала. До 1874. године подручје насеља било је власништво подгоричког забита Јуса Мучина Крнића, односно његове породице до 1879. године, када су Ивановићи и Перковићи купили ту имовину.

Године 1941. Љуг је имао 7 домаћинстава са 35 становника, а Перковићи 2 : 13. У периоду 1918—41. иселила су се 3 домаћинства са 9 особа (у Метохију два дом. и у Београд једно), а у периоду 1941—45. године једно домаћинство (у Подгорицу, а затим у Београд). У првом периоду 2 лица су ишла у иностранство (Немачку и Француску); једно се вратило. Током рата (1941—45) погинуло је и умрло 5 мјештана.[11] Године 1941. овдје су живјели: Ивановићи (4 дом.), Перковићи (4)[12] и Поповићи (1). Овдашњи Ивановићи су на 14 пасова од Дрекала.[13] На ужем братству су Накочевићи, од Накоча Маркова, или још уже Перковићи од Петра Шћепанова, односно Шћепановићи од (Петра) Шћепана Јованова. Петар и Новица Шћепанов су у вријеме ослободилачких ратова (1876—78) живјели на Горњим Сјеницама. Одмах по Берлинском конгресу доселили су се овдје и купили имовину Јуса Мучина. Одобрење за куповину овако квалитетног земљишта дао је књаз Никола. Отплаћивало се у ратама. Перковићи су старокучи; дакле, по Марку Миљанову, српског поријекла од Гојка Мрњавчевића. И они су Криводољани; дошли су са Кржање из економских разлога. Њихов предак, звани Буђа, доселио се овдје око 1870. године.[14] Поповићи су овдје на ужем братству Андрићи, тј. од Андрије, а то је на шест пасова до данас.[15] Доселили су се са Медуна око 1879. године. Имања су овдје купована од подгоричких ага и бегова, и то, како се сматра, доста повољно.

Разумије се, и овдашњи мјештани су изгонили стоку на своје планине и у Какарицку гору. Перковићи су је изгонили на Широкар (Криводољски).[16] Од карактеристичних топонима овдје вриједи споменути сљедеће: Гомиештак — назив истакнутог брда у Какарицкој гори, изнад Љуга, у значењу гомила, урвина. Сам врх брда је заиста гомила камена. У фортификацијском смислу, Гомиештак је био доминантно брдо подесно за одбрану града и заштиту равнице од напада из града. У првом свјетском рату Аустријанци су ту имали ровове и била им је ту задња одступница 1918. године, када су напустили Подгорицу. У другом свјетском рату, исто тако. Посљедњи Немци из Подгорице били су у заштитници одступнице на овом брду, децембра 1944. године. Стражарица — брдо поред долине Буђића, гдје су у првом свјетском рату биле војне страже. Бојчин — најистуреније брдо у Какарицкој гори. Ту су скоро у свим ратовима били ровови — опкопи за одбрану Подгорице. У једном таквом шанцу, храбро је погинуо 1876. године познати црногорски јунак Раде Мучин. Бунар Стијовића — налази се у равничарском дијелу. Изградио га је Перо Стијовић из Подгорице за потребе пољопривреде у доњанским виноградима, 1937. године. Беговина — посјед са виноградима, који је од турског времена припадао породици Беговић из Подгорице. Одиница — ливада на лијевој страни потока Перућице, која је у турско вријеме припадала подгоричком хоци.

Бурђевина — дио имовине на десној страни Савиног потока; вјероватно некадашњи посјед подгоричких муслимана Бурђевића, итд.

Маслине (у ужем смислу). — У оквиру читавог насеља имају средишњи положај. Ограничава их, углавном, ова атарска линија: од кућа Наста Милићева Ивановића — кучким путем до Савина моста, па Савиним потоком до ушћа у Рибницу. Затим коритом Рибнице до куће Мићана Велишина Поповића, па Дебелим бријегом на Бојчин, а одатле Стражарицом до куће Миљана Милићева Ивановића (старе куће). Површина атара је око 3,75 км^2. Дијелови насеља су: Маслине (14 кућа), Првош (6), Поток Николића (8) и Ибричевина (2). Просјечно растојање међу њима је око 400—500 метара. Од свих тридесет кућа, приземних је (1941) било 17, на избу 10 и на спрат 3. Уз њих је било 15 појата (штала). Изузев двије куће, које су поред огњишта имале и шпорет, све остале су користиле само огњиште.

Године 1941. имали су: Маслине 14 домаћинстава и 72 становника, Првош 11 : 5, Поток Николића 9 : 38 и Ибричевина 2 : 7. Током рата (1941—45) погинуло је и умрло 16 мјештана.[17] У међуратном периоду иселило се седам домаћинстава (два у Метохију, једно у Краљево и једно у Заграду — Кучи). У истом периоду у Америку су ради зараде ишла 4 лица, два су тамо умрла, а два су се вратила.

Године 1941. овдје су живјели: у Маслинама: Поповићи (6), односно на ужем братству Касомовићи (1) и Бошковићи (5); Ивановићи (4) (Дацовићи); Рашовићи (2), (на ширем братству Поповићи); Савовићи (1), (старокучи) и Вујошевићи (1) — (Божовићи). Поповићи — Касомовићи су Дрекаловићи. Њихово једно домаћинство је овдје породица Марка Радованова.[18] Из тог ужег братства је војвода Марко Миљанов.[19] Такође и Поповићи — Бошковићи су Дрекаловићи. Од Дрекала су на четрнаести, а од Бошка на девети нараштај. Ивановићи (Дацовићи) су Дрекаловићи. Рашовићи су на ширем братству Поповићи, а још ширем Дрекаловићи. И сви Рашовићи из Фундине су на ширем братству Поповићи. Овдашња два домаћинства Рашовића су на ужем братству Станковићи. Вујошевићи, или на ужем братству Божовићи, су Дрекаловићи. У Првошу су били: Јокановићи (6) и Ивановићи (5), тј. на ужем братству Драгојевићи (3) и Пешовићи (2). Јокановићи су старокучи; доселили су се средином XIX вијека. Драгојевићи су се доселили са Доњег Медуна, а Пашовићи из Врбице. У Потоку Николића били су: Прелевићи (5), Ивановићи (2) и Шаковићи (1). Прелевићи су Дрекаловићи, односно Чејовићи.[20] Ови Ивановићи су на ужем братству Машовићи; од Дрекала их дијели четрнаест, а од Маша шест пасова. Шаковићи су се доселили из Братоножића (Клопота). У Ибричевини су били: Лазовићи (1) и Адровићи (1). Први су на ширем братству Вуксановићи, а на најширем Дрекаловићи.[21] Адровићи су муслимани из Подгорице. Иселили су се у Сарајево послије 1945. године. Сва наведена братства доселила су се: Јокановићи средином XIX вијека, Поповићи са Медуна крајем XIX вијека, Ивановићи са Медуна и Врбице крајем XIX вијека, Прелевићи са Стравча и Убала крајем

XIX вијека, Лазовићи са Стравча крајем XIX вијека, Савовићи из Дучића почетком XX вијека и Адровићи из Подгорице 1937. године.

Што се тиче коришћења планине, највише сезонских планинара било је из Првоша и Маслина (у ужем смислу). То су Јокановићи, Ивановићи (Пашовићи), Ивановићи (Дацовићи) и Поповићи. Први су излазили на Корита и Рикавачко језеро, други на Точар, Језера и Широкар, трећи на Језера и Царине, а четврти на Широкар и Царине. У Маслинама је за сезонску испашу било скоро 800 домаћих и око 600 зетских оваца. По једном домаћинству највише је било око 100 домаћих и око 80 зетских оваца.[22]

Врела Рибничка — У прошлости је овај заселак имао деликатан положај. Означавао је прелазно мјесто из Ћемовског поља према доњокучкој равници, Загоричу и Морачи. Његов атар површине од око 1,5 км² ограничавају потеси: сјеверно од куће Мићана Велишина Поповића, па западно преко Рибнице и око 400 метара уздуж ње до куће Милутина Перића, а са јужне и источне стране Какарицком гором до Срђа и Бузељара изнад Стране Пепине до Кућишта.

Године 1941. имао је 7 кућа од којих 5 приземних и 2 са избом. Уз њих су биле 3 штале. Растојање између кућа износило је око 400 м. Све су биле са огњиштем. Исте године заселак је са 7 домаћинстава имао 39 становника. У периоду (1918—41) иселила су се 2 домаћинства са 15 чланова (у Метохију), а у ратном (1941—45) само је једно лице погинуло (стријељано), на страни партизана. У 1941. години овдје су живјели: Пајовићи (4 дом.), Поповићи (1), Перишићи (1) и Колчевићи (1). Пајовићи су старокучи; дошли су из Орахова 1878. године; Поповићи (на ужем братству Бошковићи) су Дрекаловићи; Перићи су старокучи, а Колчевићи су из Малесије (Коћа), досељени 1878. године. Сви су овдје купили имање након одласка Турака.[23]

Поред кучких планина и Какарицке горе, као комуничну испашу користили су и Ћемовско поље и један појас уз Рибницу, ширине око 400 метара.

Ново Село — Са сјеверне стране ограничено је Какарицком гором — преко Војне и Срђа. Са источне стране од куће Алексе Никића, па равницом јужно од пута Омербожовићи — Подгорица. Са западне стране је поток Рјечина до врела Рибничких. Површина атара је око 1 км². Насеље је 1941. године имало 5 кућа (приземних 2 и на изби 3), с просјечним растојањем од око 80 м. Уз куће су биле 3 штале и 3 свињарника. У кућама се користило само огњиште.[24] Исте године заселак је имао 5 домаћинстава са 30 становника. У рату (1941—45) погинула су 2 мјештанина.[25]

Године 1927. једно домаћинство се иселило у Бар, а 1942. такође једно у Зету. Једно лице је 1918. ишло у Немачку ради зараде и вратило се послије 30 година.

У 1941. години овдје су живјела братства: Главатовићи (2 : 8), Мићковићи (1- : 8), Ивановићи (1 : 7) и Никићи (1 : 7). Главатовићи су старокучи; доселили су се из Фундине; Мићковићи су Дрекаловићи, досељени са Безјова. Ови овдје су на ужем братству Зрновићи.[26] Ивановићи су Дрекаловићи, дошли су из Фундине, а још раније са Горњих Сјеница. На ужем братству су Бећовићи. Никићи су старокучи, досељени из Лазораца (заселак у Орахову). Сви су се доселили из економско-политичких разлога. Имања су добили од црногорске власти; сам књаз Никола је желио да овдје у приграничној зони према Турцима (послије 1878. год.) насели своје људе.

Николићи су са стоком ишли у своју стару планину Лабодницу, изнад Радеће. Имали су око 40 оваца и 2 краве. Остали, због мањег броја стоке, нијесу сезонски ишли у планине. Као ближу комуницу користили су Какарицку гору — до Војне и Срђа, као и Ћемовско поље у појасу од 500 до 800 метара од насеља.[27]

Што се тиче патријархално засноване солидарности, она је у свим дијеловима села била заступљена у наведеним карактеристичним облицима. Уз остало, стимулисана је традиционалним заједништвом повезаним са сезонском испашом стоке. Ипак, рекло би се да је она овдје више него у другим селима била мотивисана братственичким и пријатељским везама и односима, него такозваним општим, сеоским.

Напомене:

[1] J. Ердељановић, Кучи, Пипери и Братоножићи, Београд, 1981, стр. 29.

[2] На страни партизана погинуло је 20, а умрло 4; један је жртва фашистичког терора, а 3 су погинула од бомбардовања; на страни четника погинуло је 8 лица; умрлих је било 8.

[3] У Буруму је постојала кафана у годинама 1930—1938.

[4] На страни партизана 11; четника 7 и једно умрло.

[5] Дрекале — Љаље — Илико — Мирчета — Пејо — Бошко — Мираш — Периша — Перован — Саво — Нико — Чедомир. То су Дрекаловићи — 12 пасова, на ужем братству Поповићи (од попа Мирчете) — 9 пасова, на још ужем братству Пејовићи — 8 пасова; Перовановићи — 4 паса. О поријеклу Дрекаловића видјети, поред осталог, и Глас Црногорца 1897, бр. 33, стр. 2, 3.

[6] Дрекале — Љаље — Илико — Иван — Томо — Перко — Миро — Шутко — Иван — Вељо — Мако — Бошко — Вељко. То су Дрекаловићи — 13 пасова. На ужем братству Ивановићи — 10 пасова (од Ивана), на најужем братству Шутковићи — 6 пасова.

[7] По Марку Миљанову од Грча Неналина, српског поријекла, од Мрњавчевића: Петар — Панто — Грча — Ненад — Гојко Мрњавчевић, или од Гојка овамо: Гојко — Ненад — Грча — Панто — Петар.

[8] Испаша у Какарицкој гори трајала је по око пет мјесеци годишње — с прољећа и с јесени, тј. прије љетњег излига и послије сјавка. Ова гора је близу села, а њена корисна површина за испашу износи око 18 км² брдовитог терена.

Рекогносцирањем дијела Какарицке горе који припада Маслинама констатовано је постојање културног слоја са фрагментима керамике, опеке, гвоздених ексера и другог археолошког материјала. Иначе, овај локалитет, као насеље, није познат у археолошкој литератури. С обзиром на малу удаљеност овог простора од некрополе на Ибричевини, могло би се претпоставити да односна некропола припада овом античком насељу. На самим обронцима Какарицке горе (на брдима Војни и Бојчини, као и на превоју између ова два брда) налази се више камених тумула из бронзаног и илирског периода, од којих су неки дјелимично разнесени. Уколико се овдје ради о остацима насеља старобалканске, илирско-романске скупине, зване Какарићи, треба напоменути да антропониме са истом основом налазимо у Скадарском земљишнику из 1416. године, као: Dimitri Cacharichi, Giergi Cacharichi, Jon и

Pietro Chacharichi. (Старине, XIV, Загреб, 1882, стр. 38, 46; А. Јовићевић, исто, стр. 57).

[9] Катуни Поповића су: Језера, Широкар, Маглић и Царине; катуни Ивановића: Мокра, Језера, Широкар, Царине; Мирашевића: Мокра и Царине; Николића: Широкар Криводољски и Бинца. Из атара овог села обично се изгонило око 350 домаћих оваца; око 300 на млекарину, односно „на зецку" и 30—50 домаћих крава, претежно „буша".

[10] Неке парцеле прескачу Перућицу код Ђурђевине и Љумовине.

[11] На страни партизана погинуло је једно лице; четири су умрла.

[12] Једна кућа у Љугу имала је два домаћинства.

[13] И то: Дрекале — Љаље — Илико — Иван — Томо — Марко — Нокач — Јован — Шћепан — Петар — Велиша — Милован — Милан — Владан.

[14] Перковићи су доласком овдје имали посебни забран са шумом. Зове се Долина Ђућића.

[15] Дрекале — Љаље — Илико — поп Мирчета — Пејо — Бошко — Павић — Радован — Андрија — Петар — Никола — Вукашин — Милош — Зоран (или Вукашин — Боно — Брацан); дакле четрнаест пасова од Дрекала.

[16] Напоменимо да она домаћинства која су имала једну или двије краве, пет или шест, највише десет оваца, нијесу ишла на планину, већ су љети за испашу користила Какарицку гору.

[17] На страни партизана погинуло 6 и умрло 1 лице; погинуло од бомбардовања троје и на страни четника једно лице; умрло је 6 мјештана.

[18] Генеалогија породице Марка Радованова Поповића-Касомовића је: Дрекале — Љаље — Илико — поп Мирчета — Оташ — Никола — Касом — Крко — Никола — Пуниша — Радован — Марко — Угљеша. Од Дрекала је 14 пасова, а од Касома 8 пасова.

[19] Генеалогија породице војводе Марка Миљанова гласи: Дрекале — Љаље — Илико — поп Мирчета — Оташ — Никола — Касом — Мартин — Беље — Јанко — Миљан — Марко — Саво.

[20] Генеалогија породице Вуксана Пушова Прелевића је: Дрекале — Љаље — Чејо — Вучо — Преле — Деда — Мићо — Станиша — Радоња — Цуцо — Томо — Пушо — Вуксан — Владо. Значи од Дрекала 12, а од Чеја 14 пасова.

[21] Генеалогија Велише Лазовића је: Дрекале — Љаље — Илико — Вуксан — Вука — Лазо — Станоје — Станко — Ђуро — Пуниша — Велиша — Блажо. Значи 12 пасова.

[22] Између топонима, поменућемо само оне који указују на некадашње муслиманске посједе, као: Ибричевина, виноград Љачевића и Капаџиница.

[23] Два топонима указују на њихово овдашње земљопосједништво, а један на некадашње Какариће. Први је Страна Пепина. Дио је Какарицке горе и налази се изнад Рибнице и Врела. Потиче од муслиманског имена Пепо, потурчењака, како овдје кажу, из XVI вијека. У даљој прошлости био је власник овог мјеста. Алковине су ливаде на десној обали Рибнице. Назив потиче од муслиманског презимена Алковићи, некадашњих власника тих ливада. Кућишта су дио Какарицке горе изнад Стране Пепине. Предање каже да су ту биле куће првобитних становника, из доба Илира; „биле су толико збијене да је мачка лако прескакала са једног крова на други". Становници су се звали Какарики. По предању напустили су ову гору због јаких вјетрова који су тада несносно дували. Одселили су се, наводно, према Србији и Бугарској.

[24] Кућа Милића Никића подигнута је на остацима турске карауле из XIX вијека, која се налазила на јужној страни села.

[25] Један на страни партизана и један као жртва фашистичког терора.

[26] Ево њихове генеалогије: Дрекале — Љаље — Чејо — Вучо — Божо — Мићко — Бјелан — Мрво — Зрно — Драго — Томица — Милош — Милан.

[27] Име села потиче отуда што овдје није било кућа прије 1879. године. Била је само једна турска караула; чим су се доселили Црногорци, оно је заиста постало ново. Назив Војна има једно брдашце у Какарицкој гори, на коме има остатака од војних ровова — шанчева, који су као гранична предстража служили у војне сврхе. Караула је првобитни назив куће Никића, гдје је и била караула.

35. ДОЉАНИ

Захватајући доњокучке падине и дољанску равницу између Загорича и Мораче на западу и Маслина на истоку, ово село има веома повољан и значајан положај. Чинећи дио прелазне зоне сјеверног краја Зетске равнице према кучком залеђу, његово подручје је својим благодјетним педо-климатским условима било привлачно за насељавање од најстаријих времена. Стара настањена мјеста (Медун, Фундина, Пеута, Дукља) била су стварни и симболични оквир тог насељавања. „Плодни и од вајкада густо насељени Дољани, близу којих је била стара Диоклеа и католичанска епископија, били су зацијело најподеснији, да се у њима подигне српска православна епископија у Зети".[1] И као што су, највјероватније, насеља Загорича, Маслина и Дољана у доба Дукље представљала њена предграђа и перивоје, то исто су значила за Подгорицу послије опустошења Дукље. Питома присоја, изворске воде, равница и недалека Морача и Рибница, дали су главни еколошки оквир овом крају. Маслина и винова лоза су свакако двије његове древне културе. Сјеверну границу дољанског атара чине Сјеничке стијене, сјеверозападну Морача, југозападну атар Загорича и источну и југоисточну атар Маслина. Већи, брдско-падинасти дио атара (Мосори, Подглавица, Пеута, Зеленика) захвата површину од око 500 хектара, а мањи, више равни (Златица) око 170 хектара, односно свега око 6,7 км^2. Посве је природно то што је ово разгранато село „стекло" своје комунице и у брдском и у равничарском, периферном дијелу атара. Прве захватају Сјеничке стране, и то од горњег вијенца па према насељу и равници. Биле су искључиво власништво дољанског села. Сваком домаћинству биле су равноправно подијељене, с правом власништва при брању дрва за огријев, док је испаша остала заједничка. Њу, међутим, нијесу смјели користити узимаоци стоке „на зетску" више од три дана за планински издиг и једне ноћи у повратку, послије љетње испаше горњих и доњих планина испод Кома.[2] У равничарском дијелу, комунице су обухватале Златичко поље које је у ствари било власништво племена Куча. Сјеверни дио овог поља био је испашни комун звани Лакат (на лијевој обали Мораче, око 8 хектара) и служио је као дољанско власништво. Југоисточно од Златичког поља шире се простране обрадиве површине и чувени дољански виногради. Добрим дијелом држали су их подгорички власници, међу којима један број муслимана, каснијих мухаџира. Међутим, у самом Златичком пољу, у близини Мораче, „а много ниже данашњег села Златице, има широко мјесто које се зове Стара Златица. Предање тврди, да је ту било некад српско насеље. Трагова од кућа сад нема, али има доста велико старо гробље и на њему црквина . . ."[3] Иначе, и на простору саме комунице Златичког поља задржали су се стара имена као: Чобовина, Туровина, Муртовина, Крњевина, Суљовина, Ђуковина, Бадара, те Смедерево код моста на Златици и др.

Падом Зетске равнице под турску власт и њеним, посебно Подгорице, претварањем у бастион борбе против околних племена, дољанско подручје је стицајем прилика измијенило своју уло-

гу. Као неодвојивом дијелу територије кучког племена, Турци су му придавали изузетан значај, настојећи да га што више потчине и економски присвоје. Подгоричке аге и бегови држали су овдје богате посједе, посебно винограде. Једно вријеме су чак имали своје пазариште у Дољанима, „те су Кучи с оружјем у руци слазили тамо и трговали са њима".[4] У извјесном смислу, могло би се рећи да су Турци на Дољане гледали као на своју тампон-зону према најмоћнијем и најратоборнијем племену, према Кучима. Отуда се и може схватити чињеница што је поновно насељавање Дољана кучким живљем једва започело тек средином прошлог вијека и интензивно се наставило уочи и нарочито послије Берлинског конгреса, откада су подгорички муслимани све радије продавали своју имовину и исељавали се.[5] Ритам тог насељавања не може се поуздано пратити, али се из података за 1925. годину може видјети колико је оно било замашно. Те године, заправо, Дољани су заједно са Златицом (19 : 110) имали 96 домаћинстава са 560 становника. До 1941. године њихов број је порастао на 116 : 770, а осам година касније (1948) на 123 : 595. У периоду 1879—1914. из овог села је, ради зараде, ишло у Америку 12 мјештана, од којих се 5 вратило. Број исељених у међуратном периоду (1918—41) износио је 95, од којих за Америку 9, за Србију 22 и Метохију (махом породично) 66. Изузев 18 њих, који се нијесу вратили, сви остали су године 1941. из Метохије били насилно изгнани и дошли овамо. Из ратног периода (1941—45) број оних који су, као преживјели партизани, остали да живе у другим крајевима наше земље износио је 45, док је у истом периоду погинулих и умрлих у селу било 52 лица.[6]

У дољанском подручју са његовим падинама и подгоринским равнима и присојима разасуло се насеље са бројним локацијама груписаних кућа. Године 1941. село је имало 116 кућа, и то: у Златици 18, у Пеути 13, у Мосору 7, у Зеленици 7, Подглавици 7, Рачици 5, Ограђеници 5, Табачици 5, Крњану 4, Чобовини 4, Под улицом 4, Старој Златици 4, Шкалицама 3, Кулинама 3, Плосној главици 3, Долинама 3, Жалани 3, Муратовинама 3, Смоковцу 1, Троглавици 2, Суљовинама 2 и у Кињану 3. Од свих њих приземних је било 63, на изби 49 и на два спрата 4. Поред помоћних објеката неопходних за смјештај стоке, не мање их је било потребно за оставу фрута и посебно вина и ракије, чијом производњом се ово релативно богато село одувијек одликовало. А основу сточарству, и крупном и ситном, давале су не само комунице него и заливађене пићне површине, поглавито у дољанској равни. Имовинска моћ претежног дијела домаћинстава огледала се у боље уређеним кућама него другдје, као и у знатном проценту дјеце, која су се школовала у подгоричким школама. Већ уочи посљедњег рата, приличан број домаћинстава је, поред огњишта, користио и шпорет. Село је имало и своју школу и цркву. Прва је подигнута на Мосору 1915. године, а затим реновирана 1918. До почетка њеног рада настава је извођена у приватним кућама. Друга је подигнута под Ограђеницом 1883. године и то до мјеста гдје је била омања црква коју су Турци порушили. Што се тиче осталих културно-историјских вриједности везаних за прошлост овога краја, подсјетимо само на оно што смо

већ рекли о илирско-римском, словенском и турском периоду у овом дијелу Зетске равнице.

Посве је природно што су Дољани, у најширем смислу, у посљедњих око 130—150 година, постали подручје за доминантно насељавање Куча. Велика пренасељеност и честе гладне године принуђавали су досељенике да аргатују на овдашњим агалуцима и џамијским имањима, на којима се највише развијало виноградарство и „бостанлук". Надничарењем, које је временом бивало масовније и тако рећи стално, сами досељеници су се све више осамостаљивали, тако да су најприје наполицом, а касније и откупом земље постајали њени власници. И, мада досељавање није престајало, ипак је најинтензивније било од Берлинског конгреса до првог свјетског рата. Досељеници су највише силазили из доњих и средњих, али и из горњих Куча. За релативно малобројне иноплеменике било је мало мјеста. До 1941. године били су то Милатовићи (1 : 5) испод Острога (Пеута), Браковићи (1 : 8) из Братоножића (Муртовина), Гарићи (1 : 8) из Брскута (Зеленика) и из Љешанске нахије — Вукчевићи (1 : 9) и Бурзани (1 : 7) у Троглавицама. Сви остали, прије свих најбројнији Ивановићи (68 : 446), затим Поповићи (17 : 124), Прелевићи (3 : 17), Вујошевићи (5 : 29), Белојевићи (7 : 62), Николићи (2 : 12), Милачићи (4 : 28), Перићи (2 : 9), Радевићи (2 : 11) и Павићевићи (1 : 7), досељени из Куча.[7] Сви дољански Ивановићи су од Ивана Иликова — унука Дрекалова, а по огранцима су: Кекићи, Шутковићи, Машовићи, Миловановићи, Буровићи, Јоковићи, Паовићи и Перишићи. Од Поповића је огранак Спаовићи.

Село је имало двојаке комунице — сеоске и племенске. Прве су се, као и сада, налазиле на падинама Сјеничких стијена и богате су извориштима воде (Мосори, Жалана, Котлевик и Пеута). Квалитетна водом за пиће, служила су и као сточна појишта и за натапање земљишта, посебно бостана. Племенска комуница у атару села налазила се у Златичком пољу и као испаша је неограничено коришћена. Друге пак племенске комунице, размјештене у Кучким планинама, коришћене су по традиционалном обичајно-правном турнусу, тј. љетњем племенском режиму коришћења планинских пашњака. У том домену вриједи посебно нагласити да је, до прије 50—60 година, било „буљука оваца узетих на такозвану зетску", који су бројили и до 1.000 грла.

Постепеним насељавањем и напоредним исељавањем муслиманског живља из овог краја, јачала је патријархална солидарност новодосељеника; утолико више што су долазећи из истог или приближно истог матичног подручја, уједно мање-више били братственички и пријатељски повезани. Најприје су, рецимо, заједнички подигли цркву, затим практично у два наврата школу, те уједно неке сеоске путеве и др. И сви остали облици солидарности (моба, помоћ при изградњи куће, помоћ настрадалим од пожара или других непогода и сл.) били су такође практиковани.

Напомене:

[1] J. Ердељановић, Кучи, Братоножићи и Пипери, Београд, 1981, стр. 47.

[2] Ево имена неких мјеста у тим комуницама: Коћева главица, Зарачице, Пејова главица, Тигларица, Црвени бријег, Цук Веков, Лошићево, Плоча од Крћена, Доњи Крћени, Горњи Крћени, Веља плоча, Голи бријег, Врх Рожања, Дебели бријег, Кољат. Изнад ових комуничких мјеста — према врху Сјеничких стијена налазила су се (и налазе се) власништва појединих дољанских домаћинстава, чији су називи, од сјевера према истоку: Крљан, Штег, Врх Штега, Цуке, Црвена стијена, Ћета, Душковићи, Кодра, Ћафа од Блете, Под Миров, Гомиле и др.

[3] J. Ердељановић, исто, стр. 47. Из прве половине прошлог вијека, о Златици је Коваљевски оставио сљедећи запис: „Златица лежи на лијевој, или турској страни Мораче. Турци говоре да је она њихова и сију ондје пшеницу; Црногорци пак тврде, да Златица још издавнина њима припада и жању пшеницу под непријатељским мецима. Златица је удаљена само два километра од Подгорице, која се сматра као једна од најјачих турских пограничних тврђава према Црној Гори..." А о постанку имена Златица, записао је: „Ја сам указао на неоснованост мишљења Црногораца, према којем се ово мјесто назива Златица зато што се у овом земљишту налази злато..." Њено име је у ствари настало овако: „Ишао једном Сава преподобни (св. Сава — П. Р.) преко овог мјеста, гдје смо се ми сада окупили, и види њиву, на којој се таласала класата пшеница као растопљено злато; преподобни се примакао: види, да је њиву нађубрио и обрадио вриједни домаћин; тада му се обратио и рекао: кућа твоја ће бити увијек у изобиљу као пуна чаша, а мјесто ово ће бити твоја Златица". Ово предање је Коваљевски записао од једног монаха у Златици [J. Коваљевски, Црна Гора и словенске земље. Четири мјесеца у Црној Гори (1841). Превод. Фондови Историјског института СРЦГ, бр. 25, стр. 21, 52].

[4] J. Ердељановић, исто, стр. 94, 244. У старије вријеме, како истиче Ердељановић, „имали су Кучи и много трговачких односа са Плавом и Гусињем; ишли су тамо често по жито и по вино а и по друге потребе. Доцније су услед велике несигурности ове везе сасвим ослабиле, а што су раније биле онако јаке доказ је да су оне биле наслијеђене још из времена српског државног живота. Да је преко Куча водио и трговачки пут и веза између трговачких средишта у Зети и у старој Србији, не само да се зна по предању него и по бележкама у М. Болице. Тако, на примјер, он предлаже Млетачкој Републици, да плаћа кучким „кнезовима Лалу Дрекалу и Нику Рајичеву по 12 талира годишње, да би обезбеђивали њиховом писмоноши пролазак кроз Куче по старом путу". (Исто, стр. 245; П. Ровински, Черногорја, I, стр. 819).

[5] Исто, стр. 316. „На југозападу и на југу Кучи нијесу допирали свуда гдје су данас. У предео Дољане су се почели насељавати тек средином XIX столећа, нешто купујући, а нешто притискујући земљу. И стара насеља на тој страни, Врбица и Златица имала су само земљу до ивице кучке висије. Само је Фундина оцувек држала Какарицку гору и земље до близу Диноше..." (Исто, стр. 153; Историја Црне Горе, 3/1, Титоград, 1975, стр. 70, 475).

[6] Погинулих на страни партизана било је 21, на страни четника 13, а умрлих 18.

[7] Многа имања у Дољанима и касније су задржала стара имена својих власника, као: Трнови Дековића, Рецовина, Суљовина, Мурговина, Виногради Аровића, Сератлића и др. Исто тако релативно дуго су се задржала, мјестимично чак до данас, имена оних имовинских дионица које су држали православни подгорички трговци, као: Пиштелићи, Лучићи, Стијовићи, Радовићи, Радојковићи и др. У аргатовању и једним и другим посједницима, особито у виноградарству, били су најбројнији Ивановићи.

36. ЗАГОРИЧ

Ово село је одувијек чинило и чини најужу периферију Подгорице. Мада га од ње одваја брдо Горица, оно је с њоме добро повезано, и то како путевима са источне и западне стране, тако и пјешачким стазама преко њега. Предност његовог положаја посебно се огледа у томе што је село настало на домаку Дукље, која је била веома интересантна као излетиште Подгоричана. Село се првобитно развило дуж сјеверне подгорине Горице, да би се временом раширило у Загоричком пољу. Његов атар се ширио и формирао тако да га са сјевера ограничава Златичко поље, са истока аутопут Титоград — Колашин, са сјеверозапада Пиперско поље, са запада Морача и са југа брдо Горица. Тако уоквирен, захвата површину од око 450 хектара, односно 4,5 км^2.

Као комуницу село је имало сјеверне падине брда Горице на једној и Кучко (Златичко) поље у равници на другој страни. Све до новијег времена припадало је општини Доњих Куча, па је користило и њихову комуницу. С друге стране, имало је могућност да користи и комунице у Какарицкој гори и Ћемовском пољу, али их због извјесне подвојености од села ипак није користило.

У погледу археолошких налаза, за атар овога села може се рећи да је сав „у знаку" Дукље која се највећим дијелом на њему простирала. Била су ту још и њена утврђења и водоводи, као и мост преко Мораче. У средњем вијеку загорички крај је, по свој прилици, могао бити у властелинском и црквеном посједништву. За прву претпоставку везује се податак по коме је Божидар Вуковић Подгоричанин родом из мјеста Ђурића, које се налази на лијевој обали Мораче, тј. у атару овога села.[1] Као војвода и познати штампар, припадао је властелинском роду. Дијелови овога краја вјероватно су били и посједи цркава, најприје оне поменуте на Златици, а затим и цркве св. Ђорђа под Горицом. По доласку Турака, и овдје су као и у Дољанима, Маслинама, Момишићима и другим околним селима стварани агалуци подгоричких муслимана, које су они држали све до друге половине прошлог вијека. До знатног, боље рећи пресудног досељавања новог становништва дошло је послије ослобођења Подгорице од Турака. Од тада се насеље релативно брзо развијало, тако да је, према званичним подацима 1925. године имало 47 домаћинстава са 280 становника. Више досељавањем него природним прираштајем, оно је до 1941. године порасло на 54 : 310, да би се број и једних и других до 1948. године попео на 62 : 373. До балканских ратова, у Америку су ради зараде ишла и вратила се три мјештанина, а исто тако и у међуратном периоду. Током рата 1941—45. погинуло је, нестало и умрло око 42 особе.[2]

Од 54 куће у 1941. години само их је 7 било на спрат, тј. на избу, а све остале су биле приземне. Највећим дијелом имале су примитивно изграђен нужни смјештај за стоку, живину и свиње, који је био саставни дио дворишта. Изузев 10 домаћинстава која су користила обичне врсте шпорета, уочи рата сва остала су се служила огњиштем. Мада је доста пространо и мјестимично груписано, село је увијек представљало хомогену цјелину. Формирани

имовински потеси непосредно су везани за положај било подвојених или груписаних кућа. А од главног пута који води подно села рачвају се путеви и путељци до свих кућа у селу.

Село није имало своју цркву ни школу. За вјерске потребе служила им је подгоричка црква св. Борђа, а школа у Доњанима или још више школа у Подгорици. За школовање своје дјеце, оно, такође, није имало ни било каквих других јавних објеката.

Загорич је, како рекосмо, као новије насеље основано првих година послије ослобођења Подгорице, тј. 1880—82. године. „Основао" га је књаз Никола, одлучивши да се Загоричко поље додијели Братоножићима.[3] Према књажевом захтјеву, војвода Марко Миљанов је преко овлашћених лица у Братоножићима извршио диобу Загорича, и то у парцеле од 20 до 30 рала земљишта, тако да су се неки од удионичара овдје убрзо доселили, а неки чак нијесу ни много касније, иако су на добијене парцеле задржали право власништва. Ево тих братстава и броја њихових домаћинстава која су тада на наведени начин добила земљу и населила се: Вучелићи (2 дом.), Грујићи (2), Шаковићи (3), Чубрановићи (1), Бошковићи (1), Чаћеновићи (7), Кркелићи (1), Дедићи (1), Букићи (1), Илићи (1) и Перићи (3).[4] На додијељену имовину, и поред тога што је она више била посна и утринаста, понајприје су се доселила сиромашнија домаћинства. Међутим, на оне плодније дијелове атара које су и касније држали подгорички муслимани и мухацири, насељавање је почело касније. Оно се, заправо, одвијало у зависности од откупа те имовине, обично држане у комплесима као што су: Муратовина, Суљовина, Крњевина, имања Мучића, Кркановића и др. Те земље су, поред осталих, највише откупљивали Кучи. Углавном, од почетка овог вијека па до првог свјетског рата Загорич су поред ових населили: Поповићи, Рашовићи, Вујошевићи, Милачићи, Перићи и Прелевићи — из Куча; Шушовићи, Вучинићи, Стаматовићи, Михаиловићи и Вуканићи — из Пипера; Мараши, Улићевићи и Вујовићи из Зете; Вукчевићи, Бурзани и Радусиновићи из Љешанске нахије и Бешовићи из Братоножића. Њиховим досељавањем становништво села се увећало више него за једну трећину.[5]

На оскудним сеоским комуницама није се знатније могло развити сточарство. Домаћинства су у просјеку држала до двије краве и двадесетак оваца. Досељеници из Братоножића, Куча и Пипера, по задржаном праву коришћења својих племенских планина, на њих су преко љета изгонили своју стоку. Тако су, рецимо досељеници из Братоножића користили комуницу у планини Кому, на мјесту званом Турјак, тј. изнад Опасанице, под самим врхом Крчког Кома. За јесен и прољеће остајале су комунице, а до велике, обично августовске суше и покошене ливаде. Остали мјештани, који нијесу имали право испаше на планини, давали су стоку другима на чување, уз уобичајену надокнаду.

Оближња Морача је сасвим незнатно коришћена за риболов; ловило се приватно и обично се мали улов користио за личне потребе.

Иако састављено од разних братстава и племена, становништво Загорича је видно испољавало познате елементе патријархалне солидарности. Мобама су се помагале комшије у окопавању усјева, у брању кукуруза, или у изградњи кућа, појата и сл. Имућнији су показивали спремност да помогну сиромашнима и немоћнима, итд.[6]

Напомене:

[1] Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, ЦАНУ, 13/4, 1986, стр. 29; Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. I, Београд, 1902, стр. 134.

[2] На страни партизана погинуло је 11, на страни четника — погинуло 9 и одступило (нестало) 13, а умрлих мјештана је било 9.

[3] Одлука је, према казивању, донесена на сљедећи начин: Кад је књаз Никола првим доласком у ослобођену Подгорицу стигао и у Загоричко поље (Дукљу) отпочинуо је на Грудици, па окренут лицем према селу, раширених руку (једном у правцу пута ка Подгорици и другом у правцу Везировог моста, између осталог рекао да се ту населе заслужни Братоножићи лошег имовног стања. Остављам пут од Везировог моста, поред Пиперског поља, а затим на сјеверу између Пиперског поља и Кучког поља до Мораче да је широко колико се могу разминути два буљука оваца. Иста ширина да буде између Кучке комунице и села — до пута Подгорица — Колашин, а средином села се оставља пут од Мале Горице па на сјевер на пројавак и преко кучке комунице до Мораче (Крављаче) на водопој и за воду — за насеље будуће. Затим је наложио војводи Марку Миљанову да изврши расподјелу земљишта Братоножићима.

[4] Напоменимо да су Кркељићи поријеклом Пипери, али теренски припадају Братоножићима.

Главна генеалогија Братоножића, почев од родоначелника Брата слиједи овако: Брато — Никола — Лазо — Вучета — Бале — Радоња — Станоје — Пејо — Оташ — Премо — Бека — Дмитар — Суро — Милета — Паун. Овај потоњи је био жив у вријеме расподјеле имања у Загоричу. (Види: Ј. Ердељановић, Кучи, Братоножићи и Пипери, Београд, 1981, стр. 502, 506).

[5] Сва загоричка братства су 1941. године имала сљедећи број домаћинстава: Мараши (2), Бурзани (1), Перићи (2), Поповићи (3), Вујошевићи (3), Улићевићи (1), Кркелићи (1), Дедићи (1), Шушовићи (1), Чаћеновићи (6), Чубрановићи (1), Тошковићи (1), Рашовићи (1), Шаковићи (4), Вујовићи (1), Михаиловићи (2), Грујићи (2), Вучелићи (2), Вукчевићи (1), Илићи (1), Радусиновићи (1), Вучинићи (3), Букићи (3), Перићи (2), Бешовићи (1), Стаматовићи (6) и Врбице из Његуша (1).

[6] Један примјер такве солидарности још увијек је у свјежем сјећању старијих људи. Овдашњи мјештанин М. Дедић имао је жену и сина Михаила, који се разболио од туберкулозе. Да би могао да га лијечи (у Словенији) морао је да прода читаво имање за 25 хиљада динара. Продао га је оближњем комшији. Пошто се са лијечењем није успјело, након утрошеног новца, отац се са сином вратио кући, гдје је Михаило убрзо умро. На дан сахране један од мјештана је рекао: „Браћо и пријатељи, ево пратимо на починак младог Михаила (1939), јединца сина... Сви га жалимо. Но пошто се са гроба вратимо, свако ће к својој кући, а ова два стара родитеља неће, јер немају куће ни имања, но их узалудно продаше да спасу сина. Да ли пристајете да скупимо добровољни прилог и да вратимо продату кућу и имање М. Дедића, уколико купац пристане да их врати?" Пошто је предлог прихваћен, одређено је шест људи за прикупљање новца. Убрзо је прикупљено 30 хиљада динара, од којих је купцу враћен новац, а од осталог су наплаћени трошкови сахране, купљена крава и нешто хране, па су унесрећени родитељи остали да живе у својој кући до смрти.

37. ДАЈБАБЕ

Ово горњозетско село развило се на јужној подгорини Дајбапске горе (170 м), ширећи своје главне имовинске потесе према Морачи, те једним својим дијелом (Дахна) и у равници, сјеверозападно од исте горе. Налазећи се у близини Ћемовског поља, оно је од давнина могло да га користи као комуницу, чинећи уједно прелазно подручје од подгоричког краја према осталим горњозетским селима. У погодним еколошко-географским условима временом је „стекло" релативно велики атар. Његова граница, почев од мјеста Лакат на Морачи, иде у правцу истока и код Змијане пресијеца колски пут Титоград — Голубовци; одатле, извјесно скрећући ка југу, долази на Цијевну, на мјесто звано Бјеласавица, па даље Цијевном узводно до Ракића Кућа (до близу куће Илије Пајовића, коју не обухвата), те путем који везује Ракића Куће са Титоградом излази на Гомилу; ту нагло скреће у правцу југозапад и код Локве Шћеповића излази на жељезничку пругу, па њоме у правцу Голубоваца до брањевина Вукчевића и Кнежевића гдје пресијеца колски пут и хвата се Дајбапске горе, и подножјем Крушног врха и врха Чардака иде у правцу запада ка Коловрату и преко њега Морачом низводно до мјеста Лакат. У том оквиру атар захвата површину од 985 хектара, тј. близу 10 км^2. Напоменимо да је атар села овако ограничен послије 1945. године. Прије те године он је, према нашој процјени, био већи за око 2 км^2, посебно у дијелу села, званог Дахна.

Само име села указује да су се први замеци насеља, ако не у илирско-римском добу, о чему за сада нема ваљаних доказа, по свој прилици јавили у раном словенском периоду. Наиме, локалитет у „насељу Дајбаба" и Хуму дајбапска гора са пећином, одговара култном мјесту словенског божанског пара Дајбог — Дајбаба који је замијенио старији индоевропски култ предака — дјед, баба.[1] У властели која се помиње у зетској пресуди из 1445. године, наводи се: „а од Даибаб Ђураћ Марћеновик". Исто тако, Дајбабе се помињу и у Врањинском уговору (Даибабе) између Млетака и Стевана Црнојевића 1455. године.[2] Прве податке о селу, пак, налазимо код М. Болице. Према њему, насеље је (1614) имало 60 домова са 140 војника.[3]

Године 1925. Јовићевић је у селу (без Дахне и њених заселака) евидентирао 59 кућа са 9 братстава. Међутим, према званичном попису, село је тада имало 58 домаћинстава са 380 становника, а према добијеним подацима за 1941. годину, оно је имало 53 : 320, односно заједно са својим саставним дијелом — Дахном 85 : 506. Осам година касније (1948) читаво насеље је имало 86 : 466. Будући да је извјесно имало приградски карактер, није га карактерисала већа покретљивост становништва. Тако је у периоду 1879—1914. године ради зараде у друге земље, ишло свега 5 лица (у Америку); вратила су се уочи балканских и првог свјетског рата. У годинама 1918—41. иселила су се 3 домаћинства (2 у Подгорицу и једно у Цетиње). Током рата (1941—45) нико се није иселио, а погинуло и умрло је 24 лице.[4]

У 1941. години у њему је било 85 кућа; приземних 62, а на спрат, тј. коноби 23. Међу приземнима биле су 3 појате. Приземне су највећим дијелом биле без патоса, најчешће омање, било сувомеђне или покривене сламом имало је око 56 домаћинстава. У свим кућама се једино користило огњиште.

С обзиром да ово повеће село сачињавају двије подвојене цјелине (Дајбабе и Дахна) укратко ћемо их посебно приказати.

Д а ј б а б е — Захватају југоисточни већи дио дајбапске подгорине, отворен доста широким потезом према Ћемовском пољу, ботунској равници и Морачи. Плодну природну зону на којој се развило насеље, постепено уоколо смјењује „поље" са шљунковито-конгломератичном оскудном подлогом, релативно погодном за испашу ситне стоке. На источној страни, на домаку је пута који га везује за Титоград и Зету. Другим путем подно села, такође је на југозападном правцу преко Дахне и Забјела повезано са Титоградом. Сачињавају га двије унеколико подвојене групације кућа, зване Средње, веће, и Доње, мање село. Прије 1945. године растојање између њих било је готово 1 км. Прво је 1941. године имало 34, а друго 19 кућа. Само су двије биле на коноби, а остало поземљуше, од којих је свега неколико попођених даском. Оба засеока имала су свој „центар" гдје су (у Средњем селу) десетак кућа биле практично наслоњене једна на другу, а слично је било и са 4—5 кућа у Доњем селу.

Село није имало цркву већ манастир који је 1897. године подигнут на јужном ободу Дајбапске горе. Смјештен је у привлачном амбијенту. За вјерске празнике ту се окупљало мноштво народа.[5] У Црквинама, непосредно уз Средње село, у старом гробљу постојали су остаци цркве, највјероватније из средњег вијека. На Крушном врху и Вељем чардаку налазе се остаци утврђења, највјероватније из времена Турака. У подножју Крушног врха са сјеверне стране Доњег села налазе се Гомиле — остаци грађевине, која, према предању, потиче из доба Римљана.

Од 53 домаћинства, колико се процјењује да их је било 1941. године, у Средњем селу је било 34, а у Доњем 19; у оба засеока било је око 320 становника, односно шест чланова по домаћинству.[6] Прије балканских ратова у Америку су ради зараде ишла 3 лица, која су се вратила. У периоду 1918—41. иселиле су се 3 породице (двије у Подгорицу и једна у Цетиње). Током рата (1941—45) погинуло је и умрло 16 лица.[7] Године 1941. у селу су живјели: Буковићи (22 дом.), Кнежевићи (14), Ивезићи (5), Колорогићи и Мугоше (по 3) и Милићи, Ћетковићи и Пеличићи (по 2). Буковићи и Колорогићи су се због крвне освете (сматра се, приближно у исто вријеме) доселили са Чева прије око 300 година. Нешто мало прије њих из Бјелопавлића (Орја Лука) доселили су се Кнежевићи, промијенивши (вјероватно због крвне освете) пређашње презиме Бошковићи; Ивезићи су од Ивезаја из Груда; досељени прије око 260 година. Милићи су из Куча (Орахово); досељени послије ослобођења Зете од Турака. Мугоше су се у новије вријеме доселили из Доње Горице, а Ћетковићи од истоименог братства из Пипера; досељени

послије 1879. Пеличићи су од истоименог старог братства у Зети; досељени су из Балабана прије око 120 година.

Мада није било типичних братственичких комуница, ипак се може рећи да су старија већа братства (Букановићи и Кнежевићи) имала релативно већа права. Тако су Кнежевићи имали своју браћевину, а Букановићи већи дио „горе". Ипак, сва су братства неограничено користила комунице, било у пољу или у гори. Морача је, као и за остала околна села, била заједничко риболовиште, које се углавном индивидуално користило. На њој су била и заједничка појилишта, док су у насељу засеоци имали своје бунаре.

Највећи број домаћинстава држао је овце и давао их љети на кучке планине — према уобичајеној нагодби. Издизало је по 1000 оваца; у просјеку око двадесетак грла по домаћинству. А било је домаћинстава која су на издиг давала и до 100 оваца.

Дахна — Одувијек се сматрала посебним селом, осим у административном погледу. Гледано у општим потезима, њен атар са западне стране граничи Морачом, са јужне Дајбабе (Средње село), са источне атар Забјела и са сјеверне Подгорица, односно атар њене Старе Вароши. Тако уоквирени простор захвата површину од око 3,5 — 4 км². Сем главног дијела села, који се пружа јужним подножјем западног дијела Дајбапске горе, остали мањи дијелови размјештени су у западном и јужном дијелу равнице. Познато је да су становници овог села, у односу на друга села око Подгорице, просјечно имали највеће посједе. Неки мјештани (Андрићи и Мишуровићи) имали су своје куће и у Подгорици. Исто тако, осим Рогошића и Мугоша, сва друга домаћинства имала су своју имовину у релативно удаљеним зетским луговима (Гостиљу, Шушуњи, Курилу, Матагужима, Бијелом Пољу и Бериславцима). Комуница села налазила се у равничарском дијелу званом Забјело, тј. источно од села, између главнине села и заселака Забјела и Коловрата и Дајбапске горе, а исто тако и у Дајбапској гори (Керова главица). Мјештани Дахне и засеока Забјело користили су испашу у Ћемовском (и Доњем и Горњем) пољу, све до Цијевне и Врела Рибничких. Све те комунице у односу на село имају повољан положај, битно доприносећи да ово село држи доста стоке (од 30 до 300 оваца и 1—15 говеда).

Године 1941. село је имало 33 куће, од којих само Дахна 17 и засеоци: Забјело 7, Коловрат 7 и Врањево Гнијездо 2. У Дахни су 10 кућа биле на спрат (на коноби) и 6 приземних, док је једна била сувомеђа, покривена сламом. У Забјелу је једна била на избу, а остале приземљуше. У Коловрату су све биле приземне, од којих 2 појате, покривене сламом. У Врањевом Гнијезду обје су биле појате. Помоћних објеката било је свега 4; једна појата и 3 приземне куће. Карактеристично је напоменути да је било кућа (и сада постоје) у којима је (по дужини) под једним кровом становало по више домаћинстава.[8] У свим кућама користило се само огњиште.

Село није имало цркву већ је своје покојнике (као и сада) сахрањивало пред подгоричком црквом на Чепурцима. Такође, није имало школу, него су дјеца, као и дајбапска, похађала школу у Подгорици (Стара варош).

Старост села се, на основу ма каквих поузданијих налаза и података, не може ближе одредити. На локацији, званој Сјенка, налажени су гробови, али није констатовано које су старости. Исто тако, при копању темеља кућа проналажени су фрагменти керамике. Може се претпоставити да су из римског доба. Педолошки, плодоносни услови овога насеља, пружају основу за претпоставку да и оно припада овдашњим старим насељима. За доба Турака овдје су муслимани имали велике посједе, као Османагићи, Керовићи и други. Слично је било и у Дајбабама. Већ поменути топоним Лонца указује да су они ту имали једно од значајних приградских стјецишта. Овдашњи досељеници (Мишуровићи, Андрићи и др.) најприје су морали обрађивати њихову имовину, да би је касније постепено откупљивали и одласком Турака запосјели.[9]

Од укупно 32 домаћинства са 186 становника 1941. године у Дахни је било 17 : 96, у Забјелу 7 : 37, у Коловрату 6 : 43 и у Врањевом Гнијезду 2 : 10. У Коловрату су искључиво живјели Мугоше, досељени из сусједне (преко Мораче) Доње Горице око 1910. године. На крају засеока подвојена је само једна кућа Букановића; досељени из Дајбаба 1937. године.

У овом доста богатом селу није било основа за неку већу миграциону покретљивост становништва. Уочи првог свјетског рата само су два мјештанина ишла на рад у Америку и вратила се, на почетку рата, као добровољци. До тада је неколико мјештана прешло у Подгорицу. Касније се ни привремено ни стално није нико исељавао. Током задњег рата погинула су и умрла 4 лица.[10]

У 1941. години у селу су живјели: Мишуровићи (10 дом.), Андрићи (5), Рогошићи (5), Дурковићи (4), Мугоши (5), Симоновићи (2) и Букановићи (1).[11]

Мишуровићи, Андрићи, Дурковићи и Рогошићи доселили су се из Бјелица (село Предиш) прије око 200 година. Андрићи и Мишуровићи су блиски рођаци. Њихово заједничко презиме прије досељења било је Андрић. У Предишу су се рођакали са Вуковићима, Пејовићима, Абрамовићима и Црвеницама. Заједнички предак Андрића и Мишуровића звао се Мишур, по коме су добили презиме. Садашњи Андрићи узели су старо презиме почетком овога вијека.[12] И једни и други рођакали су се са Дурковићима и Рогошићима, иако са њима немају братственичких веза. То је произишло из близине становања, патријархалног морала и зато што су поријеклом из истог краја.[13] Симоновићи су се доселили из Гостиља (у Зети) 1938. године, а Мугоши и Букановићи како смо навели.

Дахна је, рекло би се, више била везана за Подгорицу него Дајбабе. Ово стога што су у Дахни живјели имућнији људи који су на тржишту могли пласирати више производа, посебно сточних, а касније и доста дувана. Исељавање појединих мјештана из Дахне у Подгорицу била су углавном прије првог свјетског рата.

Братственичких комуница — пасишта, појилишта и риболовишта, село није имало. Имања која су поменути појединци имали у зетским луговима коришћена су искључиво за кошење позног сијена (лужине) које је претежно служило за простирку стоци. Раније,

када је ниво Скадарског језера био нижи, сијено је, наравно, било квалитетније и више служило за сточну храну.

Сразмјерно броју домаћинстава, ни из једног села из околине Подгорице није се љети изгонило толико стоке на планину колико из Дахне и њеног засеока Забјела. У просјеку је из та два дијела села давано Кучима на чување до 2500 оваца, тј. око 100 из једног домаћинства. Највише стоке су имали Андрићи и Мишуровићи. Са сточарима из Куча, који су им сезонски држали стоку, одржавали су праве пријатељске односе.

Риболов се, као и у Дајбабама обављао без посебних ограничења и предности.

У читавом селу (и Дајбабама и Дахни) и данас истичу знатну улогу некадашње традиционално одржаване патријархалне солидарности, која се безмало испољавала у свим познатим облицима: у мобама, у помоћи при градњи кућа, превозу сијена из зетских лугова, приликом помора стоке, паљевине кућа, итд. Поред моба око орања, сјетве, окопавања, жетве, бербе и косидбе, она се купила и приликом стриже оваца, на коју се посебно гледало као на светковину. За мобу се спремала храна, богатија него обично. Посебно се пружала помоћ погорелима, који су се, како овдје кажу, знали запутити из околних крајева (Љешанске нахије, Куча, Пипера, Комана, Малесије) да траже помоћ. Према могућности, сељани су излазили у сусрет, дајући онолико колико су могли. Сматрало се гријехом не помоћи погорелцу, мада је било и превара. Сви сељани су преко неке врсте црквеног одбора бринули о својој цркви, односно о манастиру, у овом случају. Мање бриге било је за одржавање гробља, јер је гробље (Чепурци) било заједничко са становницима Подгорице. Брига је вођена и око одржавања путева итд.

Напомене:

[1] „У руском и балтичкословенском пантеону Дајбог (Дажбог) је син Сварога и назива се Сварожић. Само име Дажбог одговара појму deus dator и везан је преко Сварога са култом сунца. Овом божанству, тј. божанском пару Дајбог — Дајбаба, има трага у топономастици на југу од Титограда, у насељу Дајбаба...“ (Историја Црне Горе, 1, том 1, Титоград, 1967, стр. 305).

[2] А. Соловјев, исто, стр. 43, 51, 53; Листине, X, ЈАЗУ, Загреб, 1891, стр. 68.

[3] С. Љубић, исто, стр. 181.

[4] На страни партизана погинуло је 6 лица и једно умрло; од осталих је умрло око 14 мјештана.

[5] Посвећен је Успењу Богородице. Подигао га је свештеник Симеон Поповић. Касније је он и живописао простор капеле у цркви. Припрата, тријем и два звоника подигнути су 1908. године. За цркву је искоришћен природни амбијент пећине и прилагођен за црквене потребе. То манастир и чини веома интересантним. (Видјети опширније: Цетињски вјесник, 1911, бр. 8, стр. 3; Зета, 1921, бр. 15, 14, стр. 15; Ловћенски одјек, 1934, бр. 10, стр. 2, бр. 11, стр. 2 и бр. 12, стр. 2, 3).

[6] Напоменимо да је, уочи првог свјетског рата, било и бројнијих породица као што су биле Мија И. Ђукановића или Неша Б. Кнежевића у којима је било по 15 и више чланова породице.

[7] На страни партизана погинуло је 5 мјештана; умрло је око 11 лица.

[8] У кући Андрића живјела су четири домаћинства, а у кући Мишуровића 3.

[9] Ево неколико топонима који означавају имовинске комплексе и појединa мјеста у атару: Заносијерак, Сјенка, Кадијина, Љикача, Чардак, Накшићи, Дапковица, Кљунач, Станов улаз, Вења баштина, Задине, Лугови, Луке, Лужија и др

[10] Један је погинуо на страни партизана, а остали умрли.

[11] У Дахни су живјели: Андрићи (5), Мишуровићи (5), Дурковићи (4), Рогошићи (3); у Забјелу: Мишуровићи (5) и Рогошићи (2); у Коловрату: Мугоши (5) и Ђукановићи (1) и у Вранеовом Гнијезду: Симоновићи (2).

[12] До 1941. године Андрићи и Мишуровићи су на свадбама обавезно једни другима ишли у сватове и за славу се (св. Петку) међусобно походили.

[13] Према предању, Андрићи и Мишуровићи су због крви најприје избјегли у Доњи Загарач, па мало касније у Дахну. Избјегли су због убиства једног Вукотића. Да би заварали траг, доласком у Дахну промијенили су и славу (Јовандан) и узели нову (Петковдан).

38. БОТУН

Налази се јужно од дајбапског атара, правцем према лијевој обали Мораче на западу и Српштанске горе на истоку. Старо ботунско насеље настало је на савијутку Мораче (наспрам Доњих Кокота), гдје се њена обала снижава и гдје се простиру плоднији комплекси земљишта. Близина Мораче на једној и пољских површина за испашу на другој страни су, уз плодно тле насељеног дијела атара, предусловили рани развитак насеља и знатно ширење његовог првобитног атара, чија данашња граница, у главним потезима изгледа овако: према Дајбабама на сјеверу линијом на правцу мјеста званог Стог пећине; на истоку правцем Вељи бријег — Српска; на југу Мали бријег, Гомила — Око Станића до Крстивода (Морача) и са запада и сјеверозапада лијевом обалом Мораче до Стог пећине. С површином од 421 хектара (око 4,2 км^2), атар села обухвата и добар дио простора са скелетоидним, оскудним тлем у широј околини насеља. Но, ваља нагласити да је на развој насеља, и поред тога што је оно у односу на друга околна села извјесно подвојено, знатно утицао „ботунски“ прелаз преко Мораче ка Љешкопољу и Љешанској нахији. Ту на домаку села налазио се један од главних превоза са једне на другу обалу Мораче, којим је у турско доба, а можда и раније било условљено једно од зетских пазаришта — у близини села и Мораче.

Поред тога што и само име села, вјероватно указује на његову даљу старост, у хрисовуљи Ивана Црнојевића налазимо запис да међа ботунска иде „кроз куће грљске и у Цијевну доспиева“.[2] Касније га, међутим, М. Болица под тим именом не наводи у свом попису, али има основе за претпоставку, како је то запазио и Јовићевић, да је насеље обухваћено подацима за Грље, које је те (1614) године имало 80 домова и 185 војника.[3] За вријеме Турака у Ботуну су највеће посједе имали муслимани Пиранићи.

Године 1925. Јовићевић је у селу евидентирао 53 куће са 10 братстава, а према званичном попису, у њему је тада било 57 домаћинстава са 370 становника. До 1941. године број једних и других порастао је на 61 : 392, да би осам година касније (1948) износио

64 : 369. У периоду 1879—1914. у друге земље је ради зараде ишло 17 мјештана (14 у Америку и 13 у Турску). Сем једног, који је погинуо у руднику, остали су се из Америке вратили за први балкански рат, док су се они који су ишли за Турску, вратили раније. Такође су у периоду 1918—1941. двојица ишла у Белгију и вратила се, а у исто вријеме иселило се 5 породица (2 у Метохију и по једна у Бар, Подгорицу и Македонију). Током рата (1941—45) погинуло је и умрло 29 особа.[4]

Мада је читаво село представљало агломерациону цјелину, ипак су нека његова мјеста означавана посебним именима, као Горњи и Доњи Ботун. У првом су били: Вељи бријег, Пање, Ботунска комуница, а у Доњем: Семоље, Игриште и Гробовље. Уједно су површине — Ботунско поље, Комуница, Гробовље и Игриште биле општа сеоска комуница. Ширењем села, временом су комуни смањивани и претварани у приватно власништво. Село је 1941. године имало 61 кућу, од којих 52 приземних и 9 на спрат („куле на коноби"). Уз њих је било 32 појате, око 40 свињарника и око 35 живинарника. Све куће су искључиво користиле огњиште.

Црква и школа о којима смо говорили, лоциране су у селу Српска и заједничке су за Лајковиће, Српску, Митровиће и Ботун. Од села су удаљене око 2,5 км.

У селу су 1941. године живјели: Вукчевићи (19 дом.), Стојановићи (9), Башановићи (7), Буришићи (7), Кажићи (4), Раичковићи (4), Станићи (3), Цањевићи (3), Буровићи (2), Марковићи (2) и Бетковићи (1). Вукчевићи су се овдје доселили из доње Љешанске нахије одмах послије ослобођења Зете од Турака. Према ужим огранцима досељени су из ових села: Миротићи из Гоњемада и Бигора, Букановићи из Гоњемада, Војиновићи из Подстране, Милошевићи из Бигора, Милонићи из Дражевине; затим у исто вријеме Буровићи из Ораха, Кажићи из Брежина, Буришићи и Раичковићи из Параца, Бетковићи из Бера, Марковићи из Буроња и Стојановићи из Ораха и Доњих Кокота.[5] Старосједиоцима се овдје сматрају Башановићи, Станићи и Цањевићи. Први су из Пипера од Вукашиновића; досељени због крвне освете прије 200 година; Станићи су из Куча, такође давно досељени због крви; за Цањевиће Јовићевић каже да су досељени из Груда; рачунајући од сада, унатраг око 150 година.

Посебних братственичких комуница село није имало. Сеоска испаша за стоку налазила се у Бемовском пољу и користила се неограничено, а највише с јесени и с прољећа. Та комуница захватала је простор од Стог пећине до јужне стране брдашца Змијана, Поповог убла и Плоче на сјеверу до Кучке брањевине на истоку и Бјеласта вице, Српштанске горе и Вељег бријега на југу. Према њој је са западне стране село било широм отворено, због чега је у погледу коришћења имало веома повољан положај.

Љети је мањи број домаћинстава давао овце (око 550 грла) кучким сточарима на чување. Остала стока изгоњена је „на сенат села Ботуна источно од Горње Плавнице" поред Скадарског језера. Уочи посљедњег рата село је имало око 3500 оваца.

На Морачи се, углавном, организовано риболовило. Постојало је риболовно друштво са чуновима и осталом опремом (мрежама, самоловкама, карићима и др.); сваки члан друштва имао је чун (лађу), мрежу и карић. Најефикаснији улов био је у вријеме прпора скобаља (фебруар — април). Тада се за двадесет и четири часа хватало и до двадесет хиљада скобаља. Ловиле су се и остале врсте рибе, тако да је сваки риболовац у ма које доба године за доста кратко вријеме могао да улови „оброк рибе". За село је, у том погледу, Морача била велико богатство.

Из оквира сеоске солидарности један од њених облика ваља посебно истаћи. Наиме, при градњи кућа, камен се морао пребацивати из брда званог Волујско, које је било сеоска комуница; налази се на десној страни Мораче. То значи да се камен из њега морао догонити до Мораче, затим чуновима пребацивати преко ње и поново на коњима догонити до одређене куће. Тај тешки посао сељани су углавном обављали у мобама. Ангажовало би се и по неколико десетина волујских кола и чунова за прегон камена. Помагало се такође и сиромашнима, инокоснима итд.

Напомене:

[1] О превозима преко Мораче, Јовићевић је записао: „Од Подгорице до језера саобраћај се преко Мораче вршио чуновима. Стални се превози одржавају на Аџовим Врбама, између Бијелог Поља и Понара; између Горичана и Вуковаца, на Ботуну и Доњој Горици (овдје треба додати и превоз ка Горњој Горици, на мјесту званом Пекова лађа, који Јовићевић не помиње). О превозу се старају обично села. У ту сврху свако превозно село има свој чун, који даје на употребу ономе ко закупи превожњу. Превожња се издаје под закуп сваке године. Закуп се уступи ономе ко понуди најнижу цијену. Сељани који стално комуницирају преко Мораче, плаћају годишње за превоз своје породице багаш жита (15 кг). Тако исто се утврди превозна цијена за странце. Сада се плаћа по 2, а на већој води по 3 динара од особе. Закупник је дужан превозити само дању, а за вријеме пазарног дана у Подгорици превози и ноћу. Друге сељане који иду на славу, свадбу или погреб, превози бесплатно". (А. Јовићевић, и то, стр. 366).

[2] Цетињски љетопис, стр. 42а, 43; Р. Ковијанић, Помени црногорских племена, књ. II, стр. 58; А. Јовићевић, исто, стр. 431, 478, 479.

[3] С. Љубић, исто, стр. 181; А. Јовићевић, исто, стр. 447.

[4] На страни партизана погинуло је 7, на страни четника 12; умрло је 9 мјештана.

[5] Овдје су раније живјели Пешукићи (1) и Иковићи (1), али су се иселили, први у Балабане, а други у Подгорицу.

39. СРПСКА

Ово село развило се на јужном подножју Српштанске горе, тј. у близини Цијевне и Бемовског поља на једној и ботунског атара и Мораче на другој страни. Иако се налази на доста оскудном тлу, његов географски положај је повољан. У ширем територијалном склопу, дио је међусобно ближе повезане горњозетске агломерационе цјелине, коју уз њега сачињавају Лајковићи, Митровићи и Ботун. У оквиру ње, оно извјесно има средишњи положај. Украј њега је од раних времена пролазио пут, (као и сада) од Подгорице

кроз Зету, ка Скадарском језеру и даље. Осим моста на Цијевни, поред села је била једна од станица на ускотрачној жељезници Подгорица — Плавница. Такав положај дао је селу обиљежје локалног горњозетског раскршћа. Настајући на том мјесту, оно је између сусједних села, те посебно Ћемовског поља, имало повољне услове да, сразмјерно својој величини, захвати повећи атар. Његова површина је знатно већа него у случају већег села Ботуна и захвата простор од 600 хектара, односно 6 км^2. Истина, највећи његов дио чини околно скелетоидно Ћемовско поље.

Иако нема података на основу којих би се поуздано могло тврдити да је постојало у раном средњем вијеку, може се основано претпоставити да је ово село нешто касније било у саставу шире агломерације зване Грље, која се помиње како у Зетској пресуди 1445, тако и у Врањинском уговору између Млетака и Стевана Црнојевића 1455. године (и то на трећем мјесту, испред Подгорице и Лужана) и у Боличином попису 1614. године. Назив Грље „обухватао је неколико насеља старог Подлужја око ушћа Цијевне у Морачу". У том смислу, Јовићевић каже да су се „Лајковићи, Митровићи, Српска и Раке звали доскоро општим именом Грље".[1] И само име села упућује на закључак да оно датира из средњег вијека. Било би нелогично претпоставити да је то име могло добити у доба Турака. Отуда је М. Пешикан основано утврдио да су мјеста Српска и Грље, наведена у попису Скадарског санџака из 1485. године, „у ствари напоредна имена једног мјеста у нахији Подгорица, која је приређивач издања (С. Пуљаха, Тирана, 1974) транскрибовао као ‚сирпеска' и ‚Грила'. То је, каже Пешикан, село Српска у Зетској равници, близу ушћа Цијевне у Морачу".[2] С друге стране, и повелики број домова и војника у Грљу (80 : 185), како то саопштава Болица, чини вјероватнијом претпоставку да је Српска била у саставу Грља. Овоме ваља додати и констатацију Јовићевића „да су у Ботуну живјели Пиранићи (20—30 кућа), али у Лајковићима, Српској и Дајбабама није никада било мухамеданаца, иако су у овим селима имали своје агалуке.[3] Међутим, из новопронађених извора сазнајемо да је другом половином XVI вијека, „када је исламизација захватила и села подгоричке нахије, у Селу Српска регистровано и муслиманско име Ризван (син православца Радоице)".[4] Истовремено су „села Гостиље, Горичани и Српска имала обавезу да подижу и одржавају у исправном стању мост на ријеци Ћем (Цијевна), на путу између Жабљака и Подгорице".[5]

Године 1925. Јовићевић је у селу евидентирао 27 кућа са пет братстава, а према званичном попису, оно је тада имало 24 домаћинства са 135 становника. Очигледно, Јовићевић је овдје укључио и три куће Бољевића, недалеко лоциране — „на Цијевни". Затим је 1941. године село бројало (укључивши куће Бољевића) 25 домаћинстава са такође око 150 становника, а осам година (1948) касније 23 : 112. Према подацима добијеним анкетом, може се рећи да је у међувремену, сразмјерно величини, село било захваћено не малим исељавањем. Наиме, док су прије балканских ратова два лица ишла у Америку и вратила се, и такође два у периоду 1918—1941 (у Америку и Аустралију), дотле се у овом другом периоду иселило седам

породица, и то двије у Бериславце и по једна у Подгорицу, Беране (Иванград), Голубовце, Жабљак Црнојевића и Матагуже. Током рата (1941—45) погинуло је и умрло девет мјештана.[6]

Изузев двије куће Бољевића, све остале су (1941) биле приземне. Прве су подвојено лоциране (на лијевој обали Цијевне), док су остале углавном груписане.[7] Обједињава их крак пута којим је село повезано са главним зетским путем, који се овдје повија преко моста на Цијевни. Готово све куће су имале и по неки помоћни објекат за стоку, свиње и живину. Село је давало утисак једне доста уређене и компактне руралне цјелине. Томе је свакако допринијела релативна близина Подгорице и добра повезаност с њом. Истина, и овдје се доста сиромашно живјело, тако да је, на примјер, сем у кућама Бољевића, које су биле богатије и поред осталог користиле шпорет, у осталим је коришћено само огњиште.

Осим по имену и традицији, село је било на гласу по славом овјенчаној цркви у којој је при њеном освећењу вјероломно ухваћен владика Данило.[8] Таквом гласу дала је свој допринос и овдашња основна школа, основана почетком овога вијека.

У 1941. години овдје су живјели: Терзићи (18 дом.), Балетићи (3), Бољевићи (2) и Рашовићи и Шановићи (по једно). Најприје су се доселили Терзићи; прије више од 300 година. Предање каже да су због крвне освете избјегли из Херцеговине (Гацко), и то у три правца: једни у Кривошије, други у Зету (овдје) и трећи у сјеверни дио Црне Горе (околина Пљеваља).[9] Балетићи су поријеклом из околине Никшића (Броћанац); досељени су прије око 250 година. Бољевићи су од љешкопољског братства Бољевића. Купивши кућу, имовине и млинове војводе Станка Радоњића, доселили су се овдје 1911. године.[10] Рашовићи и Шановићи су овдје пријешли из сусједних Лајковића.

Село је највише користило оближње комунице у Ћемовском пољу и Српштанској гори. Испаша је била неограничена. За сезонску испашу највише су кориштени лугови покрај Скадарског језера. Ријетко и у мањем броју, овце су се љети давале кучким сточарима на држање.

Поред појединачног лова рибе на Цијевни и Морачи, мјештани су најчешће организовано ишли у риболов на Скадарском језеру. Иако без неких строгих правила, настојало се да се улов дијели домаћинствима — према њиховом броју чланова.

Патријархална солидарност села испољавала се у помоћи сиромашним, у мобама и одржавању цркве, путева и школе.

Напомене:

[1] Р. Ковијанић, Помени црногорских племена, књ. II, стр. 432; А. Јовићевић, исто, стр. 431, 478, 479.
[2] М. Пешикан, исто, Ономатолошки прилози, III, Београд, 1982, стр. 43.
[3] А. Јовићевић, исто, стр. 506.
[4] Историја Црне Горе, 3/1, Титоград, 1975, стр. 536.
[5] Исто, стр. 586.
[6] Погинулих на страни партизана три, а умрлих шест.

[7] До првог поратног пописа 1948. године куће Бољевића су пописиване у саставу села Српска. Тако их је пописао и Јовићевић.

[8] Једнобродна је грађевина са полукружном апсидом. Уз фасаду је дозидан звоник крајем XIX вијека. У цркви се налази иконостас грађен 1882. године. Видјети опширније: А. Јовићевић, исто, стр. 374, 377.

[9] Њихови ужи огранци су: Мушовићи, Перовићи, Јанковићи, Радовићи и Живковићи; ни један од њих није промијенио главно презиме.

[10] Занимљиво је навести Објаву по којој су Бољевићи купили имовину војводе Радонића. Она гласи:

„Потписати продајем моје имање које се налази на Цијевни (у Зети) а састоји се из следећега:

1. Кућа, у којој је пет витлова млина на води, сви у добром стању.
2. Пространа кућа са парним млином који је у добром стању (машина има осам коњских снага);
3. Кућа на два боја — доњи бој је магазин за жито, а на горњем боју три удобне собе и кужина;
4. У истом дворишту има пространа штала са још једним магазином;
5. До дворишта има двије куће поземљуше, једна служи за стан чувара, а друга за шталу, а лако је ову за стан удесити;
6. Ораће земље 42 рала (77.255 квадратних метара);
7. Пасишта око 331 рало (602.450 квадратних метара).

Земља је сва у једном комаду, а протеже се лијевом обалом ријеке Цијевне с једне и друге стране моста на Цијевни, преко којега води колски пут од Подгорице за Плавницу, гдје се и млини налазе.

Ко би речено имање желио купити нека се, како за цијену, тако и за услове о исплати обрати потписатом.

Иво Ст. Радоњић

Цетиње,

15. априла 1911. године. (Глас Црногорца, 1911, бр. 16, од 16. априла). Напоменимо да су односни млинови били раније у посједу муслиманске породице Соколовића, по којима су названи Соколовића млинови. То име им се и касније извјесно задржало.

40. ЛАЈКОВИЋИ

И ово горњозетско село, које је некада чинило саставни дио старог насељеног подручја на сутоку и ушћу Цијевне у Морачу, званог општим именом Грље, има релативно повољан положај. Смјештено између Српске на сјеверу и Митровића на југу, те Цијевне на истоку и Мораче на западу, као и Српска, непосредним мањим краком пута излази на главну комуникацију од Подгорице преко Зете ка Скадарском језеру и даље. Настајући на доста оскудном шљунковито-конгломератичном тлу, помеђу двије ријеке, оно је временом, благодарећи околном „пољском" простору, знатно проширило свој атар, чији највећи дио чине комуничне површине намијењене екстензивној испаши. И док ужи насељени, хумидирани дио атара захвата невелику површину од око 80 хектара, онај други дио који, истина, користе и друга околна села, је око пет пута већи. Његова граница, почев од Потопина на сјеверозападу, иде преко Цањевића ока и Морачом до Фресића на југу. Са југа и истока граниче га Митровићи и Цијевна, а на сјевероистоку граница залази правцем до недалеко од Ракића Кућа; одатле је смјером преко данашње магистрале до Црвене локве и јужно од Српске према Пазаришту

и Потопинама ограничен са сјеверне стране. Правцем од Митровића до Ботуна (Потопина) атар је дуг око 3 км, а од Мораче до према Ракића Кућама (до Говедца) око 5 км. У Потопинама (вјероватно су добиле име по некадашњем плављењу), које се налазе јужно од Ботуна, простире се обрадиви комплекс земљишта у коме се налазе доста уситњени и помијешани посједи власника из Ботуна и Лајковића. Источно од њега је комплекс звани Садови, који припада Лајковићима. Некада су ту били виногради. Источније од њега су Прљине (прло — пјесковито земљиште) које се раније нијесу обрађивале, а сада се ту гаји поврће. Најзад, југозападно од Српске, између Лајковића и Ботуна, налази се већ поменуто Пазариште, гдје је, како каже Јовићевић, „по предању, био у старо доба пазар Зете".[1]

Можда, управо, то пазариште најбоље указује, како на знатну старост овог тако и сусједних села, у првом реду повећег подручног насеља Грље, за кога, понављамо, М. Болица каже да је (1614) имало 80 домова и 185 војника.[2] У грамати Ивана Црнојевића којом су назначене границе добара манастира Врањине стоји „Раке у Грлиех". Лајковићи су добили име по истоименом братству, тј. по родоначелнику Лајку, сину Грљином, који се доселио из Љуботиња, и то, према Јовићевићу, „можда прије 300 година".[3] Р. Ковијанић, међутим, напомиње да „ако је њихов родоначелник заиста Грља из Љуботиња, онда се он доселио у Зету прије 500 година, јер се Грље помињу још у доба Стевана Црнојевића. У поменутом Врањинском уговору из 1455. године, село Грљи (Герли) уведено је на трећем мјесту, испред Подгорице и Лужана".[4] А десет година раније (1445) у Зетској пресуди се из Грља помињу Никола Зурковик (вјероватно Ђурковић — П. Р.), Степо (Стиепо — П. Р.) Главатовик, Новак Зуровик (вјероватно Ђуровић — П. Р.) и Борило Радосалик.[5]

И у овом селу било је агалука у доба Турака али не и мухамеданаца, како је то Јовићевић констатовао.[6]

Године 1925. Јовићевић је у селу евидентирао 60 кућа са девет братстава, док је према званичним подацима оно тада имало 66 домаћинстава са 380 становника. До 1941. године број једних и других порастао је на 77 : 460; да би осам година касније (1948) износио 89 : 521. До балканских ратова у Америку је ради зараде ишло 12 мјештана, од којих се 4 није вратило. У периоду (1918—41) иселиле су се двије породице (у Метохију). Током рата (1941—45) погинуло је и умрло око 25 мјештана.[7]

Године 1941. од укупно 76 кућа, двоспратних (на изби) је било 7, а приземних 69. Приземне су претежним дијелом биле изједна и без патоса. Уз готово сваку кућу биле су појате, свињарници и живинарници. Куће у селу су поређане у једном потесу, дуж главног сеоског пута. Шпорет су користиле само њих 4, а остале само огњиште.

Црква и школа, звана „Владика Данило" (обје у Српској) биле су им, како смо рекли, заједничке са Ботуном, Митровићима и Српском.

Село се, аналогно Српској, налазило близу станице на некадашњој ускотрачној прузи Подгорица — Плавница. Попут некадаш-

њих „ханова", биле су ту и двије кафане, тако да је станични круг био уједно мјесто за окупљање мјештана из околних села.

У 1941. години у селу су живјели: Рашовићи (20 дом.), Стијеповићи (15), Вукашиновићи (10), Бјелобрковићи (8), Вулевићи (4), Ковачевићи (4), Кумбуровићи (5), Радовићи, Радетићи и Кликовци (по двије) и Станићи, Пејковићи, Мараши, Шановићи и Чолевићи по једно. Рашовићи, Стијеповићи, Кумбуровићи, Вулевићи и Шановићи воде заједничко поријекло из пиперских Мрка. Предак им се звао Гордоба, који је имао три сина: Прљу, Грљу и Ива. Њих тројица заједно са мајком пребјегли су, због крвне освете, на Љуботињ, а одатле мало касније у Грље у Зету при Српштанској гори, Иво у Сеоца, а Прља је остао на Љуботињу.[8] Грљин син Лајко преселио се затим испод Српштанске горе у Лајковиће, које је добило име по њему и његовом потомству. Лајко је имао пет синова: Раша, Стијепа, Шана, Вула и Кумбура, од којих су настала пет истоимених братстава. Рашо је потом имао три сина: Раша, Бјелобрка и Вукашина, од којих су, такође, наведена брат́ства. Овдје треба додати и тврдњу Ковачевића да су они једно братство са Кумбуровићима од којих су се, како кажу, подвојили прије 7—8 пасова. Мараши су овдје пријешли из сусједних Митровића, гдје им је, у ствари, матица након досељења из Хота. Радетићи су род са истим братством у Пиперима; досељени су прије око 120 година. Радовићи су из Бјелопавлића, досељени прије око 160 година. Кликовци су даљом старином из Куча, а овдје су се доселили из Махале прије око 100 година. Пејковићи су из Куча. Прво су се населили у Грбавцима, а затим овдје, прије око 130 година. Станићи су такође из Куча; сматрају се старосједиоцима, а исто тако и Чолевићи који се сматрају домороцима у селу.

Ширећи се у атару, братства су са својим кућама ипак остала груписана. Свако братство је испред кућа имало излаз на своју комуницу, површине од око једног хектара. Ти братственички подвојени потези налазили су се сјевероисточно, испред села, у комуници званој Лајковачки бријег. Општа сеоска комуница била је у Ћемовском пољу и неограничено је коришћена, нарочито зими и с прољећа. Међутим, преко љета, стока је изгоњена (око 2.000 грла ситне и 500—600 крупне) на имања у Калођеници, тј. у Лајковићком лугу, западно од Горње и Доње Плавнице.[9] Тамо је стока на испаши (у торовима) остајала до јесени, односно до већих киша и поплава.

Мјештани су се у знатној мјери бавили риболовом. Осим на Морачи и Цијевни, највише су ловили на Плавници, односно на Скадарском језеру. Село је имало риболовно друштво са два гриба, којима су ловиле двије групе рибара. Подјела је вршена по учеснику. Братство Ковачевићи имало је удио у ловиштима (у јазовима) на Ситници. Уколико они у њима нијесу ловили, давали су право пријатељима, а они су им дио улова уступали. Ту количину Ковачевићи су међусобно подједнако дијелили.

С обзиром на претежну братственичку повезаност мјештана, њихова патријархална солидарност била је изванредна. Ниједна кућа, кажу овдје, није подигнута а да није организована моба, у првом реду за превоз камена и грађе. Поједина домаћинства поклањала су и тополе, неопходне за кровну конструкцију. Помоћ у обради земље пружана је онима који нијесу имали запреге. Посебна брига вођена је о цркви, којој су давани прилози у вуни и новцу. Прилози су, такође, давани за путеве и школу. Ко не би дао улог за пут, био је дужан да на њему ради три дана; то се није могло избјећи, итд.

Напомене:

[1] А. Јовићевић, исто, стр. 390.

[2] С. Љубић, исто, стр. 181.

[3] А. Јовићевић, исто, стр. 431, 478, 479. Сада је то обрадиво земљиште Лајковића.

[4] Р. Ковијанић, исто, стр. 58. О поријеклу Лајковића видјети опширније Ј. Ердељановић, Кучи, Братоножићи и Пипери, Београд, 1981, стр. 354 (Пипери); Р. Ковијанић, исто, књ. I, стр. 79.

[5] А. Соловјев, Зетска пресуда из године 1445, стр. 43.

[6] А. Јовићевић, исто, стр. 506.

[7] На страни партизана погинуло је 7, а умрлих је било око 18.

[8] Види шта о томе каже Ердељановић, исто, стр. 354.

[9] На западу се простире до Бегове локве (према Бијелом Пољу). Тај повремено плављени комплекс највећим дијелом је припадао Лајковићима. На њему су били виногради (америчанска лоза), тако да су поједини власници брали и до пет тона грожђа. Тамо се косила лужина и рано сијено. Послије косидбе испаша је била колективна.

41. МИТРОВИЋИ

Ово омање горњозетско село смјештено је на ушћу Цијевне у Морачу, јужно од Лајковића. Са сјеверне стране ограничено је сеоском стазом која га раздваја од Лајковића, а води од Мораче до мјеста Насип и одатле право на Цијевну. Са истока га граничи Цијевна све до њеног ушћа у Морачу, а затим западно Морача до Насипа гдје почиње поменута сеоска стаза. У том оквиру атар села захвата површину од 62 хектара, тј. око 0,6 км^2. Село је имало двије оближње комунице; прву заједно са Лајковићима у Ћемовском пољу и другу своју при ушћу Цијевне у Морачу, звану Фресићи, која је од села удаљена око 0,3 км и има око 50 рала.

Конкретних раних помена овога насеља, аналогних претходним селима, који би ближе говорили о његовој старости, засада нема. Остаје само вјероватна претпоставка да је и оно, како смо навели, било у саставу подручног насеља Грља, које је, по М. Болици, 1614. године имало 80 домова и 185 војника.[1]

Године 1925. Јовићевић је у селу евидентирао 26 кућа са 4 братства, а према званичним подацима, тада је оно имало 27 домаћинстава са 145 становника. До 1941. њихов број се смањио на 24 : 132, да би их осам година касније (1948) било 28 : 159.

Прије балканских ратова, одавде је само једно лице пошло у Америку и тамо остало, а у периоду 1918—41. једна породица се преселила у Метохију. У периоду 1941—45. два лица су исељена у

Подгорицу и Призрен. У исто вријеме погинуло је и умрло 10 мјештана.[2]

Приземних кућа је 1941. године било 14, а на изби 5. Куће су углавном груписане, па је између њихових група растојање 50—150 м. А има и тако груписаних кућа да су, рекло би се, под једним кровом. Уз куће се налазио по неки помоћни објекат. У свим кућама искључиво се користило огњиште.

Црква и школа су им, како смо навели, заједничке са поменутим селима. На сјеверном крају села, на малом узвишењу званом Главица налазе се остаци муслиманског гробља.[3]

Осим једног домаћинства Кликоваца, сва остала у селу су 1941. године били Мараши. Док су први пријешли овдје из сусједних Лајковића, Мараши су се, доселивши се у Зету прије око 250—300 година, најприје настанили овдје. Из овдашње, доста тјескобне и оскудне матице, ширили су се по другим селима Зете, а највише прелазили ближе Скадарском језеру, тј. у Бијело Поље.

Село је своје комунице двојако користило — неограничено у Ћемовском пољу, и ограничено у Фресићима. Ова друга, будући питомија и пићнија, користила се углавном према сеоском договору од Ђурђевадне (6. маја) до Митровадне (8. новембра). Митровићка домаћинства су имала и своје омање посједе у близини Скадарског језера. То су биле поглавито ливаде, које су често и до пола године биле под водом. Кошене су крајем љета; то сијено (барина, лужина, жуквина) највише је служило за простирку стоци. Ливаде се налазе на доста великом простору — од Мораче на западу до Доње Плавнице на истоку (углавном у катастарској општини Бијело Поље). Тај комплекс приватних посједа велик је око 80 рала. Његов горњи дио је много питомији и на његовој сјеверној страни је Бијело Поље. Ту, управо, добрим дијелом и живе Мараши, који су се баш због таквог земљишта овамо доселили из Митровића. Село није имало раних ливада у приобалном појасу језера, па је то разлог што са стоком љети нијесу излазили овдје на испашу. Исто тако, због малобројних стада, нијесу давали овце на планину.

Сеоска риболовишта (Митровачка локва и Миранглавица) била су на Морачи. Пружају се дужином (јужне границе села до Миранглавице) око 1,2 км; ту су Митровићи на риболов имали искључиво право. Ловило се заједнички, тј. заједнички купљеним прибором. Највише се ловило грибом. Групом од 12 до 16 риболоваца, колико их је било потребно да лове грибом, руководио је најискуснији и највјештији прибор, звани капетан гриба. У подјели улова, свако домаћинство је имало једнаки дио на основу једнако уложених средстава за набавку гриба. Ако неко, из било којих оправданих разлога, није могао да учествује у лову, није могао остати без дијела. Али тај дио је био упола мањи од дијела учесника у лову.

Једнобратственичка домаћинства Мараши, испољавала су, могло би се рећи, узорну патријархалну солидарност. Сви облици међусобне помоћи били су овдје стално заступљени.

Напомене:

[1] Види претходне осврте на Ботун, Српску, Лајковиће и Ракића Куће. А. Јовићевић, исто, стр. 431, 478, 479; Р. Ковијанић, исто, књ. II, стр. 58; А. Соловјев, исто, стр. 43; С. Љубић, исто, стр. 181.

[2] Два су погинула на страни партизана, а два на страни четника, а шест је умрло.

[3] Између осталих топонима, као што су Станковине, Глибоче, Колуше, Виногради, налазе се и они који непосредно указују на имовинско присуство потурчењака. Такви су Рецовица и Бегова локва. Иначе, о самом називу села мјештани кажу да је настао по крсној слави Митровдан, коју славе сви Мараши.

42. РАКИЋА КУЋЕ

Ово мало подвојено село на Цијевни, извјесно има специфичан положај. Његов настанак су битно предодредила два чиниоца: Цијевна и свуда уоколо отворено Ћемовско поље. Оба су примарно предусловила сточарство као водеће занимање овдашњих мјештана. У кориту Цијевне, уз појилиште, налазе се и повеће конгломератичне поткапине погодне за спрећање стоке, за пландишта. Десном обалом Цијевне, на којој је насеље, води колски пут од тушког до зетског пута, тј. између два моста на Цијевни преко којих оба пута прелазе. Са Подгорицом село је било највише повезано дијагоналним путем преко Ћемовског поља. Отвореност насеља према пољу и занимање сточарством омогућили су му да стекне велики атар, прије свега намијењен испаши. Наравно, границе тог атара нијесу могле бити сигурна гаранција да и сточари из околних села не користе неке његове, од села удаљеније дијелове. Ни чести спорови томе нијесу могли стати на пут, поготово када је у питању било коришћење пићнијих површина у Црним земљама, о чему смо већ говорили. Са сјеверне стране граница атара иде шумом која ово насеље одваја од катастарске општине Маслина; од ње се она повија јужно од атара села Омербожовића, а затим иде сеоском стазом до моста на Цијевни који се налази западно од Планинице. Са источне стране граница иде Цијевном до колског пута који води за Шипчаник, одакле скреће западно у правцу куће Пејовића, те од ње право на сјевер преко Ћемовског поља до поменуте шуме. У том оквиру атар села захвата површину од 702 хектара, тј. око 7 км². Обрађене површине налазе се само у ужем комплексу насељеног дијела атара, док сви његови остали дијелови служе за испашу. Треба рећи да су и те доста мале обрађене дионице нископродуктивне, јер оне, као и све остале атарске површине, имају мање-више изражену шљунковиту подлогу.

На основу досадашњих сазнања, не може се поуздано установити евентуална даља старост насеља. Остаје само претпоставка да се дио становништва из средњовјековног села Раке, послије његова расељавања, овдје настанио. Село Раке, које је по свој прилици било саставни дио подручног насеља Грље, налазило се на лијевој обали Цијевне. Његова локација, данас позната као селиште Раке,

са траговима бившег насеља, подаље је од Ракића Кућа. Раке се, како смо навели, помињу у грамати Ивана Црнојевића, којом су означене границе добара Врањинском манастиру. У њој, између осталог, стоји: „Раке у Грлиех".[1] Међутим, ни Раке се, као ни Српска, Ботун, Лајковићи и Митровићи, не помињу у Боличином попису из 1614. године. Претпоставља се да су сва та села, у то вријеме свакако много мања, чинила подручно насеље под општим називом Грље, које је те године имало 80 кућа са 185 војника. Недоумицу у ово питање уноси извјесна сличност у називима старог насеља Раке и каснијег села Ракића Куће. Више се може вјеровати да је, због оскудних услова за живот, данашње насеље касније настало. Његово име најприје се може довести у везу са муслиманским презименом Ракићи, који су се овдје занимали сточарством.[2]

Године 1925. Јовићевић је у селу евидентирао 12 кућа са 4 братства, а према званичним подацима, оно је тада имало 10 домаћинстава са 53 становника. До 1941. године број првих порастао је на 14, а других на 72, да би 1948. износио 10 : 52. Прије балканских ратова у Америку су ради зараде ишла два лица и вратила се. Четири породице иселиле су се у периоду 1941—45. и то двије у Куче, једна у Гусиње и једна у Затријебач. У истом периоду погинуло је и умрло 10 особа.[3]

Године 1941. село је имало шест приземних и осам кућа на избу. Двије куће су се налазиле у источном дијелу села, седам удаљене од њих око 1,3 км, а остале по око 0,4 км удаљене једна од друге.

Шест су користиле огњиште, а осам и шпорет и огњиште. Село је имало два бунара и једну цистијерну. Украј села, ниже вјештачки направљеног водовода на Цијевни, налазио се приватни млин. Уз куће су биле штале за смјештај бројне стоке.

Послије ослобођења Зете од Турака, на имовини откупљеној од муслимана, Марко Миљанов је, по одобрењу књаза Николе, населио овдје седам породица из Куча, чији су домаћини и одраслији мушкарци уједно били граничари између Црне Горе и Турске. Остале породице су саме купиле имања и ту се населиле.

Године 1941. овдје су живјели: Поповићи (5 дом.), Пајовићи (3), Ујкићи (2), Прелевићи (2), Рашовићи (1) и Вуксановићи (1). Сви су се доселили од 1879. до 1895. године. Изузев Ујкића, досељених из Затријепча, сви остали су се доселили из Куча.

Сеоске комуничне испаше биле су у Ћемовском пољу и Црним земљама. Љети су домаћинства изгонила своју стоку на планине Широкар, Рикавац, Маглић, Коштицу и Комове. Изгонило се око 2.000 оваца, 60 говеди и 20 коња.[4] Село је увелико снабдијевало Подгорицу првокласним месом и млијечним производима.

Мјештани су индивидуално рибарили на Цијевни. Послије пресушивања ријеке, већином у августу, уловљену рибу испод поменутог водопада су обично међусобно дијелили. Солидарност села највише се испољавала у помоћи онима који нијесу имали радне снаге.

Напомене:

[1] А. Јовићевић, исто, стр. 431, 478, 479; Р. Ковијанић, исто, књ. II, стр. 58.

[2] Један од Бајевића из Братоножића „морао је због крви бјежати у Подгорицу и тамо се потурчио. Од њега су подгорички мухамеданци Ракићи". (Ј. Ердељановић, Кучи, Братоножићи и Пипери, Београд, 1981, стр. 506 (Братоножићи).

[3] Четири су погинула на страни партизана, а шест је умрло.

[4] „Сточари су захватали посебна мјеста, да држе стоку несметано. Ракића Куће су типичан примјер за овај тип и узрок његовог постанка; оне су и скоро једини примјер у овој области... Некоји држе по 1.000 оваца. Говеда не држе или веома мало..." (А. Јовићевић, исто, стр. 431, 438).

43. МАХАЛА

Као једно од највећих зетских села, има веома повољан положај. Развило се у оном педолошком појасу који чини прелаз од Ћемовског поља према све плоднијој средњој и доњој Зети. У овом свом дијелу оно захвата простор између Цијевне, Мораче и Горичана на једној, и Мојановића и Ћемовског поља, на другој страни. Његовим источним дијелом, тј. читавом дужином Махале, пролазио је и пролази главни пут од Подгорице до Плавнице. Раније је, пак, стари пут, повијајући се од млинова Соколовића на Цијевни, пролазио „изнад Махале, између Мојановића и Горичана, те западном страном Шушуње и кроз Гостиљ ишао у Зету, а други пут је водио од Подгорице на Говедац, у Цијевни, на Никољ-цркву и даље у Матагуже и Врање".[1]

Почев од Омеровице на сјеверу, граница атара Махале иде Цијевном до њеног ушћа у Морачу, гдје прелазећи је обухвата Миранглавицу, а затим рукавцем Мораче, званим Лужица (који се испод Петричевића кућа у Горичанима поново улива у Морачу) иде до Вуковаца, гдје нагло прелази Морачу и према истоку, изнад Петричевића кућа иде Лукином улицом до старог пута (који дијели Виноградине и Мојановиће) и Врбице, да би у благом луку прешла цесту и бившу жељезничку пругу Подгорица — Плавница и наставила се Пољском улицом до Крста Мојанског. Одатле се ка сјеверу продужава западним рубом Рутоша и источним Висидоса до Пековог Мосада, тј. до источно од њега око 1,5 км, па даље Ћемовским пољем до Омеровице. Од сјеверне тачке атара, код Омеровице, до јужне у Лукиној улици растојање је око 5,5 км, а од источне тачке која се налази на граници између Рутоша и Висидоса (њена линија води средином села, дијелећи га на два дијела) до западне падине Миранглавице на западу око 4 км. Међутим, атар села се према сјеверу и југу сужава, тако да захвата површину од 802 хектара, тј. око 8 км^2.

Село има неколико комуница. Прва је Нешковића ливаде (око 20 рала); налази се јужно од Дамбарића Махале; друга је Бољa (око 30 рала), сјеверно од махалске цркве; трећа је Градитељски бријег (12 рала), сјевероисточно од Бољe, затим Вељи пут (11 рала),

у средини села, односно источно од Љаљића бријега; Драгије (5 рала), налази се јужно од Вељег пута, тј. источно од Алуновића Махале и јужно од Љаљића бријега; Балића локва је источно, изван села (9 рала), а највећа је у Балијачама (око 60 рала); распрострањена је уз путеве и поред њива. Највише је има објема странама Шијачке улице, Висидоса, Вељег пута, Пољске улице, Рутоша (западни дио припада Махали), затим на сјеверном простору око Иванових дубова, Прчањића смокве, Брежина, Пековог Мосада и према Ћемовском пољу. Двије су комунице у сливу Мораче, и то Велики (око 45 рала) и Мали врбиш (око 18 рала). Налазе се између дијела Мораче званог Вучје брзине, Лучице и Куљара. Морача их зими поплави, а када се љети повуче, користе се за испашу. Село је користило и дио Ћемовског поља (око 400 рала) и то јужно од Цијевне, односно од пећине Омеровице па западно Цијевном до Јаже Бољевића млина, те низ жељезничку пругу до Брежина и Крушчице, а затим источно према Пековом Мосаду и даље од њега (источно) за око 2 км до мојановићког дијела Ћемовског поља, одакле према сјеверу до Омеровице.

О овом великом селу нема података, сличних онима о другим селима, који би указивали на његову средњовјековну или евентуално даљу старост. Питање није ли оно бар својим мањим првобитним дијелом чинило саставни дио релативно великог подручног насеља Грље, како то претпоставља Јовићевић, остаје само претпоставка.[2] Рекло би се да име села потиче из доба Турака и то указује на претпоставку да се највише развило послије пада Зете под Турке. Ово утолико прије што се неколико дијелова села назива именима овдашњих познатих муслиманских братстава. Који је од њих прво настао и да ли се баш по њему село тако назвало не може се са сигурношћу знати. Логично би било претпоставити да јесте, јер би се у противном село називало множином а не једнином (Махала). Чињеница је да су овдје живјела јака муслиманска братства, као што су Беговићи, Алуновићи и Кубасичићи. Беговићи и Кубасичићи звали су се једним именом Ајдаркучевићи. Но, и поред овога, треба нагласити да се Мацхалани (Махалани — ?) помињу у познатом Врањинском уговору између Млечана и Стевана Црнојевића 1455. године.[3]

Године 1925. Јовићевић је у овом разгранатом селу евидентирао 102 куће са 15 братстава, а према званичним подацима, село је тада имало 107 домаћинстава са 480 становника. До 1941. године број једних и других (у оквиру данашњег атара села) порастао је на 157 : 818, да би осам година касније (1948) износио 117 : 586.[4]

Према анкетним подацима, може се констатовати да је село карактерисала знатна покретљивост становништва и појачана демографска динамика, укључив и досељавање у међуратном периоду (1918—41). До 1914. године у Америку и Француску ради зараде ишло је 13 особа; вратило се 11. У периоду (1918—41) истом сврхом и у исте земље ишло је 11 лица; вратило их се 6. У том периоду иселило се 20 породица, и то у Србију 7, у Метохију 7, у Америку 5 и у Херцеговину једна. Током рата (1941—45) није било породичног

исељавања, али су се појединци, као учесници рата, задржали у другим срединама.[5] Таквих је било 48. У исто вријеме погинуло је, нестало и умрло 81 лице.[6]

Од свих објеката за становање (1941), приземних кућа било је 102 на спрат, тј. на изби или како их овдје најчешће називају „кула" 14 и појата (кујица) 4. Напоменимо да су, могло би се рећи још чешће него у другим селима, по двојица или тројица дијелила једну кућу и живјела под истим кровом. Отуда и толико већи број домаћинстава него кућа. Све куле у селу имале су настрешнице, односно продужени кров ради заштите зидова од обилних јесењих и прољећних киша. Приземљуше су највећим дијелом биле без патоса и плафона. Умјесто овог другог, обично су на гредама биле раширене плетене љесе, коришћене за оставу кукуруза у класовима или пак за овршине (шаше), то јест остатке кукурузовине послије издвајања клипова. Појате (кујице) грађене су од стубова преплетених прућем и покривене сламом, најчешће ражаном, или жуквом која расте поред Скадарског језера. Зидови појате најчешће су били облијепљени земљом иловачом или подшивени сламом ради заштите од вјетрова и хладноће. Као у типичном аграрном насељу, готово уз сваку кућу биле су појате за стоку, као и свињци и живинарници; рачуна се да их је било: првих 85, других око 90 и трећих око 70. У селу су куће биле збијене уз „куле", што ће рећи да су грађене по турском читлучком систему. Најгушће су биле у Беговића Обору, Алуновића Махали и Живковића Махали, а рјеђе у другим засеоцима. Старији дијелови села су гушће насељени, и то како због посједовања плодног земљишта, тако и због веће личне безбједности, док су млађи дијелови тежили ширем простору па су, отуда, и куће у њима извјесно „раштркане". Од свих кућа само их је шест имало шпорет, мада су и оне имале просторије са огњиштем и веригама; остале су користиле огњиште.

За цркву у Махали каже се да су јој темељи веома стари, те да је на њима подигнута нова црква, коју је ликовно украсио познати иконописац Василије Биновски 1905. године, када је коначно довршена и освештана.[7] Село није имало школу, него су дјеца похађала школе у Српској и Голубовцима. Као по неком правилу, дјеца Горње Махале похађала су прву, а Доње другу школу.[8]

У селу су 1941. године била настањена ова братства: Кликовци (5 дом.), досељени из Куча (Орахова).[9] Њихови преци — три брата, „спустили" су се овамо због крви, и то прво у Подгорицу, из које су се, због „некакве несреће" са моћном породицом Крнића, морали „спустити" ниже, у Митровиће, да би се одатле, „ради боље земље", пребацили преко Цијевне у Махалу. Мараши (17) су старином из Хота. Прво су се доселили у Митровиће, из којих су се временом ширили у друга села Зете. Њихов предак, кажу овдје, није хтио да мијења вјеру, него је држећи се „прадједовске" пребјегао из Хота у Зету. Поповићи (9) су поријеклом из околине Крушевца у Србији. Послије пада Косова преселили су се у Коплик, одакле су, да би избјегли турчење, пријешли у Зету.[10] Нешковићи (4) су родом из Љешанске нахије (Станисељићи, досељени због крвне освете).[11] Становићи (2) су се доселили из Куча; има их још у Бије-

лом Пољу и Гостиљу. Драговићи (6) су се доселили из Катунске нахије (Велестово), а Марковићи из Љешанске нахије (Буроње); досељени су послије 1879. године. Тада су се доселили и Тиодоровићи (13) из Пипера, а исто тако и Радоњићи (9) из Куча, и то прво у Балабане па овдје. Вучковићи (1) су из Љуботиња, досељени послије 1879. године, а исто тако и Ћетковићи из Буроња (који су се истражили). Радуловићи (5) су досељени, кажу, давно, из Комана. Једно њихово домаћинство је „из нужде" прешло овдје из Мојановића. Вујачићи (11) су старо братство о коме смо говорили. Челебићи (8) су из Љешанске нахије (Штитари); досељени су послије 1879, а исто тако и Вукчевићи (1). Скробановићи су овдје пријешли из Мојановића. Радовићи (9) су се овдје „поодавно" доселили; једни држе да су огранак Кликоваца, јер се два брата овдје презивају са оба презимена (један Радовић, а други Кликовац); други сматрају да су досељени из Бјелопавлића од тамошњих Радовића. Рогановићи (1) су досељени (око 1925. године) из Враке; прво у Балабане па овдје. Даљом старином су из Цуца (из Трњина).[12] Рогошићи (1) су досељени из Дајбаба; даљом старином су из Катунске нахије. Станковићи су поријеклом из Црмнице; прво су се доселили у Курило, а затим овдје.

Нека братства су имала и своје комунице, као Марковићи, Тиодоровићи и Мараши. Називали су их „брањевинама", а у ствари се радило о пашњацима. Остале поменуте комунице, будући сеоске, коришћене су неограничено. Село је до 1941. године држало око 2.400 оваца, око 80 коза, 150 волова, 70 крава и 35 коња. У близини села биле су плодне њиве — Виноградине, Мале виноградине, Чоник и по производњи грожђа и доброг вина познате Балијаче и Висидоси, као и Рутоши који су мањим дијелом припадале селу. Ко је имао 100 оваца, сматрао се газдом и богаташем.

У јесен и прољеће крупну јалову стоку — волове, јунад, козе и коње пребацивали су преко Вучје брзине у Вељи врбиш, гдје је доста дуго задржавана, а затим изгоњена у лугове поред језера, гдје је смјештана у торове и заједнички пасла „ране ливаде" послије њихове косидбе. Остали већи дио стоке (овце) мјештани су давали Кучима, на држање у планини.

Махала се, у односу на доњозетска села, сматрала „сувотним" селом. Зато је она била веома заинтересована за лов рибе на ријекама и језеру. Од „праземана", како би мјештани рекли, Махала је имала право да лови на Цијевни од Омеровице до ушћа у Морачу (на дужини од око 5 км) и на Морачи од сјеверног дијела Миранглавице до Вуковаца, и то са обје стране ријеке, док су сусједи могли ловити само са десне стране Цијевне (Лајковчани и Митровчани) и десне стране Мораче (Вуковчани).[13] И на ријекама и на језеру ловило се грибовима, самоловкама, карићима и сл. Кад год би се ловило организовано, односно колективно, улов је био заједнички за читаво село.

Без обзира на повећи број братстава, опште патријархално заједништво било је веома изражено и испољавало се у свим познатим

облицима. Са сусједним селима, а нарочито са најближим Мојановићима, са којима су имали заједничку цркву и гробље, одржавани су добри, солидарни односи.

Напомене:

[1] А. Јовићевић, исто, стр. 365. „Најглавнији је пристан у оно доба био на Зетици гдје су били Турци подигли један велики шанац од земље ради одбране од цеклинских чета: тај се шанац звао „Логор" и у њему је посада одржавала редовну стражу. На већој води лаће су пристајале и у Плавничкој ријеци. Иза ослобођења Зете (1879), Турци су пренијели пристаниште у Хумско блато, а од устанка малисорских племена (1909) у Грабовницу." (Исто).

[2] А. Јовићевић, исто, стр. 431, 478, 479; Р. Ковијанић, исто, књ. II, стр. 58. Види претходне осврте на горњозетска села. Назив „Махала", који означава насеобинске јединице са најчешће родбински повезаним становништвом, проширио се и на нека села старе Црне Горе. Та села су у близини Зетске равнице (Сотонићи, Глухи До, Лимљани, Бољевићи, Дупило, и др.), што ће највјероватније рећи, да је овај назив тамо пренесен из Зетске равнице. Овај назив турског поријекла и тамо је усвојен за поједине, претежно, братственички груписане куће, насупрот чињеници да у њима није било муслиманских братстава. (Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, стр. 191—203).

[3] Листине, X, Загреб, 1891, стр. 68. У Махали су, каже Јовићевић, до 1879. године живјели Алуновићи (20 кућа) и Беговићи (10), од старине сродна братства. Беговићи су имали у Махали једну високу кулу, налик на сахат-кулу и на њеном четвртом спрату била је пространа соба са високим прозорима. Ту су се љети, за вријеме велике врућине хладили. О ову кулу Аци-паша Османагић објесио је чувеног јунака Ђуђу Јованова Ораховца из Куча зато што није хтио примити турски барјак да га понесе пред Турцима на Црну Гору... Беговићи су били силнији и моћнији али су Алуновићи били веће крвопије." (Исто, стр. 505). Поред назива неких махала по муслиманским братствима, ево још неколико њихових карактеристичних топонима: Чардак, Рецова улица, Алибалића бријег, Омеровица, Карабуж и др.

[4] По засеоцима је (1941. године) братстава, домаћинстава и становника било: Ивачковића куће (2 : 15 : 81), Пиранића Махала (4 : 11 : 56); Беговића Обор (5 : 16 : 82); Љаљића Бријег (6 : 27 : 135); Кубасичића Махала (8 : 54 : 298); Алуновића Махала (4 : 15 : 80); Живковића Махала (2 : 16 : 141) и Дамбарића Махала (3 : 17 : 91).

[5] У том периоду било је 15 интернираних особа.

[6] На страни партизана погинуло је 15, на страни четника 2, а несталих 27; умрлих 37.

[7] Исти живописац израдио је иконостасе у црквама села Српске и Вуковаца.

[8] Горњу Махалу чине засеоци: Ивачковића куће, Пиранића Махала, Беговића Обор и Љаљића Бријег, а Доњу: Кубасичића Махала, Алуновића Махала, Живковића Махала и Дамбарића Махала.

[9] Кликовци у Зети су од Вујошевића из Куча, каже Ердељановић. (Кучи, Братоножићи и Пипери, Београд, 1981, стр. 131).

[10] О поријеклу овог веома истакнутог братства могу се чути и друга предања. По једном се каже да су са Чева и да су род познатој личности Његошевог Горског вијенца, Драшку Поповићу. По другом да су са Жабљака Црнојевића, гдје им се предак доселио из Коплика и гдје га је Иван Црнојевић свесрдно примио „као угледног и омиљеног Србина". Као таквом, дао му је титулу алајбарјактара. Одатле су се раселили по Зети и били на многим вјерским и свјетовним дужностима. Они су дали Зети и Љешкопољу велики број попова. Међу њима су најзаслужнији поп Хаци-Јово, поп Мато и поп Бошко. Први је био организатор подизања и освјештавања цркве у Српској. Он је дочекао владику Данила у Зети, а затим организовао његово спасавање. Поп Мато (1809—1899) био је најзаслужнији што се иста црква за његова живота обновила. Поп Мато није имао мушког насљедника, па је, сем мањег дијела,

имовину завјештао цркви. Свој дуги вијек посветио је за добро цркве и народа. За доба књаза Николе био је капетан Зете. Оданост цркви Поповићи су испољили и куповином једног звона за цркву, уочи њеног освештења. Оно је и сачувано, док су друга два однијели аустријски окупатори. Друга два звона купили су једна дјевојка из Ријечке нахије (а покој душе) и Томица Нешов Кликовац, који је на положај капетана Зете наслиједио попа Мата.

[11] Нешковићи су се, по предању, „некада" звали Дамбарићи. Презиме Дамбарића потиче из „старине" и прича се да је неки Нешковић имао надимак Дамбара, па су се по њему, вјероватно, назвали Дамбарићи.

[12] Из Враке су, послије освете свога рођака, пријешли у Зету три брата — Крсто, Марко и Андрија. Али су, уз ово, „били срећни што су напустили Враку" због насиља владавине Ахмета Зоге и његовог министра унутрашњих дјела Муса Јуке. Тадашња влада Албаније укинула је српске школе и цркву те су се морали превјерити. Под тим притиском раселила су се многа братства; многа од њих живе по селима Зете. (Види опширније: Л. Рогановић, Под сунцем туђег неба — Врака и Врачани, Титоград, 1978, стр. 22 и д.).

[13] Напоменимо да су поменута села при лову рибе на објема ријекама, мада ријетко, понекад избацивала рибу на њихову лијеву обалу. Тада су били обавезни да улов подијеле са Махаљанима. Обично су слали власника за кмета да прими „свој дио", који припада селу, како би га он на равне дијелове подијелио по домаћинствима.

44. МОЈАНОВИЋИ

Као релативно густо насељена и хомогена доњозетска агломерација, ово село улази у састав најнасељенијег дијела Зетске равнице, који у ствари представља међусобно повезано и прожимајуће разгранато подручно насеље средишње Зете. Налазећи се између Махале, са једне, и Голубоваца и Балабана, са друге стране, локално је повезано како са свим њиховим дијеловима, тако и са главним комуникацијама према Подгорици, Плавници и Вирпазару и Тузима. На његовом ужем, насељеном атарском подручју, које захвата око 150 хектара (1,5 км^2) површине, размјештене су углавном братственичке групације кућа (куће Ђуретића, куће Кнежевића, куће Крачковића, куће Скробановића, куће Мајића, или Горњи крај села, Доњи крај села, Крст Мојански, Муљагоши, Ајића Махала, Делевића Махала, Дурковац итд.), али не као посебни засеоци, већ као назначена мјеста за практичније сналажење у селу. Својим ширим оквиром, који обухвата и комунице, атар села је већи за око 3,5 км^2. Те комунице су у непосредној близини села. На сјеверној страни су Крст Мојански, Балијаче и Врбица, док су у самом селу простори поред потока и пута који кроз село пролази. На западној страни су шири слободни простори поред Вељег пута, ка Подгорици и Плавници. Даље од села, у правцу Скадарског језера су Чољевица, удаљена око 4 км, Гробља (названа по турском гробљу), удаљена око 4,3 км, и Горњи и Доњи испуст, удаљени око 5 км. То су комунице које је село користило заједно са селом Шушуњом, с којим иначе има заједнички „сенат" при језеру. Попут сусједних села и Мојановићи су, наравно, користили испашу у Ћемовском пољу према Цијевни, на којој се стока појила и у чијим поткапинама је могла пландовати.

Иако у атару овога села, као ни у атару Махала, још нијесу пронађени неки виднији археолошки остаци илирско-римске старости, логично је претпоставити, с обзиром на констатоване налазе у њиховој близини (Голубовцима, Гостиљу, Матагужима, Лајковићима, Ботуну), да је и овај простор од давнина био насељен. На чињеницу да је село постојало у средњем вијеку недвојбено указују подаци из 1614. године, према којима је оно тада имало 40 домова и 95 војника.[1] Овоме ваља додати и предање о постанку назива Мојановићи, које је записао и А. Јовићевић. Према њему су се Дракићи, Кнежевићи и Ајковићи у Мојановићима, Лукачевићи у Бериславцима, Врању и Подгорици и Пејановићи у Подгорици некада као један род звали Мојановићи. Њихов предак се, пошто су Турци завладали старом Србијом, отуда доселио у Васојевиће „под Мојан". Одатле се затим доселио у Зету, уз Цијевну „до брежуљка Бјеласта-вице", гдје су се његови потомци назвали Мојановићи. Ту уз ријеку и у Ћемовском пољу бавили су се сточарством. Касније, пошто су ту подигли и „мању цркву, која је запустјела", морали су „усљед гладних година и несносних сјеверних вјетрова, да се раселе у друга крајеве Зете и другдје.[2] Да ли се неки од огранака Мојановића са својим новим презименима пред Турцима иселио у стару Црну Гору, или неко друго околно племе, не може се знати. Зна се само да су се Пејановићи из Добрског Села доселили у Подгорицу.

У турско доба и овдје су, као и у другим турским селима, били чифтлуци и агалуци овдашњих и подгоричких муслимана. Ту су били Јахићи (10 кућа) и Јаћимовићи (1). „Потоњи Јахић исељен је у Скадар на петнест година иза ослобођења" Зете од Турака.[3]

Године 1925. Јовићевић је у селу евидентирао 102 куће са 17 братстава, а према званичним подацима, оно је тада имало 106 домаћинстава са 602 становника. До 1941. године њихов број се повећао на 114 : 487, а осам година касније (1948) село је имало 138 : 764.

Прије првог свјетског рата из села је, ради зараде, у Америку ишло 15 мјештана, а вратило се 13, док их је у међуратном периоду (1918—41) ишло 7 и вратило се 5. У овом другом периоду иселила су се и три домаћинства. У ратном периоду (1941—45) погинуло је и умрло 64 лица.[4]

У 1941. години село је имало 107 приземних и 6 кућа на изби или коноби. Уз њих је било скоро 80 појата и знатно мање свињарника и живинарника. Иако са мјестимично већом тјескобом, и за ово село су карактеристична повећа дворишта у чијим оквирима су смјештени помоћни објекти и друга кабаста остава. Као и куће, окренута су главној сеоској улици дуж које су куће и груписане Својим једнобразним изгледом оне и овдје појачавају утисак једноличног руралног миљеа, толико карактеристичног за зетска села. На рзмјештај и густину кућа примарно је утицао распоред имовинских потеза, као и тежња да се са кућама и двориштима што мање захвате обрадиве површине. Чести су случајеви да су, приликом досељавања и дуго након њега, по неколике породице живјеле у појединим кућама, које су се временом продужавале и „под једним кровом" преграђивале за нова, умножена домаћинства и породице.

Тако су, уосталом, и настали братственички називи појединих дијелова села. Ти приземни низови кућа су, за разлику од мање-више подвојених кућа „на спрату", много старијег постанка. Они су грађени утолико лакше што се за сваки нови додатак у кући једна од двије „листре" није морала градити и што су најчешће биле без патоса и плафона.[5] Иначе, уочи рата (1941) само се у осам кућа користио шпорет или и шпорет и огњиште, а у свима осталима само огњиште.

Село није имало своју цркву и школу; прва им је била у заједници са Махалом, а друга се као и сада налазила у Голубовцима.

Године 1941. у селу су живјели: Буретићи (21 дом.); досељени су из Бјелопавлића и род су са Брајовићима; има их у Гостиљу и Горичанима; по ужим огранцима су Машовићи, Николићи и Бошковићи, али са истим презименом — Буретићи.[6] Кнежевићи (21), Дракићи (16) и Ајковићи (6) су као „некадашњи Мојановићи" досељени послије косовског боја из старе Србије. Домазетовићи су поријеклом са Чева; досељени су због крви, прије око 200 година. Крачковићи су из околине Цетиња (из Бјелоша); досељени прије око 250 година. Мајићи (8) су, како смо рекли, досељени из Маина, а Скробановићи (7), због крви, из Орахова (Кучи). Филиповићи (3) су из Добрског Села — досељени због крви прије око 160 година. Пиперовићи (2) су добили име по старом завичају, Пиперима (Мрке), одакле су се „давно доселили". Крстовићи (2) су старином из Хота; један су род са Крстовићима и Вујачићима из Голубоваца; у ствари они су овдје прешли из Голубоваца. Павићевићи (2) су из Братоножића од истоименог братства; досељени су послије 1879. године. Рацковићи су из Љешанске нахије (из Круса), а даљом старином су из Албаније (од Крује). Марковићи (1) су из Пипера од истоименог братства. Њихов предак овдје се доселио прије око 105 година. Као ратни инвалид, добио је ту земљу и настанио је. Милутиновићи (1) су такође из Пипера, досељени прије око 120 година. Црногорчевићи (1) су у ствари Пејовићи из Ораха. По доласку овдје, за вријеме Турака, промијенили су презиме. Својили су се са Анђушићима и Пејовићима, као и са Ремиковићима у Курилу. Са њима се „своје" и ни данас се међусобно не жене. Пешовићи (1) су из Ћеклића, одакле су се као Калуђеровићи доселили у Грбавце.[7] Прозвали су се по претку Пешу, пошто су се из Грбаваца преселили на Плавницу, одакле су се, због поплава језера, 1881. године доселили овдје. Један њихов дио иселио се у Враку, па затим у Подгорицу и Метохију гдје и сада живе. Рођакају се са Видаковићима у Толошима, који су, такође, од Калуђеровића из Ћеклића. Вукићевићи (1) су са Љуботића од истоименог братства; досељени прије око 90 година. Бурзани (2) су из Дражевине; досељени због крвне освете 1788; прво у Бериславце, гдје су (на Плавници) држали гостиону и пекару, а затим се (1926) због маларије отуда преселили овдје. Половићи (1) су из Драчевице (Крајине); прво пресељени (1875) у Бериславце, а затим овдје (1932). Бечићи (1) су даљом старином са Чева; рођакају се са чевским Вукотићима; прво су се због крви доселили у Бишћане (Балабане), а касније овдје.

У селу није било братственичких комуница, него су све поменуте заједнички коришћене. Пространи лугови приобалног подручја језера, као Греова, Комуница, Жарца, Андров бријег, Мали и Вељи јендек, Чакарица и Беговића лаз, били су, сем ливада док се не покосе, слободни за неограничено коришћење. „Сенат" Мојановића и Шушуње налазио се између Гостиљске ријеке и Перничког потока. Мојановићи су имали најпитомију испашу за стоку, те уједно воду за пиће и напој стоке. Ту су извори код Јабучњака, код Чољавице (Јанковац), „на Мостиће" и најглавнији Цгурић. Појила за стоку била су на Мостићима, затим Врбиш код Цгурића студенца, Бачуља, Мурићке ливаде, Мали и Велики јендек, Зетица — углавном свуда уз Гостиљску ријеку која се ствара од тих малих извора и поточића.

Иако је село, прије 1941. године, имало релативно велику стоку (око 3.200 оваца, 140 волова, 130 крава, 40 коња) није је љети изгонило на планину. Испаше је било довољно у односном приобалном дијелу језера, гдје се држала до јесени. Смјештана је у торовима, који су ради ђубрења ливада редовно премјештани, а простор испаше циклично се ширио, сходно косидби раних, средњих и позних ливада.[8] У малим лаким кућицама, које су се преносиле, поред торова ноћу су спавали чобани. Скупљени млијечни мрс и млијеко редовно су одношени у село.

Комуницу у Ћемовском пољу село је користило на исти начин као и околна села. На њу је стока изгоњена из три правца: кроз Ајића улицу, кроз Пољску улицу и доњи дио села — кроз Вујачића Махалу. Горњи крај села обично је појио стоку на Омеровици, гдје су била и пландишта, а Доњи крај на јажи код млинова (Ракића Куће), гдје су се налазиле поткапине (пећине) за пландовање стоке.

На истим пријезерским дионицама Мојановићи су, обично у групама ловили рибу грибовима. Улов је дијељен на једнаке дијелове. У случајевима када је неко са стране долазио да лови са грибом, био је дужан да сваку трећу рибу да ономе на чијем је ловишту ловио.

У погледу сеоске солидарности, „од далеких времена била је позната и устаљена пракса да сви сељани и пријатељи помогну оном ко зида кућу".[3]

Помоћ се састојала у радној снази и у материјалу. Свако је давао понешто за градњу нове куће; поред осталог неко једну, неко двије тополе, за неопходну дрвену грађу и др. Мобе су организоване при превозу камена, шљунка и друге грађе, а исто тако и за ломљење камена, било у Бјеласавици или у Врањској и Вуковарској гори. При превозу камена, учествовало би по 30—80 запрежних кола. Мобе су се купиле и на стрижи оваца, на окопавању кукуруза, косидби, жетви и сл. Село се бринуло и о одржавању путева, цркве и гробља. Свака кућа је цркви давала по багаш жита, по килограм сира и по једно руно вуне, а било је и оних који су, немајући насљедника, давали и дио имовине на поклон, итд.

Напомене:

[1] С. Љубић, исто, стр. 181.

[2] А. Јовићевић, исто, стр. 371, 372, 461.

„Мојановићи, односно братства Кнежевићи, Дракићи и Ајковићи славе св. Алимпију Столпиника (26. XI). Исти дан славе и Лукачевићи и Пејановићи. Лукачевићи у Бериславцима и Врању род су православним и мухамеданским Лукачевићима у Подгорици. Преци Лукачевића су се најприје населили из Бјеласавице у Српску, гдје је поп Бошко Лукачевић убио једног Турчина и утекао у Врањ, одакле се један дио његова потомства преселио у Бериславце. Од овог братства било је 18 попова и по томе се да судити да је угледно. Лукачевићи у Бериславцима су из економских разлога напустили славу св. Алимпије и прихватили св. Ђурђицу (16. XI). Пејановићи су са Лукачевићима један род. Од њих су потурчени Секнићи и Дервановићи. Потомство старих Мојановића данас броји 60 кућа. (Исто, стр. 462).

[3] Исто, стр. 506. Живјели су ту и муслимани Ајићи и по њима се тај дио назива Ајића Махала (са истоименом улицом). Иселили су се у Скадар уочи ослобођења Зете од Турака.

[4] На страни партизана погинуло је 13, на страни четника 3, а умрлих је 47.

[5] У таквој кући „под истим кровом", све до 1926. године живјело је, сем једне породице, братство Крачковића.

[6] Буретићи су поријеклом од братства Брајовића (из села Јеленка); доселили су се због крвне освете прије око 150 година.

[7] Без било каквих доказа, предања и казивања, А. Јовићевић констатује „да Калуђеровићи у Зети воде поријекло из Климената", дијелећи се „на Балијаше, Раковиће, Мијатовиће, Мирковиће и Бољевиће". (Исти, Малесија, стр. 69).

[8] О Марчу су се ради сијена „браниле" ране, о Благовијести средње, о Ђурђевадну позне и Видовудне ливаде поред лугова.

[9] Цитирано према одговору у анкети.

45. ЗАБЈЕЛО

Као што се за Загорич, Дољане или Маслине може рећи да су били сјеверни и сјевероисточни перивој бивше Подгорице, тако се извјесно може рећи да су Забјело, Дахна и Дајбабе (посебно Дајбабски манастир) били њен јужни перивој. Забјело захвата готово правоугаони простор између Љубовића на сјеверу и Дајбабске горе на југу, те зетског пута (Титоград — Зета) на истоку и Мораче на западу. Тај простор захвата око 6 км². Преко њега меридијално пролазе три сеоска пута, а паралелно два. Читав тај правоугли простор је, с обзиром на његову плодност и положај према старој Подгорици и Морачи, од давнина био аграрно запосједнут и коришћен. Свједоче то мјестимични налази грнчарије и камених урни, као и сам назив села, који је словенског поријекла и има значење забране (највјероватније забрањене испаше у одређено доба године). Као феудална својина из предтурског доба, могао је бити држан под забраном великопосједника, да би у доба Турака дошао у посјед ага и бегова, који су га мање-више, до задњих деценија прошлог вијека користили.[1]

Послије ослобођења од Турака, и Забјело је, као један од најплоднијих дијелова Зетске равнице, било захваћено насељавањем. Расподјелу земље углавном су вршили државни органи са Цетиња.

С почетка је највише додјељивана Кучима, а затим Љешњанима и другима. Добар, ако не и највећи дио посједа, готово до краја прошлог вијека, држали су муслимани, било као мухацири, или као житељи Подгорице. Али, и они и први досељеници, као и они што су земљу били добили, али је због одређених разлога нијесу населили ни обрађивали, нешто касније, а нарочито уочи и након првог свјетског рата, продавали су је другима, тако да су некадашњи велики посједи, подјелом били умањени, а затим продајом још више уситњени.[2]

Према подацима А. Јовићевића, Забјело је 1925. године имало 17 кућа, док је, према Именику мјеста Краљевине СХС из 1925, у њему живјело 13 домаћинстава са 80 становника.[3] До 1941. у самом Забјелу број једних и других попео се на 25 : 134. Толико домаћинстава живјело је у истом броју кућа, од којих је приземних било 19, а на изби 6. Међу првима, изузев 3, све су биле без патоса. Четири куће су поред огњишта користиле и шпорет, а остале само огњиште. Куће су, углавном, биле мјестимично груписане; неколико их је било издвојених. Исте године овдје су живјели: Стругари (1 дом.); досељени су из Ријечке нахије (Рваши) послије 1878; Лазовићи (2) су из Вуковаца, досељени послије 1918; Радуновићи (2) су из Прогоновића — насељени: једни уочи балканског рата, а други 1923. године; Брацановићи (1), досељени су из Куча око 1918; Ђуришићи (3) су из Параца; насељени 1919; Кажићи (2) су из Понара, досељени 1930; Шишевићи (1) су из Бистрице; доселили су се 1937; Кековићи (1) су се доселили из Загарача 1927; Радоњићи (1) су досељени из Куча, прво у Подгорицу па овдје (1932); Мирановићи (1) су из Доњих Кокота, дошли 1927; Рајковићи (2) су из Пипера, досељени 1920; Поповићи (1) су из Станисељића, досељени 1926; Шановићи (1), досељени из Зете 1900; Ђуровићи (1) су из Вуковаца, досељени 1938; Шабани (1) су из Љуботиња, досељени 1938; Радусиновићи (1) су из Буроња; досељеник се настанио овдје послије повратка из Америке — 1939. године; Дедићи (3) су из Куча, досељени послије 1878. и Калуђеровићи (1) из Зете, пресељени овдје 1936. године.

Ширим опсегом, у оквиру наведеног атара, у састав Забјела улазила су и два засеока. Куће Шћеповића се налазе близу пута од Подгорице за Зету, а други на источној подгорини Дајбабске горе. Први носи назив по Шћеповићима из Куча, који су држали велики број оваца и овдје их, на сами домак Ћемовског поља, ради испаше од јесени и љета, догонили. Касније су њихову овдашњу имовину купили други досељеници, који су, такође, држали велика стада оваца. Године 1925. биле су ту 4, а 1941. године 6 кућа, од којих 3 на изби и три приземне. Само се у једној користио шпорет, а у другим огњиште. Те (1941) овдје је било 5 домаћинстава са 32 становника. Били су то Матовићи (2 дом.) досељени из Зете 1900; они су овдје купили имовину и као прије њих Шћеповићи, били познати сточари; затим Радуновићи (1) досељени из Прогоновића (1923); Поповићи (1) из Зете, досељени 1918. и Нешковићи (1), досељени крајем прошлог вијека, такође тада познати сточари.

Зеленика пак, као трећи дио села, имала је (1941) 8 кућа; 2 на изби и 6 приземних; све са огњиштем. У њима је живјело 8 домаћинстава са 44 становника, и то: Ненезићи (1 дом.), досељени из Подгорице; од истоименог су подгоричког братства, досељеног из Велестова;[4] Бојанићи (4) су из Прибојевића (Љешанска нахија), досељени 1923; Вукчевићи (1), досељени из Ботуна 1930. и Кнежевићи (2) досељени из Дајбаба 1928. године.

Сва три дијела села, обично називана заједничким именом Забјело, у периоду 1925—41. године, увећана су за (17 : 38) 21 домаћинство и (82 : 210) и 106 становника. У ратном периоду погинуло је и умрло 14 мјештана.[5] До 1948. године то стање се измијенило тако да је, према тадашњем попису, у селу било 25 домаћинстава са 140 становника.[6]

Наведени подаци о насељавању и кретању становништва у међуратном периоду, па и раније, посебно указују колико је ово село својом питомином, плодношћу и положајем било привлачно за становнике околних недалеких крајева. Поред површина за обрађивање и заливаћивање, оно је нудило и велике површине за комуничну испашу. Непосредно од њега, према истоку и југу, ка Цијевни и Рибници, простире се Ђемовско поље. Мјештани Забјела (укључивши његове засеоке) користили су га, безмало свакодневно, крећући се са стоком од његовог доњег ка горњем дијелу, које су околна села називала Доње и Горње поље.[7] На крају Горњег поља, тј. на Рибничким Врелима, била су сточна појилишта и пландишта. Село је држало око 1.000 грла ситне и до 120 грла крупне стоке и коња. Досељеници из Зете обично су имали раније стечена имања у појединим дијеловима приобалног појаса Скадарског језера.[8] Љети су, углавном, само они мјештани који су имали повећа стада, давали стоку на планину (Кучи, Синјајевина), док су је сиромашни задржавали на локалним пасиштима и пландиштима.

У погледу сеоске патријархалне солидарности, карактеристично је истаћи да је она, без обзира на непосредне утицаје блиске Подгорице и њеног тржишта, за које је село, такорећи, свакодневно било везано, била веома изражена. У својим сјећањима на њу, и данас је старији мјештани са задовољством истичу. По својим облицима, она је била заступљена као мање-више и у другим околним селима. Међусобна испомоћ, а посебно помоћ сиромашнијим и инокоснијим, чиниле су њену основу. И овдје и у другим селима најугледнији су били они људи који су је највише подстицали и до ње много држали. Међу таквима, особито се истицао угледни и гостољубиви домаћин Мића Ђуришић.

Напомене:

[1] Знатни комплекси земљишта сјеверно од Дајбабске горе носе називе који на то указују, као Беговина, Реџовина и Мицановица. Сматра се да су највеће посједе овдје имали паше и бегови Османагићи, Лукачевићи и Реџовићи.

[2] Занимљиво је навести да је један од потомака Бећир-бега Османагића, који живи у Скадру, прије неку годину продао и посљедње парче некада за овдашње прилике огромног имања Бећир-бега и његових предака.

[3] Бројем кућа, Јовићевић је у оквиру Забјела обухватио и засеоке — Куће Шћеповића и Зеленику, док подаци о броју домаћинстава и становника из 1925. године не обухватају Зеленику; она је била пописана у саставу Дајбаба и имала је 4 домаћинства са 22 становника.

[4] Ту су на жељезничкој станици (Дајбабе) пруге Подгорица — Плавница држали кафану.

[5] На страни партизана погинуо је 1, од бомбардовања 1, на страни четника 7, а умрлих 5.

[6] Овим пописом су Зеленика и можда Куће Шћеповића били пописно прикључени Дајбабама.

[7] Доње поље се простире од села Горње Зете, боље рећи од Цијевне до Тушког пута (Титоград — Тузи), а Горње од тог пута до Врела Рибничких и Какарицке горе.

[8] Од других мјештана, једино је релативно богати домаћин Мића Ђуришић имао при језеру такав посјед.

3. ГРАДСКА НАСЕЉА

ПОДГОРИЦА

Ово градско насеље, чије је језгро настало при ушћу Рибнице у Морачу веома дуго је познато под овим именом. Прво његово име — Берзумно, Бирзиминио или Бурзумон, које потиче из римског доба, већ од раног средњег вијека замијењено је именом Рибница, а судећи по документима, тек почетком XIV вијека именом Подгорица, што не значи да се тако није звало и прије првог писаног помена — задржавши га све до 13. јула 1946. године, када је замијењено данашњим именом Титоград. Будући да оквир наше теме обухвата развој становништва Зетске равнице до првих година послије другог свјетског рата, природно је што ћемо, сагласно са историјским фактима, прошлост овога града разматрати као прошлост Подгорице, која је, као што је познато, у другом свјетском рату безмало била потпуно порушена.

Првобитно језгро старе Подгорице настало је на начин настанка многих старих градова. Безбројни примјери широм свијета јасно наводе на закључак да су погодне обале ријека од најстаријих времена биле најбоља основа за стварање првих језгара градских насеља. Један од таквих маркантних примјера везан је и за ову област. Била је то Дукља, настала при ушћу Зете у Морачу, коју, посматрану са становишта урбане еволуције овога простора, можемо сматрати претходницом Подгорице. У првом нуклеусу Подгорице, са његовом првобитном бенефицијарном функцијом, насталом под урбано-саобраћајним окриљем Дукље на сусједном ушћу друге Морачине притоке Рибнице, заметнуло се насеље, чији је постримски развој природно надомјестио комплексну функцију порушене Дукље. За развој два толико блиска градска средишта на овом простору не би било мјеста, али је склопом свих природних чинилаца ове области био предодређен развој једног градског средишта. Просторно-функционални насеобински идентитет неумитно је послије Дукље слиједила словенска Рибница а потом Подгорица, развијајући се и физиогномирајући под утицајем посве другачијих историјских услова.

Не упуштајући се у расправу, особито иницирану новијим истраживањима П. Мијовића, о томе да ли се насеље Рибница, односно Подгорица развила на темељима саобраћајних постаја Берзумна или Алате, на поменутом римском путу Скодра — Нарона, о чему ће, даља археолошка испитивања вјероватно дати коначно

мишљење, важно је и овом приликом истаћи да поред других индикација, налази римског водовода, који је једним својим краком снабдијевао водом односну постају на ушћу Рибнице у Морачу, дефинитивно потврђују раније претпоставке да је и ту, недалеко од Дукље, било римско насеље.[1] Као једно од чворишних мјеста на главном римском путу од албанског приморја преко скадарско-зетске, бјелопавлићко-никшићке и херцеговачке области према Далмацији, оно је морало бити и саобраћајно „упориште" за комуникације овдашњег обласног домашаја. Поред осталог, у том смислу логична је претпоставка Н. Шкеровића да је стари мост на Рибници, при њеном ушћу у Морачу „у основи својој римског поријекла", и исто тако „по прилици и мост који се са самог угла између Мораче и Рибнице пружао преко Мораче, од којега је ишао пут преко Љешкопоља на Коловоз и даље према Команима и Загарачу".[2] Да ли је на овом мјесту прије римске станице постојало неко илирско утврђење или какво друго насеље, попут њиховог претпостављеног насеља које је претходило Дукљи, је хипотетично питање са исто таквим одговором. Наиме, не може се поуздано одговорити на питање нијесу ли на лијевој обали Мораче, на односном ушћу Рибнице, можда Лабеати имали било какву грађевинску творевину, као што су Доклеати, по свој прилици, имали на десној обали Мораче, на ушћу Зете. Просторно-позициона „симетрија" између Лабеата и Доклеата, на граничној линији Мораче, можда би се могла узети као индикација да је и Подгорица имала илирски прануклеус. Тој индикацији иду у прилог и многи поменути налази илирског грађевинарства у овом подручју.[3]

Неодвојиво од Дукље, и ово насеље је највјероватније дијелило њену судбину. У великим етничким превирањима приликом доласка Словена, замирањем Дукље, замире временом и римски назив овога насеља, а умјесто њега се, по истоименој ријеци, јавља име Рибница. Прихватајући мишљење П. Стикотија, М. Гарашанин каже да се „мјесто гдје се налазио Берсумнум углавном идентификује са рушевинама Рибнице на ушћу ове ријеке у Морачу у самом Титограду. По Стикотију, овај средњовјековни град лежи на античким темељима".[3a] Његов постанак везује се за вријеме када је словенско становништво потпуно превладало у овим крајевима. У запису врло старе цркве св. Ђорђа под Горицом каже се:[4] „И подиже се овај град у X вијеку, а прве куће подиже на обали Рибнице господар Горске жупе Марко". П. Ровински сматра да су Рибницу, Спуж и Жабљак подигли српски жупани у X вијеку.[5] По казивању Саве Немањића, његов отац Стеван родио се „у Зети на Рибници", гдје је био и крштен. Старији син Немањин, Стеван Првовјенчани пише да се Немањин отац у вријеме унутрашње буне склонио „у место рођења својега, по имену Диоклитија", да му се ту „на местје рекомем Рибница" родио син Немања (1114) и да је тамо „у храму том примио латинско крштење, а друго крштење (православно) „када се вратио његов отац у столно место".[6] С. Новаковић сматра да је Рибница у Зети у којој се родио Немања у ствари Подгорица . . .[7] С. Станојевић такође тврди да се родоначелник династије Немањића родио „у дворцу на утоку Рибнице у Морачу, у данашњој

Подгорици".[8] К. Јиречек, у истом смислу, каже сљедеће: „Немањин отац склонио се у свој родни крај Дукљу, гдје му се у мјесту Рибници родио син Немања... Рибница је као насеље, по свој прилици, исто што и доцније Подгорица".[9] Ј. Ковачевић такође сматра да се „већ у доба рођења Немањина нова англомерација звала Рибница".[10] Дакле, Новаковић, Станојевић, Јиречек, као и Ћоровић и други наши старији и млађи историчари, из тумачења навода Немањиних синова о мјесту Немањиног рођења, закључују да је Рибница раније име Подгорице. У новије вријеме, међутим, о овом питању јавила су се друкчија мишљења. М. Динић, на примјер, сматра да ријеч „место" у Немањиној биографији од Првовјенчаног треба тумачити у значењу области. Сагласно томе, он каже „да Рибница није име насеља које је замијењено каснијим Подгорица", јер су „жупе, па чак и мање и веће области добијале име по ријеци која кроз њих протиче".[11] П. Мијовић, на основу разматрања одређених извора, ипак закључује да се са „доста сигурности може рећи да је у доба Немањина рођења на мјесту данашњег Титограда без сумње било неко насеље, али оно није било ни град, ни тако знатно да би се под својим именом сачувало у временима која су долазила..."[12] Ј. Јовановић, међутим, из времена Урошеве владавине (1242—1276) спомиње зетског феудалца Растислава „са феудима око Рибнице", а А. Лаиновић из записа Морачког манастира наводи да је феудалац Драгомир „из околине Рибнице" подложио крајем XIII вијека један свој посјед Морачком манастиру ради тамошњег школовања свога сина. Из средине XIV вијека, Јовановић на основу дубровачког архивског извора наводи још један помен Рибнице: „У околини Рибнице (данашњег Титограда) феудалац Никола побунио се против Душана и заплијенио неки богати караван, који је од Бара ишао за царски двор".[13] Ово су, колико је за сада познато, посљедњи помени Рибнице, пошто се већ у првој половини XIV вијека јавља име Подгорица. Како изгледа, у једном периоду су за ово насеље употребљавана оба имена, мада се из досадашњих сазнања не може ближе установити када је другим називом потпуно истиснут први. Углавном, у XIV вијеку јавља се неколико помена Подгорице и Подгоричана. Први пут се помиње у најстаријој нотарској књизи судског архива у Котору, и то 18. августа 1326. године. Те године и тога дана „Јован из Подгорице, зет Венчов (Johannes de Podgorice, gener de Venco), задужио се код Ивана Главати 300 перпера за предстојеће путовање, с обавезом да га подмири у року три мјесеца".[14] Други помен је око 1330. године, када се „спомињу трговци с кожом и чревљари из Подгорице".[15] Између осталих помена до краја XIV вијека, које наводи Р. Ковијанић, налази се и овај од 23. фебруара 1939. године: »Ego Radogna Nincovich de Dichsich de Zenta pro me et patre meo Nincho et fratribus meis confiteor michi fuisse et esse solutum et integre sotisfactum a Bogdano fillio Raiany olim de Podgorice nunc habitatori Cathari«. („Ја Радоје Нинковић из Никшића у Зети тврдим у име своје, својега оца Нинка и своје браће, да ми је у потпуности исплаћен дуг од Богдана, сина Рајанова из Подгорице, а који сада станује у Котору.")[16] Осим ових и других помена у которским споменицима, Подгорица се, колико се за сада зна,

у XIV вијеку помиње још једино у повељи цара Душана Хиландару 1355. године.[17] Наиме, Стеван Првовјенчани био је подложио том манастиру неке приходе од села Каменице и риболова на Морачи, чије су давање доцније ометали Подгоричани. Зато је Душан повељом датираном 2. маја те године, потврдио Хиландару та права одредбом да „у Зете што имају село половина Камениц и на Мораче половина ловишта како им тези царине Подгоричани не дају... (већ да буде) како то је и прежде било".[18]

Подгорица је под влашћу Немањића била све до првих година владавине цара Уроша, тј. до 1360. године када је дошла под власт Балшића. Будући без насљедника, Балша III Балшић (1403—1421) оставио је Зету у насљеђе своме ујаку деспоту Стевану Лазаревићу (1389—1427), код кога је и умро. Затим је деспот Стеван с војском ушао у Зету, у којој су Млечани већ били запосјели готово све градове. У сукобима са Млечанима, вођеним с промјенљивом срећом, деспот Стеван је августа 1423. године склопио мир, по коме су Млечани задржали Скадар, Улцињ и Котор, а Стеван остале зетске градове. Подгорица је тада дошла под Стеванову власт, чијом смрћу господар Зете постаје његов насљедник деспот Ђурађ Бранковић (1427—1456). У вријеме првог пада српске деспотовине под турску власт (1439), турски вазал Херцег-Стеван Вукчић (1435—1466) запосјео је Горњу Зету са Подгорицом 1441. године. Као господар Херцеговине и као муж Јелене, жене Балше III, он је истицао право на Зету. Истовремено су и Млечани запосјели приморске крајеве. Али, послије неколико пораза турске војске под ударцима деспота Ђурђа и Сибињанина Јанка, Мурат II је угарском краљу Владиславу понудио мир, који је, на десет година, био закључен у Сегедину 1444. године. По њему је деспот Ђурађ од Турака добио цијелу своју државу. Спремајући се да је обнови у старим границама, он се 1444. године састао са Херцегом Стеваном и том приликом с њиме измирио и склопио савез. Деспот Ђурађ је тада добио натраг Горњу Зету са Подгорицом и тврђавом Медун.

Првом половином XV вијека Подгорица је била сједиште деспотових намјесника у Зети.[19] Наиме, послије заузећа Бара од стране Млетака (1420) она постаје значајан „војнички и административни, а тиме уједно и економски и културни центар деспотових земаља у Зети".[20] У њој је око 1444—45. године столовао деспотов намјесник војвода Комнен. Као војни и управни заповједник, он је у свом двору (»curia in Podgorica«) рјешавао и судске парнице. У спору који је настао између Матагужа и Хота, деспот Ђурађ је 1445. године упутио бившег зетског војводу Тому да га ријеши.[21] Ускоро послије њега, овдје је столовао војвода Алтоман (1448), сродник великог жупана Алтомана, оца познатог жупана Николе Алтомановића. Тада су настали појачани сукоби са Млечанима, који нијесу хтјели да поврате зетске приморске градове деспоту Ђурђу. У тим сукобима Млечани су најзад успјели да придобију Стевана Црнојевића (1451) и да га поставе за свога војводу у Горњој Зети. У јулу наредне године он је потукао војводу Алтомана, а у септембру сузбио деспотовог шурака и војводу Тома Кантакузена, да би затим побиједио и војводу Милоша Биомужевића, деспотовог заповједни-

ка Медуна, мада није успио да освоји ово „кршевито гнијездо". Но, он је тада освојио Подгорицу и у њој „развио млетачку заставу". Почетком септембра 1455. године представници Подгорице, заједно са представницима других општина, племена и мјеста (између 50 горњозетских општина у данашњој Зети помињу се још Матагужи, Бериславци, Голубовци, Грље и Дајбабе) на састанку представника српских и арбанашких брдских племена, одржаном у манастиру св. Николе на Врањини, у присуству великог војводе Стевана Црнојевића и млетачког провидура за Албанију Јована Боланија, заклели су се на вјерност Млетачкој Републици.[22] Чинило се да ће овдашњи Словени, послије толико вјекова учвршћивања у овим крајевима, у савезништву са Млечанима моћи успјешније да се одупру моћном турском освајачу. Наступајућа збивања до краја истога вијека, показала су да је нада у неистородног и срачунатог савезника била неизвјесна и варљива, иако је у смислу ослонца била нужна и једино могућа. Таквом се она показала и послије пада Зете под турску власт, све до поновног успостављања и учвршћивања веза са великом словенском матицом — од почетка XVIII вијека.[23] Није поуздано позната година у којој су Турци освојили Подгорицу. О томе из првих година турске владавине у њој има неколико записа. У једном се каже: „...сазида цар град Подгорицу у Зети"; у другом: „...ходи цар Мехмед у Зету и сазида Подгорицу град" и у трећем: „...сазида Хасан-паша град Подгорицу у Зети".[24] То је било „око 1475. године", сматра М. Динић.[25] Овдје се свакако мисли на подизање града — тврђаве и обнову мјеста. Јер, године 1472. Иван Црнојевић јавља млетачкој влади да Турци хоће за себе да утврде Подгорицу, а двије године касније, како раде на њеном обнављању. У марту те (1474) године он извјештава млетачку власт у Котору да се Турци утврђују у Подгорици, гдје су „подигли много кућа".[26] Из записа у коме се помиње Хасан-паша, а који потиче из 1466. године, дâ се закључити да су Турци, убрзо послије заузећа Медуна 1456. године запосјели и Подгорицу, коју је војвода Милош „по савјету деспота" предао. Може се претпоставити да је у борбама приликом њеног освајања, страдала и њена тврђава и околно насеље, па их је требало обновити, а прву још и дограђивати. Послије Хасан-паше, чини то и цар Мехмед II 1477. године, који ју је вјероватно још више утврдио и можда проширио. Природно, Турци су Подгорицу и утврђивали и проширивали, јер им је служила као база за војничке гарнизоне и даље војне припреме против Зете и млетачких посједа у Албанији. То потврђује чињеница да је тада у Подгорици био цар Мехмед II. Турцима је требало да подгоричко утврђење буде готово 1474. године, када они под босанским евнухом Сулејманом и румелијским беглер-бегом нападају млетачке земље у Албанији и први пут опсједају Скадар. Сам Мехмед II, пошто је, како запис казује, утврдио Подгорицу (1477), са великом војском напао је Скадар 1478. године. У јануару 1479. Млечани су били принуђени да са Мехмедом склопе мир, по коме су Турци добили Скадар. По његовом освајању, Мехмед је основао Скадарски санџакат, коме је прикључио Подгорицу. За сједиште санџак-бега и административни центар санжаката одређен је Скадар. На основу пода-

така у турским дефтерима из 1485. и 1497. године, у којима се помиње тврђава Подгорица, Б. Бурђев констатује „да су Турци тврђави у Подгорици дали име Depedögen, док је хришћанској вароши остало име Подгорица...[27] Ускоро се то турско име тврђаве сасвим изгубило; употребљава се у XVI вијеку и за тврђаву и за нахију и за кадилук — само име Подгорица. Иначе, у томе дефтеру (1485) „записана је нахија Подгорица, хасови санџак-бега и село Подгорица, варош тврђаве Depedögen, која има 40 кућа".[28]

Током XVI вијека Подгорица се релативно мало помиње. У извјештају которског провидура од 17. априла 1510. године, наводи се „да је скадарски санџак-бег дошао с војском у Подгорицу, да дође у Црну Гору, јер су Црногорци одбили да плате 22 акче по породици, али да му није успјело да наплати". Како смо већ навели, у дефтеру из 1523. године, евидентиран је и „вакуф текије Чауша Скендера из Подгорице", његова ливада у Горњем пољу, код Тоноша, коју држи Пир Алија, као и „чифтлук хоце Алије, хатиба из Подгорице", који се налази у Малоншићима. Чауш Скендер имао је млин у Лешнићу (Љешкопољу), на ријеци Ситници, који је радио шест мјесеци, као и четврти дио риболова на подручју поменутог млина.[29] Године 1519. Подгорица се помиње уз име Божидара Вуковића: „Божидар Вуковик от Гјурик Подгоричанин". Као знаменити оснивач српске ћирилске штампарије у Венецији, он у поговору Молитвеника, 1520. године, за себе каже: „Пришедшу ми от отачаства моего, от земље Диоклитскије... от града нарицајемаго Подгорица". Подгорица се убрзо затим помиње 1546. године: „Виценцо син господина воеводе Божидара Вуковића Подгоричанин", а исто тако 1600. године уз неког Димитра „спахије от Подгорице", који је манастиру Хиландару поклонио једно еванђеље.[31] Уз ове, знатно су чешћи помени Подгоричана у которским споменицима, нарочито од друге половине XVI вијека. Међу њима се као трговци и пословни људи понајвише јављају муслимани. Примјера ради, наведимо „Хулум војводу, сина Синана Чауша из Подгорице, који је јуна 1596. године продао једног доброг коња которском провидуру Зијану Липоману за 80 талира..."[31a]

Тек у XVII вијеку казивања о Подгорици бивају знатно опширнија. Октобра 1601. године у Котору се, послије војводе Халуна, јављају први подгорички муслимани, трговци вином (Мухамед Ахматовић).[32] Напријед смо навели да се у ферману султана Ахмеда I из 1613. године помиње неколико муслимана из Подгорице.[33] Исте године Подгорица се помиње у вези са неким трговцем Сулејманом у Котору.[34] Међутим, послије свих ових помена, први опширнији извјештај о Подгорици, па и њеној околини, јавља се 1614. године. То је познати извјештај М. Болице о Скадарском санџакату. У њему се о Подгорици каже да чини пети дио санџаката, „да је пријатна и дивна, како о њој говоре, и каква она у ствари јесте", да је „невелико утврђење (цитадела), окружена веома пространим насељем вароши, у коме има 900 домова, већином хришћанских, гдје су град, бедем и село сви заједно... Око Подгорице се налази пространа и прекрасна равница, дугачка 60, а широка 30 миља. У њој се налази седамнаест прекрасних и плодних села, у којима угледнији подго-

рички Турци ради уживања проводе већи дио године. Они у њима имају своје куће и коњушнице. У вароши и тврђави може се рачунати да има 2.200 душа, способних да носе оружје, врло ратоборних, већином хришћана. Међу њима су 250 одличних стријелаца са дугим пушкама, сличне алжирскима. Осталу војску сачињавају коњаници са копљима и хришћани са мачем, копљем и штитом. Санџак-бег Скадарског санџаката остављао је своју резиденцију у Скадру и највећим дијелом боравио у Подгорици, зато што су се ту налазили одлични пашњаци за коње, изобиље хљеба и осталих намирница неопходних за њих и њихове слуге. Он је собом доводио више од сто копљаника (ланзе) са пушкама, а ријетко и до двије стотине људи који се називају сејмени, са кратким пушкама. У Подгорици се налазе разни улафаци, спахије, чауши великог господина (господара — П. Р.), мутафараци и алајбези, који се будући унесени у тефтер или (ruolo — свитак) (del signore — господина, наредбодавца, султана), у Константинопољу са означењем њихових дужности (in huchinmi) у хућуму. Улафаци (sono saliriati — плаћени издржаваоци); спахије — кавалеристи, који служе, обавезни су ићи у рат, када нареди султан и саобразно потребама носити са свога тимара сопствени провијант и саобразну количину провијанта за слуге; мутафараци исто, као алајбези".[35] Овоме, из Боличиног извјештаја ваља додати и сазнање како су се подгорички Турци односили према остацима Дукље.[36] „Подгорички Турци користе се (тамошњим) добро обрађеним камењем и мрамором (мермером) за своју изградњу (кућа и других зграда — П. Р.) које они отуда довозе на колима".[37] Затим, Болица саопштава имена села са бројем њихових домова и војника и именима старјешина.[38] Груди и Тузи су између тих 17 села римокатоличког обреда, као и оних који се налазе у долини планине Verzi" (?).[39]

Без обзира на то што Боличини подаци нијесу довољно поуздани, јер се он за интересе Млечана, прије свега, интересовао за војне снаге овог санџаката, ипак његове информације (јер других из тога времена немамо), пружају одређена сазнања о приликама и стању у овом крају почетком XVII вијека. Надаље, године 1631. помиње се неколико муслимана из Подгорице, који су били као свједоци при предаји једног прилога Цетињском манастиру.[40] У турским припремама за напад на Котор 1663. године, поред осталог, биле су подигнуте многобројне пекаре у Скадру, Елбасану, Тирани и Подгорици, које су данонoћно пекле велике количине бешкота". О тим припремама Млечане је опширније обавијестио игуман са Врањине, наводећи да је стигао алат за пробијање путева и да је „већ подијељен Подгоричанима и Црногорцима..." Године 1664. „двадесет породица из Зете са 42 мушкарца и 29 жена тражило је уточиште код Млечана. Которски провидур их је примио и населио у Истри..."[41] У извјесном смислу, слично Болици с почетка XVII вијека, у овом вијеку јавља се Евлија Челебија, који је, на својим дугим путовањима, боравио и у Подгорици. Као турски географ и путописац XVII вијека он је, саобразно приликама и потребама свога времена, изнио много разноврсних података и својих виђења о крајевима и мјестима кроз које је путовао. Ево шта он каже

о Подгорици: „...Идући од Скадра (тако!) према западу кроз Црну Гору стигли смо у невјерни град Подгорицу. Кад је освајач, султан Мехмед-хан, освојио Скадар, он је исте године подигао овај град да би обезбиједио Скадар од арнаутских ешкија и покварених Млечана. То је нова тврђава у каменитој земљи која се зове Карадаг (Црна Гора). Тврђава је четвороугаоног облика, а сазидана је од камена. Снабдјевена је јаким кулама, пушкарницама и прсобранима. У тврђави се налази градски заповједник (диздар), седам стотина мужевних, храбрих, одважних, смјелих, пожртвованих и јуначких момака, који дан-ноћ воде борбе с непријатељима. Њихова одјећа је, међутим, врло смијешна...[42] Ови храбри ратници непрестано врше четовање и потјере... Они строго надзиру которске, климентске и црногорске бунтовнике и не дају им ни да очи отворе... У тврђави се налази у свему три стотине кућерака, једна фатихова џамија, амбари за пшеницу, одлично складиште муниције, топови и цистерне. Других грађевина, као што су хан, медреса, хамам, чаршија и базар нема... Ми смо жељели да из овога града одемо ‚на виру' у млетачки Котор да би га разгледали, али војници градске посаде на то нијесу пристали, јер су с Которанима били покварили поштивање задане ријечи („вире"). Ја сам на то рекао: ‚Ако бог дâ ја ћу учествовати у његовом освајању за своје вријеме'... одустадох од пута у Котор..."[43]

То што се Подгорица релативно често помиње за вријеме Морејског рата (1684 — 1699) је посве природно, с обзиром на њену геостратешку и војну позицију у рату Турака противу Млечана и положај и држање околних племена, посебно Куча, што јој је наметнуло посебну улогу. Тако је 1686. године, пошто је извршио све припреме, Сулејман-паша упутио „у Подгорицу човјека да сачека све црногорске старјешине, који ће бити обавезни да припреме војску за ратовање. Затим је из Скадра кренуо са војском у Доњу Зету, одакле је крајем јула или почетком августа стигао у Подгорицу. За вријеме боравка у овом граду, муницију је смјестио у цркву св. Николе. Са собом је имао и два мала топа. Намјера му је била да крене према Цетињу, одакле ће преко Брајића да нападне Свети Стефан и Будву."[44] Идуће године, у намјери да се сурово освети Брђанима, у првом реду Кучима, за њихово одметничко и борбено држање на страни Млечана, Сулејман-ага је са војском која је „бројала од 5.000 до 7.000 ратника, спремном за напад на Куче, стигао у Подгорицу".[45] Пошто је марта 1688. године у свом пустошећем походу на Куче доживио тешки пораз (у народу познат као „бој на Малом Орљеву") и дао обећање да више неће нападати Куче, Сулејман-паша је, хитно припремајући други осветнички поход на Куче, „упутио сина са 200 сејмена да утјеши подгоричке Турке у њиховој превеликој жалости због погибије многих угледних првака из овог града".[46] Исте године, док се на Цетињу одржавао општи црногорски збор, на коме је донесена одлука да се настави борба против Турака, један одред Турака у јачини од 800 војника, преко Љешкопоља се, ради напада на Црногорце, упутио према Крусима. Пруженим отпором принуђени су на повлачење; међу десетином убијених нападача био је и „Асан Грудић, угледни турски првак

из Подгорице". Истовремено, Сулејман-паша је из Подгорице ишао у нове, али неуспјешне сукобе са Кучима, како би сигурније могао да пође у поход на Црну Гору. Након неколико одлагања, он је у завршним припремама, јула 1691. године, улогорио војску са око 6.000 људи у Љешкопољу. „По вијестима што их је имао провидур, Подгорица је постала средиште операција пашиних; тамо су биле подигнуте двије нове куле, већ му је био стигао син, и од тамошњих припрема прво су се стали плашити Црмничани..."[47] Међутим, тек крајем септембра сљедеће године, остављајући ради веће сигурности свога сина са војском у Подгорици, кренуо је према Цетињу и освојио га; тада је, као што је познато, тајним минирањем од стране млетачке посаде, послије њеног одласка, манастир порушен. За Сулејман-пашу ово је било дуго жељена побједа. Ипак, приликом повратка побједника, у Подгорици и Скадру није било славља, јер су Турци у овом походу, особито од експлозије у манастиру, изгубили велики број угледних људи.[48] А управо из те (1. III 1692) године потиче извјештај которског провидура Николе Ерице за млетачки сенат, у коме он помиње Подгорицу као значајну турску тврђаву.[49]

Својом самовољом и тиранијом Сулејман-паша је свуда изазивао огорчење и отпор, па чак и међу угледним грађанима у Подгорици. У љето 1693. године, када је он вршио поновни притисак на Куче, у ситуацији у којој је паша био у немилости Порте, његови подгорички противници одлучили су да се побуне против њега. Али, како побуна због пашине војне надмоћи и посебно његових снага у подгоричкој тврђави није имала никаквог изгледа на успјех, од ње се одустало. Пашини противници су исказивали оданост султану, али пашино наметнуто стање више нијесу могли да подносе, па су од Порте тражили заштиту и помоћ. Против њега су били и Скадрани као и дио Турака и Жабљак. Тако је, у тежњи да се изборе за новог старјешину, дошло до побуне ширих размјера.[50] Најзад је Порта умјесто њега поставила Хасан-пашу Махмутбеговића, оца румелијског беглер-бега Махмутбеговије. Али одмах послије беглербегове погибије Сулејман-паша је, захваљујући великом утицају његових пријатеља у Порти, поново постао моћан, па је „умјесто старог Хасан-паше Махмутбеговића довео прво једног, а затим другог сина. Те промјене су биле праћене „немирима између самих Турака, подијељених на присталице и противнике „династије' Бушатлија, чија је владавина Скадарским санџакатом била прекинута кратко вријеме".[51]

У XVIII вијеку, већ од његовог почетка, кога у етно-вјерском и политичком погледу обиљежавају догађаји везани за турску превару око хватања владике Данила („Умало се уже не претрже"), затим за истрагу потурица и долазак руске мисије (1711) у Црну Гору, у зетско-подгоричком крају долази до још већег заоштравања односа између турске власти, заједно са муслиманима, и православног живља, односно у црногорско-турским односима уопште. Истрагом потурица и бјекством једног њиховог дијела из Црне Горе према Зети и Подгорици, појачан је притисак на овдашње становништво у циљу његове исламизације. Готово једновремено, доласком руске мисије (М. Милорадовића и И. Лукачевића Подгоричанина)

с позивом на устанак против Турака, снажно је порасло борбено расположење Црногораца. Међу нападима на турске градове био је предвиђен и напад на Подгорицу, али се од њега одустало, јер се у њој било окупило око 5.000 Турака због похода на Црмничане, који су Милорадовићевим присталицама (Грбљанима и Маињанима) омогућили да пријеђу преко њихове територије ради помоћи Спужанима и Никшићанима. У таквим приликама, када су борбена племена нападала Турке на многим странама, с прољећа 1712. године, султан Ахмет III наложио је босанском везиру да припреми напад на Црну Гору. С намјером да казни Црну Гору, војска под заповједништвом сераскера Ахмет-паше стигла је у Подгорицу, а одатле на ријеку Ситницу, гдје се улогорила. У великом сукобу са Црногорцима, које је предводио владика Данило, 29. јула те године Турци су имали велике губитке на Цареву лазу. Ту је, по народном предању, извојевана до тада највећа побједа Црногораца, иако је Ахмет-паши успјело да допре до Цетиња и, уз друга пустошења, разруши Цетињске манастир. Одмах послије овога похода Црногорци су наставили са нападима, тако да су осветничке жеље Турака остале неостварене. Зато су услиједиле припреме за други поход, у коме ће се Подгорица поново наћи у претходној улози. У њој ће, тако рећи, бити сачињен увод у познато крваво Ћуприлићево љето 1714. године. У Скадар су тада стизали бројни каравани са муницијом, одакле је она преношена у Подгорицу, Жабљак и Спуж.[52] Боравећи у Подгорици, скадарски паша се „носио мишљу да у том крају подигне још неку тврђаву". Ту, у Подгорици, паша је „сазвао диван коме су присуствовали сви заповједници турских тврђава и на коме је прочитано султаново наређење". Поред одлуке о мобилизацији свих мушкараца способних за оружје, донесена је и одлука да се „Подгорица опаше одбрамбеним зидом".[53]

Године 1726. у Подгорици је био патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабенда. Исте године упутио је писмо „подгоричким протопопима, поповима, доброродним трговцима, поштеним занатлијама, орачима и копачима и свима уопште православним хришћанима". Благодари им на лијепом пријему и жели да им бог помогне на дому, на путу и на сваком мјесту. Савјетује им да „милостињу коју су прикупили, раздијеле подједнако на све, а ономе ко не буде дао пријети да ће га проклети, одлучити од цркве и да му свештници неће вршити никакве вјерске обреде".[54]

У вријеме аустро-угарског рата (1735 — 1739) када се у старој Србији под патријархом Шакабендом разгорио устанак, у њему су судјеловала и брђанска племена, нападајући Турке према Подгорици, Спужу и Никшићу. Васојевићи, Пипери, Кучи и Братоножићи стизали су са својим четама до доњег Лима и Неретве. У кажњеничком походу Турака под командом Хадеварди-паше противу Брђана, који је наступио услед неуспјеха и повлачења аустријске војске, нарочито су били погођени Кучи. Они су паши пружили одлучан отпор и натјерали Турке на бјекство. Међутим, око 70 најугледнијих турских старјешина успјело је да нађе склониште у кули Рашовића. Нудећи богат откуп, молили су за милост, која би им вјероватно била удијељена, да неки Осман-бег и његов син нијесу ранили

сина власника куле. Тада су Кучи запалили кулу Рашовића и све Турке у њој. Међу њима је било око 60 Подгоричана.[55] Истовремено се, пред сам крај рата (1739) појавила куга у Подгорици, тако да је „страх од заразе захватио земљу".[56] Године 1744, у покушају да испита могућност за предају Куча прије напада на њих, босански везир је упутио у Подгорицу муселема, а у истој мисији био је упућен и Мухтар-паша Чаушевић, кога је исти везир поставио за сераскера скендеријске, охридске, приштинске, дукађинске и елбасанске војске. Заједно с њим у Подгорицу је дошао и капетан Бара. Тада је са својих 80 људи муселем босанског везира донио ферман којим се везир поставља за врховног заповједника војске. Он је уједно био одређен да управља и Скадарским санџакатом, у коме је „требао да се обрачуна са побуњеницима, и то не само са Брђанима, него и са Турцима".[57] У општем турском нападу на Црну Гору крајем 1756. године, када је ћехаја босанског везира намјеравао да сатре Црногорце и да у Његушима или неком другом мјесту Катунске нахије подигне паланку ради сталног смјештаја своје посаде, Црногорци су се обратили за помоћ Абдул-паши Пармаковићу из Спужа и Хаџи-бегу Османагићу из Подгорице, који су из одређених личних разлога припомогли да дође до мира између Турака и Црногораца, и то под условом да се Црногорци обавежу да убудуће неће нападати и пљачкати султанове поданике. Три године доцније (1759) у Подгорицу је дошао харачлија босанског везира с намјером да прикупи харач од Црногораца, који су према уговору са везиром били обавезни да дадну.[58] У писму владике Василија упућеном крајем 1765. године руском кнезу Александру Михаиловичу Галицину наводи се да је босански везир послао у тврђаву Подгорицу двадесет капетана и ага, одакле су нам послали писмо и убрзо затим вратили у Босну.[59] У доба Шћепана Малог, чија је појава у Црној Гори изазвала огорчење код Турака, Подгорица је и надаље била једна од главних одскочних позиција за нападе на Црну Гору. У припремама за општи напад на њу 1768. године, главни заповједник турске војске румелијски беглербег, стигао је крајем августа у Скадар, одакле је послао писмо млетачком провидуру, а затим продужио у Подгорицу с намјером да, пошто се ту окупи војска и одржи ратни савјет, упути ултиматум Црногорцима да му се у року од десет дана покоре и предају виновнике побуне.[60] Тада је у Скадар и Подгорицу „свака два или три дана стизало по двјеста-триста или четири стотине коња натоварених џебеаном и муницијом која је смјештана по кућама, па чак и по џамијама... Мејзери и други топови стизали су са свих страна у Скадар, Подгорицу и Спуж, и све је то било спремно да се окрене прво против Куча и других Брђана, а затим против Црне Горе".[61] Из тог времена потиче и „опис турских области и у њима хришћанских народа, а нарочито народа српскога, састављен године 1771. српским патријархом Василијем Бркићем", у коме је дат и кратки запис о Подгорици, у којој је патријарх био. У њему се, између осталог, каже: „а во форштоте будет тисјача домов турецких, а наших сполу третој".[62] Три године касније (1774), у вријеме припрема Мехмед-паше скадарског (Бушатлије, потомка Сулејман-паше Малога) за познату прву похару Куча, главни акциони план створен је у Подгорици. Из ње је Мехмед-паша наложио главарима арбанашких племена да до 15. маја те године из свакога дома бар по једног човјека ставе под оружје и пођу у борбу против Дрекаловића. Планирајући да у том циљу сакупи војску од 15.000 људи, исто наређење упутио је и Скадранима. Уочи самог напада на Куче, Мехмед-паша се нашао у кули Беговића у Зети. Ту је двојици угледних старо-Куча — Були Јовановом и Ивези Вуковом понудио барјак, тражећи од њих да га пред војском носе у поход на Куче. Була Јованов је одговорио да му вјера православна и част јуначка не допушта да војује против браће.[63] Ова злочиначка похара Куча, извјесно није мимоишла ни Братоножиће, који су помогли Кучима да се пребаце у Ровца, гдје су нашли уточиште. Мехмед-пашиним наређењем, у Подгорици је затим из Братоножића било доведено много стоке, па је од новца добијеног њеном продајом, паша наредио да се преко Мораче подигне мост, који се по њему назвао Везиров мост. Једновремено са сакупљањем новца за мост, Аџи-паша Османагић је на превару ухватио четири Братоножића, који су помогли Кучима, и наредио да се јавно објесе код Сахат-куле у Подгорици.[64] До краја XVIII вијека из Подгорице је против Црне Горе и сусједних брђанских племена кренуло још неколико војних експедиција. Била су то позната војевања Махмут-паше Бушатлије, који је у тежњи да се осамостали, послије 1785. године дошао у сукоб са султаном. Ту пашину тежњу покушала је да искористи сусједна Аустрија, па је преко свог пуковника Вукасовића, који је тада у специјалној мисији био у Црној Гори, ступила с њиме у везу. „Аустрија је паши обећала да ће га признати за независног владара Албаније ако прекине сваку везу са Турском и приђе хришћанству. Бушатлија сазва у Подгорици велики скуп поглавица албанских племена Малисора и Миридита и оних албанских муслиманских племена која су му била вјерна. Ту се сви заклеше на еванђељу и Курану да ће чувати слободу своје земље. Скупштину је поздравио сенатор Дубровачке Републике Бернардо Кабога, који је дошао и честитао Бушатлији у име своје Републике. Аустријски цар Јосип II свечано му је послао велики крст од масивног сребра".[65] Претензије Махмут-паше да успостави своју власт над Албанијом и Црном Гором, након што је она прикључена босанском елајету, скупо је коштала Црну Гору. Све до своје погибије на Крусима 1796. године, он је није остављао на миру. Најприје је од босанског валије тражио да му уступи Црну Гору, Подгорицу и Спуж. Пошто је добио негативан одговор, под изговором да врши припреме за напад на непослушне Црногорце, напао је Подгорицу и Спуж. На такву самовољу Порта је реаговала тако што је запријетила да ће бити смијењен уколико не одустане од својих намјера. Неприхватањем тог упозорења, Порта је првим ферманом против њега (1784) наредила румелијском валији и подручним мутесерифима да спријече нападе на сусједне области. По том наређењу, мутесерифи Делвине и Авлоније, бегови Албаније и заповједници Скадра, Бара, Улциња, Жабљака, Подгорице и Спужа требало је да се заједничким снагама супротставе Махмут-пашиним намјерама. Али, све је то било узалудно. Деценију након безуспјеш-

них напада на Куче (1775. и 1776), Махмут-паша, потпомогнут једним бројем поткупљених главара, продире до Цетиња (1785) и пали манастир. Двије године доцније (1787), пошто је амнестиран, султан му је као скадарском санџакбегу дао босанске кадилуке, Подгорицу, Спуж и Жабљак. Подстакнут тиме, он припрема нове походе на Брда и Црну Гору. Године 1796. напада Пипере и Бјелопавлиће, који га, уз помоћ око 5.000 Црногораца под вођством владике Петра I, поражавају на Мартинићима. С јесени исте године, пошавши из Подгорице у напад на Црногорце, бива страховито потучен на Крусима, гдје је и погубљен.

Настављајући своју војно-политичку улогу, Подгорица се у XIX вијеку дефинитивно формира као типично турско насеље, у коме муслимански живаљ стиче потпуну превласт. У тим условима, изложеним у претходном историјском прегледу, она још више развија своје трговинско-занатлијске функције, постајући и релативно јако економско средиште. Њен социјални хабитус, раније заснован на феудалним друштвено-економским односима, сада већ постаје све сложенији. Јављају се богатији градски слојеви становништва, који у спрези са органима цивилне и војне власти и великопосједницима, дају главни печат друштвеном животу града. И, бројно умањени, домаћи православни живаљ бивао је све више економски, па тиме и вјерски, потискиван. Повремено заоштравање односа са околним племенским подручјима, те између Скадра и Подгорице на једној, и Цетиња на другој страни, укључујући и забрану пазара и прекида саобраћаја долином Зете према Никшићу и Херцеговини, или пак према сјеверној Црној Гори, погоршавало је положај подгоричког становништва, особито његовог старог неисламизиранг дијела. Израстајући на војно-политичкој и економској паралели са Скадром, и Подгорица је привлачила не само дипломатске представнике у Скадру, него и стране посјетиоце и путописце, који су се, различито мотивисани, занимали Црном Гором и њеним међународним односима. У том смислу, поред осталог, зетско-подгоричка тампон зона између Цетиња и Скадра била је од посебног интересовања. И управо захваљујући томе, у XIX вијеку појавило се толико разноврсних информација о Подгорици и њеној околини, да се на основу њих може стећи неупоредиво боља представа и сазнање о овом крају, него у претходним вјековима. Прилика је да најпотпуније од њих и овдје буду казане.

Француски конзул у Скадру Х. Екар у својој књизи „Историја и опис Сјеверне Албаније", 1859. године, каже: „На обалама мале ријеке Рибнице, која недалеко одатле утиче у Морачу налази се Подгорица, главно мјесто ове области, сједиште мудира и кадије. Она има 950 домова од којих су 630 муслиманска а 270 православна. Њено укупно становништво износи 6.540 становника. Подгорица се налази у средини равнице и њено се име, које на словенском језику значи под горицом, не може друкчије објаснити до тиме што се налази недалеко од малог брежуљка Горице.

Оснивање. — Подгорица је основана у XV вијеку по наређењу султана Махмуда II, од рушевине античке Диоклеје, која се налазила ондје гдје је данас мало село Дукља, удаљено један сат

сјеверо-западно од Подгорице. Ту је руски пуковник Коваљевски нашао још усправне стубове, портале са латинским натписима и траг старих бедема. Подигнута без плана, Подгорица је опасана зидом са пушкарницама, који се завршава једном тврђавом подигнутом на малом узвишењу. Ова тврђава, чије су зидине у рушевинама, опасана је 8 метара широким и 3 метра дубоким јарком, пуним воде само за вријеме зиме. Већ неколико година један батаљон турске регуларне војске логорује у њему, а приликом посљедњег рата са Црном Гором наоружана је са 8 топова и 2 хаубице.

Џамије, цркве. — Као и други градови у Сјеверној Албанији, Подгорица нема ниједне нарочито упадљиве џамије. Православни Словени, иако многобројни, нијесу ни до сада добили дозволу да у граду подигну цркву. Црква коју су имали налазила се ван града, близу брда Горице. Она је била подигнута на рушевинама старе цркве светог Ђорђа, а срушили су је муслимани из Подгорице 25. маја 1855. године раздражени проповједима неколико фанатизованих улема које је предводио Али Спахија, управник града. Пошто од ње нијесу оставили ни камена на камену, ови биједници су напали на гробље, ископали лешеве, смакли им главе и набили их на кочеве. Овај гнусни поступак још није кажњен. Али Спахију, који је још увијек управник града, потпомаже скадарски меџлис, и он је моћнији него икада. Он је подстрекач сукоба и непријатељства са Црном Гором.

Школе. — Два словенска свештеника, који зависе од призренског митрополита, воде духовну администрацију у овој епархији. Они су одржавали у једној згради поред цркве, која је такође срушена, школу у којој су дјеца бесплатно добијала основна знања. Турци такође имају три мектеба, слабо посјећена и вођена од неуких хоџа.

Мост. — На ријеци Морачи, ондје гдје се завршава подгоричка територија, налази се лијепи мост од једног свода, чија је висина изнад површине воде 153 стопе. Назива се Везиров мост, а познат је по многим сукобима који су се у његовој близини одиграли са Црногорцима. Подигнут је по наређењу оног истог Мехмед-паше који је сазидао мост на ријеци Киру. Локалне хронике кажу да је мост сазидан плијеном који је пашина војска однијела из једног рата са Црногорцима, тада без сумње много богатијим него што су данас".

У ствари мост је подигао скадарски везир (отуда му и назив) Мехмед-паша Бушатлија 1782. године. О његовој градњи А. Јовићевић је записао предање, по коме се „креч умјесто са водом мијешао са млијеком и јајима да би био чвршћи. Доцније су поред моста подигнуте куле (свакако омање — П. Р.) у којима су становали турски стражари . . ."[66]

„У Подгорици се, каже даље Екар, води велика трговина вуном, воском, кожом и медом. Многи скадарски трговци држе у њој своје агенте. Пренос робе врши се мазгама до Плавнице, а одатле до Скадра широким равним баркама званим ондре".[67]

Енглески путник В. Дентон, на свом путовању по Србији и Црној Гори, био је у Подгорици 1865. године и њен опис објавио је у лондонском часопису »Good Words«, септембра 1866. године. Дентон пише: „Бијаше сриједа, пазарни дан у подгоричкој вароши у којој намјеравасмо преноћити. Стога пут, или боље рећи путања, преко све равнице киптијаше путницима. Поред нас прођоше један или два харема, сретали смо гомиле српских и арбанашких сељака, који тјераху мазге и коње натоварене дрвима, просто начињеним посуђем, растињем и другим угодностима, а каткад и неколико башибозлука и солдата од регуларне војске. На неплодној и посве необдјеланој овој равници не бијаше ништа осим жбунова дивље мајчине душице, но ове траве бијаше тако много, да је од ње, пошто су је коњи ногама утапкали, сав ваздух унаоколо мирисао. Путујући тако даље виђали смо гомиле ласта које око нас летаху и велике корњаче које лијено пузаху између камења.

Останемо у Подгорици, турској вароши на граници, да преноћимо ту ноћ. Ово је доста лијепо мјесто са добром пијацом. У Подгорицу долазе трговци и купци из цијеле Црне Горе, из Херцеговине и са свих страна Албаније до самог Скадра. У тој истој вароши држала се прије пијаца сваке недјеље, али по настојању кнеза Николе умјесто недјеље држи се сада сваке сриједе. Варош је на малој ријеци Рибници, која на том мјесту утиче у Морачу. У старо вријеме било је ту станиште снажне породице Немањине, која је дала Србији неколико краљева у прво доба српске краљевине. Када смо се приближили вароши, прва ствар која нам је пала у очи била је четвртаста кула; у почетку чињаше нам се да је то торањ од какве цркве, јер је била највиша од свих зграда у вароши. Али кад дођосмо ближе видимо да је то сахат-кула, по свој прилици посао млетачки; стоји за себе као какав белгијски звоник или каква италијанска компанила. Премда су на све стране врхови минара били у ваздуху, ипак хришћанским становницима није било дозвољено подићи коју цркву у самој вароши, него су морали ићи на једну и по миљу изван вароши да се Богу моле. Трећина становника у вароши хришћани су. Недавно осим оних што живе у вароши, већина Турака била је у предграђима, но сада нема тамо готово ни једног Турчина. Тако је данас у свим варошима у европској Турској. Турски крај вароши није ништа друго но права развала; једна велика опала тврдиња са пространим спољним уређењима заузела је све висине на једној страни вароши, а развалине од старих купатила и млина леже међу тополама, које опасују сјеверну обалу ријеке. Турске су куће готово све у рђавом и жалосном стању; тако су им исто обрушене и џамије и минарети, па и сами капци и решетке на прозорима распадају се од трулежи и падају на улице. Напротив у крају гдје хришћани живе види путник гдје се подижу нове куће, а оправљају и проширују старе. У једној тијесној улици прођемо кроз један мали дућан у једну малу мрачну одају, па уђемо у једну башту отприлике 25 стопа велику иза које се грађаше једна пространа нова кућа за газду тога дућана. Ходајући по овој кући, која упола бијаше готова, зачудих се видећи на њој неприродно мале и ниске прозоре. Кад

упитах какав је узрок томе, одговорише ми да хришћанима није слободно имати велике и високе прозоре, јер би се иначе могло видјети нешто од комшијске турске баште, а то не смију учинити ни за живу главу. Овдје, као у Нишу на другој страни Србије, и као у свим турским варошима што сам их походио, видио сам једну истовјетну ствар. Ни један Турчин не предузима никакве поправке на својој кући, не видјех ни једну турску кућу, на којој би било и најмање трага какве му драго оправке. И тако, судећи по томе искуству, ако би какав путник примијетио на којој кући нов малтер, или би видио да се која кућа оправља, или проширује, или најпослије и само споља кречи, нека буде увјерен да је господар те куће какав хришћанин.

Плоче од изрезаног мермера, комади од вратних оквира и други каменорези од класичне вјештине, што су били узидани у кућним дуварима, све с латинским натписима, показивали су да је у тој околини било римско насеље; многи од тих одломака били су вјероватно донесени из Дукље, отприлике шест миља далеко. Но, будући нас је већ била ноћ ухватила, то нисмо имали времена нити смо могли боље промотрити ове стародревне остатке. Пролазећи кроз варош упутили смо се к једном хану куда су обично Црногорци долазили, те ту отсједосмо да преноћимо. Овдје нађосмо све у великом реду — предњи дио хана с лица изнова се гради, а собе изнутра поправљале су се и распрострањивале, те с великом муком једва којекако обиђосмо с коњима гомиле дасака, нових врата и балвана. У хану сриједа, који је излазио на главну улицу, точило се пиће и јело се, а собе за путнике биле су одмах позади. При земљи су штале за коње и магацини за еспап, а на горњем спрату собе за спавање, у које се улазило из једне галерије, која је била свуда около зидана. У нашој соби не бијаше ништа друго до голих дуварова, али желећи мојим потребама или предрасудама угодити, донесу ми један сто и неколико столица и простру по патосу један комад асуре. Преко ове асуре бацимо сваки свој прТљаг што смо донијели — и то су били наши кревети. Ноћ је била веома топла, те смо спавали с отвореним прозорима и вратима, метнувши пред њих неколико столица преграде ради. Наши момци пруже се по доксату, како је који хтио, одмах испред наших врата, па намах захрчу. Што се мене тиче, које с тврде постеље, које са жалостиве музике једног малог одјељења турских солдата под шаторима недалеко од вароши, ја не могох дуго ока склопити.

Сјутрадан, прије него пођемо из Подгорице, одемо посјетити неку турску господу и разгледати развалине, којих има много у вароши. У том послу, мислим низашто друго, него зато што сам био европски обучен, један фанатик у једној улици баци се великим каменом на мене, но срећом очеша ми само крај лијеве руке, и ја не претрпјех ништа друго осим мало бол и незгоде за неко вријеме. У 10 сати, четири дана доцније него што смо мислили поћи, остависмо Подгорицу јашући отприлике три-четири сата поред обале Мораче дођосмо до мјеста гдје у ову ријеку утиче Зета.[68]

С друге стране, поред ових општих информација о изгледу Подгорице и животу у њој, већ од самог почетка XIX вијека све

чешће се јављају разноврсни документи и записи о општим односима између Црногораца и Турака, па и о њиховим посебним односима у Подгорици и њеној околини. Поред раније наведених, овдје је потребно навести још неке, првенствено оне најкарактеристичније.

Када су 1803. године неки представници Пипера дошли у Подгорицу да од Смаил-бега Османагића траже помоћ против Црногораца и Стијењана, које је владика Петар I узео у заштиту, Османагић се успротивио што владика пружа помоћ том дијелу Пипера, па је од њега захтијевао да им ту помоћ ускрати, наглашавајући да су они под турском влашћу. Османагић се истовремено жалио на Бјелопавлиће што наплаћују путнину Турцима из Подгорице и Спужа, а исто тако и на Комане што су подгоричким муслиманима заплијенили једног коња, а спушким неколико говеда.[69] Турци су тврдили да су Пипери њихови „од настања царевијем ферманом и Бератом", а владика је опет тврдио, да су Пипери његови. „Ако смо умилници и пријатељи — пише владика Османагићу 1809. године, како ја држим да јесмо, не ваља да један другоме задорице чинимо, него сваку ствар, која би се међу нама догодила, да судом и правдом видимо па да тако и за Пипере учинимо".[70]

У односима Црногораца и подгоричких муслимана каткада се, мада веома ријетко, догађало да Црногорци заштите поједине муслимане, указујући им чак и уточиште. То се 1810. године збило истом подгоричком забиту Смаил-бегу Османагићу, кад је био у завади са Тахир-пашом, због чега је био лишен забитлука. Са бројним својим присталицама у Подгорици, Османагић је тада дигао побуну, којој владика Петар I није био наклоњен, држећи да од ње може бити штете и Османагићу и њиховим међусобним односима. Зато је молио Тахир-пашу да на лијеп начин смири побуњенике и Смаил-бегу врати одузети чин. У одговору владици, паша је обећао да Подгоричанима, уколико буду мирни, неће ништа учинити, а што се забитлука тиче — његово је право, дато од султана, да забитлук даје коме хоће. Да би одржао и појачао побуну, Османагићу је у случају да га нападне Тахир-паша, био потребан сигурни мир од стране Црногораца, па је замолио владику да га одржи. Уједно је од њега тражио и оружје против паше. Владика је у овој прилици обећао мир, под условом да га и Турци држе, али на помоћ у оружју није пристао. Пошто владичин покушај да их измири није успио, Тахир-паша је са војском кренуо на Османагића, али је овај са браћом и неколико муслимана побјегао у Црну Гору, гдје их је владика уљудно примио. Будући му непријатно што су нашли уточиште код њега, владика је молио Мустај-пашу и Тахир-пашу да опросте Османагићу и омогуће му повратак у Подгорицу. Тахир-паша је на крају то и учинио, али је за забита у Подгорици поставио Селим-агу Мећикукића, који је према Црногорцима имао изразито непријатељски став. Сматрајући Љешњане турским поданицима, нови забит је позвао њихове главаре да пођу на поклоњење скадарском везиру. На такав захтјев, владика му је оштро одговорио: „Ја се много чудим, по чему се ти мећеш господар у нашу земљу у врху нашијех људи. Ако ти је преша да се направиш пред Мустај-пашом и Тахир-пашом, то ти неће помоћи, зашто су Љешњани моји људи и ја с пашама имам по књигама разговоре за све црногорске и брдске послове, него се ти направљај на други начин с твојим људима како знаш, а међу туђа врата не мећи прсте, нити се чини господар, ће ти госпоства никада бити не може". Молећи да се Мећикукићевим смутњама стане на пут, владика Мустај-паши и Тахир-паши пише како „Смаил-ага ради да ове двије крајине узбуни, јер он је преко мјере вазда смутљивац био, а сад највише".[71]

Коју годину доцније (1814), нови подгорички забит Тахир-бег Хаверић жали се владици Петру I на Црногорце што су без неког разлога напали подгоричке муслимане док су ови били у Љешкопољу.[72] У жељи да са владиком живи у добрим односима, скадарски везир Мустаф-паша извјештава га да је наредио подгоричким Турцима да не нападају Црногорце, молећи да и он тако нареди Црногорцима.[73] Године 1827. исти паша се жали на неког попа Васа из Подгорице, који је наводно у владичино име позвао Зећане и Љешкопољце на устагак против Турака.[74] Кад су Турци сазнали да ће Зећани, послије поменутог скупа у вуковачкој цркви, о Ђурђевудне да устану на Турке и нападну Подгорицу и Жабљак, прикупили су велику војску. Да би ту намјеру онемогућили, Турци су погубили попа Павића из Понара и на смрт осудили шездесет угледних Зећана. Слиједеће године (1828) подгорички забит Тахир-бег Хаверић и неки муслимани из Подгорице намјеравали су да присвоје рибњаке на Горњем блату, у Сињцу. Тамошњим рибарима су пријетили да ће их побити, ако у њима буду и даље ловили рибу. Стога је владика оптужио подгоричке муслимане скадарском везиру Мустафа-паши, доказујући да су рибњаци црногорски.[75]

Љешкопољци су релативно често били на удару подгоричких муслимана. Тако и „года 1830, када везир скадарски крену својом војском против Руса, наће се неки Цеклињанин и други њему подобан Његуш и без договора митрополитова подбунише нека села у Љешкопољу, да се одметну од власти турске, а вишепомјанута два као буњивца споразумјевши се тајно с подгоричким Турцима, а немилостиви Турци ненадно нападну на јадне Љешкопољце, попалили и посјекли што гоћ су могли, а издајници и остали на есапу као да нијесу њихови посли".[76]

Понекад су подгорички Турци на превару домамљивали Црногорце и убијали их. Тако из једног Његошевог писма од 14. марта 1831. године, упућеног Јеремији Гагићу, сазнајемо да су подгорички Турци на вјеру домамили неколико Црногораца, које су посјекли и повјешали. Он даље наводи како Турци чине зулуме Зећанима и намећу им велике глобе, узимајући их у војску и убијајући их. Зато су им у помоћ прискочили Црногорци, успјевши да ослободе неколико попова и угледних људи, чији су животи били у опасности. Тада је 130 Зећана пребјегло у Црну Гору. „Видећи Подгоричани ће се Зета почела расељавати, таки су опет почели око ове житељах ласкати и обећали су им да могу мирно живот проводити, на тај начин и учине примирје између себе и утишају се."[77]

Подгорички Турци су се истовремено завађали и са Грудима и Хотима. Негдје у то вријеме Хоти и Груде ноћу уђу у Подгорицу

и убију једног Турчина, али Подгоричани их сустигну и посијеку 16 глава. „Подгоричких Турака", сматра А. Јовићевић, „могло је бити од 400 до 500 пушака, а то је била једна моћна снага, утолико јача што се могла одмах окупити на глас једне пушке и што је сложно улазила у борбу".[78] Отуда је „такође Малесија шиљала нам своје главаре да је ми семи примамо и заштичавамо против Тураках; но ми нисмо хтјели, ово да се с турскием царом не завадимо...", пише Његош Гагићу.[79] И 1835. године, Његош се поново жали Гагићу што подгорички Турци на дату вјеру убијају Црногорце.[80] Тако су убили четири Поповића из Куча, и то: „Пауна Николина, Бура Мицуљевог, Божа Радовановог и Пауна Буровог, који је изнад себе убио спахију Макаловића.[81] На исти начин су ухватили и Пунишу Рашовића, званог „Пуниша црни", јер је многе турске мајке у црно завио. Кад је ухваћен, везаног га је четрдесет људи проводило скадарском везиру, очекујући да ће их везир богато наградити. Одлуком подгоричких муслимана, требало је да послије мучења Пуниша буде објешен у Скадру, али је на путу у Скадар успио да побјегне и да се жив кући врати.[82]

На другој страни, између Црногораца и овдашњих муслимана, било је, како смо рекли, примјера успостављања побратимства, које је било на веома високој цијени. То, између осталих примјера, најбоље потврђује примјер побратимства између Јоша Станојева из Фундине и Меда Бечевића из Подгорице. У једној прилици кад се Јошо нашао у Подгорици, муслимани су хтјели да га ухвате и убију. Примјетивши то, Јошо се заклонио у једној зидини, спреман за отпор. Кад је за то сазнао Медо, одмах је дошао са тридесет наоружаних Бечевића и узео Јоша у заштиту. Завјереници су морали одступити, јер се нијесу смјели замјерити јаком и угледном братству Бечевића.[83]

У једној прилици десило се неком Команину да на подгоричкој пијаци нехотично рани два и убије три муслимана. Један од убијених био је Јусуф Вранић. Намјеру муслимана да убију Команина спријечио је његов брат Јакуп. Успио је да га заштити од неколико разјарених муслимана и да га одведе код забита Али-спахије Лекића, који га је упутио у Комане.[34] Међутим, они који би убили ненамјерног убицу, обично су били презрени. Такав случај десио се муслиманима Рамадановићима кад су убили једног хришћанина, калајџију из Подгорице, који је нехотично убио једног њиховог рођака. Подгорички муслимани су их због тога називали „поганчевићи".[85]

Кад се скадарски везар Мустафа-паша у савезу са босанским главарима супротставио султану због његових реформи, подгорички муслимани су се нашли на султановој страни. Желећи да са подгоричким муслиманима одржава пријатељске односе, као са једнокрвном браћом, Његош им је у тој прилици пружио подршку. Наиме, на писмо подгоричких бегова, ага и агалачара, у коме му саопштавају да су истјерали везировог пашајлију, експонента протјераног Бушатлије, Његош одговара (1. јула 1831) да су „имали цијели разлог и учинили како једни поштени људи и како сам Господ Бог заповиједа. Зашто какви бисте људи ви били, када бисте

се са својим царем и господарем побили, а помагали слузи цареву, који се помамио... Ми се с царем нијесмо никад били ни свађали, него с његовим хајинима, који су нагонили и нас и вас да се коњемо и да се мрзимо и да се раздвојимо. Али већ се мрзјети нећемо, него живјети као поштени људи и остали и бити у свијет једно и браћа једновјерна".[86] Те године Његош пише једном подгоричком муслиманском главару да се радује што се на граници чува мир. Уједно му се жали на спушке муслимане, молећи га да их обузда.[87] Сљедеће (1832) године, када су муслимани по подгоричким дућанима безразложно похватали и бацили у тамницу двадесет Црногораца, Његош је инетрвенисао код турског команданта у Подгорици Афис-аге да их као невине пусти, што је овај, пошто су ухапшенике измучили, и учинио.[88]

Услиједили су затим (1832) устанички напади на зетске и подгоричке Турке под вођством Ивана Ивановића Вукотића — Подгоричанина и Његоша, чије смо главне моменте напријед изложили. О том нападу Црногораца на Зету и Подгорицу, у једној књизи манастира Бјелије у Пиперима, записано је: „Удари митрополит црногорски и Ивановић на Зету 1832. године".[89]

Послије неуспјелог напада око 4.000 Турака из Подгорице, Спужа и Албаније на село Јастреб („које је на самој граници спрама Турске к Спужу") 1834. године, Његош је упутио писмо подгоричким и спушким Турцима, у коме им, уз остало, пише „да им враћа главе њихове браће, које су посјекли Брђани..."[90] Наредне године, пошто су се Кучи и подгорички муслимани договорили да могу слободно трговати у Подгорици и с Турцима контактирати, неколико кучких чобана догнало је своја стада до близу Подгорице, гдје их, по наговору забита муслимани нападну и двадесет чобана посијеку, а стоку одузму. Изгледало је, да овакви случајеви Његошеве напоре за очување мира чине узалудним, али се он стрпљиво обраћао апелима да се мир сачува. О томе је највише писао Ј. Гагићу у Дубровнику.[91] Но, то је, бар што се тиче локалних неспоразума, чарки и сукоба, умногоме зависило и од појединих подгоричких забита, спахија и силника. Један од таквих био је, како смо видјели, и Мехмед-спахија Лекић, који је, упркос Његошевим добрим намјерама, Црногорцима правио разне неприлике.[92]

По свој прилици, и подгорички муслимани су се истицали јунаштвом, али не у толикој мјери колико никшићки. Предвођени забитима, понекад су пружали помоћ муслиманима других мјеста. Такву, али безуспјешну помоћ под вођством забита Спахије Лекића пружили су муслиманима Жабљака, кад је овај од Црногораца био освојен 1835. године. Исто се поновило и 1852. године, приликом другог освајања Жабљака, када је подгоричке муслимане предводио забит Хасан-бег Лекић.

Исте године, у вријеме побуне Пипера противу кнеза Данила коме су одбили захтјев да плаћају порез, Пипери су затражили помоћ од подгоричких муслимана. Како ту обећану војничку помоћ од њих нијесу добили, Пипери су били принуђени да се без журбе потчине кнезу Данилу. Након тога, кнез Данило се припремао да удари на муслимане, како би им се осветио зато што су подстре-

кавали Пипере против њега. За Омер-пашу Латаса био је то довољан повод за напад на Црну Гору. По султановом наређењу, Омер-паша је са око 22—24.000 војника и 33 топа опсадирао Црну Гору. Он је у Подгорици под својом командом имао 3.000 редовних војника са 14 топова, а исто толико и нередовне војске коју му је довео Осман-паша скадарски. За Црногорце, који су се дивовски борили и у почетку успјешно одолијевали турским нападима, најтеже је било то што нијесу имали довољно муниције, због чега су били приморани да оловна слова цетињске штампарије прелију у пушчана зрна. Доведена у тежак положај, Црна Гора је, на интервенцију Аустрије код Порте, којој је био циљ да спријечи интервенцију Русије и тако ослаби руски утицај у Црној Гори, склопила мир са Турском. По наређењу Порте, Омер-паша се у Подгорици састао са аустријским генералом Келером и руским пуковником Коваљевским и склопио са Црном Гором 1853. године мир, којим су задржане старе црногорско-турске границе.

Без неког непосредног повода, подгорички муслимани су 1858. године напали Љешњане, који су их одбили. Љешански војвода Ускоковић, како смо навели, упозорио је тада подгоричког забита Али-пашу, да се клони таквих напада, јер ће у противном рђаво проћи.[93] Три године послије овога (1861) једном дијелу Љешкопољаца и Зећана, који су се били побунили против Турака, притекли су у помоћ Црногорци. Истовремено су зетским и љешкопољским муслиманима прискочили у помоћ подгорички муслимани, под вођством Аци-паше Османагића и Спахије Лекића. И мада су подгорички муслимани били сузбијени, ни побуњеници нијесу постигли неки успјех. Подгорички муслимани су били врло подозриви према Љешкопољцима, плашећи се њихових веза са Црногорцима. Да би их застрашили и боље држали под контролом, похватали су неке њихове прваке — Тома Асановића, Божа Мугошу, Филипа Раичевића и Куса Болевића и одвели их у скадарски затвор. Ови су, након пола године, успјели да побјегну и да се преко неких пријатеља муслимана врате кући. Исте године, под вођством Луке Вукаловића у Херцеговини је дигнут устанак против Турака, кога је помагала Црна Гора. То је за Порту био довољан разлог да објави рат Црној Гори. По њеном наређењу, Омер-паша је у Скадру припремио 12.000 војника и три батерије и под командом Авди-паше послао у Подгорицу. У тој војсци били су и подгорички муслимани. Послије неколико жестоких битака, Турска је 1862. године склопила мир са Црном Гором.

Наредних година ређали су се бројни догађаји, који указују на појачавање притиска и самовољног понашања турских органа власти над подгоричко-зетским становништвом, о којима је нешто касније писала црногорска штампа. Тако се у једном јануарском допису из Подгорице (1871) каже да је „забит подгорички учинио велику стегу на све житељство подгоричко, особито на христијане да се не смију састајати нити о чему говорити што чији посао није. — Командир војнички Миралај-бег дошао је овдје и донио је собом из Скадра 1.500 нових пушака, да их разда у Подгорици, Зети и Спужу, но Подгоричани не хтједоше примити пушке . . .”[94] Почетком

марта, у другом допису се каже како се „овијех дана догодило једно крваво злочинство”. Ријеч је о сину Лакића Божова из Лопара који се био „најмио код Смаиља Крнића у Подгорици да служи. Неки Турци из околине или из Подгорице, кад је чувао овце у Бемовском пољу, док је поподне спавао поред стоке „дођу и убију га најпре у прса, а затијем му посјеку живу главу и однесу . . .”[95] Неколико дана касније у народу овдашњем изазвало је велико незадовољство поступање „Мецлиса Скадарскога, те је пустио зликовца Хасана Макаљева из апсе, који је по наговору Турака назад три године убио Неша Радичевића, због тога што је Нешо био слободан те се није бојао Турака”.[96] Почетком априла „Исмаил-паша покушао је да Турцима у Жабљаку, Подгорици и Спужу мундир и оружје натури, па стога је био послао серђеда Одобега жандарског начелника, који му је десна рука . . . Но заман, сад му ништа не помаже његово лукавство, и он се морао вратити не свршив посла . . .”[97] Крајем истог мјесеца, у допису се каже: „Хајдар Лекић та најљућа звијер и душманин Христијана, велике је жртве починио, и у народу велико безбожничко име стекао, да су се само злице око њега окупљале, који су по народу зулум чињеле и народ ослабљивале . . .”[98] Средином јула јављено је из Зете да „сваки који има коња мора на сваки начин дати цару у измет на три дана, а ко нема, да плаћа за три дана једнога коња . . . Хоће Турци да праве на Кук у Вранићкије баштина, тј. на углу од Вељег брда, па треба пијесак и друго с овијем коњима вући . . .”[99] Почетком јануара идуће године у Подгорици је засиједала специјална комисија, са задатком да „извиди све преступе, који су за ово девет година почињени на граници . . .”[100] „Судећи да имамо слободу, каже извјестилац у марту, као у овом образованом времену, предадосмо (аргуал) прошеније Вали-паши скадарском, за допуштење да направимо цркву на свом сопственом плацу, који смо прије неколико година за црквене новце купили . . . Но вздашњи фанатизам подгоричких потурчењака том нашем намјерењу јако се противи, говорећи: Шта, зар Власи да имају цркву у Подгорици, и то близу нашијех газија, који су изгинули бранећи Мухамедову вјеру на Црну Гору, па близу њихових гробова да куца влашко звоно? Вјера и бог неће, да ћемо сви изгинути до дјевојке. Подигли су Власи главу али им неће задуго бити ако ни буде светац Мухамед помагао, као до сад што је”,[101] итд. У извјештају упућеном из Скадра почетком јуна исте године каже се да је „нови паша Шефкет отишао у Подгорицу и синоћ се вратио . . . Можда вам је већ јављено, да је у Подгорици узео Србима њихово велико земљиште, гдје су хтјели да граде цркву, и поклонио га подгоричким Турцима . . .”[102] Крајем јуна је „забит подгорички дигао из мецлиса наше заступнике Андрију Рогошића и Луку Ненезића, због тога што су захтијевали у име народа да се црква у вароши гради . . .”[103] Почетком септембра „Мундир скадарски је строгу заповијед издао Миралај-бегу командиру војничкоме да пописује људе који ће на царску грађевину радити, јер је Турска у намјери градити од Везировог моста почињући с Малога брда прво Вељијем брдом до Сердар-куле (према Спужу) шест добријех кула тврђава за одбрану од нападаја Црне Горе . . . (Али ту ће имати

и Црна Гора коју да проговори)".[104] Средином октобра „Мушир скадарски, који је скоро управу у Албанији преузео, а сасвијем се у народу врло строго показује, особито Христијанима и Хотима, наредио је забиту подгоричком да похвата све оне главаре Хотске који у Подгорицу дођу . . ."[105] Средином априла 1873. године, у једном од, рекло би се, редовних „анонимних" дописа, наглашава се да су се „Турци нешто потајили, јер њима дође ура, те они наједампут искале срце на Хришћанима . . . Чујем ће се понешто међу Турцима зуцка по некијем турскијем четама, које ће да скоче на рају . . .",[106] итд, итд.

У вези са убиством Јуса Мучина Крнића у Подгорици 1874. године и догађајима који су из тога проистекли, основано се може рећи да је пушка Пера Иванова Поповића претходила Невесињској пушци, а подгорички покољ херцеговачком устанку 1875. године. Ради братске помоћи устаницима, Црна Гора и Србија објавиле су 1876. рат Турској. Турска је тада упутила велику војску у Црну Гору. Из утврђеног подгоричког логора, под командом Ферик Али-паше Турци су 10. јула те године напали Куче, али без успјеха. У другом походу, започетом средином јула, били су убрзо страховито потучени, на Фундини. Мустафа-паша, командант турске војске у фундинском бој у, побјегао је у Подгорицу. Због тих и других неуспјеха Ферик-паша је био смијењен, а на његово мјесто постављен Ахмед Хамди-паша. Пошто ни он није боље прошао, замијенио га је Махмут-паша. Он је у нападу на Куче код Медуна (14. августа) такође био потучен. Због великог губитка војске, и он је био смијењен и стављен под ратни војни суд, а замијенио га је Дервиш-паша, коме је дато појачање у људству и ратном материјалу. И он је, убрзо, у бици код Тријепча (6. септембра) био поражен војском коју су предводили војвода Божо Петровић и Марко Миљанов. Приликом повлачења, код Рогама се у Морачи удавило око хиљаду турских војника. Пораз Дервиш-паше био би још већи да се у његовој близини нијесу налазила подгоричка утврђења, из којих је био штићен. Упоран у својим намјерама, Дервиш-паша је из Подгорице пошао у нове нападе долином Зете, гдје је код Даниловграда, у тродневној бици (8—10. септембра) био поражен.[107] Губитком Медуна 7. октобра исте године, Турци су на подгоричком ратишту доживјели још један велики пораз. Крајем маја наредне године, у подгоричком и спушком крају било је сконцентрисано 12—15.000 турских војника под командом Али-Саиб-паше. Он је ту чекао Сулејман-пашу, који се са великом војском био упутио из Никшића према Подгорици, из које су намјеравали да предузму поход ка Цетињу. Послије неколико пораза, паше су се среле код Спужа 25. јуна, да би се већ 3. јула 1877. године са остацима војске нашле у Подгорици. Послије објаве рата Русије Турској (11. априла 1877) руска војска је снажно напредовала у Бугарској, па је Порта наредила Сулејман-паши да одмах са војском крене на Једрене. Он је хитно са 18.000 војника напустио Подгорицу и преко Скадра пошао на руско-турски фронт. Његовим одласком, остале су само посадне трупе (до 3.000 војника), и то у утврђењима Подгорице, Спужа, Бара, Жабљака и Скадра.[108] Овиме је практично био означен

и крај црногорског ослободилачког рата, који се завршио познатим одлукама Берлинског конгреса.[109]

II

У феудалним друштвено-економским условима средњовјековне Зете, у којима су преовлађивали натурални облици производње и размјене, градско становништво је било релативно малобројно. Турским освајањем оно је у почетку, због исељавања или војних и других губитака, морало бити још малобројније. Видјели смо да је становништво у Подгорици 1485. године евидентирано и као сеоско и као варошко. Помињући је као село и варош тврђава Depedögen, у Подгорици је тада заведено само 40 домаћинстава. У недалеком Медуну, такође заведеном као село и варош истоимене тврђаве, било је тада 15 домова. Насупрот њему, у вароши Жабљаку, свакако због избјеглиштва, није било становника, па је „њена улога у погледу служби у овој тврђави пренесена на село Курило".[110] При овоме треба имати у виду да у дефтеру из те године није наведен број војника и муслимана, тако да су односни подаци остали непотпуни. До знатног пораста становништва у Подгорици дошло је у XVI и XVII вијеку. Он је наступио услед одређеног сређивања прилика у граду, затим појачане исламизације и повратног досељавања становништва. Пописом из 1582. године у њој је евидентирано 317 домаћинстава и 27 инокосних мушкараца, а из саме посаде још 38 лица „оних која су уживала тимаре". Међутим, постојеће куће у тврђави нијесу пописане. Но, наведени подаци о броју кућа код Е. Челебије и посебно код М. Болице упућују на констатацију да је Подгорица у XVII вијеку већ била знатно развијена варош са око шест хиљада становника.[111]

Насупрот чињеници да се процес исламизације у овој области, почев од самог доласка Турака, све више ширио, етничка структура у зетским градовима (Подгорици, Медуну и Жабљаку) се ипак релативно споро мијењала. Она је углавном одговарала структури околних села, па и већих подручја.[112] Турски географ XVII вијека Хаџи Халифа, изричито каже да у Подгорици, Скадру и неким приморским градовима живе Срби и Албанци.[113] У њима је заправо преовлађивао онај елеменат, који је у околним селима био више заступљен. У Подгорици, Жабљаку и Медуну главну масу становништва чинили су Срби, док су у Скадру и Улцињу претежно били Албанци. Такво стање било је послије масовне исламизације, која је у црногорским градовима вршена до средине XVII вијека. Да су се те етновјерске промјене у Подгорици одвијале споро, говоре подаци из поменутих пописа. Године 1485. у Подгорици су (у насељу ван тврђаве) живјели само хришћани, да би, готово један вијек касније (1582) у истој вароши било евидентирано 94 куће муслимана и 223 куће хришћана, а 1614. године већину су такође чинили хришћани (»il piu di chrictiani«).[114] Овоме треба додати увјерљиву претпоставку да се овдашње становништво пред исламизацијом исељавало, било према

приморју или околним брдским областима. У том смислу карактеристично је истаћи „да су неки Подгоричани напустили свој град у годинама кад се већ дуго налазио под турском влашћу. Један од њих је био и познати штампар српских ћирилских књига у Венецији Божидар Вуковић — Подгоричанин".[115] Исламизацијом је уједно вршен притисак и на католике, па су се и они исељавали или прелазили у православље, а у неким крајевима гдје их је било више и у ислам, као на примјер, у Бару и неким дијеловима Малесије (Диноша и др.).

По свему судећи, изгледа да се број муслимана у црногорским градовима највише увећавао њиховим досељавањем. Они су се у њима све више јављали као странци, тј. као чиновници у администрацији и судству, улема, трговци, занатлије, путници итд. У овом погледу Подгорицу су најприје и највише насељавали муслимани из Албаније, а касније и досељеници из других крајева.

Вјерска диференцијација у турско доба предодређивала је у основи и све друге диобе, чије су посљедице биле тешке и далекосежне. Започињале су обично формирањем подвојених муслиманских махала, у чијим оквирима се, макар и провинцијално и с великом заосталошћу, постепено остваривао свијет практичних и етно-културних идеја османлијског истока. Силом прилика, одијељени хришћански живаљ, окренут свом корјенитом етничком бићу, богатој традици и вјери, држао се такође својих затворених кругова, своје наде у сутрашњицу. Таква подјела била је сагласна са основном подјелом становништва у турској држави — подјелом на аскер и рају. Аскер су сачињавали пуноправни грађани, боље рећи грађани првог реда, док су рајом сматрани поданици, тј. грађани другог реда, иако су имали извјесна права, па и одређену законску заштиту. Разумије се, обје те глобалне категорије становништва имале су своју социјалну субартикулацију, свој грађанско-хијерархијски ред и поредак односа и понашања. Њихове разгранате групације и слојеве чинили су чиновништво, војска, занатлије, трговци, разно услужно и службено особље, земљорадници и сточари, градска сиротиња и робови. Вишим редовима хијерахије, па самим тим и богатијим слојевима муслиманског становништва припадали су санџак-бези и њихови непосредни помоћници и сарадници, затим кадије, војводе, субаше, заими, тимарлије, капетани, диздари, аге, бегови, ајами, улема и друго службено особље вјерских и других установа. У хришћанском становништву, у том смислу су се извјесно издвајали малобројни кнезови, примићури, муселеми и свештеници, пошто су услови живота градског становништва били знатно повољнији него на селу. То је проистицало из одређеног повлашћеног положаја града у турском феудализму, као и из чињенице да се у економски развијенијој и социјално динамичнијој градској средини, хришћански поданик ипак боље могао сналазити. На великопосједима и другом богатству заснивали су и своју политичку моћ и водећи утицај. Они су понајчешће били и најистакнутији представници турске власти. Један од таквих моћних феудалаца био је и санџак-бег Скадра, који је и Подгорицу користио као друго сједиште. Приходи од његових хасова износили су 1852. године 130.200

акчи, не рачунајући у то његове приходе од личних добара, тј. од чифтлука, њива, винограда, ливада, риболова, шума и др.[116] М. Васић наводи и примјер једног ислуженог санџак-бега који је живио у Подгорици. Он је од хасова размјештених у селима Груде и Горичани, те од неких села у нахијама Скадар и Забојана, приходовао исте године 48.000 акчи.[117]

Сем ових, разни санџак-бегови приходи притицали су из разгранатог фискалног система, многих санкција, пљачки и плијена. Преко својих представника бавио се често и трговином, од које је имао велике користи. Паше Бушатлије су као скадарски санџак-бези имали „чак и своје бродове и користили их у поморској трговини".

Иза санџак-бега, кадија се по својој функцији сматрао најутицајнијом личношћу, односно представником турске власти. Као носилац судске власти, он је у свом кадилуку (судском округу) уз санџак-бегове војне и друге функције, био водећи правни заштитник државних интереса. Његова друштвена моћ заснивала се на шеријату, помоћу кога је рјешавао разне грађанске и кривичне спорове. Кадијину пороту сачињавали су угледни, боље рећи, по мјери турске власти заслужни муслимани. Његовој судској контроли били су подложни и сви државни војни функционери, укључујући и санџак-бега. Поред прихода са својих тимара, били су плаћени средствима која су убирана за ту сврху. Осим у Подгорици, имали су стална или повремена сједишта у свим црногорским градовима под турском влашћу. У Подгорици је, такође, било сједиште војвода, субаша, емина и назира султанских и вакуфских добара, заима и спахија, који су располагали феудима и многим личним добрима. Њихови зеамети и тимари, читлуци, баштине, виногради и рибњаци налазили су се у непосрденој и широј околини Подгорице, Жабљака и Туза.

Од знатног утицаја на живот, ред и поредак у градовима били су ајани, који се нарочито јављају у XVII и XVIII вијеку. Као старјешине и великаши у својим мјестима, или боље рећи као стаусно бројан средњи социјални слој, који је потицао из реда имућнијих грађана, вршили су видан утицај на судске и друге органе власти, као и уопште на јавно мњење о коме су виши и највиши органи власти морали водити рачуна.

У вјерском, просвјетном и културном животу градских и других средина главну, службену ријеч имали су сухатиби, имами, мујезини, хоџе, мутевелије вакуфа, учитељи, кајими и други службеници. Сви они су, као непосредни носиоци и неприкосновени тумачи куранске филозофије живота, вршили велики духовно-ментални утицај на средине у којима су дјеловали.

Турске војне снаге готово да су имале посебни друштвени и државни стаус. Будући су биле главни ослонац турској држави и њеним освајањима, сходно хијерархији њихових кадрова, увелико су биле привилеговане. Њихове разне родове и редове у градовима сачињавали су азапи, мустафхизи, тобџије, мартолоси и пасбани и старјешине разних рангова. Старјешине тврђава били су диздари са ђехајама, барјактари и други нижи функционери. Аге су командо-

вале појединим одредима копнене војске, док су ту функцију у морнарици вршили реисови. Капетани су били више војне старјешине, а касније и паше. У Подгорици и Спужу војне старјешине са звањем паше и миримирана јављају се у XVIII вијеку. Војска је имала и своја вјерска лица. У џамијама, подигнутим у тврђавама, вјерску службу су вршили мујезини, а понекад и калифа, хатиб, имам и кајин. Посада подгоричке тврђаве издржавала се приходима с тимара који су се налазили у нахијама Бјелопавлићи, Подгорица, Вражегрмци и Жабљак. Према дефтеру из 1582. године, њени тимари обухватали су неколико села и мезри и друга добра. Касније је поче о да преовлађује плаћенички систем издржавања сталних војних лица. Војник је дневно плаћан од 4 до 12 акчи, а војни старјешина и до 60 акчи.[118]

Код хришћанског становништва у градовиа и трговима знатну материјалну позицију имали су кнезови, који су вршили улогу органа турске власти над хришћанским живљем. Као потомцима насљедних кнежевских породица, звања и служба потврђивани су им султановим ферманом. Имали су приличне повластице и били ослобођени пореза и разних намета. У Подгорици се у XVII вијеку помиње кнез Раде Станић. Као примићури и спахије у градовима, хришћани се ријетко јављају. Пописом из 1570. године у Пљевљима регистрован примићур Ђуро, а у Подгорици спахија Димитрије. За разлику од њих, свештеника је било у свим хришћанским градским и другим срединама. У Подгорици је, рецимо, 1582. године било 10 попова. Исте године у групи од пет подгоричких ковача који су били хришћани, био је и један поп (Вуко син Степанов). Те године се, такође, у попису јављају муселеми, и то као издвојене групе људи. У Подгорици је био џемат од 18 људи.[119] Служба им је била насљедна; имали су извјесне привилегије и били ослобођени од пореза. Међу њима је било и попова. Занимљиво је даље навести да су односним пописом у Подгорици и Будимљу обухваћене двије групе становништва са статусом в л а х а, (номада) које су у оба мјеста имали по три куће.

Сходно извјесним повластицама, које је турска власт давала градовима, и у Подгорици је рајинско становништво имало повлашћени положај. Било је регистровано као мерметчије у служби града, те ослобођено диванских намета и обичајних терета. Тиме су били повлашћени и они подгорички муслимани који су имали обавезу да одржавају и поправљају мостове у граду и околини.

Напоредо са вишим и још обухватнијим средњим социјалним слојевима, живјело је сиромашније и сасвим сиромашно становништво, које је као градска сиротиња (касаба фукараси) имало посве ограничена права. Обично су обављали тешке физичке послове и највише као слуге радили код богатих људи и појединих установа. Није било ријетко и располагање робовима, до којих су феудалци и богаташи долазили у ратовима, трговином робљем, због биједе и сл.

У таквим социјалним неједнакостима и друштвено-политичким супротностима јављали су се разни отпори и сукоби. Будући да се земља сматрала главним извором богаћења, имућнији слојеви су

настојали да било којим начином, укључивши и насиље, увећају своје посједе. Куповином земље од сељака, манастира и других власника, те присвајањем слободних површина или отимачином туђих посједа, ширили су и јачали своју економску моћ на рачун других, поглавито беспомоћних власника. Тако су се временом у рукама најистакнутијих муслимана из администрације, војске и других служби нашла бројна разноврсна имања, која су претварали у своје чифтлуке. У другој половини XVI вијека, како констатује М. Васић, „упадљиво брзо се одвијао процес прелажења баштина из руку хришћана у руке муслимана, нарочито у селима Курило, Гостиљ, Плавница, Крапеж, Жабарево, Бериславци и Шкуњ".[120] Притисак и злоупотребе виших слојева нијесу само погађали сељаке, него, нешто касније, почевши од XVIII вијека, када је тимарски систем био захваћен почетним кризама, и градско становништво. Појачаним продором робно-новчане привреде, повећавали су се разни намети у граду, особито у односу на градску рају. Од стране локалних органа учествавале су разне злоупотребе, које су изазивале незадовољство, трзавице и отпор. Године 1731. раја из Подгорице, Жабљака и околних села „жалила се на скадарског мутесарифа, због намета, и на муслимане, нарочито из реда аскера, што терет неких обавеза и пореза које сами треба да сносе, преваљују на њу, па она мора да бјежи".[121]

Сукобе у економско-социјалној сфери, често је пратило разрачунавање појединаца и група око друштвеног првенства, позиција у власти и превласти у појединим мањим или већим крајевима, па и читавим областима. Те сукобе и понекад сурова разрачунавања користиле су и колико су могле подстицале стране противничке силе турске државе. У том домену нарочито је познат сукоб с краја XVII вијека између Сулејман-паше Бушатлије и Подгоричана, који се проширио и на Жабљак, Скадар и Бар, сукоб у коме су интервенцијом румелијског беглербега, Бушатлије привремено збачене с власти у Скадарском санџакату. Та удружена побуна муслимана и хришћана, предвођена Хусеин-агом Главатовићем и Мирком Бенераловићем, завршила се, као што је познато, тако што је Дамир Бушатлија, као трећи Сулејманов син, преузевши власт, заједно са својим присталицама, агама подгоричке тврђаве, за освету Подгоричанима спалио све њихове куће и дућане, а исто тако и њихове млинове и чифтлуке у околини града.[122]

Свему овоме, укратко изложеноме, треба додати и оне чињенице које говоре о томе колико су подгорички хришћани наилазили на невоље и тешкоће у свакодневном животу. У условима турске власти у којима је временом већи дио муслимана напустио своје народне обичаје, начин живота, погледе на свијет и живот, те најпослије и идеале својих сународника, подгоричким хришћанима бивало је све теже. Држећи се патријархалног и вјерског насљеђа, као основе свога опредјељења, тежили су окупљању и међусобном испомагању, како би као братска солидарна цјелина могли боље да се заштите. Противно националном отуђивању па и одређивању својих сународника у њиховој придворничкој тежњи да се, ради личних интереса, бољег положаја и богаћења, што више подложе

турској власти, они су, колико су то прилике омогућавале, користили разне начине да манифестују своје неизмијењене погледе и патриотска осјећања. Као вјерници, одани православљу, чинили су то најчешће при прославама вјерских празника и одласку у цркву, као и у другим обичајима и обредима. У томе су, често насиљем и бруталним обрачунима, спречавани. Забрањивано им је, прије свега, да имају своју цркву и да јавно врше своје обреде. За ношење литије, на примјер, морали су да траже посебно одобрење. Но, и кад би добили такво одобрење, док би носили литије, били би изложени непријатностима — исмијавању, псовкама, пљувању и сл. У таквим околностима прибјегавали су држању обреда у кућама у којима се крштење и вјенчање најчешће ноћу обављало. Чињено је то највише у Џехер-махали, у којој је поглавито живио православни живаљ. Сматра се да је у њој, због удаљености цркве св. Борђа, постојала и нека врста капеле. Покушај да се подигне нова црква на ближем мјесту, у овом случају на тзв. Гувну Станића, близу Сахат-куле, остао је без успјеха. Чак и покушај да се прошири црква св. Борђа био је брутално онемогућен. О томе је И. Јастребов записао: „Црква св. Борђа је на 1/4 сахата изван вароши к истоку. Године 1856. православни су израдили допуштење да прошире свој храм, и већ су били отпочели радњу, али Турци исте године, 15. маја, жестоко нападну на раднике, и оштетише не само оно што је било почето, него су и старом храму велику штету учинили и оскрнавили га. Овом приликом бијесни Турци хтјели су поклати сав православни народ у вароши. Ланске године (1878) војска је претворила ову цркву у смјестиште таина. Све што је тамо било покрадено је".[123] О овом и другом насиљу, подгорички православни живаљ поднио је француском конзулу у Скадру Х. Екару жалбу, у којој се, између осталог, каже: „Сви ми хришћански становници Подгорице, молимо сузних очију Господина Конзула да се изволи заузети за наше несреће, јер једино Бог зна, хоћемо ли још дуго бити у животу. Вама је од раније познато каква су велика насиља и неправде које нам Турци наносе... На основу фермана нашег султана и по одобрењу гашег Гувернера, подигли смо једну цркву гдје не смета никоме. Наши Турци (муслимани — П. Р.) без икаква обзира, устали су, мало и велико, са мецлисом на челу и са другим главарима, те нам разруше цркву. Од тада, они се сваког дана окупљају и споразумијевају о средствима како ће нам порушити и наше куће..."[124]

Посљедњих деценија турске власти у Подгорици, безбједност њеног православног живља била је све угроженија. Разни зулуми, насилно превођење у ислам, отимачине и убиства, о којима су тајно упућивани извјештаји на Цетиње, били су у ствари симптоми све дубље, опште кризе у коју је турско царство западало. Самовољну солдатеску и сатрапну еуфорију фанатизованих муслимана, било је све теже контролисати. Отпор таквом стању је растао, а илегалне везе са Цетињем шириле су се и јачале. Неки од тих илегалних актера, као Синан Буров Митровић, Иво Калајџија, Јово Лисичић, Авро Самарџић, Мујо Божов Станић и многи други, нијесу могли трпјети турско насиље, него су послије сукоба са муслиманима пре-

лазили у Црну Гору и са Црногорцима и Брђанима убијали подгоричке потурице. Међу осталим Подгоричанима, који су се истицали својим патриотизмом, били су: Јово Шестић, Јово Рашковић, Филип и Крсто Лаиновић, Митро Мијатов Миличковић, Нешо Ристов Радичевић, Лука Ненезић, Јован Божов Белевић, поп Зарија Поповић, Иво Јаков Златичанин и други.[125] Наравно, како смо рекли, међу подгоричким муслиманима био је не мали број оних знаних и незнаних, који су према хришћанима били толерантни, који су своје једновјерне одвраћали да им не наносе зло, који су их штитили и помагали, који су са њима успостављали пријатељске везе, склапали кумства и побратимства, итд.[126]

Према вјерским прописима и обичајима, муслиманкама је било ограничено кретање. Скривајући лице од погледа других, живјеле су затвореним, строго породичним животом. Слично њима, прије свега да би се сачувале од насртаја од турских самовољника, и хришћанке су једним дијелом скривале лице и мање се кретале варошким улицама.

Богатство подгоричких муслимана огледало се у великим удобним кућама (чардацима), у њиховом намјештају, у скупоцјеној одјећи, накиту и оружју. Мушкарци су носили скупоцјене доламе, обично украшене гравираним сребрним дугмадима, затим свилене или од чохе израђене шалваре; фистане и црне или црвене плитке ципеле. Од оружја су имали саватом прављене и украшене дуге пушке, шишане, ножеве и арбије, сабље и мачеве, сребром оковане јатагане, револвере, силаје и фишеклије. За сатове и револвере имали су масивне сребрне ђостеке, а од украса златно и сребрно прстење и разноврсне, обично сребром оковане ћилибарске муштикле. Женска муслиманска одјећа са свим њеним украсима била је веома раскошна; сачињавали су је свилени шалвари, фереце од чохе, навезене свиленим гајтаном, затим сомотски или свилени, златом извезени јелеци, џупови од чохе, свилом или златом везени, дукатне гривне, богато инкрустирани и драгим камењем украшени ђердани, бразлетне, прстење, минђуше, те нануле и папуче навезене свилом и златом и др.[127] Хришћани и сиромашнији муслимани носили су исту или сличну врсту обуће и одјеће, с том разликом што је она била израђена од слабијег и јефтинијег материјала и што је била скромније украшена. Богатији муслимани држали су обично добре јахаће коње, па су и за њих имали веома украшену опрему.

Унутарњи породични живот муслимана особито је долазио до изражаја приликом вјерских и других празника. Приликом бајрама, рамазана, сунећења и свадбе приређивана су велика весеља, на којима се много јело и пило и која су трајала по неколико дана. Доста често су на та весеља, као пријатељи и комшије, позивани и хришћани. Хришћани, пак, скромније од муслимана, прослављали су славе, крштење и свадбе. Они су, такође, позивали комшије и пријатеље, муслимане на своје празнике.

III

Како смо истакли, Подгорица се још од средњег вијека, па кроз читаво турско доба развијала као веома значајно привредно средиште, њени први архивски помени управо се односе на њену главну срдњовјековну привредну дјелатност, на трговину и занатство. И први њени исељеници, у овом случају настањени у Котору, помињу се као занатлије и трговци. „Треба прихватити, каже Б. Храбак, да је средином XIV вијека, Подгорица већ била значајно трговачко мјесто".[128] У првој половини XV столећа, када се јављају обимнији архивски записи, у Котору је „живјело и радило неколико Подгоричана. Тада, а вјероватно и раније, подгорички трговци су морали долазити у Котор, најближе и најпогодније морско пристаниште за равницу око Мораче, на којој се као главно трговиште већ знатно раније морала издићи Подгорица".[129] Будући да се налазила на једном од главних средњовјековних путева (Via di Zenta), којим су се кретали трговински каравани из Србије преко Брскова на море, то су се и у подгоричком крају догађале отимачине и пљачке. Примјери о томе у четвртој и петој деценији XV вијека, које Храбак наводи, говоре да се радило о организованим нападима и пљачкању каравана.[130]

Трговинске везе Подгорице са Котором, у којима је преимућство припадало муслиманима, настављене су и у турско доба; одржавана су у зависности од млетачко-турских односа. Оне су уједно одржаване и са Дубровником и Баром, што се види из података које је о њима саопштио В. Винавер. У Бар су, на примјер, „долазили поједини трговци из Подгорице да набаве робу", да би је извезли у Дубровник. Бећо пушкар извезао је из Бара у Дубровник 12 свитака коже, а Осман-баша 133 коже и 4 свитка воска.[131] Према Винаверовим налазима, трговинске везе са Дубровником првом половином XVIII вијека одржавали су многи, „веома јаки православни трговци" из Подгорице. Међутим, „од око 1745. године међу подгоричким трговцима који долазе у Дубровник све је више муслимана. Отада су веома ријетки православни Подгоричани у Дубровнику".[132] Како изгледа, између осталих мјеста са којима су Подгоричани имали трговинске везе било је и Скопље. То се дâ закључити из писма патријарха Арсенија IV Јовановића, од 17. новембра 1727. године, у коме налаже протопопу Бошку Поповићу да савјетује Милоша Савићева Јовићевића и Лека Жарова да исплате дуг скопском трговцу Станчу.[133]

Трговина се у турској Подгорици сматрала привилегованим занимањем и зато су се њоме највише бавили муслимани. Трговачке радње биле су највише сконцентрисане на правцу од Сахат-куле ка Главатовића џамији и Табачком мосту. Ту је била тзв. Рецовића улица у коју се уклапала околина односне џамије. Дућани су обично били мали, ниски и врло збијени. Имали су истурене тријемове који су се затварали ћепенцима. На изглед провинцијско-балкански скромни, они су, по свој прилици, богато приходовали. Преко њихових власника одвијала се умјешна и увозна и извозна трговина. Најживље трговинске везе одржаване су са Скадром, једним од

најистакнутијих трговачких градова западног дијела Балканског полуострва. Преко њега је вршен готово цјелокупан извоз и увоз за Подгорицу. У подгоричко тржиште стално су били укључени агенти богатих скадарских трговаца, који су од планинаца куповали разне сировине и производе, поглавито вуну, кожу, мед и др.[134] Из Подгорице су извожени: стока и сточни производи, коњи, жито, коже од дивљачи, мед, восак, руј, оружје, барут, кремен, фишеци, занатлијски производи и др., а увожени: платно, чоха, памучне и свилене тканине, памук, гајтани, фесови, обућа, оружје, коњска опрема, папир, стакларија, шећер, кафа, зејтин, со, пиринач, зачини, јужно воће, петролеум, разни метални производи, посуђе и др. Ова роба је преко подгоричких трговаца стизала у Спуж, Даниловград, Никшић, Колашин, Плав, Гусиње и друга мјеста.

Турци су, као што је познато, подгоричко тржиште у њима одговарајућим ситуацијама користили као начин и могућност уцјене и притиска на околна племена. За њих су га затварали кад год би се указале прилике да тим путем од њих изнуде какву политичку и војну добит, или неко друго преимућство. На то тржиште гледали су као на један од услова за смиривање и покорност племена. Такав је, рецимо, био случај у вријеме млетачко-турског рата, када су Кучи били на страни Млетачке Републике. Кучи су се тада, због прекинутих трговачких веза са Подгорицом и Скадром, жалили да у свему трпе велику оскудицу, прије свега у соли, па су морали да се хране „зељем и бијелијем смоком"; због тога су 1692. године били принуђени да се помире са Сулејман-пашом. Наредне године, када су Кучи пристали да приђу Млечанима, тражили су од млетачког провидура у Котору да им, између осталог, дозволи да са Подгоричанима могу да долазе у Котор, јер је паша био наложио да из Подгорице „никакве робе не излази, нарочито соли".[135] Црногорцима који су живјели на слободној територији Црне Горе било је дозвољено да у Подгорицу доносе своје производе само онда када су односи између њих и подгоричких муслимана били добри. Повремене забране у овој локалној размјени добара наносиле су велике штете Црногорцима, а ишли су и науштрб становништву Подгорице. Понекад се дешавало да Турци забране куповину само неких артикала. Такав је случај, на примјер, био са житом 1828. године. Тада су Мустај-паша и Тахир-паша извијестили владику Петра I да се до нове жетве из Подгорице не смије извозити жито, док се со, фишеци, кремени и остала роба могу слободно куповати и носити.[136]

У Подгорици је, посебно међу муслиманима који су и у занатству имали потпуни приоритет, било много врсних занатлија. Скадар им је у том погледу био велики узор, а вјероватно и Котор. Већ реченоме о врстама заступљених заната и раду занатлија у Подгорици, ваља додати да су поред терзија, табација, казанџија и других занатлија на особитом гласу биле ћурчије, кујунџије и туфегџије. Овдашње ћурчије били су познати по штављењу кожа од дивљачи, од којих су правили поставе за мушке и женске ћуркове. Зарфови, кафенбрици, чираци, табакере, џигарлаци (дугачке луле и муштикле), као и разни накити од злата и сребра и оружје среб-

ром оковано, које су израђивали подгорички муслимани, били су по своме квалитету и естетској обради познати у многим другим крајевима. Подгоричке туфегџије су, такође, биле познате ван Црне Горе. Радо су примани у другим, па и удаљенијим мјестима. Било их је и у Чачку (1837. године), у Свилајнцу, у Зајечару (1838) и другдје.[137] Не мању пажњу привлачиле су и разне ткане, свилене и везивне израђевине, којима су се понајвише бавиле подгоричке муслиманке.[138] Сва та претежно ситно-занатска радиност могла се углавном одржавати захваљујући квалитету њених производа, који је, уз остало, претпостављао и знатни умјетнички смисао.

И док су једни подгорички муслимани поглавито живјели од трговине, други од занатства, трећи од плате добијене од државе, итд., дотле су многи од њих живјели од прихода са својих чифтлука, које су имали у околини вароши. На њима су као чивчије и кметови радили хришћани; власници су махом сматрали срамотом да раде оно што и раја. Са тих посједа кметови су били дужни да агама, беговима и спахијама са ливада дају половину сијена, са боље земље трећи, а са слабије четврти дио жита. Уз то, држали су њихове овце, говеда и коње, а приплод од стоке био им је заједнички. Султану су давали десетак, односно десети дио од свих прихода. Богатећи се на тај начин, власници су ради бољег живота напуштали село и долазили у град, гдје су подизали или куповали куће. Радну снагу на својим посједима обнављали су хришћанима из истог или других мјеста. Доласком у град, власници су се одавали раскошном животу, излажући се већим издацима. То их је наводило на постепену продају посједа, које су прво куповали муслимани, а касније, нарочито у задњим деценијама турске власти, све више хришћани. Ближећи се ослобођењу од Турака, хришћани су тежили да се што више домогну имовине и кућа муслимана, у првом реду откупима, о којима до данас има сачуваних уговора и тапија. Такве уговоре и тапије, на примјер, сачували су Буро Н. Вујошевић у Матагужима и Митар С. Раичковић у Толошима. Послије ослобођења од Турака, када се велики број муслимана иселио, чиме је дошло и до крупних промјена у аграрним односима, права кметова су се из основа почела мијењати. Муслимани их више нијесу могли дићи са земље; почели су извјесно пристајати и на онолико прихода колико су им могли донијети.[139] То је у великој мјери утицало на многе муслимане да продају земљу и то упрвом реду кметовима, који су је обрађивали, јер су они имали најпрече право да је купе. Користећи то право, према власницима су чинили разне уцјене и нередовно им плаћали доходак, те на тај начин успијевали да јефтиније откупе њихове земље. Стари власници су их утолико прије препуштали новим власницима. На ту појаву црногорска власт је реаговала тако што је категорисала земље према њиховом квалитету и за сваку категорију одредила посебну цијену.

IV

Након оклијевања Турске да према одредбама Берлинског конгреса преда Подгорицу Црној Гори, заједничка црногорско-турска

комисија, која је засиједала у Вирпазару, утврдила је споразум (21. јануара 1879) о предаји Подгорице, који гласи: „У суботу 27. истог мјесеца отоманске трупе почеће евакуисати у 7 сати ујутро ушанчени логор Спуж — Подгорица, као и његове огранке, а евакуација ће се извршити сљедећим редом: једна колона састављена од гарнизона Исмаил Паше, Дервиш Пашине Куле, Спужа, Капу-Табије-Хамидије-Плоче, Сердара, Авније, Хивзије и Соук-Суа, кренуће путем за Веље Брдо, па кад буде пролазила врх тога брда, придружиће јој се гарнизон Шефкетије и Азизије, одакле ће наставити свој марш до Ченгел-куле, да би се затим упутила равницом према Везировом мосту, који ће прећи и отићи да се придружи подгоричком гарнизону.

Друга једна колона састављена од гарнизона из Кула које леже дуж Скале кренуће истога дана и у исти час и истим овим путем упућујући се према Везировом мосту, преко кога ће прећи да би се придружила подгоричком гарнизону.

Трећа колона састављена од логора на Малом брду сићи ће низ тај брежуљак па пошто пређе Везирова моста, отићи ће исто тако да се придружи подгоричком гарнизону.

Горе поменуте три колоне морају стићи у Подгорицу за три сата.

Ове трупе, здружене с гарнизоном Подгорице и њезине околине, кренуће тачно у подне, да би прије него падне мрак прешле нову границу како је она замишљена.

Истога дана и у исте часове црногорске трупе ће узети у посјед мјеста евакуисана од стране царских отоманских трупа и истим редом евакуисати."[140]

Стеван Лукачевић овако описује улазак црногорске војске у Подгорицу: „Дан 27. јануара 1879. године свима је нама у свјежем памћењу, како се разнесе глас, као електричном струјом, да црногорска војска наступа. Брже боље позатварасмо дућане и радње и у свечаном руху са црногорским капама и наоружани стекосмо се сви вакувским кућама (црковним), дотадањем уточишту народног збора и договора, одатле се кренусмо у сретање г. Божу Петровићу и војсци црногорској са свешетником у одежди са црквеним крстом и барјаком, а сва наша дјеца са барјачићима пред нама летијаху, као на крилима. На ливаде — гдје је сада Миркова варош — дочекасмо г. војводу Божа Петровића, срећног заповједника јужне црногорске војске у прошлом рату, и у његовој пратњи по избор војводе црногорске, који сви блистаху у срми и злату као да бијаху из доба старе српске славе, као из доба Немањића.

Г. војвода Божо и остале војводе назваше Бога и цјеливаше часни крст, па се са старијима грљаху и љубљаху: весељу и усклицима ‚живио Књаз' не бијаше краја, многима од радости сузе протекоше.

Густе колоне јуначке црногорске војске наступаху и заузеше све доминирајуће положаје и г. војвода Божо с војводама и с једним одредом војске у тријумфу народних овација и усклика уђе у Подгорицу и пободе барјак црногорски на главици подгоричкој.

Затим сљедоваше читање Господареве прокламације народу. Весељу народа не бијаше краја, но не само тога дана него се ово настављаше и сљедећих дана — узастопце многобројне депутације народа зетског и свих села прекриваху Подгорицу а од њиховог весеља и пјесама проламаше се ваздух.

Такве славе, таквог весеља — наравно — Подгорица нигда прије не дочека".[141]

„Сваки је слободан у својој вјери, у својим добрим обичајима у својему раду", речено је у прокламацији књаза Николе народу у Подгорици и Зети.[142]

Варош у којој је живјело „што хришћана, што Мухамедана више од 8.000 душа", и у којој је било „около 1.500 кућа, понајвише поземљуша", настављала је свој развој у новим условима.[143] За нешто више од три деценије, тј. до првог свјетског рата, доживјела је крупне промјене, за које се може рећи да су означиле њен препород. Напоредо са великим етнодемографским промјенама, увелико се промијенила и њена друштвено-економска и социјално-културна основа. Нагло досељавање новог, етнички и демографски очуваног и виталног становништва, унијело је у релативно устајалу средину свјеже и јаке импулсе националне хомогенизације становништва. Промјене у аграрним односима створиле су услове за јаче робно-новчане продоре на селу, за његово постепено раслојавање и појаву нових социјалних односа. Порастом аграрне производње, динамизирала се и размјена добара између села и града, чиме су и трговина и занатство добили јачи замах. Из ова два главна занимања градског становништва, те из структуре нове власти и њених институција, формираће се постепено грађански слојеви становништва. У првом реду тај новонастањени досељени живаљ није се лако „ослобађао" своје патријархалне свијести, па ни романтичарске традиције, тако да се његова грађанска реадаптација одвијала доста успорено. Међутим, управо су ти слојеви чинили главни ослонац власти; преко њих су обезбјеђивани услови за богаћење и јачање њене друштвено-политичке моћи.

Развој Подгорице, тек у овом периоду добија пуни размах, тако да се њена градска својства физиономирају на све одређенији начин. Прије свега, она својом економском и особито саобраћајном функцијом прераста своју околину и у том погледу почиње доминирати над широм облашћу, од Лима до Црногорског приморја. Због таквог, још од раније предвиђеног развитка Подгорице, јавила се идеја да она постане и административно-политички центар Црне Горе. Ту идеју истакао је сам књаз Никола. Он у „једном писму од 6. јуна 1879. године моли аустроугарског цара Фрању Јосипа за интервенцију да би Турци обуставили подизање тврђаве око Подгорице", јер, како каже, има намјеру проширивањем граница своје земље премјестити се из Цетиња у Подгорицу. Међутим, тада то Подгорица није могла постати, с обзиром на непосредну близину непријатељских граница.[144]

Са порастом општих могућности, поклањала се, како смо казали, одговарајућа пажња развоју просвјете и културе. Из јавног

живота се, уз доста отпора, постепено отклањала фаталистичка скрама оријенталног назадњаштва. Под ослободилачком влашћу, муслимански живаљ — „ситно-профитерског духа" колебљиво се приклањао органима и захтјевима новог поретка, али се и мрављe споро лишавао наслага исламског фанатизма. Трговина и занатство остали су и даље његови главни извори прихода. Насупрот једном броју његових истакнутијих представника, чије су политичке позиције на страни нове власти имале крупну улогу и утицај на позитивно мијењање наслијеђеног стања, налазио се и дио оних који су са ослонцем на турску власт у Скадру и Тузима, тежили да науде новој власти, надајући се њеној промјени и повратку на старо.[145] И једни и други су мање-више били богати и добростојни људи. Из овог другог, мањег дијела муслимана, било је и таквих који су, за интересе Турске, трајно радили на угрожавању безбједности Црне Горе. Једној њиховој групи од 16 лица било је суђено у Подгорици септембра 1880. године. Судским вијећем предсједавао је Бећир-бег Османагић, коме је књаз Никола нешто раније био додијелио војводску титулу.[146]

У знаку толеранције и продубљивања сарадње и једнакости, нова власт је у својим органима именовала и представнике муслимана, затим основала посебна школска одјељења и мејтепе за муслиманску дјецу и чак их ослобађала војне обавезе, тако да као пуноправни грађани, на примјер, „нијесу учествовали у балканском и првом свјетском рату".[147] У истом смислу, нарочито се водило рачуна о неподвајању дјеце. Тако се у „Упутству управама основнијех школа у Подгорици, Бару и Никшићу" датом новембра 1880. године, посебно наглашава да „међу дјецом ваља установити нову моралну свезу, а то је свеза крвног и племенског сродства, сродства по крви и језику, по славној прошлости и садашњости заједничкој. Србин вјере мухамеданске, Србин вјере католичке или Србин вјере православне, то нека буду термини за означење вјерске разлике. Име Турчин да не спомене ни учитељ ни ученик, јер је то име народа и племена татарско-турскога . . ."[148] Оваквом тежњом приступало се и при оснивању других друштвених установа, каква је у овом случају била подгоричка читаоница. О томе се у једном допису каже: „Прошла су четири мјесеца од како смо у овој вароши основали Српску читаоницу која ће уједно сачињавати и библиотеку . . ., а која је до јуче бројала само 24 редовна и 4 почасна члана, пак како је овдје пола грађанства мухамеданске вјероисповијести, то нам је свијем у опште мило било да са њима ступимо у добри друштвени однос",[149] итд.

С друге стране, поремећаји у привредном животу града, првих неколико година послије одласка Турака, били су један од главних разлога исељавања подгоричких муслимана у чијим рукама су се налазиле њене водеће дјелатности. Трговина и занатство су се извјесно нашли у застоју, тако да је и због тога новој власти било стало до смањивања и обустављања исељавања трговачког и занатлијског елемента, и то без обзира на то што је хришћански живаљ истог занимања у таквим околностима могао имати одређену корист.

У том правцу је, на примјер, овдашњим трговцима било речено „да се склопе офити (кирије — П. Р.) од кућа и бутига да не смије један другоме одузети бутигу или кућу, него да свак држи ће је ко па макар изишли напоље...“[150] На такво преузимање дућана и кућа реаговали су и сами исељеници. Алил Мандић је, рецимо, из Скадра писмено захтијевао „да му Богић (Марковић) излази из куће или да му плаћа годишње ћирије сто наполеона, иначе ће се жалити турском Министру иностраних дјела...“[151] Тада се „у овој вароши налазило под бројем дућана 320, од коије има отворених 90, од истијех одабрани су 12 дућана; изузимајући неке турске кои ниесу шћели се писат и примит овдашњег реда него су одказали само привремено, њих смо изоставили, у истиема дућанима обрте има кои држе по двие и по три нумере и означени (су) уједно а то што остане то су сиротиња кои опуту, каву и клинце продају...“[152] При таквом стању, убрзо је зопочело враћање подгоричких муслимана, најприје појединачно и без породица, а затим учестаније и с породицама. Већ другом половином 1881. године „неки Турци кои су предигли“, пише поново Л. Ненезић, „из Подгорице са својим фамилијама сада се неки од истија поврћу и траже да у ову варош узму бутиге да раде трговином, а њихове фамилије исто да стоје у турску границу“.[153] Истовремено је била најављена наредба, по којој нико није могао отворити дућан, „док на то не добије писмену владину наредбу... ово ће се и на мухацериме и на свакога другога односити...“[154] У међувремену је, понајвише с намјером да се умањи враћање исељених муслимана, иницијативом неколицине трговаца из Подгорице, Никшића, и Спужа основан еснаф у коме је било и муслимана и католика, који је нашао, „за добро да у овој вароши не може ни један странац нити мухацерим на ново отворити бутигу приће него буде овдјен фамилијаран, у том смо сви сагласни и то је овијема Турцима те смо их сазвали у друштво мило“.[155]

Но, без обзира на колебање и конкурентске отпоре поновним множењем трговаца и занатлија, стање у варошкој привреди се постепено нормализовало, тако да је оно битно утицало на потребу ширења града и стварање што повољнијих услова за даљи развој како постојећих тако и нових дјелатности. Идеја о томе практично се заметнула 1884. године, када је извршен премјер одређених површина са десне обале Рибнице према брду Горици. Тим поводом јавност је била обавијештена овим ријечима: „Иако је варош Подгорица на згодноме положају своме природноме ограђена и наслоњена на двије текуће воде, ипак по саставу граће кућа и пјаце није налик на свјетску варош, чему је узрок што је за вријеме турске владавине свако градио без икаквог одређеног плана и по својој вољи гдје је хтио; ту су искривудане улице и шорови са подигнутим зидовним авлијама около скоро свих кућа...“ Пошто се констатује да се због „грдних издатака државних и штете за овдашње становништво не може порушити варош па наново иста градити, то његово Височанство Господар Књаз издаде превисоку наредбу да се инжинира и оснује на простору „ливада“ преко Рибнице Нова Подгорица према старој... План би састављен и поднесен Његовом Височанству... који га одобри... и бише означене у добар час линије на лицу мјеста... Ливаде подгоричке гдје је инжинирана нова варош, јесте простор од 600 метара ширине и 1.000 метара дужине која доминирају старом Подгорицом... Означени плацеви за грађење кућа и дућана свакоме се дају бесплатно, а избор истих по Господаревој милости остављен је мјесном становништву подгоричкоме. Куће у новој вароши ослобођене су од државних и општинских дажбина за 10 година. Већ се више од 150 Подгоричана пријавило и многи су заузели мјеста за грађење кућа, те ће се још ове године почети...“[156]

Према информацијама из штампе, може се закључити да је изградња новог дијела града интензивирана током наредне (1885) и нарочито 1886. године, када је извршено званично и свечано пресељење из Старе у Нову варош.[157] Већ је почетком маја 1886. јављено да се новооснована „Миркова Варош“ увелико подиже „на 60 мјеста. Зидови су подигнути, до 20 кућа већ се находе покривене; надати се да ће више од пола, да четрдесет кућа (у свакој од 3 до 5 дућана) бити сасвим готове до идућег Митровадне (8. новембра) те да се тога дана уз прославу имендана Великог Војводе Зетскога Књаза Мирка (по претходној молби и допуштењу) пренесемо у нову пјацу с радњама; за чега ће даље, изазвани потребом, свак живље морати прионути на свршавање подигнутијех и на подизање новијех зграда.[158] Шест мјесеци касније (крајем септембра) речено је да ће се пресељење у Миркову Варош извршити на Митровдан. „По чувењу, свечаност ће бити велика и пуна интересантних значајности.“[159]

Најављеног дана, у присуству књаза Николе и уз чинодејствије митрополита Митрофана, свечано је отворена Миркова Варош. „На сред пјаце диже се споменик са сходним натписом Великом Војводи Мирку. И по пјаци и уздуж свијех улица с једне и друге стране засађена су разна древад која лијепо расте. Куће су граћене све по једном нацрту, већином приземне за дућане, великијех врата и прозора. Има их и на таван и на два за становање, али већином народ станује у Старој вароши, а дућани су и пазар у Новој“. У свом говору књаз Никола је, између осталог, рекао: „Ја сам радостан и захвалан вриједном становништву Подгорице, која подиже ову варош, што је својом жељом да јој да име мојега родитеља, као славног војсковође у овоме рату, сусрело се са мојом синовљом љубављу која не изумире према славног спомена оцу, и са мојим владалачким дугом према војсковођи црногорском. Нека се дакле ова Нова варош од данас зове у спомен Великог Војводе Мирка по имену Миркова варош...“[160]

Десетак дана касније, подгорички капетан Ј. Лазовић пише Министарству унутрашњих дјела, сљедеће: „Миркова Варош учињела је лијеп успјех. — Дућанције Хришћани Православне и Римокатоличке вјере пријешли су сви у њој. Наши домаћи производи већ се продају сви у њој. У пазарне дане накупи се народа цијела Варош уколико досежу граћевине. Дућанције кои су у њој пријешли јако конкуришу и на своју штету Дућанцијама у старом вароши небили тием начином одбили Народ да нетргује у старом вароши. — Још кад би могла држава ове године дућанцијама који су у њој

пријешли оставити циели или пола ћумрука на робу коју добављају са стране, онда би једну годину престала Трговина у старом Вароши и би се постигло оно начем се циља, добро би било кад би се наредило да ове зиме војска наспе пјацу и улице које су подпуњене кућама и да се варош канализира е се у вриеме кише тако заглиба да се кроз њу неможе уљећи. Турци су (муслимани — П. Р.) јако озлоиеђени чине скупштине те нешто вијећају и као да намјеравају изаслат једну депутацију код Њ. Височанства. Ако се на то риеше јавићу један дан прие негоће кренут..."[161] У одговору на ово телеграфско писмо Б. Петровић пише: „Кад дође носподин Ворман (тада главни пројектант нове Подгорице — П. Р.) у Подгорицу, да уреди тамошњу пјацу подијелићеш је на Подгоричане, Љешкопољце и Зећане, тј. да је отпочну насипати како вам Ворман каже..."[162] У јулу идуће године, у својим путничким записима М. Драговић је забиљежио: „У Новој вароши сграђено је до сада доста лијепих кућа, а продужава се грађење и сада, и изгледи су добри да ће на том мјесту подигнути се у брзо лијепа и велика варош. Миркова варош има трговачку будућност, као средиште трговине цијеле Зете, а због тога што има добар саобраћај са извањим трговачким мјестима".[163] Двије године затим, Подгорица је веома свечано прославила десетогодишњицу свога ослобођења од Турака. У ту част овдашње позоришно друштво први пут је извело „Балканску царицу" књаза Николе. О најсвечанијем чину ове прославе, записано је: „Тај дан, први пут послије Иван-бега, истакну се црногорски барјак са Душановим двоглавим орлом на гиздавој Подгорици! Тога дана млогоме се отеше сузе радости из ока; весеље бијаше неописано..."[164]

У наредној деценији Подгорица се даље убрзано изграђује и развија. Прописаним обавезним радом свих подручних војних јединица праве се градске улице и пијаце и граде или дограђују путеви и мостови у ужој и широј околини. Од већих објеката граде се књажев дворац на Крушевцу, шпитаљ (болница) у Старој вароши и прва намјенски грађена зграда за основну школу. Иницијатива за подизање дворца на Крушној главици (Крушевцу) чула се пригодом једне свечаности на истом мјесту, средином јуна 1890. године. Наиме, приликом пуштања у саобраћај новог пута од Ријеке Црнојевића до Подгорице 7. јуна те године, војвода Божо Петровић саопштио је присутнима намјеру књаза Николе да ту направи дворац.[165] Затим је 8. априла сљедеће године свечано ударен камен темељац дворцу, а 10. маја 1892. године у довршени дворац дошао је књаз Никола са супругом, сином насљедником и пратњом.[166] С јесени, пак, претходне године (почетком новембра 1891), почела је изградња „сталне болнице у старом шпитаљу из турског доба. Стари шпитаљ је једно од највећих и најљепших здања у овој вароши... Још од освојења смјештене су у њем основне школе а послије сва мјесна надлештва и најпослије једно одјељење обновљено је било и удешено за становање Њег. В. Господара.[167] До њега је, коју годину прије тога, био направљен „један пут кроз Стару варош којим је кароца могла долазит у шпитаљ". Пут је пролазио „поред сахат-куле, преко дијела старог варошког пазара и поред хана Ненезића".[168] Тих година, поред улица и главне пијаце, одређују се и уређују посебни сточни пазари

и простор за продају дрва. За прву сврху одређене су двије локације — прва на блиском источном домаку града, за продају стоке из Куча, Васојевића и Малесије и друга на западном, за стоку из Зете, Љешкопоља, Бјелопавлића и Пипера. На њима су се продавали сијено, а неко вријеме и дрва. За дрва је нешто касније био одређен простор на десној обали Рибнице, западно од Табачког моста. Била су покренута питања подизања „два-три моста преко Рибнице", затим „варошке бање" и католичке цркве на њеном старом мјесту. За мостове је требало „око хиљаду фиорина"; да се „направе два убла у Мирковој вароши, треба око шест стотина фиорина, а још ће требати шест стотина за добавку неких дрвећа и засађивање истих као и за ограду варошке баште и пањење варошких ферала..." Године 1890. „из Старе у Миркову варош премјештене су официје Варошке и финансијске управе, а још остају у Старој вароши официје Окружног суда и телеграфско-поштанска". Тражено је да се и ове установе премјесте у Нову варош, „јер је Стара варош сада постала као село и у њој више нема никакве радње". Предлагано је да се направи тамница у „Старом граду на Рибници, као и да се џамијске догађе у Старој вароши дају под кирију", јер су од њих вјерски органи муслимана имали знатне приходе,[169] итд.

Средином новембра 1893. године књаз Никола је први пут посјетио Куче, што је, с обзиром на неке раније односе између Куча и владарске куће Петровића, имало велики политички значај. Његова, тада изречена здравица започиње овако:

„Ево данас тек испуних / Жељу стару, жељу давну, / Да посјетим, да поздравим / Покрајину ову славну." У извјештају са ове свечане посјете, речено је да је тада међу кучким војницима било „200 католика и 20 мухамеданаца, који говоре арбанашки и српски и који су данас у свему равноправни са православнијема Кучима..."[170]

Почетком августа 1894. године, приликом освјештења дворске цркве на Крушевцу, књаз Никола је посјетио Подгорицу и положио камен-темељац новој згради основне школе. Тада је „удијелио право нашијем поданицима мухамеданске вјере, да васпитавају своју дјецу у својијем вјероисповиједним школама док навршe десету годину, а послије десете да прелазе у наше државне школе".[171] Уједно је, при утемељењу школе, коју је општина порезом грађана подигла, потпомогао њену градњу на тај начин „што је за двије године и неколико мјесеци (до 26. октобра 1896) половину од једне гране варошкијех прихода уступио за грађење школе, што је пријед ишло у државну касу".[172] Почетком јануара 1896. године Подгоричани су покренули идеју да се у њиховом граду подигне споменик владици Данилу Петровићу, „те тијем да се даде видљивији знак благонаклоности том великом мужу, за његова страдања, која је поднио ради истога народа. Жеља је народа, да се тај споменик подигне у овој вароши, и то добровољним прилозима..."[173]

Према „Уредби варошких општина", донесеној крајем априла 1889. године и посебно штампаној на Цетињу исте године, општински органи су имали одређене самосталне прерогативе, чија је сврха била да се прибављањем одговарајућих локалних средстава

бар унеколико рјешавају комунална питања. По члану 30, општина се „брине и рјешава о грађењу и одржавању општинских зграда, пјаца, путова, мостова, вода и водовода и пристаништа, поплочавања улица и њиховог освјетљења". Варошка општина (чл. 34) „гради и одржава школе, тако исто цркве, гробља..."[174] До доношења ове Уредбе, државни органи са Цетиња су се често непосредно интересовали за поједина комунална питања, која су овдје, у граду који је доживљавао релативно нагле промјене, била бројна. Она су се односила на хигијенско-здравствене прилике, на преуређење кућа, на опскрбу водом, на посебне мјере за градњу штала, нуспросторија, итд.[175] Међутим, доношењем те уредбе, општине су на основу ње правиле своје посебне правилнике, у којима су назначаване компетенције и дјелокруг рада општинских органа и служби.[176] Извјесно („самоуправно") осамостаљени локални органи власти су тиме добили могућност да непосредно прилазе појединим питањима и ефикасније их рјешавају. А та питања су, судећи по знатној архивској документацији, укратко речено, обухватала: диобу плацева за градњу кућа и других јавних објеката, при чему се морало водити рачуна о њиховом размјештају у оквиру постојећег плана развоја града. При томе је долазило до многих неспоразума, самовоље, привилегованих рјешења, препродаје, протекционизма и сл. Тешкоће су се нарочито јављале при одлучивању у изградњи крупнијих објеката, као што је, на примјер, била „гостионичарска радња", названа тада „Хотел Европа", отворена на Немањиној риви маја 1900. године, затим подизања Монопола дувана (1900), ниже гимназије (1907) и других јавних установа.[177] Изградња комуналних објеката, због недостатка средстава, такође је био крупан проблем; неки од њих за читав овај период, па ни касније, нијесу могли бити изграђени (водовод, нова црква). Они, пак, најнужнији, као општинске тезге за продају млијека, меса, воћа и поврћа, макар више импровизовани, морали су бити изграђени. Неки приватници су подигли млинове на Рибници, на којој се, усљед дјелимичног рушења тзв. Абдовића моста, уз велике тешкоће и издатке, морао подићи нови мост.[178] Други мост, прије овога, био је изграђен на Морачи (Смоковцу), на путу за Колашин. У то вријеме (1904) започето је подизање градског парка на обалама Мораче и Рибнице, а исто тако и војног стана.[179] Извјесне тешкоће, посебно за Стару варош, настале су послије земљотреса који се десио 19. маја 1905. године.[180] За све ове и друге потребе увођене су разне таксе (на куће, догање, пазаре), затим тзв. лактарина, школарина и друге дажбине.[181] Виши државни органи су повремено интервенисали, посебно у вези са појединим питањима општијег значаја или разним жалбама грађана, које су се најчешће односиле на економско-правна питања. У ред првих питања, на примјер, налазила су се и она која се тичу настојања, па и забране ношења скупих, раскошних ношњи и градње скупоцјених гробница са неумјереним и глорификаторским натписима.[182]

За праћење развоја Подгорице од првих година овога вијека до балканских ратова, несумњиво знатну основу пружају записници са сједница Општинске управе Подгорице, који се овдје по први пут могу консултовати. Наиме, из периода од почетка октобра 1903.

до почетка септембра 1913. године издвојили смо четрдесетак таквих новопронађених записника, из којих се може сагледати много тога што се у развоју и животу Подгорице тада збивало. У сваком записнику наведена су имена учесника сједница, њихове дискусије, вођене према дневном реду о разним питањима и заједничке одлуке.[183] Држећи се главних задатака наше теме, овдје ћемо укратко нотирати она питања која се непосредно тичу развитка града као насеља.

На октобарским и новембарским сједницама општинског одбора (1903) расправљани су узроци оштећења Абдовића моста, затим питање подизања Миркове чесме у новом дијелу града и броја ферала које је требало поставити на одговарајућа мјеста. У вези са првим питањем, помиње се изградња пута поред односног моста током које је, минирањем једне пећине на обали Рибнице, и сам мост био оштећен. При навођењу правца овога пута, помињу се Немањина и Скендер-бегова рива, као и Марковића млинови до којих је од овог пута водио један путић. У записницима из фебруара и марта 1904. године види се да је донесена одлука „у погледу уступања општинског земљишта за изградњу државне куће за Царинарницу и Магазин изван плана Миркове вароши... Пошто је то државна потреба, да се одобри, при чему треба да се узме у обзир, да буде кућа што више одаљена од улице Скендер-бегове риве како се иста неби теретила колима и тим спречавао слободни пролазак". Средином априла исте године, донесена је одлука о пресељењу Цигана — ковача из њихових „ковачких кућа", које су се налазиле у „близини старог Војног стана", у „мјесто при р. Рибници, у Табахану, ће имају своје ковачке куће" (свакако се мисли на њихове ковачнице — П. Р.). У одлуци се даље каже „да одређена за ову варош процјењивачка комисија... пође на лице мјеста и процијени њихове куће, колико ће им дати у новцу Општ. управа за премјештај. У процјени треба да комисија има у знање то: да куће и покривене и непокривене остају општ. својина, без да и један одатле има што осим свога алата дићи... Из кућа да се имају иселити најдаље до 1. јуна тек. год." До краја 1904. године било је ријечи о мјесту за подизање новог моста на Рибници, који би био направљен „чим Општинска управа буде дошла до бољег материјалног стања", а правац пута преко њега „захтијевао би простор до самог тротуара од монополског здања на источној страни. Уздизање овог моста јемчи великој будућности свезом двије вароши и бољем напретку свој Подгорици". Расправом о локацији мљекарнице (за продају млијека), одлучено је да она буде на простору „јужно од Немањине риве — више р. Рибнице". Пошто су неки грађани у Мирковој вароши држали и сијено у својим кућама (и вјероватно баштама — П. Р.), наложено је посебној комисији да то испита и да, тамо гдје оно није довољно заштићено од евентуалних пожара, донесе одлуку о забрани држања истог на том мјесту. Забрана је стављена и на сваки покушај градње кућа „на општинском земљишту испод пећина дуж ријеке Рибнице". Према захтјеву неколицине грађана, дозвољено им је да могу отворити радње и крчме. У 1905. години, поред постављања нових ферала, предузете су мјере

за одржавање веће чистоће у граду. Усљед све виших издатака, повећане су старе и уведене нове таксе „на увозно пиће, кланичке таксе и таксе на живо и коже." За 1906. годину, у првом реду је карактеристична појава давања помоћи градској сиротињи. Она се састојала у томе што се најугроженијим породицама или појединцима давало до два килограма хљеба дневно, а уочи божићних и рамазанских празника по једну до највише двије круне. Неки су, мада врло малобројни, били ослобађани школарине. Од других питања, тек ове године је било планирано веће ангажовање око подизања градског парка и дрвореда, надоградњи општинске пазарнице и мосту Абдовића. Уједно је 8. јануара овдје отворена и прва станица за Марконијеву телеграфију.[184] На сједници од 10. септембра Одбор је разматрао молбе двојице љекара (др Хенриха и др Банца) да буду примљени на рад у Подгорици. Рјешавани су и бројни захтјеви за отварање дућана, радњи и крчми. Тако је на сједници од 14. маја двадесеторици тих молилаца дато тражено одобрење, међу којима и седморици терзија. Током 1907. године главна пажња Одбора била је усредсређена на отварање ниже гимназије у Подгорици, на могућу изградњу водовода, те на довршење бившег моста Абдовића. У вези са првим питањем, на сједници од 20. маја прочитан је акт министра просвјете у коме је постављено питање „да ли ће Општина дати зграду за отварање ниже гимназије у Подгорици... Утврдивши да ни у Мирковој ни у Старој вароши нема подесне зграде, према министарском захтјеву, осим само „Стари Војни Стан у Старој Вароши, то Одбор рјешава да данас пођу (слиједе имена чланова комисије) те да прегледају Стари војни Стан и учине предрачун колико би се за преправку утрошило..." Након свега, одлучено је да се та зграда уступи за нижу гимназију.[185] Мјесец дана касније, Општински одбор је предложио „да се склопи зајам од 15.000 круна за изградњу нове гимназије у Подгорици и за довођење воде из Фундине или из Слатине".[186] На сједници од 17. августа, заступник предсједника Н. Станић прочитао је акт, којим Књаз, одазивајући се жељи грађанства вароши Подгорице, дозвољава да се новосаграђени Абдовића мост на Рибници назове именом „Њеног Височанства Књагиње Милене". Из записнички констатованих прихода и расхода за ову годину, интересантно је навести неке ставке расхода, као: за градњу и поправку пута кроз Миркову и Стару варош од Везировог моста до Побрежја двије хиљаде круна; за чишћење вароши годишње 600 кр; за освјетљење обје вароши годишње 4.900; за рад на општинском парку 1.000; за помоћ мјесној сиротињи 500; за епидемије 500; за тровање паса 600; за одржавање општинског сахата 240; оцама и имаму Главатовића џамије 350; мујезину исте џамије 310; мујезину Лукачевића џамије 58; мујезину Адровића џамије 26; џамији Главатовића 189 круна; или, рецимо, од лактарине се добијало 5.000 круна; трговачких дозвола 1.500, од таксе на каре и кароце 1.100, од дозвола за играње карата 1.200 круна,[187] итд. Из записника за 1908. годину види се да су, због зајма и других издатака, главни проблеми у раду општинских органа имали финансијски карактер. Отплаћивање зајма и исплаћивање других дуговања чинили су велике тешкоће. Једини излаз се тражио

и како-тако налазио у повећању старих и увођењу нових такса, пореза и глоба. Истовремено се наставило са издавањем бројних дозвола за отварање радњи и крчми, преко чега се рачунало на повећање општинских прихода, итд. Општински дефицити су настављени и у идућој години, када је поново размотрено питање водовода. Уједно су те године донесене одлуке о пошумљавању Горице и Љубовића. И ове, као и претходних, па и наредних година, питања диобе плацева и разних наплата у вези са њима, често су била на дневном реду сједница општинског одбора.[188] Његову пажњу су прилично заокупљале и државне прославе, светковине и разне друге свечаности. У наредним годинама, питање све већег броја захтјева за додјелу плацева и градњу кућа до те мјере се проблематизовало да су се о томе морале донијети посебне одлуке. Главна међу њима гласила је да је свако коме се дало мјесто за кућу био дужан да исту отпочне у року од шест мјесеци, а да је заврши најдаље за двије године. У противном се свакоме одузимало мјесто, уз глобу од 50 перпера. Јуна 1911. године, у виду посебног јавног огласа била су дата „Упутства за грађење кућа", у којима су, безмало, били прецизирани сви елементи и димензије у конструкцији куће и њеном општем изгледу. „Упутства" почињу ријечима: „Да би се у нас увело грађење кућа по једном одређеном плану и начину, прописују се следећа упутства". Она садрже двадесет одредби, а односе се и на помоћне и нуспросторије.[189] Ових година тежило се остварењу неколико предлога: изградњи општинског дома, оснивању сиротињског дома, изградњи водовода и увођењу електричног освјетљења. За остварење ових предлога, понајвише се рачунало на средства добијена од продатих плацева, разних такси и глоба.[190] Ради подизања сиротињског дома, посебно је предлагана лицитација неких плацева, како би се добило више новца.[191] За изградњу водовода, преко министра финансија јављао се извјесни Вилхелм Шинц из Беча „који се нада да ће наћи капиталисту који би се ангажовао извести све радове на водоводу само да односна сума не смије пријећи 300.000 перпера". Он пита да ли у том смислу може „да посредује код тог капиталисте". Општински одбор је, у вези с тиме ријешио „да се од тога капиталисте затражи понуда у траженом смислу".[192] Углавном, ни једна од ових замисли тих година није била реализована.[193]

За развој Подгорице тог међувремена значајна је била и примјена достигнућа из области телеграфско-поштанског саобраћаја. Уз помоћ Русије и Аустрије, Црна Гора је децембра 1869. године монтирала прву телеграфску везу између Цетиња и Ријеке Црнојевића, а средином марта 1870. повезује се са Котором и тиме се практично укључује у свјетску телеграфску мрежу. Убрзо послије ослобођења Подгорице од Турака црногорска власт је настојала да организује и телеграфско-поштански саобраћај. Тако је у септембру отворена прва пошта у Подгорици и успостављен телеграф. Затим је, петнаест година након проналаска телефона, црногорска дворска администрација 1889. године, монтирала и прве телефоне на Цетињу, Ријеци Црнојевића и Подгорици — у двору на Крушевцу. Већ 1895. године постављени су телефонски апарати у скоро свим мјестима Црне Горе. У то вријеме телефонима су се могли служити само највиши

чиновници државне администрације, а 5. октобра 1910. године у Подгорици је уведен јавни телефонски саобраћај. Седам година прије тога, деветог јуна 1903. године, око једанаест сати, Подгоричани су били веома пријатно изненађени када су угледали „кароцу без коња", како уз велику прашину јури од Везировог моста према Штацији (пошти) на Немањиној риви. Овим аутомобилом, названим „брзак", почео је први моторизовани јавни превоз путника и поште у Црној Гори.[194]

Расположиви извјештаји из односног периода пружају и извјесна сазнања о порасту административно-управног и државног апарата о овом крају. Они, заправо, указују на њега као на растући социјлни слој, чију је политичку моћ слиједила и економска. У спрези са богатијим трговачко-занатским слојевима и имућнијим земљопосједницима, он се постепено издвајао као доминирајућа друштвена снага и тиме продубљивао процес социјалног раслојавања становништва. Државни издаци за његово издржавање непрекидно су се увећавали, и од 1906. до 1913. порасли за око осам пута. За исто вријеме број особља исплаћиваног у Обласној управи повећао се три пута. Поред осталих функционера обласне и општинске управе и капетана и писара по капетанијама (по 13 једних и других), био је карактеристичан и пораст жандармеријског апарата, више у граду, него по селима. На централном казненом заводу у Подгорици, на примјер, поред управитеља, писара, свештеника и кључара, било је 20 стражара. Предлогом буџета Управе Зетско-брдске области за 1914. годину, само за њихово издржавање било је предложено 80.851 перпера,[195] итд.

Тешки дани у животу Подгорице у вријеме првог свјетског рата, поред изложеног, могу се ближе пратити на основу мањег дијела новопронађене архивске грађе, те особито читавог низа случајно сачуваних записника подгоричке општинске управе, датираних од 23. августа 1915. до 1. јула 1917. године.[196] Најприје се у једном извјештају предсједника подгоричке општине С. Марковића, упућеном обласној управи у Подгорици, каже, да је „ова Управа преко одређене Комисије утврдила штете материјалне учињене од бомба бацаних из аероплана дана 24. марта, 22. априла и 12. јуна (1915), која штета износи 9302,60 перпера, као што приложени списак гласи".[197] Други извјештај од средине новембра исте године казује да је „овдје стигао озбиљан број србијанских војника у униформи и војних обвезника. Ми их морамо издржавати..."[198] Мјесец дана послије тога, Подгорица је пружала хаотичну слику ратног стања, у коме измучене добјеглице и војска у настојању да се снађу и окријепе, више нијесу уважавале дојучерашња правила мирнодопских услова живота. Отуда се о тада насталим приликама у граду, између осталог, каже: „Има кроз варошке улице по неколико мртвих коња, који су искомадани, које одеру, не знам ко; смет из штала, јавних локала и приватних кућа баца се по улицама... сваки ћош у вароши постао је јавним општим нужником; отимању, крађи и пљачкању нема краја. Више од 20 јавних радњи прекупили су Србијанци и то платили унапријед мјесечну кирију по 100, 200 до 800 перпера, те тако они тргују без дозволе..."[199] А средином

јануара наредне године (1916), једна од правих слика окупираног града изгледала је овако: „У нашој вароши и околици, а и кроз цијелу земљу има избјеглих фамилија из Аустро-Угарске монархије. Они су у неприлици — особито послије испраћаја Србијанаца, а нарочито их је забринуо поступак војних аустријских патрола, које су данас истјерале испод пећина извјесне фамилије и наређују им да иду својим кућама у Босну и Херцеговину..."[200] Другу слику насталог стања пружа извјештај из једног недалеког села (Горњих Кокота). „Један батаљон аустроугарске војске посијо је наше село, те већини сељака одузео куће и саставио по двије три фамилије у једну кућу, а у испражњене настанили своју војску... Већини сељака одузели су скоруп, масло, свињчад, кокоши, сијено... Раставили су фамилије са животињом домаћом о којој су већином живјеле".[201] То је, заправо, вријеме када је окупаторска солдатеска самовласно узимала и реквизирала живо, сијено, превозна средства (кола са воловима и коњима) итд.[202] Та самовоља ишла је толико далеко да је „непоштовање домаћег језика и писма вријеђала наша најсветија национална и аутономна права..." Чак је и коресподенција између домаћих и локалних органа власти, морала, каткада, бити вођена на њемачком језику.[203]

На другој страни, расположиви записници са сједница „Управе општине вароши Подгорице, „која је под аустријском влашћу регуларно вршила своју дужност и обавезе", не говоре о наведеном и сличном понашању и поступцима окупатора. То се објашњава тиме што је већ од средине јуна 1916. године, када је из јавне употребе искључена ћирилица и посвуда уведена латиница, којом су отада и сви записници вођени, сједницама присуствовао представник аустријске команде града, обично командант, који је, поред осталих чланова управе, био потписник сваког од ових записника. И поред тога, записници омогућавају извјестан увид у питања која су се тицала тадашњег живота и рада становништва овог града и краја. Примјера ради, на сједници Управе од 8. јануара 1916. године, прочитана је молба Риза Ђурђевића, општинског одборника, „у којој наводи да је приликом доласка србијанских избјеглица одангубио пуних 30 дана посведневно и посвеноћно, ради смјештавања коња итд, те тражи накнаду". Одбор му је за то исплатио 120 перпера. Шест дана иза тога, на сједници је прочитано 115 молби ради добијања дозволе за отварање радњи; све су биле одобрене. А међу молиоцима је било: 17 за кафане и крчме, 13 за мануфактурне радње, по 8 за акшиничке и терзијске, 7 за депозитерске, 9 за бакалске и колонијалне, 12 за опанчарске и обућарске, 7 за столарске, коларске и седларске, по 3 за ковачке и бријачке, по 2 за сајџијске и калајџијске радње, итд. Сједница од 21. јануара (1916) поглавито се бавила питањем набавке намирница. Пошто је закључено да се из околине Подгорице „не увози ради продаје ни најмања количина намирница", то се, „увидив то, предочава да грађанству пријети опасност од глади". Стога се одлучује да општинска управа прими на се дужност, да редовним путем потражи позајмицу од 50.000

перпера, те да за ту суму прибави што веће могуће животне намирнице, чим би наше грађанство избјегло однуждавање у храни...“ На овој сједници је дато 12 нових дозвола за отварање радњи, а на сједници од 6. марта још 39. На првој сједници, одржаној 29. априла 1916. године „под предсједништвом Команданта Општине Мајора Кемпфа“, у присуству свих (14) одборника и њихових замјеника, извршено је њихово именовање за чланове појединих одсјека управе, и то за административни, контролни, здравствени и грађевински.[204] Преласком на дневни ред, прочитане су молбе за отварање радњи. Сви молиоци, њих двадесетак, добили су одобрења. „Командант општине саопштава да је, по потреби службе, поставио за трећег судију (К. Н.)..., а др. Радуловић дава представку да је наступила у нашим апотекама велика оскудица и невјероватна цијена у љековима, те предлаже да би се предузеле мјере за набавку љекова...“ На осам наредних сједница, одржаних до краја 1916. године, издато је још око 50 дозвола за отварање радњи.[205] Средином октобра, „на предлог градског заповједника, Одбор рјешава да један ужи одбор има одређивати колико се којој породици код којих станују официри има исплатити на име станарине...“ Саопштава се такође „тражење Подгоричког кадилука, који каже да је до 1914. године добивао годишње 834 круна као надокнаду за губитак џамијских прихода, а од 1914. почела је добивати по 1.000 перпера на име помоћи, дочим оних 834 није добивала...“ Управа је одбацила овај захтјев, јер је Кадилук имао право само на наведену помоћ. По налогу заповједника, Управа истовремено настоји да повећа износе таксених давања. Из свих записничких констатација, најкарактеристичније је уочити то да, ни на једној сједници током 1916. године, није покренуто питање изградње ма каквог објекта. Изузетак чини само омање уређивање једне улице. Исто то важи и за прву половину 1917. године, када су разматрана и рјешавана углавном иста питања. Било је ријечи о висини школарине и њеној класификацији, о таксама, о дозволама за радње (у једној одлуци је речено да је свим потражиоцима треба дати) чији се број стално увећавао, о одржавању чистоће у граду и сл. Уз то, тек с прољећа ове године заговарало се питање заштите градске сиротиње, па је стари Војни стан, одређен као њен дом у коме су се за најугроженије грађане припремала по два оскудна оброка хране дневно. Ову помоћ потпомагао је, а затим углавном преузео Црвени крст, који је (за Црну Гору) од 22. новембра 1917. до 22. марта 1918. године примио у седам рата укупно 126.335 круна. „Новац је дијељен преко генералног гувернадурства. Од прве три рате у износу од 64.935 круна, подијељено је око 51.000 круна, за божићне празнике, најсиромашнијим породицама у Црној Гори. Округу подгоричком дато је 7.000 круна. Остатак од 19.933 круна резервисала је управа Црвеног крста да подијели онима који јој се буду непосредно обраћали за помоћ. Остале четири рате у износу од 61.395 круна подијелила је Управа најсиромашнијим породицама; за њих је у округу подгоричком додијелила 15.000 круна, док је свим тзв. народним кухињама у Црној Гори дато 10.000 круна“.[206]

V

За разлику од претходног раздобља, развој Подгорице између два посљедња свјетска рата, у много чему, а посебно у урбано-архитектонском и демографском погледу не може се детаљније пратити, јер из тог периода није сачувана архивска грађа. То што је о њеном тадашњем двадесетогодишњем развоју написано у ондашњим публикацијама, посебно у штампи и другој периодици, у претежној мјери је коришћено и изнесено у релативно бројним радовима, написаним у поратним деценијама. Ипак, сходно концепцији ове монографије, и у овој прилици има довољно основе и разлога да се конципира један систематизовани преглед међуратног развоја Подгорице. У том погледу, одмах се може нагласити да је овај период готово у цјелости окренут даљем развоју подгоричке Нове вароши, мада су и у Старој вароши у мањем броју подизане нове или преуређиване старе куће, али само у приватном ангажману. Изузетак су била само два јавна објекта: мала жељезничка станица изграђена у близини Сахат-куле 1927. и зграда Силоса, периферно подигнута при Ћемовском пољу (1940. год.). Од старих објеката у њој су остали једна основна школа (код Сахат-куле) и муслиманске вјерске установе, као и један мањи број трговачких и занатских радњи. У цјелости гледано, урбане промјене у њој, у овом периоду су биле сасвим незнатне.

Хронолошки слијед расположивих информација о Подгорици овог периода казује и указује на читав низ чињеница и питања њенога развоја. Почетком друге деценије овога вијека истиче се потреба рјешавања њених главних комуналних питања. Иако на најљепшем положају и у доста богатој околини, „она ипак преживљује дане који нијесу нимало завидни; умјесто да напредује, она је без довољно станова, без добре воде, без канализације, без скоро икаквог унутрашњег уређења...“, каже се у једној информацији под насловом „Спасимо Подгорицу“.[207] А баш те 1921. године започела је жива, касније жустра расправа око питања којему граду треба дати статус обласног мјеста — Цетињу или Подгорици. У полемици су потрзани бројни разноврсни аргументи за и против тог предлога. Опредјељења за Цетиње аргументована су оправданим историјским разлозима, као и евентуалном могућношћу да оно буде обласно средиште и за Боку Которску, док је опредјељење за Подгорицу брањено њеним изузетно повољним природним положајем и неупоредиво бољом трговачко-саобраћајном и економском перспективм развоја. У одбрани овог другог гледишта, на примјер, речено је „да треба сравнити Цетиње онакво какво је с Подгорицом — сравнити у ствари једно (ништа мање — П. Р.) планинско село у врлети и природном сиромаштву уопште које је на самом крају земље и које ни при фаворизовању у неколико вјекова (истина је ако се мисли на његову славну улогу — П. Р.) не мога претурити 4.000 становника, с градом који и данас има 15.000 душа и који има све услове за напредовање...“[208] Године 1922. у Новој вароши је отворен нови хотел „Русија“, у чијој „великој сали“ је фебруара те године одржана „забава с концертним дијелом, пред-

ставом и игранком у корист подизања споменика борцима изгинулим за уједињење у очи Божића 1918. године на Цетињу и у Никшићу".[209] Изражавајући мишљење грађана, један писац чланка (с потписом Подгоричанин) те године је предвиђао и предлагао: „да Подгорица убрзо и једновремено треба да добије своју велелепну саборну цркву на мјесту званом Шипак, гдје је данас општински сквер, Општински Дом, свој водовод од Цијевне узет извише села Привте, своје електрично освјетљење, парно купатило, модерно уређени парк у Горици и испод ове око цркве Светог Борђа... Од скоро се нешто почело радити на подизању парка западно од Нове вароши ка Морачи... Треба проширити план Нове вароши на неке нове терене, као што је, на примјер кучки пазар, а и регулисати дио Старе вароши према два велика моста на Рибници (Краљичин и Табачки код касапнице) па к Побрежју..."[210] Те године је (11. јуна) свечано постављен камен темељац згради за овдашњу женску занатску школу.[211] Наредне године су показале да се неки од ових предлога нијесу могли остварити. Умјесто њих, актуелизирана су питања изградње и обнове два крупна објекта — нове зграде гимназије и монопола дувана, чија је зграда страдала од пожара 1920. године. Постојећа гимназија радила је у основној школи у Новој вароши, а на изграђеним темељима нове зграде гимназије, чија је изградња била прорачуната на више од 12 милона динара, радови те (1924) године нијесу могли бити настављени, због недостатка средстава. Ни на обнови зграде монопола, у којој су се, иначе, могле смјестити многе градске установе, такође се, из истих разлога, није могло помишљати. Због тога и других локалних неријешених питања, општинска управа и њени органи били су изложени оштрој критици. Држава је пројектовала изградњу гимназије још прије три године. Америчка мисија Црвеног крста била је обећала велику помоћ. „И први дио помоћи дала је. Темељ је ударен још прије двије године и утрошен је један милиона динара..."[212] Током 1925. године извршено је освећење Дома женског друштва и предузете прве конкретне мјере за увођење електричног освјетљења у граду. Наиме, у објављеном огласу тим поводом каже се да се „на основу рјешења Општинског одбора варош Подгорице од 4. новембра 1925. године, извјештавају заинтересовани да ова општина намјерава дати концесију за електрично освјетљење у вароши."[213] Прије тога је београдска „Политика" у броју од 28. марта донијела обавјештење да су, између „електро-техничког предузећа браће Иванчевић из Подгорице и Југословенског „Ганц" А. Д. из Београда, вођени преговори за подизање једне модерне електричне централе у Подгорици..."[214] Тим преговорима претходила је иницијатива групе Подгоричана за оснивање једног акционарског друштва, „које би имало подићи једну модерну централу за електрично освјетљење у Подгорици".[215] Рад на подизању зграде за централу започет је наредне године, тј. пошто је „Општински одбор у Подгорици потписао уговор за централу са чувеном фирмом Југословенски Сименс у Београду".[216] С прољећа исте (1926) године у Новој вароши је, наспрам поште у новој згради Браће Пејановића, отворен нови хотел „Империјал",

који је располагао са „30 меблираних соба, два купатила, једном већом салом за кафану, такође и са по једном салом за ресторацију и бифе... Посјетилац бар ту може наћи један угао Европе..."[217] Гимназијска зграда је, међутим, и даље грађена као „Скадар на Бојани, а исто тако и Општински дом, започет прије дванаест година. Радови на гимназији били су уступљени „неком Мађару Андрои за 3 и по милиона динара, „који одмах има да приступи радовима..." Реаговало се и на чињеницу што ни на „зидини оне куће Монопола дувана, у којој је прије осам година изгласано Уједињење", ништа није урађено.[218] Град је у тој години имао двије значајне меморијалне свечаности. У јулу је, поводом педесетогодишњице ослободилачког рата, извршен пренос костију погинулих Љуботињана у Загоричу 28. јуна 1876. године, а исто тако крајем новембра и костију Илије Петровића и Петра Митровића, који су „пали као жртве мрачне цетињске реакције". Свечаности су обављене у цркви св. Борђа поред које су сахрањени њихови посмртни остаци и гдје су им подигнути споменици.[219] Наредне (1927) године (22. маја) Подгорица је добила електрично освјетљење. Освијетљена је Стара и Нова варош, „само су сијалице по вароши требале да буду чешће, јер варошке улице нијесу довољно освијетљене..."[220] С јесени је у граду већ била подигнута и зграда за радио-станицу, у којој су „радови на монтажи машинерије и антени одмах започели, тако да ће сви радови бити готови за четири мјесеца".[221] На другој страни, у Старој вароши је у пожару „изгорела тзв. Стара џамија". Ријеч је о заиста најстаријој џамији у Подгорици, званој Стародогањска, која је нешто касније обновљена.[222] Општински одбор града ове године је предложио да се главни трг Подгорице, који је послије 1918. године назван трг Уједињења, назове Пашићев трг.[223] Штампа је, иначе, и даље писала о неповољним хигијенским и здравственим приликама у граду, апострофирајући несхватљиву чињеницу да он још нема водовод и канализацију. Пише се како „читава једна варош од 12.000 становника носи воду у кацама на глави". С друге стране, „нешто због врућине, а нешто због нечистоће појавила се врста колерине од које нарочито дјеца страдају. Свакога дана 4—5 дјеце се сахрањује".[224] Тешка ситуација у градској привреди такође је на одговарајући начин апострофирана. О њој се каже: „Општа новчана криза дави Подгорицу можда више од других вароши у Црној Гори. Презадуженост, падање под стечај, беспослица и крајња биједа притиска овај град и сатире га. Сиромашни слојеви вароши, буквално гладују и пате. Посла никаквог, зараде нигдје. Занати преживљују тешку кризу. Трговци презадужени чекају муштерије за своју робу који не долазе, јер сељак, опет презадужен и исцрпљен, нема зашто купити ни килограм соли или пола литра гаса. Побјегла пара, што би рекли сељаци..."[225] До тада је, иначе, према ријечима П. Божовића, „на западном дијелу Нове вароши био подигнут читав један нови кварт са модерним зградама... Од 13.000 становника у Подгорици једна трећина су муслимани, који станују у Старој вароши... Министарство народног здравља подигло је здравствену станицу, као и купатило парно и дјечју поликлинику. О некој помоћи државе за подизање заната и индустрије овамо се не зна.

У опште може се рећи варош живи од увозне трговине, гдје нема извоза нема напретка . . .“[226] Сљедеће године И. Радуловић је саопштио одређене податке о саставу подгоричког становништва. Према њима, православних је било 9.496, муслимана 3.444 и католика 60. Албанаца је било 260, Цигана 144, Турака 36 и Бугара 8. „Већ дуго времена становници Подгорице се баве печалбом и то највише по Америци. Број тих печалбара сада се знатно смањио.“[227] Током 1929. и 1930. године, поново су расправљана питања предности и приоритета Подгорице над Цетињем и подизања саборне цркве у Подгорици.[228] Интересантна расправа, међутим, вођена је око промјене имена подгоричких улица. Уз истицање чињенице да шест улица оправдано носе имена (Његоша, Карађорђа, Марка Миљанова, Новака Милошева, Стевана Немање и Балшића), са чуђењем се постављало питање — како то да у педесет другој години након ослобођења Подгорице од Турака све махале у Старој вароши непромијењено носе старе називе, као Ашик-махала, Цехер-махала, Кандиђ-махала, Киш-махала, Шан-махала итд. Умјесто тих и других назива улица, предлагана су друга бројна имена заслужних личности овога краја, као Филипа Лаиновића, Ивана Вукотића — Подгоричанина, војводе Радоње Петровића, попа Хаџи Јова Поповића, Тома Асановића, Вукића Попова, Пера Поповића, војводе Пеја Станојева Балевића, Алексе Јова Шановића, Браће Веснића (из Зете), Јова Шестића, Бећир-бега Османагића, Буђе Јованова, Маша Хаџи-Ахметова, Хасан-бега Хаверића и др. С највећим чуђењем што ни она нијесу била заступљена, предлагана су имена — Петра I, кнеза Михаила и сина му Војислава, краља Болина, Божидара Вуковића — Подгоричанина и др. Ова расправа је још шире настављена 1937. године.[229] У 1931. години, једној од година велике економске кризе, најакутније се постављало питање прехране становништва. Страх од глади императивно је наметао предузимање мјера за набавку извјесних резерви хране за зиму. У ту сврху, формирани бановински одбор предвиђао је да за ту „неродну годину треба прибавити 8.000 вагона људске и 10.000 вагона сточне хране“.[230] Из комплекса социјалних питања, питања веома бројне подгоричке сиротиње, Н. Шкеровић, под насловом „Један наш проблем“, посебно указује на ничим оправдану незаштићеност сиромашне дјеце и младежи. „Куд год се окренете Подгорицом, пише Шкеровић, наћићете групице тих дјечака и младића страшно одрпаних, прљавих, изгладнјелих и промрзлих. Представљају персонифицирану биједу и невољу. Душа заболи кад те јадне биједнике посматрате“. Шкеровић инсистира да Општина подгоричка у „свој програм комуналне политике не само уврсти ово питање, него и да одмах приступи њиховом рјешавању“. Толико социјално запуштене дјеце, познате под називом „цикотићи“, није сразмјерно имао „ни један наш град, као што их Подгорица има“.[231] Те (1931) године, по завршеном општем попису становништва, „Зета“ је донијела сљедећу информацију: „У смислу Закона о попису становништва, пољопривредних газдинстава и стоке у Краљевини Југославији, на дан 31. марта 1931. године пописни одбор за варош

Подгорицу је завршио рад око пописа становништва и др. Према овом попису, утврђено је да Подгорица има 11.682 становника. Од тога броја мушких 6.286, женских 5.396. Становништво је раздијељено по вјероисповијестима овако: православних 7.891, католика 661, муслимана 3.062 и других 68. У сравњењу са статистиком из 1921. године, становништво у Подгорици је порасло за 2.955 или у процентима за 25,2%. Већи број ђака није пописан, јер су били за вријеме ускршњих ферија код куће, те, вјероватно, није пописано најмање 600 становника.[232] У привредном животу Подгорице, те године су постојала: трговачко удружење, удружење гостионичара, хотелијера и кафеција и занатлијски еснаф, а од банкарских установа: Подгоричка банка и филијала Црногорске банке. У подгоричком срезу било је 230 занатских и 250 трговачких радњи. У њима је радило 1.208 лица и 585 шегрта. Сама Подгорица имала је 203 трговачке радње, 4 хотела и 55 осталих угоститељских радњи, затим 210 занатских и 2 мања индустријска погона за обраду дрвета и електричну централу. Она је тада била сједиште: зетске финансијске дирекције, мјесне контроле државног правобранилаштва, великог суда, окружног суда, среског шеријатског суда, пореске управе, велике реалне гимназије, државне трговачке академије, женске занатске школе, трговачко-занатске школе, школског надзорништва, царинарнице првог реда, среског начелства, трговачко-индустријске и занатске коморе, адвокатске коморе, бановинске болнице, школске поликлинике, дома народног здравља, команде осмог артиљеријског и тридесет осмог пјешадијског пука, повјереништва радничке коморе, испоставе дубровачког окружног уреда за осигурање радника, монополског стоваришта, поштанско-телеграфске и телефонске станице и казненог завода.[233] У бившем дворцу краља Николе на Крушевцу, у Подгорици је била смјештена највећа болница у Зетској бановини. Имала је хируршко и интерно са туберкулозним одјељењем са 110 кревета, а у изградњи је био још један павиљон са 30 кревета за заразне болести. У болници је лијечено 1.500 до 2.000 лица годишње.[234] Године 1932. завршена је зграда гимназије и ударени темељи официрском дому, лоцираном код општинског дома, „гдје се раније налазила зграда читаонице“.[235] У идућој години, Подгорица је, сагласно са посебним законом, базираном на чл. 84. земаљског устава, предложена да добије статус града Краљевине Југославије. У образложењу ове одлуке, од стране Општинског одбора истиче се да је она, будући са преко 10.000 становника и 2.000 домова, најнасељенији град бивше Краљевине Црне Горе. У образложењу се, између осталог, даље каже: У финансијском погледу Подгорица је у стању да без остатка задовољи потребе једног модерног града. Буџет општине за 1933. годину, донешен на бази минималног оптерећења грађана износи 3.462.000 динара, од које своте отпада на личне расходе 1.341.720 — и на материјалне 2.120.480 динара . . .“[236] Овај предлог изазвао је поновне, суревњиве, углавном страначке и предизборне расправе о односним приоритетима Цетиња или Подгорице.[237] У сплету других локалних догађаја, град је 1934. године доживио и једну прворазредну атракцију. Био је то први „велики аеромитинг у Подгорици, изведен 24. јуна.[238] Сљедеће годи-

не подгоричка комора је одлучила да из својих средстава подигне зграду за потребе Трговачко-индустријске и занатске коморе, а у 1937. години ударени су темељи новој згради Царинарнице. Истовремено је за канализацију улице Плавнице, дуге 300 метара, одобрена сума од 100.000 динара (1936. год.), а за асфалтирање улица — Његошеве, од гимназијске зграде до Немањине обале, и Марка Миљанова, до жељезничке станице, као и простора од сточног пазаришта до уласка у Подгорицу, одобрен кредит од 1.500.000 динара.[239] У наредним годинама до рата, урбани развој Подгорице постаје све убрзанији. Дограђују се започети и граде нови и доста крупни објекти. На Немањиној риви, наспрам парка, уз нову зграду (чији је власник био апотекар Спасоје Раичковић), у којој је био смјештен Окружни суд, започета је изградња (изузимајући Дубровник) највећег хотела у Зетској бановини, хотела „Европа", у власништву трговачке куће браће Буразеровића. Он је подигнут на мјесту старог истоименог хотела, који је био својина такође познатог трговца Стевана Лукачевића. Његова предрачунска вриједност износила је 1.200.000 динара, а сачињавала су га тридесет одјељења. На Кучком пазаришту, код Дома здравља, у непосредној близини Царинарнице започета је изградња Соколског дома, а наспрам њих и зграда за Мушку занатску школу. Оне су заједно са Официрским домом, као и добрим дијелом Његошеве улице, чинили једну „хармоничну" цјелину. Као круна свих ових објеката, у кругу старе зграде Дуванске станице, подигнута је нова четвороспратница, намијењена за слагалиште дувана. На Морачи, правцем према Крушевцу, те (1938) године биле су изграђене бетонске стопе (ноге) за гвоздену конструкцију моста, која је сљедеће године постављена. Исте године дати су и конкретни предлози за реализацију ранијих идеја о подизању музеја у Подгорици.[240] Сви ови објекти, осим зграде за музеј, завршени су 1939. године, укључивши и зграду Трговачко-индустријске и занатске коморе. Такође је настављено асфалтирање улица; канализација града није започињана, а исто тако ни изградња саборне цркве. Започета је и изградња великог Силоса, а завршена сљедеће године, када је отворен и дом стараца и старица. Најзад је 1939. године, послије самоиницијативне акције, започете 1937. године у парку наспрам хотела „Европа" (гдје је послије рата поново подигнут) на веома свечан начин откривен споменик војводи Божидару Вуковићу — Подгоричанину; дјело Риста Стијовића.[241] Годину дана касније, у Подгорици је у истој згради отворена и „Друга државна потпуна реална гимназија".[242]

У читавој тој међуратној изградњи Подгорице, стамбено питање се истицало као једно од најакутнијих. Досељавањем новог становништва, уз пораст броја градских установа и великог броја ученика из околине, вршен је велики притисак на ионако скучен стамбени фонд. У том погледу, нарочито се истицала Стара варош, у којој се мало шта новог градило. У њој је ово питање, практично било најтеже социјално питање.[243]

VI

Резимирањем досадашњих сазнања о развоју Подгорице, долазимо до поузданих општих констатација и закључака о томе колико се и како она територијално ширила и урбано-архитектонски развијала и развила. Прије свега, посве је очигледно да је њен свеукупни природно-историјски положај битно предодређивао вишесмјерне и разноврсне културно-историјске утицаје, који су се овдје релативно бурно смјењивали. То свједочи историјски утврђена драматична смјена разних народа и цивилизација, њихово сударање и подвајање, њихово укрштање, културно прожимање и спајање на овом простору, почев од првих творевина праисторије (неолитске) материјалне културе па до новијег доба. Друштвено-формацијски посматране, све те промјене су историјски периодизиране тако да чине саставни дио општег развоја друштва, не само у нашој земљи него и шире. Тај развој, наиме, започиње периодом римске робовласничке владавине, периодом домаћег раног и зрелог феудализма до турских освајања крајем XV вијека, затим периодом турског војно-феудалног система, те периодом робно-новчане и ситно-капиталистичке привреде и најзад, савременим добом социјалистичке изградње.

Првобитни римски нуклеус насеља (да ли му је претходио илирски, тешко да ће се икада утврдити) јасно означава мјесто одакле се насеље почело ширити. Без обзира на то што су подијељена мишљења о имену тог нуклеуса (по Гарашанину Бирзиминиум, а по Мијовићу Алата), чињеница је да се оба насеља спомињу у Табули Пеунтингермани и Итинерариуму Антонини и да се обојица њих, као и други истраживачи, слажу да на мјесту Старе вароши, у самом углу при ушћу Рибнице у Морачу, треба убицирати једну римску станицу поменутих итинерера. Археолошка истраживања 1963. године у тврђави Старе вароши, из овог периода, открила су једну кућу квадратног облика (код југоисточног бедема) и једну правоугаону цистерну (испод темеља петоугаоне куле). Помеђу та два објекта пронађени су фрагменти римског стакла и остаци водовода и керамике, карактеристични за период од касне антике до XII вијека. Додају ли се томе ранији налази стаклене, зване „подгоричке" чаше из V вијека и трагова римског пута и римских миљоказа (Sticotti, Praschniker, Schober), недвојбено се може рећи да се у оквирима тврђаве налазила путна станица. Њена главна функција састојала се у чувању и надзору пријелаза (по Шкеровићу моста преко Мораче и дотичног малог моста преко Рибнице), на овом истакнутом раскршћу путева.

У наредном више него хиљадугодишњем периоду, послије доласка Словена, овдје се напоредо са великим етничким промјенама развија средњовјековна цивилизација, на коју у првим вјековима имају преовлађујући утицај римско-католички Запад, а касније, нарочито од XII вијека, доминирајући грчко-византијски Исток. Између те двије глобалне сфере, постепено се у овој области, као у свом територијалном језгру, формира стара независна словенска држава Зета, која све више улази у свјетско-историјски културни

круг православља, односно у круг примарне византијске културе. Дуговремена словенизација овдашњег старобалканског илирског и илирско-романског живља, била је условљена развојем и јачањем феудалних односа, у којима је, на тој основи, институционализована црква вршила пресудни утицај. На овом природно богатом простору, око Скадарског језера и у Зетској равници, ти односи су омогућили такав развој материјалних добара, да су носиоци феудалне, што ће рећи и црквене власти, могли уједно бити моћни ктитори повећих грађевина, у првом реду оних сакралног карактера. Свједоче то, како смо нагласили, многи њихови остаци, од којих је највећи дио њих рушен и уништаван за доба владавине Турака. Највише их налазимо на острвљу Скадарског језера, у његовој ободној зони, и у Зетској равници, док их је у околном брдско-планинском подручју, старих неупоредиво мање, а млађих и једноставнијих више. У том подручју било их је лакше сачувати од Турака. Као што је познато, број сакралних објеката у средњем вијеку нарочито се увећао послије оснивања првих епископија Српске православне цркве, међу којима и Зетске епископије. Зна се, такође, да је о питању њеног првог сједишта вођена дуга научна расправа. Противно Петрановићу и Дучићу, нарочито је И. Јастребов доказивао да та епископија није била на Превлаци, већ негдје око Подгорице. Свети Сава поставља другог епископа — „оу Зете, диоклитском поморју в храме Архистратига Михаила близ Дрепа". Мјесто под називом Дрпе и сада је познато староподгоричанима, а пружа се од Рибнице до источне стране старе Подгорице. То се име губи кад се дође на Бечевића махалу. „Прије Бечевића куће наилази се на кућу Хаци-Усеновића, којој су врата од двориштa на брекчићу Дрпима, а кућа мало ниже њега. По предању, ту је била црква и ту су закопане црквене ствари". Л. Томановић и П. Ровински су 1890. године ту улазили у једну кућу за коју се сматрало да је била црква и видјели остатке од неке старе грађевине са једним малим олтарићем (апсидом). П. Миљанић овоме додаје да „свако дијете у Подгорици зна да има крај вароши, који се зове Дрпе. На фронтону куће Ујкашевића има десет истесаних камења, у којима су урезани оквири десет иконица са избрисаним свецима. Предање живи да је то камење од манастира, који је ту негдје био. Неки кажу, да је Св. Сава подигао манастир баш на мјесту гдје му се у Рибници родио отац".[244] Неки стари сакрални елементи проналажени су и сасвим близу главног дијела подгоричке тврђаве, тачније код најстарије — стародогањске џамије. Ту је у зиду старе куће један старосједилац (В. Милатовић) пронашао омањи крст металне израде, чије је поријекло веома старо.

Један од видова словенизације се и овдје, као и другдје, свакако огледао у многим ономастичким појавама и промјенама. Прије свега, Словени су напустили римско име Бирзиминиа, замјењујући га својим именом Рибница, по истоименој ријеци. Под тим називом насеље се, како смо видјели, у средњовјековним историјским изворима рано јавља. У то вријеме, по мишљењу П. Мијовића, она је била мање насеље. Али налази Ј. Нешковића указују да је овдје постојао континуитет насеља још од римског доба.[244a] Истина, досадашња испитивања нијесу открила трагове грађевинских објеката из времена када је у Рибници рођен Стеван Немања. Извјесно објашњење те чињенице може се, додуше, тражити у општој претпоставци да су при изградњи нових, већих утврђења на таквим локалитетима, какав је тзв. Немањин град, претходни објекти рушени и коришћени за изградњу нових. Но, полазећи од посредне констатације да ниво урбанизације у Зети у преднемањићко доба и у вријеме рођења Стевана Немање није био толико висок да би могао бити основа за подизање већег „града" (утврђења), може се рећи да је овдје постојало насеље које није било град, нити је пак било толико значајно да би своје име (Рибница) сачувало до доласка Турака. То, међутим, не значи да у том насељу није могао бити двор у вријеме каснијих зетских војвода, иако им Подгорица није била стално сједиште. Ако им насеље није служило као утврђени град, двор је у њему могао бити њихово цивилно сједиште. Испитивањем остатака тврђаве, утврђено је да је стари град на Рибници грађен кад је артиљерија већ била у употреби, задржавши и неке одлике објекта из доба хладног оружја. Сви његови испитивани остаци за сада указују да су, као јединствени дијелови читавог комплекса старог града на Рибници подигнути у првим годинама турске владавине у овом крају.

Због свог веома важног геостратешког и геополитичког положаја између Црне Горе, Брда и Албаније, као и пута који је преко ње повезивао Скадарски и Босански санџакат, Подгорица је била веома значајни војни логор, са утврђењима која су је троструко окружавала. Први круг утврђења сачињавали су тврђава Стари град и високи бедеми и табије око вароши, на којима су се налазили топови. На другом кругу су, од Горице преко Ђемовског поља (мјестимично) до на Љубовић, били изграђени шанчеви, док је трећи, спољашњи, био на потезу од Медуна, преко Фундине на Дечић, а одатле на Дајбабску гору, Веље брдо (на Црвеној стијени), преко Пипера до Медуна. У утврђењима свих тих потеза, и у доба „мира" боравила је турска војска и штитила турски војни „логор" у Подгорици, из које се ишло у походе на Црну Гору.

На првим окоградским бедемима, поред шест табија, била су четвора врата, и то: Зетска, Кучка, Малисорска и Османагићка. Уз њих су, посебно, биле изграђене стражаре. Насеље се, почев од главног утврђења, надограђеног на прво, илирско-римско и средњевјековно језгро, најприје груписало дуж лијеве обале Рибнице, а затим ширило лијевом обалом Мораче. У утврђени град, због стијешњеног простора, усељавање је било ограничено, па су досељеници, углавном, насељавали источни и јужни дио данашње Старе вароши. О томе говоре и називи њених дијелова; најстарији дио се назива варош, а источни, касније насељени — Мијечен и Драч. Главна улица у вароши звала се Течија, што ће рећи да су се у њој, ради заједничке молитве и договора, окупљали дервиши. Пружала се паралелно са Рибницом, од старог града, тзв. Предграда, према Табачком мосту на Рибници. Ту, готово на њеном почетку подигнута је, доцније преуређивана, прва џамија, звана Стародогањска. Од ње се насеље развијало према истоку, југу и југоистоку ка плодним

површинама околине Љубовића. Улице су поглавито добијале имена појединих познатијих братстава која су у њима живјела (Алибалића, Шутовића, Рецовића, Османагића, и др.). Готово у средини вароши, према југу пружала се Ашик-махала која је до недавно у типичним оријенталним формама била знатно очувана. Нарочито у њој и у Тећији, те мање-више и у другим староварошким улицама, до прије двије или три деценије, било је још не мало кућа које су умногоме илустровале турско-муслимански начин живота, особито његову познату породичну затвореност. Претежно су биле на спрату са унутрашњим степеништем и релативно пространим (изузев нешто мањих дјевојачких) собама и просторијама са затвореним дрвеним или гвозденим решеткама. Њихове авлије ограђивали су високи зидови са већим капијама, окренутим према улици, на којима су висиле велике алке у облику потковице. Међу њима је понајбоље очувана кућа Крпуљевића, којој се ентеријери и екстеријери са незнатном рестаурацијом могу уредити тако да релативно вјерно представљају оријентални стамбени амбијент. У њеним двјема собама налазили су се миндерлуци и дивани, изнад којих се виде остаци мусандри (30 cm испод шуфита — плафона), које су служиле за оставу лакше посуде. Ту су још остаци амамцика и дјевојачке одаје. У муслиманским авлијама била су посађена крошњата стабла, већином мурве, или лозе раширене на „креветима". У њима, или још чешће негдје на средини улице и на њиховим раскршћима, грађени су бунари са „лумбурама" (надземним оградама из једног каменог блока). Све већим досељавањем исламизираног живља, нарочито из Скадра, Тузи, Спужа и околине саме вароши, насеље се ширило према југу и западу. О томе свједоче двије подигнуте џамије; прва, звана Османагића (мјештани је још називају Лукачевића) на првом и Главатовића на другом правцу. Истовремено је, унатраг око 250 година, подигнута и Сахат-кула, око које је најприје било пазариште са хановима.

Према једном казивању, које је записао Нешо Станић, развој насеља изван старих варошких зидина био је узрокован сљедећим разлозима. „У оно вријеме, пише Станић, у вароши се увелико трговало са пићем, те на сјеверној страни улице „Џехер-махале одреде Турци велико сједиште за своје скупове и договоре се да то мјесто назову Тећија, које је име и данас сачувано, на којем мјесту презриво гледаху на велику трговину пићем у механама, те ријеше за сваког који с пићем тргује, да сагради кућу изван бедема варошког, што је морало по њиховој наредби и бити, те се изван бедема саградио неки дио кућа, по којима ово мјесто добија назив Мијећен, што са арапског у српском значи механе . . ."[245]

Разумије се, и Мијећен се развијао у истом смислу као и Варош. Поред осталог, то потврђују и називи улица, као што су: Крива киш-махала, Ђурђевића, Ђечевића, Џан-махала и др. У средишту насеља била је подигнута и џамија, звана Хадровића. Сматра се да је у овом дијелу Старе вароши најстарија и уједно најтипичнија муслиманска кућа чардак Абдовића.

И у овом, као и у претходном дијелу вароши, улице су кривудаве, уске и са ћор-сокацима. Типолошке разлике, дакле, међу њима не постоје; мање-више подједнако су гомиласти и неурбанизовани. Раздвајао их је пут који је водио од Табачког моста према југу ка селима Зете. Варош је за оба дијела имала купатило, медресу, затим болницу изнад Мораче, на домаку „табије Бешлића" (коју је касније црногорска власт претворила у војни стан) и трговачку улицу која се простирала од Сахат-куле до Табачког моста.

О томе како је подгоричка Стара варош уопште изгледала, најбоље говоре два наведена кратка описа (Екара и Дентона) из средине и друге половине прошлог вијека. Поред њих, занимљиве, више фрагментарне описе Подгорице из деведесетих година прошлог вијека, налазимо код П. Миљанића, Л. Кубе, Л. Томановића и др. П. Миљанић, на примјер, пише: „За пуна четири вијека Подгорица је била Пандорина кутија за Црну Гору. Удесна за провијентирање војске и војне окупације. Подгорица је служила мјестом излета за нападај на уточиште српске слободе небројено пута . . . Колико се влада наша мучила, Стару варош планирала, да створи нешто јевропско, али узалуд. Улице неправилне, тијесне, куће ниске, мрачне, изрешетане, дућани збијени, ниски и мрачни. Сви услови за епидемије, као што је, на примјер, била колера 1867. године. Прије пет година била су два пожара, и за дивно чудо што није цио пазар изгорио. Ружном изгледу и запуштености доприносе и грдне урвине од бивше тврдине (тврђаве — П. Р.). У вријеме рата удари гром у барутану (која је била у тврђави — П. Р.) и страховита експлозија сравни град (тврђаву — П. Р.) са земљом, а многе куће по вароши оштети. Према томе, ваљало је или сву варош и куће и бутиге, срушити, па наново по плану градити. Или не чинити два трошка, већ оставити старудију на миру, па дизати нову насеобину. На десној обали Рибнице било је неколико хектара празног простора. Дато је и даје се бадава свакоме, православном, мухамеданцу и католику, колико хоће земље за куће и дућане. Многе је Господар и новчано помогао.

План Нове вароши правио је инжењер Ворман. Улице су праве, по 12, 15 и 20 метара широке и сијеку се у угловима од 90 степени. Квадрат пјаце у средини вароши износи 9.700 кв. мет. Куће су поземљуше (осим једне на два и друге на три боја) од тврдог материјала, четири метра високе, свијетле, простране, по једном калупу. Позади свако има довољно земље за врт . . . Мјештани са гордошћу разлажу да на њихов пазар може доћи једнога дана десет хиљада људи, и тог се истог вечера вратити кућама . . ."[246]

Чех Л. Куба своје виђење Подгорице казује овако: „Приближавамо се Подгорици, чији елегантни минарети подсјећају на гушчија пера, која својим врхом штрче према небу. Можда су писали на плавом небеском пергаменту жалбу Алаху, да овдашњи његови повјереници не живе као што су некад живјели у доба златних, добрих времена, дакле, да им дође у помоћ. Писали су тако дуго, док се нијесу стрављени због Алахове немарности скаменили . . . Подгорица се дијели на два дијела, Стару варош и Миркову варош, дијели их ријека Рибница. Још више их дијели њихов различити

стил изградње, становништво и њихов начин живота. На лијевој јужној обали Рибнице буја романтика интересантних кровова покривених каналицом, дрвених мрежа на прозорима и балконима, џамија, вијугавих финих сокака, авлијског зеленила, које својим лишћем обавија високе чардаке, затворених дућана и ханова, који се један за другим руше, сасипају и падају... На другој страни ове брзе ријеке зачудиће нас сушта супротност. Куће су све исте, тако да стварају једну слику, отприлике као нове грађевине на нашим селима, свуда влада узорна строгост, само права линија и прави угао, као у некој фабричкој колонији, нигдје нема баште и зеленила, иако је за њих мјесто већ одређено. Али, зато је ова варош препуна дућана, жагора и трговине, свугдје се осјећа живот у дућанима и кућама. Осим була, ту можемо срести свакаквог народа и народности... Нови дућани се у старој вароши не смију отварати; ја сам случајно у ову варош стигао баш оног тренутка кад је и последњи турски дућан затворио своје излоге и тиме принудио муслиманског Меркура да покупи свој сиромашни завежљај и са тугом загрнут као була напустио мјесто које је предано неизбјежној пропасти... Подгорица никада није била чисто турско мјесто, већ потурчењачко. Иако је послије пада Подгорице много муслимана одавде побјегло, још 1889. године ту их је било 1.745, од којих су скоро сви по поријеклу и језику Словени... Статистика коју наводи показује на однос становништва у 1889. години, а то је: укупан број породица је 912, од овога броја је 2.296 људи православно становништво, муслимана има 1.745 и 71 католик; страних католика и муслимана 66 и 110 Цигана. Дакле, укупно 4.288 становника. За ове двије посљедње године овај број се повећао за отприлике 600 душа, тако да при свом сталном порасту Подгорица сада сигурно има 5.000 становника..."[247] А Л. Томановић, између осталог, казује: „Подгорица је иначе по свему спољашњем изгледу турска варош, изнад које се подижу к небу два мунара код двије главне џамије; један је четвороуголни звоник католичке цркве, али цркве управо нема, него је то једна капелица у истом стану свештениковом; и једна повисока четвороуголна кула, коју зову сахат-кулом... Љетом је несносна врућина, од које се свијет брани купањем. Од половине јуна до краја августа дјеца и одрасли пливају по ваздан на Морачи... Народ се већином храни лаком храном: зељем, поврћем, пријесним и киселим млијеком, бијелијем смоком... Свака кућа, гдје има више чељади, држи преко године по једну или по више крава за мужење... Виногради су подгорички испод Куча у Дољанима. Вино се продаје 25—30 новчића ока. Јаче је него црмничко...",[248] итд.

Како смо истакли, у ослобођеној Подгорици црногорска власт је наслиједила релативно развијену трговину и занатство. И поред тога што је дио радњи избјеглих муслимана био затворен, њихов број је био знатан, а и даље се стално повећавао. Већ у 1891. години (судећи према издатим дозволама) трговачких и занатских радњи и кафана било је 474, да би до 1902. године тај број порастао за око 100. Природно, у таквим околностима убрзаног развоја, јавила

се и потреба за ширењем града на дотадашњим „Ливадама" што су се простирале од десне обале Рибнице према брду Горици. Стога је, према основама урбанистичког плана који је израдио инжењер Ворман, започела изградња новог дијела Подгорице. На реализацији тог плана највише су били ангажовани инж. Марко Ђукановић и касније инж. Андрија Радовић. „Њихов урбанистички план", каже Павле Мијовић, „третира простор некадашњих Ливада на десној обали Рибнице као засебан четвороугаони растер, тј. правилно уочава основну карактеристику облика терена између токова двију ријека на западу и југу, линија подножја брда Горице на сјеверу и тангенте обриса Ћемовског поља на истоку... Они разрађују ортогонални план града настојећи да га не предимензионирају а да га истовремено не лише ни могућности накнадног ширења. У средини постављају четвороугаони трг, а остали простор дефинишу са пет правих широких улица у правцу сјевер — југ и седам у правцу исток — запад. У тим оквирима подужног смјера комуницирања настављају главне градске саобраћајнице на већ постојеће правце путева који су водили из старог града. Због логичности, рационалности и одлично уочене функционалности које је новом градском организму одредио овај план, за релативно кратко вријеме развила се Нова варош са ниским габаритом, а да се за сво вријеме док се по њему градило, не претрпи ни најмању коректуру. Подгоричка Нова варош постепено преузима од Старе вароши њену трговину, а добрим дијелом и занате, које даље развија и усавршава. У овој смјени функција врши се преобраћај у правцу прогреса новог дијела града и у правцу назадовања, запуштања и пропадања историјских староварошких инсула које ишчезавају кад је Стара варош претворена у периферију градске сиротиње и биједе."[249]

Досељавање становништва и његово настањивање (и у откупљеним муслиманским кућама), како у граду тако и у околини, нарочито у Зети, Љешкопољу, Загоричу и Дољанима, временом је проузроковало крупне промјене у стамбеном фонду, у његовом стандарду и општем архитектонском и функционалном склопу. Такве промјене су се, саобразно општим промјенама, интензивније наставиле у међуратном периоду. У условима ситнокапиталистичке привреде, Подгорица се, као регионални тржишни центар и посебно као трговински и саобраћајни посредник између приморја и сјеверног залеђа, још динамичније развијала. За око двије деценије, и поред исељавања, она се до 1941. године увећала за преко 6.000 становника, постајући највеће привредно, а послије Цетиња и највише управно, политичко и културно-просвјетно средиште Црне Горе. Жељезница је повезивала град са Плавницом, а аутобуске линије послије 1932. године са свим градовима Црне Горе и са Београдом. Августа 1938. успостављен је и редовни ваздушни саобраћај између Београда — Подгорице и Тиране.[250] Поред поменутих хотела, град је имао и три локала хотелског типа: „Јадран", „Београд" и „Балкан", затим биоскоп „Луксор" и, поред три новчана завода (уочи рата), још и зграду финансијске дирекције (зграда данашње скупштине општине), изграђену 1938. године. Стари и нови дио града

повезивала су пет мостова — најстарији на ушћу Рибнице у Морачу, затим Табачки (код данашње Мале тржнице), мост књегиње Милене, на мјесту данашњег магистралног моста поред Дома ЈНА и два мања — мост Капацића и мост код бивше „Бање" (градског купатила). Морачу су премошћавала два — стари Везиров и поменути мост гвоздене конструкције. Први је, и поред дјелимичног рушења у посљедњем рату, сачувао првобитну аутентичност, док су остали порушени и послије поново изграђени.

Град се, дакле, тек током те двије деценије, мада са крупним рецидивима провинцијског садржаја, постепено „европизирао", постајући једновремено и наглашено социјално жариште.

У ратном периоду (1941—1945) до катастрофалног бомбардовања 5. маја 1944. године, у граду није била изграђена ни једна кућа или јавна зграда. Почев од наведеног датума до свог ослобођења 19. децембра 1944. године, град је претрпио 66 већих и мањих бомбардовања. Катастрофална рушења нарочито су погодила Нову варош, у којој готово да није остало ни једне неоштећене куће. Веома је страдала и Стара варош, али мање од прве. Потпуно је порушено око 1 000 кућа, а тешко оштећено око 450. Дода ли се томе још двадесетак већих јавних зграда и локала, као што су поменути хотели, Монопол дувана, биоскоп, многе приватне радње и трговине, итд., онда се употпуђује слика праве катастрофе једнога града.[251] Остале су, међутим, у вријеме окупације града, двије најпознатије зграде — Јусовача и Кућа Рогошића, обадвије у Старој вароши. Биле су то двије познате, тешке тамнице, у којима су затварани и извођени на стријељање или интернирани многобројни родољуби. Прва тамница је зграда из турског доба, названа по свом власнику познатом Јусу Мучину Крнићу. Знатно је очувана; налази се близу данашње аутобуске станице. Кућа Рогошића, такође названа по власнику, до недавно очувана, па порушена, налазила се поред Сахат-куле.

Послије ослобођења, становништво се постепено враћало у порушени град, тако да га је до краја 1945. године већ било 6.270, а до 1948. године порасло је на 10.000, колико је имала 1925. године.

Резимирано се може рећи да су свеукупно урбано-архитектонско ткиво старе Подгорице до 1945. године, битно одредиле и физиогномирале двије фазе у њеном развоју. Прва је оријентална, а друга посторијентална са балканско-европским, па и извјесним европским елементима и сегментима. Истина, у првој фази сви стамбени сегменти нијесу били потпуно захваћени оријенталним турско-муслиманским утицајем, већ су се мјестимично одржали, у првом реду код православног живља, и домаћи средњовјековни и каснији габарити, као на примјер, у Џехер-махали, па и у дијеловима Тећије, Ашик-махале и других улица. Најтипичнији примјер таквог сегмента је кућа Чубрановића, у којој се најпотпуније оличавају наши домаћи средњовјековни и на њих касније дограђивани ентеријери и екстеријери.

Напомене:

[1] П. Мијовић, Алата — Рибница — Подгорица, Старинар, књ. XV—XVI, Београд, 1964—1965, стр. 78 и д; И. Новицки, Четири римска водовода у околини Подгорице, Зетски гласник, 1938, бр. 13—14, 21—24, 25—26, 29—30; исти, Старински водоводи у Подгорици и Дукљи, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 1, Подгорица, 1930, стр. 21 и д.

[2] Н. Шкеровић, Подгорица и њена околина од најстаријих времена, Подгорица, 1930, стр. 12.

[3] „Ушће Рибнице у Морачу морало је тада бити веома погодно за одбрану и склониште, те не постоји разлог да га ратоборни Лабеати или Доклеати нијесу хтјели користити у тако бурним временима сталне међусобне борбе, опште несигурности и упорног отпора Илира римским освајачима". (А. Лаиновић, Кратак поглед на прошлост Титограда, Титоград, 1950, стр. 7).

[3a] Историја Црне Горе, 3/1, Титоград, 1975, стр. 171. Ради потпунијих информација, будућим истраживачима вриједи скренути пажњу и на нека архивска документа, која се односе на ранија истраживања Дукље — АЦГ, МУД, 1882, ф. 28, 2532, 2549, 2553, 2557, 2572, 2578, 2599, 2760, 2772; 1889, ф. 54, 106; 1891, ф. 62, 347, 470, 551, 599, 624; 1892, ф. 66, 423; 1893, ф. 72, 1255; 1897, ф. 83, 142; 1901, ф. 59, 1402; 1907, ф. 61, 3761.

[4] На основу архитектуре, која има одлике преромaнских споменика X и XI вијека, црква св. Борђа се убраја у споменике из тог времена. (В. Петковић, Преглед црквених споменика, Београд, 1950, стр. 11). А. Дероко, напомиње да је „Подгоричка црква врло вјероватно била некада католички храм и да је постала православна тек од времена владе Стевана Немањића над Зетом". (А. Дероко, Црква св. Борђа у Подгорици, Народна старина, бр. 29, Загреб, 1932, стр. 208; види: Ј. Нешковић, Црква св. Борђа у Титограду, Старине Црне Горе, III—IV, Београд, 1965/66, стр. 113 и д; А. Сковран, Фреске цркве св. Борђе под Горицом, Старине Црне Горе, III—IV, Београд, 1965/66, стр. 125 и д.).

[5] П. Ровински, Черногорја в прошлом и настојашћем, том I, Санктпетербург, 1888, стр. 355; А. Лаиновић, исто, стр. 11, 12.

[6] В. Ђоровић, Житије Симеона Немање од Стевана Првовјенчаног, СКА, Светосавски зборник, књ. 2, Београд, 1939, стр. 18; Ј. Ковачевић, Традиција о Дукљанском краљевству код Немањића, САН, Историјски часопис, књ. V, Београд, 1955, стр. 291—293; П. Срећковић, Стање и односи српских архонтија према Угрији и према Византији у половини XII вијека, Гласник српског ученог друштва, књ. 54, Београд, 1883, стр. 183—186. „На месту нареченом Рибница, у храму бившем у земљи тој, латинским јерејем, по извољењу божју, сподоби се примити латинско крштење. По повратку оца његова на стално место своје, поново сподоби се друго крштење примити од руку светитеља и архијереја посред српске земље, у храму светих и свеславних и врховних апостола Петра и Павла, последујући у томе владици свом и пастиру Христу..." (С. Првовенчани, Житије и жизан светог Симеона Немање, Београд, 1923, стр. 12; види: М. Башић, Старе српске биографије, I, Београд, 1924, стр. 3, 25, 31; П. Срећковић, Стеван Немања, Гласник српског ученог друштва, књ. X, Београд, 197, стр. 195, 220, 221; С. Стојановић, О Немањином оцу, Старинар, трећа серија, књига пета, Београд, 1950, стр. 3 и д.).

[7] С. Новаковић, Земљишне радње Немањине (историјско-географска студија), Годишњица Николе Чупића, VIII, Београд, 1877, стр. 172.

[8] С. Станојевић, Стеван Немања, Годишњица Николе Чупића, 42, Београд, 1933, стр. 97.

[9] К. Јиречек, Историја Срба, II, Београд, 1952, стр. 148.

[10] Историја Црне Горе, 1, Титоград, 1967, стр. 320; П. Мијовић — М. Ковачевић, Градови и утврђења у Црној Гори, Београд — Улцињ, 1975, стр. 129, 130.

[11] М. Динић, Српске земље у средњем вијеку, историјско-географске студије, Београд, 1978, стр. 354. „Под садашњим остацима тврђаве (Старог града у Титограду — П. Р.) нема трагова утврђења из тог времена, што је и разумљиво будући да је Рибница у доба Немањиног рођења привремено боравиште

Завише, који је по повратку из бјекства у Зету имао, ‚сталное место у Расу'. (П. Мијовић, Алата — Рибница — Подгорица, стр. 86, 87). А. Дероко, међутим, уз приложену основу града (по архитектонском снимку архит. Ч. Божовића), каже да је „средњевјековни град Рибница преправљен под Турцима, тако да се данас не може тачно издвојити шта је остало од првобитне тврђаве". (А. Дероко, Средњевјековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд, 1950, стр. 184. Б. Бошковић, „У групу војнофеудалних и свјетовних тврђава, међу многобројне споменике који је сачињавају — као најзначајније и најбоље очуване, убраја и „Рибницу, данашњи Титоград, Медун и Жабљак у Зети" (Б. Бошковић, Архитектура средњег вијека, Београд, 1957, стр. 303); Ј. Ковачевић такође сматра да се „већ у доба рођења Немањина нова агломерација звала Рибница". (Историја Црне Горе, 1, стр. 320; П. Мијовић — М. Ковачевић, Градови и утврђења у Црној Гори, стр. 129, 130).

12 П. Мијовић, Алата — Рибница — Подгорица, стр. 87.

13 Ј. Јовановић, Стварање црногорске државе, Цетиње, 1948, стр. 18, 23; А. Лаиновић, исто, стр. 14.

14 Р. Ковијанић, Помени црногорских племена у которским споменицима (XIV—XVI вијек), књ. II, Титоград, 1974, стр. 13; А. Мајер, Monumenta catarensia, I, ЈАЗУ, Загреб, 1951, стр. 38. „Дана осамнаестог мјесеца августа. Ја Јохан од Подгорице, зет Венчов признајем да морам дати Јохану Главату три стотине перпера у готовом, обавезујем се исплатити их за сљедећа три мјесеца. А ако не, нека буду као накнада пет или шест година сва моја добра и казна нада мном. Документат овјерен у присуству судије Марина Болић, служитеља Marina Mecha и свједока Николе од Скупа". (Видјети и документат бр. 1018, од 14. IV 1336, Monumenta catarensia, вол. 2, ЈАЗУ, Загреб, 1981, стр. 258).

15 К. Јиречек, Скадар и његово земљиште у средњем вијеку, Гласник српског географског друштва, св. 3—4, Београд, 1914, стр. 153.

16 Р. Ковијанић, исто, стр. 14; П. Шобајић, Никшић — Оногошт, Београд, 1938, стр. 14.

17 „У списима 1395—1400, из времена которске самосталности, Подгорица се помиње више пута; односно, помињу се Подгоричани досељени у Котор, углавном занаатлије и трговци. По свој прилици доселили су се послије преласка Скадра у турске руке (1393) ради веће сигурности живота, породице и покретне имовине; трговци су имали стечене везе, занатлије свој занат." (Р. Ковијанић, исто, стр. 10).

18 Љ. Стојановић, Законски споменици српских држава средњег вијека, СКА, Београд, 1912, стр. 429.

19 „Отуда је, вјероватно, каже Ковијанић, деспот Вук Бранковић (Змај огњени Вук) узео себи надимак ‚Подгоричанин' (1468), а по њему гроф Ђорђе Бранковић". (Р. Ковијанић, Помени црногорских племена у которским споменицима, II, стр. 11).

20 Деспотов „зетски војвода" по својој улози и правима „одскакао је над осталим војводама. Водио је деспотову војску у рат, издавао повеље, потврђивао градовима аутономна права, судио у својој већници, доносио одлуке о царинама и трговини и уопште се понашао као деспотов намесник. Толика овлашћења нијесу очигледно имале војводе које су у самој деспотовини управљале територијалним јединицама које су се звали власти". (И. Божић, Немирно поморје XV вијека, Београд, 1979, стр. 192).

21 А. Соловјев, Зетска пресуда из 1445, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXIII, бр. 1—2, Београд, 1931, стр. 43—45.

22 Листине, X, ЈАЗУ, Загреб, 1891, стр. 68. „Скуп у Врањини, каже И. Божић, имао је изузетан значај, па су тамо дошли како представници ширих заједница тако и опуномоћеници или старјешине малих дружина или општина које су улазиле у њихов састав, а можда и оних које су остале ван склопа ширих заједница. Био је у правом смислу, читав зетски збор (tuto el convento de Xenta)" „Le sottocritte sono compagnie over comuni... le qual compagnie et cathoni sono tutti Malonxich et Plessivaz et Bielopavlovich et Luxani." (Ć. Љубић, Листине о одношајих Јужнога Словенства и Млетачке Републике, X, Загреб, 1891, стр. 68, 151; И. Божић, исто, стр. 157, 172).

23 К. Јиречек, Историја Срба, I, Београд, 1952, стр. 370 и д; И. Божић, исто, стр. 156 и д; М. Динић, Српске земље у средњем вијеку, Београд, 1978, стр. 354—356.

24 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и љетописи, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. 16, стр. 125, 251.

25 М. Динић, исто, стр. 356.

26 И. Јастребов, Јепископија зетска, Гласник српског ученог друштва, књ. 48, Београд, 1879, стр. 403; исти, О православним српским старим и новим црквама у старој Зети, Гласник српског ученог друшетва, књ. 48, 1879, стр. 384; Р. Ковијанић, исто, II, стр. 11.

27 „Име Depedögen (односно Depegöven) значи онај који бије (туче) брijег (заправо: брежуљак, врх). Међутим, то турско име тврђаве у Подгорици ни у то вријеме, изгледа, није много употребљавано. У дефтеру из 1497. године споменуто је то име тамо гдје се каже да Хоти чувају од Доњих до Горњих Туза дио пута који иде према тврђавама Depedögen и Медун. У дефтеру из 1485. године, осим на напријед цитираном мјесту, име је споменуто још само једном, ондје гдје је забиљежено да припадају кадилуку Depedögen. Али у том дефтеру на свим другим мјестима и кадилук и нахија се називају Подгорицом". (Б. Бурђев, Depedögen — Подгорица, Историјски записи, св. 1, Титоград, 1962, стр. 60, 61).

28 Б. Бурђев, исто, стр. 61; У хрисовуљи Ивана Црнојевића о границама, наводи се „међа дајбабска от подгоричке", па даље „међа грудска с Подгоричани, најпрво почело у Врела, а отље преко поља у Лисицу, и отље преко Поља у Троје Груде, и отље на Гомилицу, от Гомиле у Жрвањ, отље у Радојев студенац". (Цетињски Љетопис — фототипско издање, предговор и коментар Н. С. Мартиновић, Цетиње, 1962, стр. 43, 43а).

29 Б. Бурђев, Дефтери за црногорски санџак, II, стр. 53 и III—IV, стр. 381; исти, Турска власт у Црној Гори у XXI и XVII вијеку, Сарајево, 1953, стр. 34, 41 и 67.

30 Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. I, Београд, 1902, стр. 134, 139, 140; Предњегошевско доба (предговор Н. С. Мартиновић), Титоград, 1966, стр. 102—4, 508, 509.

31 Љ. Стојановић, Стари српски родослови и љетописи, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. 16, стр. 171—173.

31а Р. Ковијанић, исто, стр. 36—41.

32 Р. Ковијанић, исто, II, стр. 41.

33 Види: Х. Хаџибегић, Турски документи у Државном музеју у Цетињу, Историјски записи, XI, Титоград, 1955, стр. 118, 119.

34 К. Н. Костић, Грађа за историју српске трговине и индустрије, Споменик, књ. 66, Београд, 1926, стр. 197.

35 С. Љубић, Маријана Болице Которанина Опис Санџаката Скадарскога од године 1614, ЈАЗУ, Старине, XII, Загреб, 1880, стр. 178—180; П. Ровински, Черногорја, I, стр. 804—806. „Бјелопавлићи су под војном командом Подгорице, Кучи и Братоножићи и дијелом Плав под војном управом Медуна, а остали већи дио Плава под командом Сен-Чауша у Подгорици. Хотима командују Џафер-чауш и Рецеп-Челеби и Хаџићи... ти брђани (они који живе у горама, П. Р.) добили су назив бандити — разбојници усљед тога што прије неколико година нијесу допустили ни једном именованом чиновнику да им приђе, нити да им дадну обавезне дохотке. На исти начин нијесу то допустили ни војводама, који представљају судске извршиоце и који кажњавају за сваки преступ по турском обичају, и то тако што за било какав преступ узимају имовину и поврх тога наплаћују глобу у корист војводе, који, плаћајући Санџаку за војводство свака три мјесеца, представљају у том крају његово лице". (П. Ровински, исто, стр. 807).

36 „Дукља је била колонија Римљана; сада је она разрушена и, колико је могуће судити по остацима, имала је у опсегу шест миља; сада је још могуће видјети основе двораца и обрисе катедралног храма. Тамо се налазе прекрасни мрамор и колонаде, постављених на земљи и камену, толико су тврди да се једва могу одломити честице чекићем; сачувани су цртежи; на

многим плочама може се прочитати латинским словима изрезано име Павла Емилија. Тамо није било живе воде и зато су провели воду подземним путем из Цијевне кроз поље на растојању дванаест и више миља". (П. Ровински, исто, стр. 808).

[37] П. Ровински, исто, стр. 808.

[38] П. Ровински, исто, стр. 807, 808.

[39] У својим путописима из 1610. године М. Бици на једном мјесту каже: „Много ми је било жао услед великих сњегова што нијесам могао обићи Клименте, који су готово сви католици, а говоре албански и далматински језик (? — П. Р). Подијељени су у 10 села, тј: Клименте, Груде и Хоте, Сабриоле (Бриоле), све католике и затим Бјелопавлиће, Пипере, Братоножиће (Далматинце) и Цуце, од којих су половица шизматици, а половица латини". (Авај, каква папазјанија — П. Р). (И. Бици, Искушења на путу — по Црногорском приморју, Албанији и Србији 1610. године, Будва, 1985, стр. 99).

[40] Записи, 1933, књ. XVII, стр. 101.

[41] Г. Станојевић, Односи Венеције са херцеговачким брдским и црногорским племенима од опсаде Котора 1657. до почетка Морејског рата, САН, Историјски часопис, књ. IX—X, Београд, 1960, стр. 212, 213, 216.

[42] „Како је то брдовита и горовита земља, то је због добре климе узраст и стас њеног становништва висок као високи чемпреси. То су јако пожртвовани јунаци, главе су им велике као аданске лубенице (мисли се на град Адану у Анадолији), а мишице дебеле као зреле тикве за филовање. Њихова снажна јуначка прса одзвањају кад се ударају. Имају јако корпулентно и јако тијело. Њихови јунаци са таквим организмом су врло здрави, живахни, отпорни, покретни и хитри. Они се веру са пећине на пећину под потпуном опремом тако хитро као багдадске газеле. Жене су им, међутим, у духу оне свете Мухамедове изреке да су најбоље жене које су ниска стаса — тако ситне и лагане да оне према оним гломазним људескарама изгледају лаке као одјећа. На ногама имају све тијесне опанке; цјеванице су им голе, тако да немају чак ни доње одјеће. Само на челу носе неке грчке пече. Већина их уопште не зна шта је то кошуља. Преко леђа облаче по један груб, тијесан и кратак гуњ. Прса и врат су им потпуно отворени. Чудно је како они чије су главе велике као казан носе насупрот томе врло малене капице на глави. Те капице су малене као филџан... Чудо је божје како те капице изгледају на оноликим главама као права брука и накарада. Оне уопште не служе за то да нешто буде обучено". (Е. Челебија, Путопис, II, — превео и коментар написао Х. Шабановић, Сарајево, 1957, стр. 93).

[43] Е. Челебија, Путопис, II, стр. 92, 94.

[44] Р. В. Петровић, Племе Кучи (1684—1796), Београд, 1981, стр. 63.

[45] Р. В. Петровић, исто, стр. 73.

[46] Р. В. Петровић, исто, стр. 75.

[47] Ј. Томић, Црна Гора за Морејског рата (1684—1699), Београд, 1907, стр. 205.

[48] Р. В. Петровић, исто, стр. 105.

[49] Ј. Томић, Извјештај о млетачком заузећу у млетачкој Арбанији, Црној Гори, Брдима и Херцеговини, са пописом тамошњег људства и стоке из године 1692, СКА, Споменик, књ. 52, Београд, 1914, стр. 83. Ј. Томић, у предговору напомиње „да је Црна Гора прије Морејског рата имала 141 село, а фебруара 1692. године ‚три петине' је било уништено... Кучи, Пипери и Бјелопавлићи били су јачи у људству од свих црногорских нахија".

[50] Ј. Томић, Црна Гора за Морејског рата, стр. 247—254.

[51] Р. В. Петровић, исто, стр. 117.

[52] „Турска је поклањала потребну пажњу снабдијевању својих градова и провијантом. Колашин је, на примјер, снабдијела топовима из Зворника. У тврђаве Подгорицу, Оногошт, Спуж, Жабљак и Клобук је, 1713. године, караванима преношена муниција, сумпор и шалитра чак из Солуна." (Историја Црне Горе, 3/1, Титоград, 1975, стр. 525). „За пуна четири вијека Подгорица је била права Пандорина кутија за Црну Гору. Удесна за провијантирање војске и војене операције, Подгорица је служила мјестом излета за

нападај на уточиште српске слободе небројено пута. Но она је и небројено пута заклонила остатке сатрвене турске војске од коначне пропасти..." П. Миљанић, Доклеа — Подгорица — Миркова варош, Глас Црногорца, 1886, бр. 43, стр. 2, 3).

[53] Р. В. Петровић, исто, стр. 137.

[54] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. II, СКА, Београд, 1903, 443, 444; Записи, 1937, књ. 22, стр. 44, 45.

[55] Г. Станојевић, Црногорска и брдска племена у вријеме аустријско-руског рата против Турске (1735—1739), Историјски записи, XIX, Титоград, 1962, стр. 387.

[56] Р. В. Петровић, исто, стр. 180.

[57] Р. В. Петровић, исто, стр. 185. У једном писму владике Василија Петровића из 1751. године, упућеном царици Марији Терезији, у коме јој пише о минулим бојевима и нападима Турака на Црну Гору, између осталог, напомиње да се поред Црногораца и Приморача у „нашој дијецези налазе Кучи и Клименти, Бјелопавлићи и Пипери и Васојевићи (који дају Турцима данак голим мачем и не дају Турцима међу се), Ашани и Бјелопољци, Зећани и Шестањани, Скадрани и Мркојевићи, Новљани и Рисњани, Никшићи и Дробњаци, Требињани и Гачани и Пивљани. Ово су земље којима сам ја пастир, и сви као и Црногорци траже да лију крв за Ваше царско и краљевско величанство..." (Записи, 1940 XXIII, стр. 177).

[58] „Кад је у другој половини XVII вијека (1776), издвајањем Подгорице, Жабљака и Спужа из скадарског санџака, створен у Зети посебан мутеселимлук под босанским балијом, спушки капетани су постали његови мутеселими. Један од њих се касније, заједно са скадарским пашом, одметну од султана, па је босански везир, приликом похода против одметника, 1787. спалио Спуж." (Историја Црне Горе, III/1, Титоград, 1975, стр. 524, 525).

[59] М. Драговић, Материјали за историју Црне Горе времена митрополита Данила, Саве и Василије Петровића, СКА, Споменик XXV, Београд, 1895, стр. 34.

[60] У односном писму провидуру А. Ренијеру, беглербег пише: „Међу земљама покореним од Османске империје, налази се такозвана Црна Гора, насељена бунтовницима и крволоцима. У садашње вријеме појавио се тамо заједно са Непознатим (Шћепаном Малим — П. Р.) и пећки патријарх, који је побјегао у ту земљу од гоњења за своја незаконита и преступничка дјела. Са својственим му лукавством и изузетном дрскошћу подигао је тамо заставу побуне, рашириви глас о високом поријеклу Непознатог. Ти су гласови стигли до мог господара из Скадра, Спужа, Подгорице и остале Румелије, а ја сам јављао о покрету тих житеља... Сазнавши о томе моћни монарх, мој господар, ријешио је својим царским умом, да казни тај непокорни народ и да га приведе пређашњој покорности. Својеручним султанским рескриптом изабран сам и одређен да ту наредбу спроведем у извршење под Божјим покровитељством..." (Р. В. Петровић, исто, стр. 232).

[61] Р. В. Петровић, исто, стр. 241.

[62] И. Руварац, Опис турских области и у њима хришћанских народа, а нарочито народа српског, састављен год. 1771. српским патријархом Василијем Бркићем, Споменик, X, Београд, 1891, стр. 52.

[63] Овај истинити догађај обесмртио је Марко Миљанов у својим „Примјерима чојства и јунаштва". Пошто је паша кроз прозор спустио барјак и конопац, рекао је: „Узми Буља, барјак пред војском, али конопац на грло". Буља је пришао барјаку и конопцу и попео се на једну даску која је ту била. Кад је ставио омчу око врата, узвикнуо је: „Помози боже, 'оћу конопац на грло, а не барјак на Куче... Остављам мога свакога Дрекаловићима, а ја умирем за њих весело." Поново га упозоравајући да узме барјак и скине омчу са грла, да му не мичу штицу испод ногу, Буља је одлучно рекао: „Ја ћу пашо то учињет сам, да се не муче твоји Турци, па је тресну ногама у штицу те се преврну". Паша је затим позвао Буљиног друга Ивезу и упитао га: „'Оћеш ли ти барјак, или конопац?" Ивеза је рекао: „Ја ћу што и Буља, па је кренуо к вјешалима." Но, ту се нашао Ивезин рођак који рече Али-паши Османагићу из Подгорице да му одбрани Ивезу од везира и вјешала. Али-паша

уфати Ивезу да не иде на конопац, говорећи везиру: — Честити пашо, може ли га благо откупит'? Везир одговори — не. А да, може ли мој син да се за њега објеси? Везир — не. Османагић: Аман, све ћу дат' за њега: паре и сина и себе, а њега не дам!" Везир замишљен, неколико тренутака, стаде, па рече: „Ето, поклањам ти га, Османагићу!..." (М. Миљанов, Сабрана дјела, књ. 1, Титоград, 1967, стр. 46, 47).

[64] Зета, 1932, бр. 13—17. Видјети о томе нешто опширнији чланак И. Браковића: Везиров мост и прва похара Куча (Зета, 1932, бр. 13, стр. 6; бр. 14, стр. 4; бр. 15, стр. 4; бр. 16, стр. 2); Зета, 1932, бр. 13—17.

[65] Ф. Ленормант, Tures et Montenegrins, Paris, 1866, стр. 217, 218; Д. Вуксан, Вукосавовићева мисија у Црној Гори и догађаји у 1788. и 1789. години, Записи, 1940, св. 1—2, стр. 1, 2; А. Лаиновић, Кратак поглед на прошлост Титограда, стр. 29.

[66] А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље, СКА, СЕЗ, књ. 23, Београд, 1926, стр. 390; Зета, 1935, бр. 28, стр. 3.

[67] Н. Hecquard, Histoire et description de la Albanie, Paris, 1869, стр. 72—75; А. Лаиновић, Кратак поглед на прошлост Титограда, стр. 39—42.

[68] В. Дентон, Неколико дана у Црној Гори, Записи, 1937, св. 2, св. 79—89; св. 3, стр. 143—149; св. 4, стр. 213—218.

[69] Записи, 1930, XIII, стр. 107.

[70] Д. Вуксан, Црна Гора у 1809. и 1810. години, Записи, св. 6, Цетиње, 1939, стр. 324; Записи, 1937, XIX, стр. 321.

[71] Д. Вуксан, исто, стр. 325.

[72] Записи, 1940, XIII, стр. 163.

[73] Исто, стр. 232.

[74] Исто, стр. 238, 239.

[75] Исто, стр. 357, 358.

[76] Исто, 1930, VI, стр. 283.

[77] Д. Вуксан, Писма Петра Петровића Његоша, Београд, 1940, стр. 56, 57.

[78] А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље, стр. 394.

[79] Д. Вуксан, исто, стр. 57.

[80] Исто, стр. 210.

[81] М. Миљанов, Племе Кучи, стр. 246.

[82] М. Миљанов, Примјери чојства и јунаштва, стр. 24.

[83] М. Миљанов, исто, стр. 70, 71.

[84] М. Миљанов, исто, стр. 72.

[85] М. Миљанов, исто, стр. 85, 86.

[86] Д. Вуксан, Прве двије године Његошеве владе, Летопис Матице српске, књ. 350, стр. 119, 120.

[87] Д. Вуксан, исто, стр. 29, 30.

[88] Д. Вуксан, исто, стр. 63, 65.

[89] Љ. Ковачевић, Неколико српских натписа и биљежака, Старине, књ. 10, стр. 263; Д. Вуксан, Поход владике Рада на Подгорицу, Записи, св. 5, Цетиње, 1930, стр. 282, 284.

[90] Д. Вуксан, Писма Петра Петровића Његоша, стр. 117, 120.

[91] Д. Вуксан, исто, стр. 210.

[92] Д. Вуксан, исто, стр. 256, 257, 395, 415—418.

[93] Записи, 1936, св. 4, стр. 232.

[94] Црногорац, 1871, бр. 3, стр. 11, 12.

[95] Исто, 1871, бр. 8, стр. 30, 31.

[96] Исто, бр. 10, стр. 39.

[97] Исто, бр. 13, стр. 50, 51.

[98] Исто, бр. 16, стр. 63.

[99] Исто, бр. 29, стр. 151.

[100] У комисији су били војвода Машо Врбица (предсједник), командир Боко Пејовић,, кајмекан турске војске Тефи-беј, бимбаша, Али-беј Лекић и Салил-ага, од све Арбаније". (Црногорац, 1872, бр. 2, стр. 7).

[101] Исто, 1872, бр. 11, стр. 43.

[102] Исто, бр. 24, стр. 96.

[103] Исто, бр. 27, стр. 107.

[104] Исто, бр. 36, стр. 144.

[105] Исто, бр. 39, стр. 176.

[106] Глас Црногорца, 1873, бр. 2, стр. 4.

[107] Ј. Шен, Вођење рата и тактика Црногораца, стр. 33, 34.

[108] Исто, стр. 39, 40.

[109] Н. Ражнатовић, Извршење одлуке Берлинског конгреса о предаји Подгорице Црној Гори, Историјски записи, св. 1, Титоград, 1963, стр. 74 и д; исти, Спровођење одлука Берлинског конгреса у Црној Гори, АНУБХ, Одјељење друштвених наука, књ. 4, Сарајево 1977, стр. 291 и д.

[110] Историја Црне Горе, 3/1, Титоград, 1975, стр. 526.

[111] Тврђава Медун је 1582. године имала посаду од 38 војника; био је ту и извјестан број муслимана, који није пописан. Према Болици (1614) у Медуну је могло бити 200 становника. У међувремену је Жабљак био поново насељен, па је 1582. године имао 50 домаћинстава; у њему је било евидентирано и 27 војника. Ни у њему није наведен број кућа муслимана који су ту били. Почетком XVII вијека важио је као „најутврђенији трг" у коме је Болица евидентирао 250 кућа. (Историја Црне Горе, 3/1, стр. 527; С. Љубић, Маријана Болице Которанина Опис Санџаката Скадарскога од године 1614, стр. 168).

[112] У одговору которском провидуру Јустинијану Болди, црногорски главари октобра 1756. године кажу да су Црногорци „православне вјере христијанске и закона свете цркве восточне, а рода честна и света славено-србского". (Д. Вуксан, Преписка митрополита Василија, митрополита Саве и црногорских главара 1752—1756, СКА, Споменик, LXXXVIII, Београд, 1938, стр. 30).

[113] С. Новаковић, Хаџи-Калфа или Ћатиб-Челебија турски географ XVII вијека о Балканском полуострву, СКА, Споменик, VIII, Београд, 1892, стр. 53.

[114] С. Љубић, исто, стр. 178.

[115] Историја Црне Горе, 3/1, стр. 530.

[116] Приходи од санџак-бегових хасова те године износили су: „од Подгорице 20.000 акчи, од нијабета нахија Подгорица, Бјелопавлићи, Кучи и Братоножићи 15.000, од Скадра 29.200, од села Хошкадем 8.000 и од нијабета нахија Коморан и Будимље 4.000 акчи". (Историја Црне Горе, 3/1, стр. 540).

[117] Историја Црне Горе, 3/1, стр. 541.

[118] Исто, стр. 546.

[119] У вези са дужностима муселима, у једном документу се каже: „... кад су брђани, који се налазе око града Подгорице, Клименти, Кучи, Пипери, Братоножићи и Бјелопавлићи понекад побуне и кад заповједници по царској заповијести треба да их казне, муселими одлазе међу њих, обављају потребне државне послове и доводе њихове кнезове, наговарајући их на лијеп начин". (Историја Црне Горе, 3/1, стр. 549).

[120] Историја Црне Горе, 3/1, стр. 253. „Као нови власници баштина и мезри у тим селима јављају се војвода, чауш, ћехаја, хоџа и многи други муслимани из Жабљака, као и неки од муслимана из Подгорице и Медуна. У Плавници је, на примјер, имао свој чифтлук Хасан, диздар тврђаве Медун. Сличан процес одвијао се и у селима око Подгорице и Пљеваља." (Историја Црне Горе, 3/1, стр. 253).

[121] Историја Црне Горе, 3/1, стр. 554.

[122] Исто, стр. 558; Ј. Томић, Црна Гора из Морејског рата (1684—1699), стр. 249—274.

[123] И. Јастребов, О православним српским старим и новим црквама у старој Зети, Гласник српског ученог друштва, књ. 48, Београд, 1879, стр. 172, 173.

[124] А. Лаиновић, Један архивски податак из прошлости Подгорице, Историјски записи, св. 1—2, Титоград, 1983, стр. 69, 70. Ову жалбу потписали су: Филип Лаиновић, Јефто Ненезић, Михат Марковић, Павле Хаџи Гвозденовић, Васо Самарџић, Симо Лаковић, Ђуро Станић и Васо Ђук. (Н. К. Станић, Споменица сјени подгоричких јунака, Цетиње, 1912, стр. 33—42. Видјети шта о подизању подгоричке цркве пише Н. К. Станић, исто, стр. 70).

[125] Н. К. Станић, исто, стр. 33—41; А. Јовићевић, исто, стр. 512.

[126] О знаменитим Подгоричанима у турско доба највише су писали Илија Златичанин и Нешо Станић. Први је писао о Јовану — Вуковићу — Вукотићу — Ивановићу (Зета, 1930, бр. 6, стр. 2); о Филипу Лаиновићу (Зета, 1930, бр. 11, 12, стр. 2, 3); о Јову Лисичићу (Зета, 1930, бр. 12, стр. 4, 6); о попу Заку Поповићу (Зета, 1930, бр. 29, стр. 5; бр. 30, стр. 5; бр. 31, стр. 6; бр. 32, стр. 4); о Авру Самарџићу (Зета, 1930, бр. 26, стр. 4; бр. 27, стр. 4); о Јаку Бошкову (Зета, 1931, бр. 3, стр. 4); о Мату и Нешу — Браћи Златичанима (Зета, 1931, бр. 4, стр. 4, 6; бр. 5, стр. 6; бр. 6, стр. 6); о Авру Самарџићу пише и Јован Бошковић (Зета, 1931, бр. 3, стр. 6). И. Златичанин истовремено пише и о знаменитим подгоричким муслиманима: о Аци-паши Османагићу (Зета, 1930, бр. 5 и 6, стр. 2), о Јусу Мучину Крнићу (Зета, 1930, бр. 13, стр. 2; бр. 14, стр. 3; бр. 15, стр. 3; бр. 16, стр. 4; бр. 17, стр. 3, 4; бр. 18, стр. 4, 6; бр. 19, стр. 2); о кадији Аверићу (Зета, 1930, бр. 23, стр. 4; бр. 24, стр. 5; бр. 25, стр. 6; бр. 27, стр. 4); о Хаверићима и Османагићима (Зета, 1938, бр. 17, стр. 6) и поново о Аци-паши Османагићу (Зета, 1940, бр. 15, 16 и 17, стр. 22), а Н. К. Станић у наведеној књизи — „Споменици сјени подгоричких Срба", пише о: грофу Ивану Вукотићу, Филипу Радичевићу, Алекси Јефтовом Љумовићу, Синану Ђурову Дмитровићу, Иву Калајџији, Јову сину попа Захарије Лисичића, Јову и Мату Рашковићу, Јову Шестићу, Раду Станићу, Авру Самарџићу, Шћепу Јововом Станићу, Јоку (Мују) Станићу, Иву Јоковом Златичанину, Филипу Лаиновићу, Хаџи Машу Хајдаровићу, Јусуф ефендији Оручевићу, Селман-аги Бечевићу, Мурат-аги Дековићу, Митру Мијатову Миличковићу, Нешу Ристовом Радичевићу, Михату Становом Дуковићу (Колорогићу), Луки Ненезићу, Јовану Божову Белевићу, Петру Станову Дурковићу, попу Јовану Поповићу, Митру Ђуђином Радетићу и попу Захарији Поповићу. Писао је такође и о јеромонаху Симеону Поповићу у наведеној књизи — „Збирка примјера и поука".

[127] Види опширније код А. Иванчевића: Подгоричка арена, стр. 80—89.

[128] Б. Храбак, Подгорички трговци XV, XVI и XVII вијека у которској и дубровачкој грађи, Историјски записи, св. 3—4, Титоград, 1973, стр. 258; К. Јиречек, Историја Срба, II, Београд, 1952, стр. 149.

[129] Б. Храбак, исто, стр. 258, 259.

[130] „Дубровчанин Вукота Цвјетковић, на примјер, жалио се на једног свог земљака који је навео разбојнике на Вукоту in loco dicto Подгорица; разбојници су га премлатили и отели му нешто свиле, бибера, сапуна и друге робе. Петру Вит. Гучетићу начињена је штета in la caravana in Podgorica (1453)." (Б. Храбак, исто, стр. 262).

[131] В. Винавер, Трговина Бара, Бијелог Поља и Подгорице са Дубровником (1720—1760), Историјски записи, св. 1, Цетиње, 1953, стр. 471.

[132] В. Винавер, исто, стр. 474.

[133] Записи, 1940, XIII, стр. 355.

[134] К. Н. Костић, Грађа за историју српске трговине и индустрије, Споменик, књ. 66, Београд, 1926, стр. 197.

[135] М. Миљанов, Племе Кучи...

[136] Записи, књ. 18, 1936, стр. 355.

[137] Т. Ђорђевић, Архивска грађа за насеља у Србији, СКА, СЕЗ, књ. 43, 2.200, 201, 584.

[138] С. Матавуљ, Биљешке једног писца, Београд, 1939, стр. 123, 127.

[139] Према неким подацима, приходи од дажбина у Подгорици у другој половини XIX вијека, под турском влашћу, износили су 187.000, и то: од

вергије и низамије од хришћана 38.000, од муслимана вергије 52.000, од десетка 43.000, од кантара 7.000, од Вељег брда (за испашу и брањевине — П. Р.) 15.000, од тапије 16.000, и меџлис и кадија добијају 16.000. (Записи, 1938, књ. 21, стр. 248).

[140] А. Лаиновић, Кратак поглед на прошлост Титограда, стр. 53—54.

[141] Захарије Гвозденовић је о томе, поред осталог, записао сљедеће: „Подгорички Срби приредише својој браћи, својим ослободиоцима што им је био могуће бољи и срдачнији дочек. Дан 27. јануар осванио је ведар. Небо чисто као кристал. На хоризонту нигдје ни прамена од облака. Топлина је, милина. Да, и природа се бјеше, као и сви Подгоричани, преобукла у своје свечано рухо. Зборно мјесто бјеше као и увијек Џехер-махала — црквене куће. Народ се окупио и чека на полазак. Девет су сати. Долази гласник и прича. Креће се. Најприје излазимо ми дјеца, сви у истихаре и са црногорским капама. Онда излази клисара, са великим црквеним барјаком и познатим нам сребрним крстом у врху. Па излази свештеник у одеждама. У десној руци држи крст, а у лијевој кадионицу и пјева. Упоредо с њим с десна иде један грађанин и носи на прса велико подгоричко еванђеље... сребром оковано, а с лијеве стране иде други грађанин и носи такође пред прси икону св. Ђорђа. Одмах за њима иду тутори, па даље грађани све у четворним редовима. Иде се полако. Први су на Табачком мосту, а посљедњи тек излазе из Џехер-махале. Сви су необично радосни и сви пјевају. Иде се тако даље и долази се на мјесто гдје је сада пијаца слободе... Војвода Божо цјелива крст, еванђеље и икону па се онда љуби у лице са попом и са многим другим који су ту у близини. Настаје урнебесно клицање. Многи плачу од радости... Долази се опет на Табачки мост, па на варошки пазар, па Аливодића и Бушат махалом и стиже се у стобор Османагића. Војвода Божо са пратњом и многим другим одлази у кућу Бећир-бега Османагића, гдје га Бећир-бег са многим подгоричким муслиманским првацима, најбоље прима и угошћава... Осванио је понедељак. Дућани се већ отварају. Чује се лупа ћепенека и тараба. Отворили су и муслимани своје дућане и дали се приљежно на посао. Врви велики свијет кроз улице, а нарочито кроз пазар, од Сахат-куле па до моста Абдовића, а у Џехер-махали се крknути не може. Жељан свијет пазара, па нагрнула скоро цијела околина... Јутрос је објављено да је за гувернера Подгорице постављен војвода Илија Пламенац...

...Осванио је уторник. Свак се дао на свој посао. Стање се нормализира. Дошли су телеграфисти. Већ се побађају direци. На њима се бијеле транзалстори, око њих се спроводи жица..." (З. Гвозденовић, Одломак из списа „Моја друга књига", Зета, бр. 8, 9 и 10, стр. 6; Глас Црногорца, 1896, бр. 6).

[142] Глас Црногорца, 1879, бр. 3.

[143] Глас Црногорца, 1879, 29. јануара, бр. 4, стр. 3.

[144] А. Лаиновић, исто, стр. 64.

[145] Прву депутацију подгоричких муслимана, коју је књаз Никола примио на Цетињу 12. фебруара 1879. године, сачињавали су: Бећир-бег Османагић, вођа депутације, Осман-бег Османагић, Дервиш-бег Османагић, Мехмед-бег Лекић, Зелен Хадровић, Мурат-ага Ацимехов, Ахмет-бег Османагић, Махмут-бег Ђурђевић, Машо-Аци Ахметов, Шаих-бег Шеховић, Сулејман-ага Веслић, Авдо Крњић, Мустафа Аци-Усеиновић, Етем Булић и Ибрахим-бег Аверић. Вођа депутације је том приликом пред књазом, између осталог рекао: „Вијерно одани Твоји нови поданици мухамеданске вјере усуђују се са страхопоштовањем приступити скалама Твојега узвишенога пријестола молећи Те препонизно да узмеш њих и њихове једновјернике под Твоје моћно окриље..., а ми ти задајемо Божју вјеру тврду и несаломљиву да ћемо се трудити да не будемо мањи од твојијех најбољих Црногораца, наших данашњих суграђана". (А. Лаиновић, исто, стр. 59, 60).

[146] Шесторица су била осуђена на смрт, четворица на доживотну робију, четворица пуштена на јемство, а двојици није суђено. Књаз Никола је касније смртне казне замијенио временским, а осталима их смањио. (П. Стругар, Једно суђење групи муслимана у Подгорици 1880. године, Историјски записи, св. 3, Титоград, 1968, стр. 479, 480).

[147] У 1881. години за ресор Министарства унутрашњих послова били су именовани ови представници: војвода Бећир-бег Османагић, војвода Михаило

Нишин, Крсто Лаиновић, Машо Аци-Ахметов, Томица Кликовац, секретар Јован Лазовић; у политичкој власти: војвода Марко Миљанов, секретар Вуко Куч, перјаници Павић Поповић и Вуле Иванов; члан Великог суда био је Дервиш Аверић; чиновници су доцније били: капетан Лука Ненезић, помоћник Крсто Лаиновић, писар Лука Ражнатовић; перјаници Ристо Рогошић и Петар Дикнић; у војничком погледу Подгорица и њена околина сачињавале су пету бригаду (са седам батаљона, којима су командовали командири) којој је старјешина био војвода Марко Миљанов. (А. Лаиновић, исто, стр. 62).

148 Глас Црногорца, 1880, бр. 44, стр. 1, 2.

149 Глас Црногорца, 1881, бр. 22, стр. 3.

150 АЦГ, МУД, 1881, ф. 16, 425.

151 АЦГ, МУД, 1881, ф. 16, 446.

152 Исто, 1881, ф. 16, 497. Овај извјештај је министру унутрашњих дјела Машу Врбици на Цетињу упутио из Подгорице капетан Лука Ненезић.

153 АЦГ, МУД, 1881, ф. 16, 675.

154 Исто, 1881, 1095.

155 Исто, 1881, 673, 681.

156 Глас Црногорца, 1884 (5. августа), бр. 32, стр. 3. Септмбра исте године обновљен је, боље рећи готово изграђен мост на Цијевни, на путу Подгорица — Плавница. (Глас Црногорца, 1884, бр. 40, стр. 3). А крајем априла 1885. године, „војвода Станко Радонић наредио је да се одмах почне мост на Рибници..." (АЦГ, МУД, 1885, ф. 40, 432).

157 Крајем јануара 1885, поп Радован Марковић јавља мин. унут. дјела Б. Петровићу да је био „јучен на пазару у Подгорицу, највише због купљења дације, стоке народ догнао множство, продало се није ништа, трговаца нема ниоткуд, народ је на велику муку без дације, и ако неизиде трговаца бићемо и ми капетани на велику муку". (АЦГ, МУД, 1885, ф. 42, 1205).

158 Глас Црногорца, 1886, бр. 20, стр. 2, 3.

159 Глас Црногорца, 1886, бр. 39, стр. 3.

160 Нова Зета, 1890, св. 6, стр. 219; Побједа, 21. фебруар 1983.

161 АЦГ, МУД, 1886 (20. новембра), ф. 45, 1162. Занимљиво је навести ријечи Илије Златичанина о почецима изградње Миркове вароши. „Тешко је било загристи у ту јабуку стога што Подгорица није имала богатих људи уопште, да би могла поднијети такве жртве. Сво богатство онда се састојало у сточарству и земљорадњи. Што се тиче трговине, она је била у рукама још свјежих муслимана. Наших богатијих трговаца нити је било, нити је могло бити, поред моћних и вриједних муслимана у чијим рукама је била судбина Подгорице и њене околице... Када је књаз Никола понудио на најљепши начин подгоричке муслимане да пристану да се стара Подгорица уреди по новом плану, како би приличила модерној вароши, сва његова учтивост, добра воља и разлози, разбили су се о крутој вољи муслимана, који су онда у свему друкчије мислили..." (Зета, 1931, бр. 1, стр. 8).

„...Ето такво стање приморало је књаза да сву наду положи у подгоричке Србе... Што се тиче муслимана они су схватили читав потхват као немогућ... Па и кад је било све спремно требало је изгледа да и наша Подгорица имаде своју браћу Ромула и Рема. Они су се нашли и то су била два брата из старе породице Златичана, Маркиша и Томо, који распродају све своје имање и подигоше прву кућу у Мирковој вароши. Тако су они први ударили темељ новој и данас већ јако развијеној вароши." (Слободна мисао, 1932, бр. 1, 2. 8).

162 АЦГ, МУД, 1886 (26. новембар), ф. 45, 1222. У наставку писма, каже се: „...али разговори се г. Ворманом па ако видиш да би ту рада много било за те три баталеона сама, придружи им баталеоне Кучке, а после ако видимо потребу придаћемо и Пипере".

163 Глас Црногорца, 1887, бр. 29, стр. 1—3. Подгорица се, пише даље Драговић, „дијели на махале (квартале) од којих су главне: Љубовић махала; Кандић махала; Цехер махала, у којој су све готово становници православни; Али војводића махала; Киш махала; Драч махала; Бечевића махала итд. Видјети и дописе Стевана Лукачевића о Подгорици у Гласу Црногорца, 1888, бр. 2, стр. 2 и бр. 35, стр. 2. У другом допису наводи се како је „јуче у Подгорици свечаним начином прослављен дан ступања на престо отоманске царевине Султана Абдул-Хамида-Хана".

164 Глас Црногорца, 1889 (28. јануара), бр. 6, стр. 3.

165 Напоменимо да је овој свечаности био присутан и Павле Аполонович Ровински, који је са Божом Петровићем и осталима први прошао овим путем. Занимљиво је додати да је ту први пут (мисли се на јавну свечаност — П. Р.) учествовала новоустановљена музика „састављена из црногорских младића под управом господина Вимера — Чеха". (Глас Црногорца, 1890, бр. 26, стр. 2).

166 Глас Црногорца, 1891, бр. 17, стр. 2, 3; 1892, бр. 20, стр. 2; АЦГ, МУД, 1891, ф. 62, 366.

167 Глас Црногорца, 1891, бр. 52, стр. 4. Дотадашња „привремена болница, коју је Цетињски комитет установио у овој вароши, од руске помоћи, учинио је велике услуге народу, који се прољетос бјеше стекао у Подгорицу на рад". (Глас Црногорца, 1890, бр. 38, стр. 2).

168 АЦГ, МУД, 1888, ф. 51, 1137; ф. 52, 1610, 1647.

169 АЦГ, МУД, 1886, ф. 45, 1233; ф. 46, 122, 1887; ф. 46, 19, 147, 218; ф. 47, 518; ф. 48, 1118; ф. 49, 2016; ф. 49, 2064, 2022; 1889, ф. 54, 379, 494, 495, 562; ф. 58, 31; 1890, ф. 59, 576; ф. 60, 1281, 1488; ф. 61, 2231; 1891, ф. 64, 1378; 1893, ф. 71, 769; 1894, ф. 75, 1030; 1895, ф. 78, 958; 1901, ф. 107, 290; ф. 110, 290. „Сиротиња која ради под платом поправила је колски пут од сред Миркове вароши па до близу Кућа Шћеповића и иде даље пут Цијевне. А. Љешкопољци који одужују радом жито које су дужни држави одпочтли су поправљат пут с врх Миркове вароши и иду даље пут Везирова моста..." (Исто, 1893, ф. 70, 309). „При оснивању Миркове вароши установљена је била једна извјесна мјера за врата и прозоре кућа и дућана — и речено је било, да нижа и ужа не смију бит ни врата нити прозори мимо те означене мјере, а да могу бит височија или шира од те означене мјере." (Исто, 1894, ф. 73, 344).

170 Глас Црногорца, 1893, бр. 47, стр. 1.

171 Глас Црногорца, 1894, бр. 33, стр. 3.

172 Исто.

173 АЦГ, МУД, 1896, ф. 79, 37.

174 АЦГ, МУД, 1899, ф. 97, 362.

175 Исто, 1896, ф. 80, 575; ф. 82, 1054, 1136; 1897, ф. 84, 589; ф. 87, 1169; 1898, ф. 93, 821.

176 Исто, 1899, ф. 99, 1052.

„Приће нијесте могли наћи госитонице, да можете људски одпочинут, а данас можете у Мирковој вароши наћи таквих гостионица, да љепших нема ни у ком већем мјесту." До изградње нове зграде основне школе у Мирковој вароши —„основне школе смјештене су биле у просторијама једног здања које је служило за болницу у турском времену. И од свијех здања у Подгорици, то је било једино, да нешто вриједи и да може за чем год послужит. Назад 3—4 године одреди Њ. Височанство да то буде војним станом, а привремено у неким одјељењима и данас се налази земљодјелска школа, која је подигнута овдје у Подгорици". (Глас Црногорца, 1898, бр. 9, стр. 2).

177 Глас Црногорца, 1900, бр. 32, стр. 4; АЦГ, МУД, 1900, ф. 103, 470; 1901, ф. 107, 379, 380; 1903, ф. 121, 787, 855, 877; 1908, ф. 72, 1468. „У недостатку детаљних објашњења односно здања којег има у овој вароши подићи Управа монопола дувана, част је подписаном доставити Г. министру Предсједнику (Б. Петровићу — П. Р.) намјеру друштвеног инжињера г. Паганина. Паганини и Балдаћи су ми казали да је за здање Монопола дувана одређено земљиште на пјацу између плана Миркове вароши и пећина ријеке Рибнице, колског пута који води књаз Николе улицом и Општинске школе..." (Исто, 1903, ф. 121, 855).

178 Грађанство Подгорице се почетком августа 1907. год. обратило књазу Николи с молбом „да се новом мосту на Рибници, подигнутом на мјесту ће се срушио стари мост Абдовића, даде име Узвишене Владарке и Народне

Мајке, Њеног Краљев. Височанства Кнегиње Милене..." (МУД, 1907, ф. 61, 3865).

[179] МУД, 1902, ф. 25, 446; 1904, ф. 12, 4082, 4098; ф. 6, 1817; 1909, ф. 88, 2340.

[180] АЦГ, МУД, 1905, ф. 18, 1621, 1622, 1623, 1642, 1648, 1650, 1746. „У четвртак, у 5 сати и 42 минута изјутра, осјетио се по Црној Гори јак земљотрес, који је трајао око 20 секунди, али се најјаче осјетио у Црмници, Бару и уопште предјелима око Скадарског језера и Јадранског мора... На Вирпазару, као и по неким селима у Црмници, а тако и у Подгорици, Бару и Улцињу многе су куће испуцале, а доста их је и срушено. У Подгорици су два моста оштећена, те су и они готови да падну..." (Глас Црногорца, 1905, бр. 20, стр. 3).

[181] Према члану 64. Закона о уређењу варошких општина од 10. августа 1903. године, „никакви се издаци преко буџета, без одобрења одбора општинског нијесу смјели учинити и сваки се такав издатак сматрао злоупотребом". А у пропису чл. 24. Правилника варошких општина од 12. септембра 1903. године стоји: „Не смије се издавати на зајам општински новац никоме ни под каквим условима, изузев случаја када треба притећи у помоћ земљорадњи". (АЦГ, МУД, 1903, ф. 125, 1856, 1909; 1906, ф. 33, 1487).

[182] АЦГ, МУД, 1884, ф. 39, 1348; 1902, ф. 116, 732; Глас Црногорца, 1887, бр. 25, стр. 2. О поменутим и сличним питањима видјети: МУД, 1903, ф. 125, 1909; 1904, ф. 12, 4098; 1905, ф. 16, 754; ф. 18, 1420, 15090; ф. 19, 1829; ф. 20, 2037, 2103, 2221; 1906, ф. 35, 2147; ф. 36, 2317; ф. 37, 2075, 2810, 2863; ф. 38, 3144; ф. 31, 1142; ф. 39, 3457; ф. 40, 3524; 1907, ф. 52, 644; ф. 58, 2545; ф. 60, 3268, 3269; ф. 63, 4559; 1908, ф. 72, 1462; ф. 73, 1905; ф. 74, 2305.

[183] АЦГ, МУД, 1903, ф. 126, 2122, 2162; МУД — УО, 1904, ф. 3, 573; ф. 4, 1095; ф. 5, 1398; МУД, 1904, ф. 6, 1643; ф. 11, 3795; ф. 13, 4427; ф. 16, 708; ф. 26, 4040; 1906, ф. 32, 1245; ф. 34, 1832; ф. 37, 2628; ф. 42, 4194; ф. 43, 4675; ф. 47, 5908; ф. 48, 6268; ф. 49, 6465; 1907, ф. 53, 972; ф. 55, 1593; ф. 56, 1767; ф. 58, 2570, 2724; ф. 62, 4033, 4093; ф. 63, 4568; ф. 66, 5540; 1908, ф. 58, 2525; ф. 69, 398, 615, 616; ф. 76, 2899; ф. 81, 4952; 1909, ф. 83, 197; ф. 89, 2494; 1910, ф. 107, 4617; 1913, ф. 137, 2560.

[184] „Проналаском славног Марконија, телеграфијом без жица, наша отаџбина користила се до сада у Бару. Међутим, сада је за Марконијеву телеграфију отворена станица у Подгорици, томе најживљем трговачком мјесту наше земље.". (Глас Црногорца, 1906, бр. 1, стр. 4).

Што се подизања градског парка тиче, о томе је тек 1911. године написано: „На обали Рибнице, а између старе и нове, Миркове вароши, на оној пољаници која је била гола, општина подгоричка засновала је већ прошле године мали парк, који носи име Краљев парк." Главни радови су већ довршени..." (Цетињски вјесник, 1911, бр. 26, стр. 4).

[185] Према прорачуну комисије, за оправку те зграде требало је око 3.000 круна.

[186] „Поп Крсто Поповић је на сједници рекао да је неопходна потреба, а особито са здравственог гледишта довести у овој вароши воду Слатину, нагласивши да ће је већ до Спужа довести Бјелопавлићи, а одатле да је Општина до у варош доведе."

[187] „Како смо извијештени, у нашем се мјесту (Подгорици — П. Р.) налазе двије коцкарнице, од којих је једна у новој, а друга у старој вароши." (Слободна ријеч, 28. фебруара 1907).

[188] „Поводом спора, који се изродио између неких грађана Подгорице, који су самовласно заузели општинска земљишта и без одобрења власти почели на њима да подижу грађевине, министарство унутрашњих дјела послало је у Подгорицу нарочитог изасланика да извиди ствар..." (Глас Црногорца, 24. јула 1909).

[189] АЦГ, МУД, 1911, ф. 115, 2606.

[190] У једном „добронамјерном" писму Митра Борова Поповића министру унутр. дјела каже се: „...оћу да Вам објасним прве прошлости, од како је пријесједник Стеван Раичковић па до Станка Марковића тј. до данас ниједан није Општинско ништа унаприједио код великога општинскога прихода од

60.000 перпера па до 100.000 перпера годишњега прихода. Немасмо ни своју кућу направити но плаћамо годишње ћирије по 1.000 перпера, а немамо ни општинског љекара за којега је било предвиђено још у 1909. години и плата му одређена по буџету." Овај „добронамјерни" критичар у ствари „се залаже" да се за предсједника општине именује Стево Вујановић. (АЦГ, МУД, 1910, ф. 104, 3317).

[191] АЦГ, МУД, 1911, ф. 109, 167. Маја 1911. у Подгорици је била смјештена болница Црвеног крста. Налазила се са десне стране при улазу у Подгорицу, недалеко од Везировог моста. У њој су лијечени рањеници из побуњених крајева Албаније. (Цетињски вјесник, 1911, бр. 41, стр. 2, 3).

[192] АЦГ, МУД, 1910, ф. 107, 4617.

[193] АЦГ, МУД, 1910, ф. 102, 2592; 1911, ф. 109, 167, 193; ф. 112, 1671; ф. 117, 3479, 3783; ф. 119, 4482; ф. 122, 5537; 1912, ф. 132, 251; ф. 153, 2859. О плановима за изградњу водовода, видјеит: Цетињски вјесник, 1909, бр. 37, стр. 4; бр. 39, стр. 3 и бр. 61, стр. 3; посебно видјети исто гласило: 1912, бр. 64, стр. 2. Ове године (1910), приступило се подизању телефонске линије Ријека Црнојевића — Подгорица. (Цетињски вјесник, 1910, бр. 75, стр. 3).

[194] М. Цвјетковић, Сто година телеграфа у Црној Гори, Титоград, 1969, стр. 5 и д. На читавом путу кроз улице Подгорице ауту је направљен прави шпалир од народа све до изласка из града. Тако је први пут обављен пренос поште аутом у Европи, и то од Цетиња до Подгорице 9. јуна 1903. године, и то баш тим аутом који је онако масовно дочекан у Подгорици, а исто тако и из ње испраћен, у којој је добио оно народно име „кароца без коња". (А. Иванчевић, Подгоричка арена, стр. 42).

[195] АЦГ, МУД, 1906, ф. 29, 407; ф. 33, 1503; 1908, ф. 77, 3193; ф. 81, 4765; 1909, ф. 84, 639; ф. 90, 3040; 1910, ф. 96, 534; ф. 97, 1014; ф. 100, 1947; ф. 104, 337; 1911, ф. 109, 196; 1912, ф. 125, 708; ф. 126, 1301; ф. 131, 2878; 1913, ф. 137, 2528.

[196] Ову „збирку" записника, пуком случајношћу нашао је у једној подгоричкој пиљарници (гдје ју је власник користио за умотавање артикала) 1941. године предратни школски надзорник у Подгорици Никола Драговић. Записници су веома уредно вођени у једној повећој свесци, која је у тренутку преузимања од стране Драговића, већ била знатно искрзана. Ипак, један број записника је сасвим прегледно сачуван. Прије неколико година, ту свеску је у оригиналу од породице Драговић преузео титоградски музеј, у коме се она чува

[197] АЦГ, МУД, 1915, ф. 163, 2274. У списку су наведена имена грађана и процијењен износ штете која им је нанесена; првим бомбардовањем нанесена је штета 61-ом грађанину, другим осморици и трећим дванаесторици.

[198] АЦГ, МУД, 1915, ф. 169, 3770.

[199] АЦГ, МУД, 1915, ф. 171, 3966.

[200] Исто, 1916, ф. 172, 56.

[201] Исто, 1916, ф. 172, 78.

[202] Исто, 1916, ф. 172, 82.

[203] Исто, 1916, ф. 172, 82.

[204] „Прије приступа вијећању Командант поздравља одборнике и позива исте, да му буду у помоћ у његовом раду, што одбор радо прима к знању", каже се у записнику.

[205] У вези издавања ових дозвола, донесена је одлука „да се сваком без разлике који буду отворили радње без претходне дозволе, даду исте затворити и таквих неће се радње дозволити." Таксе на дозволе, иначе, износиле су од 20 до 400 перпера.

[206] Н. Ракочевић, Црна Гора у првом свјетском рату 1914—1918, Цетиње, 1969, стр. 277.

[207] Подгорички гласник, 1921, бр. 1, стр. 1.

[208] Црна Гора, 1921, бр. 12, стр. 1, 2; бр. 13, стр. 2; бр. 5, стр. 3; бр. 4, стр. 1, 2; Слободна мисао, 1925, бр. 137, стр. 1.

[209] Црна Гора, 1922, бр. 11, стр. 3.

[210] Црна Гора, 1922, бр. 59, стр. 2. Исти чланкописац предлаже да се сточни трг са Кучког пазара пренесе источно на тзв. Хациусеновића гувно, а за стоку која долази из Зете негдје к Побрежју. Он, такође, запажа да је Подгорица само мјестимично постала модерна. „Обиљежене су улице широко и право и распоређене су како треба према тргу, који је опет обиљежен по модерном начину. Али су дуж тих улица и око трга изграђене за дућане и станове већином једнокатне куће и најобичније с техничке стране врло мизерне. С незнатним изузетком за ово 36 година, од када је подигнута нова подгоричка варош, то је остало непромијењено." (Исто).

[211] Црна Гора, 1922, бр. 53, стр. 4.

[212] Слободна мисао, 1924, бр. 107, стр. 2; бр. 76, стр. 3. „Настале су биле несугласице између Грађевинске дирекције у Дубровнику и предузимача ове зграде... Подгоричка гимназија броји више од 1.000 уписаних ђака ове године. Они су осуђени да се наизмјенице васпитавају у тијесним собама, у згради основне школе. Основна школа стрпана је по приватним кућама у овој вароши. И она грдно кубури." (Исто, бр. 107, стр. 2).

[213] Слободна мисао, 1925, 19. новембар, стр. 3.

[214] Обавјештење је пренио лист Црна Гора, 1925, бр. 20, стр. 3; бр. 55, стр. 3.

[215] Трговачка ријеч, 1925. бр. 7, стр. 3.

[216] Црна Гора, 1926, бр. 29, стр. 3.

[217] Црна Гора, 1926, бр. 16, стр. 3; Народна ријеч, 1926, бр. 46, стр. 1, 2.

[218] Глас народа, 1926, бр. 3, стр. 2.

[219] Црна Гора, 1926, бр. 27, стр. 1, 2; Народна ријеч. 1926, бр. 50, стр. 2.

[220] Глас народа, 1927, бр. 22, стр. 2; бр. 30, стр. 3; Слободна мисао, 1927, бр. 241, стр. 3; бр. 245, стр. 1, 2.

[221] Слободна мисао, 1927, бр. 265, стр. 5.

[222] Глас народа, 1927, бр. 20, стр. 2.

[223] Глас народа, 1927, бр. 31, стр. 2; бр. 32, стр. 2; Слободна мисао, 1927, бр. 245, стр. 1, 2. Исте године у гимназију је уписано 1.200 ученика, а у трговачку академију 40.Истовремено, познати револуционар доктор Блажо Раичевић, професор гимназије, обавијестио је јавност „да отвара приватну гимназију у Подгорици за спремање ученика и чиновника који желе приватно полагати гимназију". (Слободна мисао, 1927, бр. 263, стр. 5; Глас народа, 1927, бр. 47, стр. 3).

[224] Глас народа, 1927, бр. 37, стр. 4; Слободна мисао, 1927, бр. 245, стр. 1, 2; бр. 246, стр. 3; бр. 248, стр. 5; бр. 256, стр. 2.

[225] Глас народа, 1927, бр. 28, стр. 2. Те године Занатска комора преселила се из Цетиња у Подгорицу; тражила је „повећање кредита до пет милиона динара". (Слободна мисао, 1927, бр. 246, стр. 3).

[226] П. Божовић, Подгорица, Савремена општина, Београд, 1927, стр. 806. (Глас народа, 1928, бр. 61, стр. 2).

[227] И. Радуловић, Подгорица — постанак и положај, Гласник Географског друштва, св. XIV, Београд, 1928, стр. 49. „Овдашњи муслимани се издају за Турке, и ако незнају турски. За њих би се могло мислити да су из Западне Босне или из Западне Херцеговине, јер говоре икавски; у ствари они то нијесу, већ икавски говоре само зато да би се разликовали од православних, који говоре јекавски". (И. Радуловић, исто, стр. 50).

[228] Зета, 1930, бр. 13, стр. 1, 2. Буџет општине подгоричке за 1929. годину износио је свега 4.300.000 динара. (Слободна мисао, 1929, бр. 338, стр. 3).

[229] Зета, 1930, бр. 21, стр. 1; бр. 23, стр. 1, 2; 1937, бр. 26, стр. 4; бр. 30, стр. 2; бр. 38, стр. 2, 4; бр. 40, стр. 6.

[230] Зета, 1931, бр. 37, стр. 1, 2.

[231] Зета, 1931, бр. 1, стр. 2.

[232] Зета, 1931, бр. 17, стр. 1, 2.

[233] Б. Радовић, Извјештај трговачко-индустријске и занатске коморе у Подгорици за 1931. годину, Подгорица, 1932, стр. 7, 21, 26, 48, 49.

[234] Зета, 1931, бр. 37, стр. 1, 2; 1932, бр. 18, стр. 5; 1933, бр. 22, стр. 1.

[235] Зетски гласник, 1932, бр. 56, стр. 2; бр. 59, стр. 2.

[236] Зета, 1933, бр. 38, стр. 1.

[237] Зета, 1933, бр. 3, стр. 1; бр. 48, стр. 1.

[238] Слободна мисао, 1934, бр. 23, стр. 5 и бр. 24, стр. 2.

[239] Зета, 1936, бр. 34, стр. 5; бр. 42, стр. 5; бр. 56, стр. 2; Зетски гласник, 1937, бр. 1—4, стр. 14; Зета, 1937, бр. 29, стр. 5; Народни лист, 1937, бр. 84, стр. 2. Године 1936. услед великих киша срушио се сјеверни дио старог војног стана. У њему је живјело „око шездесет сиромашних породица, које раније нијесу имале крова над главом". (Зета, 1936, бр. 40, стр. 4).

[240] Зета, 1938, бр. 25, стр. 6; бр. 31, стр. 1; бр. 45, стр. 2; Слободна мисао, 1938, бр. 26, стр. 4; бр. 28, стр. 5; бр. 41, стр. 2.

[241] Зета, 1937, бр. 41, стр. 4; 1938, бр. 3, стр. 2; Зетски гласник, 1939, бр. 785, стр. 3. „Зграда пак наше Трговачкоиндустријске и занатске коморе потпуно је у стилу савремене архитектуре; план је радио г. Периша Вукотић, архитекта; предрачунска сума износи око 1.500.000 динара". (Слободна мисао, 1938, бр. 41, стр. 2).

[242] Слободна мисао, 1940, бр. 31, стр. 5; Зета, 1939, бр. 21, стр. 2; бр. 30, стр. 5; бр. 32, стр. 6; бр. 40, стр. 2; 1940, бр. 27, стр. 2; бр. 4, стр. 1, 2; бр. 9, стр. 2; Слободна мисао, 1940, бр. 11, стр. 5; бр. 36, стр. 5; Зетски гласник, бр. 845, стр. 3.

[243] Глас Црне Горе, 1939, бр. 3, стр. 6. Један грађанин Подгорице, с потписом „радник из Подгорице", о томе поред осталог пише: „Довољно је само заћи по Старој вароши, па ће се добити жалосна слика биједног стамбеног стања једног огромног дијела становника Подгорице. Један велики дио кућа је без таванице и патоса, то су такозване поземљуше... Ријетко која од ових кућа не капље, а има их у које понире вода... Има радничких породица које и за овако биједне станове нијесу у могућности да плаћају кирију... Обично се узимају дјеци, а како се ови обично дјеца сиромашних сељака, то је од тога мала корист..." (Исто).

[244] Н. Дучић, Јепископија Зетска и Дабарска, Гласник српског ученог друштва, књ. 57, Београд, 1884, стр. 72—75; М. Шобајић, Старине у Зети, Београд, 1892, стр. 61; С. Првовенчани, Житије и жизан Светог Симеона Немање, Београд, 1923, стр. 521; П. Миљанић, Doclea — Подгорица — Миркова Варош, Глас Црногорца, 1886, бр. 43, стр. 3; Л. Томановић, Са једне културне свечаности, Нова Зета, 1890, св. 6, стр. 27. А Марко Драговић наглашава „да нема смисла тражити мјесто стајања Јепископа Зетскога, постављеногa св. Савом, игдје друго осим око Дрпа код Подгорице. У корист тога иде то што је ту право средиште Зете, те није било смисла шиљати зетскога јепископа на окрајак, на оток Превлаку. (Глас Црногорца, 1887, бр. 29, стр. 2).

[244a] Ј. Нешковић, Црква св. Ђорђа у Титограду, Старине Црне Горе, 3—4, Цетиње, 1965/66, стр. 113 и д.

[245] Н. К. Станић, Збирка примјера и поука, Велики Бечкерек, 1907, стр. 46, 47.

[246] П. Миљанић, исто, стр. 1—3.

[247] L. Kuba, Na Černe Hore. Cesty podniknute za učelem sbirani Narodnich pisni koku, 1890. a 1891, V. Praze, 1892, стр. 15 и д.

[248] Л. Томановић, Са једне културне свечаности, Нова Зета, 1890, св. 6, стр. 217—219.

[249] П. Мијовић, Озлоглашено насљеђе, Цетиње, 1971, стр. 39—45.

[250] Зета, 1938, бр. 30, стр. 1.

[251] „Штаб II ударног корпуса НОБ Југославије, издао је саопштење о заузећу Подгорице: Послије вишедневних бојева на прилазима града јединице I бокељске и IX црногорске ударне бригаде на јуриш су заузеле град Подгорицу. У овим борбама учествовао је и 1. батаљон Ловћенског НО одреда. Јединице X црногорске ударне бригаде на прилазима Подгорици задале су непријатељу велике губитке.

Око Подгорице и у самом граду Нијемци су имали преко 250 мртвих војника и официра као и велики број рањених. Заплијењено је 4 „шарца", 15 аутомобила, 3 камиона, 100 буради нафте и бензина, разна ратна спрема и већа количина муниције. У борбама је уништено око 200 камиона. Фашистички вандализам и овдје је дошао до изражаја. Повлачећи се, Њемци су дигли у ваздух све преостале зграде у граду и војне касарне. Читав град је у рушевинама. Такође су потпуно уништени чувени Везиров мост и гвоздени мост код Крушевца. Дигнути су у ваздух и мостови преко Рибнице, који су спајали стару и нову варош. Наше јединице прогонећи непријатеља, заузеле су већ Биоче". („Побједа", 24. децембра 1944).

Један извод из ратног дневника њемачког мајора Бехма из штаба Првог армијског корпуса групе армија „Е", гласи: „...Провозао сам се кроз варош Подгорицу... Подгорица, која је раније имала 10.000 становника, потпуно је разорена, ни једна кућа није више читава. Сви мостови у Подгорици темељно су разорени 17. децембра. Сјутрадан је њемачка војска разарала мостове сјеверно од Подгорице, према Биочу. Дан касније, 19. децембра, на дан ослобођења Подгорице појачани су напади савезничких авиона на пјешадијске и моторизоване колоне од Биоча до Колашина, преко Вјетерника, Лијеве Ријеке и Матешева..." (Титоградска трибина, 13. фебруар 1985).

ТУЗИ

Као варошица, интермедијално положена између старих градова Скадра и Подгорице, заметнута на рјечици Руели, недалеко од Цијевне, с положајем између Дечића и Шипчаника, те готово на самом источном рубу Зетске равнице, Тузи се, посматрани са становишта природног положаја и еколошких повољности, заиста могу сматрати старим насељем. Археолошки налази из доба Илира и Римљана, који су било у раније или у новије вријеме констатовани, поуздано указују на древну насељеност источних дијелова приобалног подручја Скадарског језера и Зетске равнице. Овдје је управо ријеч о равничарском прелазном подручју између малесијског брдовито-планинског залеђа и Скадарског језера, на једној и скадарске и зетске области на другој страни. Три главна занимања — сточарство, земљорадња и риболов, ово су подручје чинили привлачним за насељавање од најстаријих времена. Веома важни правци саобраћајног повезивања, нарочито на источно-западном правцу од албанског према далматинском приморју, томе су битно доприносили. Исто тако и сточарски турнуси, везани за планинску и равничарску, односно љетну и зимску испашу, чији је главни смјер био сјевер — југ и обратно.

Из доба илирских племена и њиховог каснијег савеза и „државе", чија су сједишта била и Скадар и Медун, овдје се, уз споменуте градине, јављају и многи тумули. „Између Титограда и Скадра, дуж сјеверне обале Скадарског језера, у подручју око Тузи, тумули су заступљени у великом броју", каже Гарашанин.[1] За један дио њих се може сматрати да припадају периоду VIII — VII в. пр. н. е., као што се исто тако може тврдити „да је овај крај и у нешто касније вријеме, у доба цвјетања такозване илирске државе и римских освајачких ратова, играо видну и значајну улогу".[2] Овдје, на одбрадбеном потезу од Скадра до Медуна и према Скадарском језеру, Илири су пружили јак отпор римским освајачима приликом пада илирске државе 168. године пр. н. е. Након тога, развојем Дукље и познатих комуникација од Медове и Скадра према унутрашњости Превалитаније ка Далмацији, и тушко подручје се нашло у њиховом непосредном домену. Табула Пеутингериана и Итинерариум Антонини казују да се у низу поређаних станица на познатом путу Скодра — Нарона, по свој прилици, налазила и једна станица, звана Cinna — у ширем подручју Туза. Не упуштајући се у расправу питања ближег одређивања њене локације, о коме међу истраживачима постоје различита мишљења (Еванс, Стикоти, Прашникер, Шобер, Мајер, Гарашанин, Мијовић), треба нагласити да је главни правац тог пута, укључивши његове огранке, био од знатног утицаја на насељавање овога подручја. „Да је, збиља, на овом простору било густо насеље, истиче А. Јовићевић, потврђују многобројне гомиле, па гробови, на које се при орању и копању наилази, а затим и темељи кућа, који се откопавају. Испод Дечића се налази мјесто Кућишта, гдје се познају озидине од кућа. Поред Вуксанлекића је, до прије 400 година, постојало старо село. Ту су људи налазили бакарне сјекире... У пољу од Диноше до Хума показују више оваквих селишта..."[3] Пронађени миљокази у Вуксанлекићима, Тузима и Ћемовском пољу, као и други налази, особито они у Матагужима и Вуксанлекићима, од којих и неки епиграфски што су уграђени у звонику тушке католичке цркве, рјечито говоре о тој насељености за доба Римљана.[4] Текућа археолошка испитивања овог краја, посебно она што су усредсређена на Матагуже, према свим изгледима, пружиће ново значајно виђење римског „урбаног глобала" Зетске равнице, па и овог њеног дијела.

У средњем вијеку тушко подручје је попут Рибнице, односно Подгорице, било у саставу Зете. У светостефанској хрисовуљи — повељи даровници, којом краљ Стефан Урош II Милутин (1282—1321) оснива манастир и властелинство св. Стефана у Бањској, написаној негдје око 1315. године, међу бројним приложеним селима и мјестима помињу се и села из Зете — Хмелница, Рјуишта, Селца и Диноше. Село, под именом Хелмице постоји и данас (недалеко од Туза), Рјуишта се, пак, у оквиру ондашње Зете нијесу могла убицирати, док су Селца и Диноша, позната села Малесије, смјештена у горњем и доњем току Цијевне. Од других овдашњих села, смјештених ближе Скадарском језеру, у повељи се помињу још Годиље, Жабарево (највјероватније Жабљак — П. Р.) и Гостиље и „друго Гостиље", односно Гостиљ и Доњи Гостиљ у доњој Зети.[5] Ускоро затим, у Дечанској повељи 1330. године, помиње се катун „Арбанаса" и његов поглавица Љеш Туз. Према Јиречеку, то је „велико село Тузи (Tusi) у скадарском катастру од 1416. године с поглавицом (cavo) Jurco Tusi и многим другим Тузима, до 1912. године погранично село Тузи, преко пута Подгорице".[6] Поново се као „катун Ар'банас, Љеш, Тоуз" помиње 1335, а затим у вријеме Балше Балшића 1385, који је „у Тузе близу плоче", издао једну повељу.[7] Тузи су, сматра И. Божић, „бил велика и разграната дружина, али састављена искључиво од сродника са истим презименом".[8] То „читаво пастирско племе Тузи", којему, како каже М. Шуфлај, „подручје

од рјечице Риоли на источној обали сиже све до зимишта у Вири (‚зимска паша') на западној обали блата", имало је 1416. године 150 кућа са 500 ратника.[9] У том катастру Скадра, што су га те године направили Млечићи, у „villa i Tusi" (Тузи код Подгорице) свих 16 посједника су Тузи, почевши од поглавице Јурка Тузи, док су у Grouemira grande (арб. „лепа жена") од 20 кућа 11 Гроуемири.[10] „У планини, источно од Скадарског језера, сједела су велика племена, као и данас још врло угледни, а од 1330. често спомињани Хоти".[11] Према Макушеву, за вријеме Млечића насеље Тузи давало је 500 војника, које коњаника које пјешака.[12] Из чињенице да су Тузи (код Подгорице) са својих 150 кућа давали 500 војника, Јиречек закључује да су „контигенти планинског становништва" у овом подручју „били јаки".[13] Многа села, каже даље Јиречек, „звала су се по имену пронијара, особито ако би он становао у селу, као Тузи, Кастрати, Шкрељ и др.; неки опет пронијари сједили су и даљим мјестима, па и у самом Скадру".[14] Један од властелина Бурашина Црнојевића 1444. године био је и Павле Туз, а у врањинском уговору (1455), у коме се Тузи помињу као дружина Тазиде, као њихов старјешина наведен је Ратко Туз, који се у истој улози помиње 1461. године.[15] Прије њих, као потписници тзв. Зетске пресуде из 1445. године ((„да се зна мегја Грудска с Подгоричани") поред Бана Хота, међу двадесет четири властелина, галазе се и „Петар Туз и брат му Туз".[16]

Под турску власт Тузи су пали једновремено са Подгорицом и, ускоро затим, падом Скадра, у саставу Скадарског санџаката почели дијелити интермедијалну судбину друмског насеља између двију турских метропола — Скадра и Подгорице. Таквим положајем, природно онемогућавано да се развије у веће насеље, Тузи су, захваљујући својој истуреној позицији испред малесијско-планинског залеђа према источном дијелу Зетске равнице и Скадарског језера, задржали улогу не малог подручног средишта, у коме су Турци имали сталне органе власти, војну постају и упориштa, те касније у периоду 1878—1912. године и своја утврђења. О том дугом периоду турске власти у Тузима, изузимајући оне опште, углавном наведене констатације, за сада се не располаже готово никаквим конкретним подацима. У том погледу, једино и само извјесно се подваја период од ослобођења Подгорице од Турака до првог балканског рата.

По М. Болици, Тузи су 1614. године имали 30 кућа са 70 војника. „Прича се", каже А. Јовићевић, да старотужана није нигда могло бити више од 60 кућа. И данас их има толико. Остали су мухаџири из Зете, Подгорице, Никшића, а има и нових усељеника од 1913. године. Од старотужана су: Аџовићи, Цетковићи, Скораћи, Дрешевићи и Деџај — сви мухамеданци".[16a] Јовићевић наводи да је насеље (1922/23) имало 215 кућа. Овај податак највјероватније обухвата и непосредну околину насеља, јер је, према статистичким подацима из 1925. године, у њему било 190 домаћинстава са 879 становника. Тек до 1948. године насеље је порасло на 244 домаћинства и 1.118 становника. Највећи број становника Тузи су имали у периоду 1878—1912. године, када је у њима живио добар дио исељених муслимана из Подгорице, Зете, Спужа и Никшића. Рачуна

се да их је овдје било око 500 домова. Турска власт се тада, у супротстављању слободној Подгорици, више старала за развитак насеља, развијајући занатство и трговину. Турци су (1907) подигли и нову џамију и прву основну школу. Стара џамија, подигнута око 200 година прије ове, будући запуштена и руинирана, порушена је 1945. године.[17] Истовремено, као важно пригранично мјесто са војним гарнизоном, било је блокирано утврђењима на Дечићу и Шипчанику. Међутим, ослобођењем Туза од Турака, којом приликом их је заробљено око 5.000, највећи дио досељених муслимана емигрирао је у Скадар.

Уз прије наведене чињенице о разним споровима, па и повременим затегнутим граничним односима, у односном периоду на тушко-зетској граничној зони према Црној Гори, вриједи истаћи и оне друге примјере који говоре о томе колико су и турска и црногорска власт, са једне и друге стране границе, успијевале да код овдашњег становништва обезбиједе основну конфесионалну толеранцију. Један од изузетно ријетких примјера у том смислу догодио се 30. јула 1908. године, када је депутација врањско-матагушке српско-православне општине, предвођена веома угледним протом Филипом Мајићем, дошла у посјету Тузима, гдје је најсрдачније дочекана. „Народ је депутацију поздравио бурним клицањем и мећањем из пушака, док су Срби пјевали српске убојне пјесме... По том су кајмакам и поп Филип измијењали заставе у знак љубави, јединства и слоге... Затим је настало народно весеље..."[18] То јединство се снажно манифестовало и приликом пада Скадра 1913. године. Наиме, „10. априла у 5 сати ујутро са степеница телеграфске станице брзом револверском паљбом оглашено је велико дјело, иначе прослављеног црногорског оружја... На пространој равној тушкој пјаци брзо се слегло мало и велико, старо и младо од све три вјере и заметнуло се весело и одушевљено коло уз громку пјесму и непрекидну пуцњаву пушака...[19] Велика предусретљивост показали су Тузани и према босанско-херцеговачким фамилијама, избјеглим испред Аустријанаца почетком децембра 1914. године. Фамилија је било 40 са 112 особа. „Чим су дошли, грађанство ове варошице, без разлике вјере, показало је предусретљивост. Истог дана створен је одбор за прикупљање добровољних прилога... Основан је и женски одбор, који ради из свих села, да притече у помоћ потлаченој сиротињи, особито дјечици, ситној, голој и гладној..."[20]

У међувремену, новоуспостављени органи црногорске власти предузимали су мјере за срећивање прилика на овом подручју. Управа тушке општине, коју су јануара 1913. године, поред управитеља и секретара сачињавали још писар, практикант, шеф полиције и пет жандарма, захтијевала је од обласног управитеља у Подгорици „да у тушком капетанству одмах постави још два добра писара, јер се рад сваким даном све више нагомилава, нарочито сада када се има приступити послу око пописа, арендирања и насељавања имања, која су власници напустили, а наше их власти као државну својину конфисковали..."[21] Истовремено су дати предлози за организовање општина и њихових средишта на новооослобођеном подручју. Било је предвиђено, а затим формирано пет општина, и то: Грудска, Тра-

боинска, Рапшанска, Врањско-матагушка и Тушка. Врањско-матагушку су сачињавала села: Врањ, Матагуже, Владни, Вуксанлекићи и Котрабудан, а у састав Тушке улазили су, поред Туза, још Шипчаник, Милеш и Диноша.[22]

Нова власт је, поред осталог, организовала и радове на појединим путевима и објектима, посебно на главном путу према Хотима и Скадру. Тако су септембра 1915. године завршени радови на каменом мосту „под Ђаф-Кишом", на рјечици Руели, „који служи за пут којим се путује од Тузи за Хоте".[23]

Од почетка 1916. године и на овом подручју аустријска солдатеска вршила је насиље и отимачину, нарочито крајем 1917. и током 1918. године, када су у Вуксанлекићима Аустријанци основали злочиначки концентрациони логор, у коме је велики број родољуба умро и ту сахрањен.[24]

Сходно природним условима, Тужани су се највише бавили сточарством и земљорадњом и, као мање и посредничко средиште — занатством и трговином. Основу за сточарство пружала је релативно широка околина тушког насеља ка Цијевни, Црним земљама и источном дијелу Скадарског језера, на једној и могућности издига стоком на планину, на другој страни. Држало се и по 50 — 100 па и више грла ситне стоке, а неријетко и по неколико грла крупне. Поред осталог, оно је омогућавало трговину кожом, вуном и бијелим мрсом. Земљорадња је била усредсређена на кукуруз и пшеницу, а много мање на поврће. Једно вријеме (1925—1941) увелико се узгајао дуван, који се, сем откупом у Подгорици, знатно продавао шверцом.[25] Био је веома квалитетан. Један број домаћинстава успјешно се бавио и пчеларством. Што се тиче занатства, оно је овдје, аналогно Подгорици, па и Скадру, имало своју традицију. За потребе локалног и још више околног становништва, били су знатно развијени опанчарски, поткивачки, самарџијски, калајџијски и други занати, који су постепено ишчезавали. Жене су се бавиле израдом ћилимова и ткањем других вунених тканина. Нешто касније почели су се развијати нови занати, као обућарски, кројачки, лимарски и др.[26] Све те дјелатности пратила је трговина, која овдје, због не баш толико далеких, водећих трговачких центара — Подгорице и Скадра, није могла просперирати.[27] Док је граница између Црне Горе и Турске била на Цијевни, трговина је, будући поглавито упућена на Скадар, била већа, да би касније знатно опала. У посве кратком осврту на тушку привреду, у Извјештају трговачко-индустријске и занатске коморе у Подгорици за 1931. годину, каже се: „Тузи се налазе у пјесковитој околини гдје једино успијева дуван одличног квалитета и гаји се сточарство, специјално овце и козе. Броји око 1.000 становника. Има 3 трговачке, 6 угоститељских и 8 занатских радњи. Пазарни дан је сриједа."[28]

Иначе, у читавом периоду између два посљедња рата у варошици су подигнуте само двије веће грађевине — католичка црква и царинарница. Цркву је подигло околно католичко становништво 1931, а Царинарницу држава 1932. године.[29] Средњовјековна православна црква, у чијим развалинама је 1900. године пронађена оловна

плочица на којој је писало да је ту био храм св. Николе, временом је потпуно уништена.[30]

Дуги период турске владавине дао је тушкој варошици касабасти, оријентални печат, тако да је, иако у неупоредиво мањем омјеру, највише личила подгоричкој старој вароши. Поред главне улице која друмски пролази кроз насеље, ређају се сокачасте уличице, које су се називале по муслиманским братствима која су у њима била настањена. Главни дио насеља захвата пазариште, на чијој средини је дубоки бунар.

У посљедњем рату варошица је посве стагнирала, али је остала неоштећена.

Напомене:

[1] Историја Црне Горе, 1, Титоград, 1967, стр. 61. „У равници од Дрешевића до Диноше, на дужини од 10 километара, има скоро двадесет земљаних гомила. Испод Вуксанлекића их је највише. Понајвећа од њих има 3 метра у висини и до 25 метара у пречнику... Ниже Дрешевића има једна гомила, а изнад Тузи има их повише... На многим гробовима још и данас постоје велике надгробне плоче..." (А. Јовићевић, Малесија, СКА, СЕЗ, Насеља и поријекло становништва, књ. 15, Београд, 1923, стр. 13).

[2] Историја Црне Горе, 1, стр. 82.

[3] А. Јовићевић, исто, стр. 15.

[4] Пут је био „обиљежен каменовима (миљоказима — П. Р.), који су показивали километражу. И данас постоје три таква камена: један у Вуксанлекићима, други испод, а трећи изнад Туза. Овај је камен висок над земљом 1,90 м а у обиму 2 метра; у земљи је четвртаст, а над земљом ваљкаст и зашиљен". (А. Јовићевић, исто, стр. 14).

[5] Г. Шкриванић, Властелинство св. Стефана у Бањској, САНУ, историјски часопис, књ. IV, Београд, 1956, стр. 122.

[6] К. Јиречек — Ј. Радонић, Историја Срба, друга књига, Београд, 1952, стр. 48. Међу овим Арбанасима, „јављају се у Дечанској повељи 1330, у катуну Љеша Туза, поред Бона Бушата, Петра Суме, Прогона Мире, Пелегрина Писерага и др. и Кучи који су данас Срби, у источној Црној Гори, најприје Петар Куч са својом браћом". (К. Јиречек — Ј. Радонић, исто, стр. 48). Граница, пак, села Кушева у Зети, које Стеван Дечански подлаже Дечанима (1330), ишла је „от кулјелничке мегје" и даље „низ Сушицу право у Блато". Да село Кушево, које послије неколике године потврђује Дечанима краљ Душан, не припада подручју старе Подлушке жупаније, између Цијевне и Хотског блата, и да се налази негдје близу Тузи, како су неки историчари мислили, него да се налази на подручју жупе Купелник, то се може закључити по именима неких наведених мјеста у Душановој повељи манастиру Арханђела Михаила у Призрену". (Р. Ковијанић, Помени црногорских племена у которским споменицима (XIV—XVI вијек), књ. II, Титоград, 1974, стр. 60).

[7] Г. Шкриванић, Именик географских назива средњовјековне Зете, Титоград, 1959, стр. 104; И. Радуловић, Тузи, Зетски гласник, 1933, бр. 99, стр. 3.

[8] И. Божић, Немирно поморје XV вијека, Београд, 1979, стр. 170.

[9] М. Шуфлај, Срби и Арбанаси, Београд, 1925, стр. 61; Повијест сјеверних Арбанаса, Архив за албанску старину, језик и етнологију, књ. II (1924), Београд, 1925, стр. 228.

[10] С. Љубић, Скадарски земљишник од год, 1416, Старине, књ. XIV, ЈАЗУ, Загреб, 1882, стр. 34, 35.

[11] К. Јиречек, Историја Срба, прва књига, Београд, 1952, стр. 86; исти, Скадар и његово земљиште у средњем вијеку, Гласник српског географског друштва, св. 3—4, Београд, 1914, стр. 153.

[12] В. Макушев, Историческија разисканија о Славјанах в Албанији в средние века, Варшава 1871, стр. 127.

[13] К. Јиречек — Ј. Радонић, Историја Срба, друга књига, стр. 107.

[14] Исто, стр. 57.

[15] И. Божић, Немирно поморје XV вијека, стр. 170. „Поједине истакнуте дружине, каже И. Божић, по етничком поријеклу свог језгра и несумњиво, претежног дијела свог састава, биле су арбанашке. Ту су Тузи, Хоти, Матагужи, Памлиоти, Тронси (Тромпси), Крампси, Могулси, Битидоси и други. Али Арбанаси су, бар у старој српској држави, имали исти или приближно исти друштвени положај какав су имали и Власи. Њиховим сродством повезане заједнице биле су претежно сточарске и ратничке..." (И. Божић, исто, стр. 158).

[16] А. Соловјев, Зетска пресуда из године 1445, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1931, стр. 51.

[16a] А. Јовићевић, Малесија, стр. 30.

[17] П. С. Радусиновић, Зетска котлина, Титоград, 1962, стр. 86.

[18] Цетињски вјесник, 1908, бр. 15, стр. 3.

[19] Цетињски вјесник, 1913, бр. 32, стр. 3. „Гласоноша је, међутим, одмах послан на арбанашке гудуре Малесије с веселим гласом, да је њихов вјековни бичун, легло азијатске тираније, горди непобједиви Скадар приклонио главу... Дозивањем из пушака, Малисори, Груде, Хоти, Клименти и Кастрати скупљали су се у своје центре око својих храбрих војвода гдје су цио дан пили, пјевали и веселили се уз непрестану пуцњаву брзометних пушака, којих, као и муниције, имају у изобиљу..." (Исто).

[20] Глас Црногорца, 1915, бр. 10, стр. 3.

[21] АЦГ, МУД, 1913, ф. 138, 2698; 1914, ф. 147, 2182. О овим и многим другим односнимм питањима, видјети наведену, врло аргументовану студију Б. Бабића.

[22] АЦГ, МУД, 1914, ф. 146, 1968. Карактеристично је напоменути да је, у вези са сједиштем (Врањ) врањско-матагушке општине, речено да оно треба да је привремено — „узимајући у обзир, да ће та општина са насељеницима имати претежнији број православног сатновништва, када би се Владње и Вуксанлекићи населили, те би се тада и имало одредити стално мјесто сједишта те општине..." (Исто).

[23] АЦГ, МУД, 1915, ф. 167, 3263. Овдашњи капетан Стеван Раичковић предложио је да се тај мост назове „Краљев мост" и да се на њему стави плоча са натписом: „Његово Величанство Краљ Господар Црне Горе Н. I, својим, освојеним 1 — X — 1912. Хотима". (Исто).

[24] АЦГ, МУД, 1916, ф. 172, 77; П. С. Радусиновић, Аустријски концентрациони логор у Вуксанлекићима, Гласник цетињских музеја, XI, Цетиње, 1978, стр. 155—166.

[25] Зста, 1934, бр. 43, стр. 4. Ваља напоменути да је на Рујели и Цијевни било неколико млинова, од којих данас ради само тзв. Крнића млин у Тузима. Стари млин „Палевића" био је на Рујели, јужно од Туза — звани старотушки млин. На Цијевни су постојали: „Богићеви млинови" — код Ракића Кућа, затим Милешки (код Милеша, веома стар), млин Љуљани у Диноши, такође веома стар и млин Тргањ изнад Диноше.

[26] П. С. Радусиновић, Скадарско језеро и његов ободни појас, Титоград, 1964, стр. 122, 123.

[27] Према једном извјештају из јула 1914. године, током прве недјеље тог мјесеца у Тузима је продато 12 волова, 10 оваца, 1.000 кг кукуруза, 100 литара ракије, 200 литара пива, 120 кг кафе и 500 кг шећера. (АЦГ, МУД, 1914, ф. 149, 3223).

[28] Б. Радовић, Извјештај трговачко-индустријске и занатске коморе у Подгорици за 1931. годину, Подгорица, 1932, стр. 50.

[29] Зета, 1931, бр. 9, стр. 5. „Већ неколико мјесеци, како се неуморно ради на изградњи католичке цркве у Тузима. Црква је озидана до звоника

и већ су звона постављена, која су приложили: Том-Бон Беришић из Груда и Бон-Ника Њучевић из Друме." (Исто).

[30] Просвјета, Цетиње, 1900, св. 5, стр. 285.

ШИПЧАНИК

Налази се југоисточно од Туза, према истоименом брду — десно од главног пута Титоград — Тузи. Према сјеверу граничи га рјечица Рујела и уједно раздваја од Туза; према истоку пут према селу Врању; према западу брдо Шипчаник и према југу Доње међе Елезовића. Село је „пољског типа"; размјештено је дуж крака пута који га у непосредној близини Туза повезује за поменути главни пут од Титограда. Оно се, једнако Тузима, Акшабановићима и Вулевићима развило на првобитно доста шљунковитој и шкртој подлози, која је дуговременом настањеношћу поготово у обрађиваном, ужем дијелу атара, временом постала знатно хумиднија и плоднија. Куће су грађене уз имовину, а то значи без неког унапријед одређеног реда. Године 1941. било их је 19, од којих на изби 13, а приземних 6. У свима се користило огњиште. Због знатно развијеног сточарства, поготово ситног, поред кућа су прављене појате којих је било десетак. Куће у селу нијесу биле нити су сада збијене; просјечно растојање међу њима је 80—100 м. Неколико старих кућа са зиданим оградама и капијама, указује на старе земане оријентализираних сеоских кула. На њих указује и старо турско утврђење изнад села, на брду Шипчаник.[1]

Према подацима из 1925. године село је имало 26 домаћинстава са 121 становником, а 1941. године 27 првих и 135 других. У првом поратном и каснијим пописима вођено је у саставу Туза. У периоду (1918—41) у Албанију се иселило шест породица. Највећа насељеност у селу била је у периоду 1878—1912. године, када се један дио подгоричких и зетских муслимана настанио у подручју Туза. Током истог периода, особито уочи првог балканског рата, а постепено и касније све до првих година након првог свјетског рата, највећи дио претходно досељеног становништва иселио се у Албанију. Током рата (1941—45) из села нико није погинуо, а умрла су 3 лица.

Године 1941. у селу су живјела братства: Пепићи (15 дом.), Дрешевићи (2), Крњићи (3), Лекочевићи (2), Беришићи (2), Пиранићи (1) и Ватићи (1). Пепићи су дошли из Груда, прије око 300 година. Презивали су се Ивезај, али су се овдје, примањем ислама, прозвали Пепићи. Дрешевићи су се доселили из Дукађина прије више од 300 година. Прије досељења, према предању, неко вријеме су се задржали у скадарској области, у којој се и сада једно мјесто назива Крш Дрешевића.[2] Крњићи су из Куча; примивши ислам, како овдје кажу, по претку попу Крњи, названи су Крнићи. Лекочевићи су прије 50 година дошли из Затријепча, а Беришићи прије 57 година из Груда. Пиранићи су се, такође, прије око 50 година доселили из Подгорице; Ватићи прије 80 година из Селишта (Малесије) и Алиба-

шићи из Зете прије 60 година. Сви су се они, како кажу, доселили због економских разлога.

Сеоске и братственичке комунице су Ћемовско поље, Брањевине и Лугови. Коришћење првих двију повољно је због њихове близине, док је трећа, будући на обали Скадарског језера (удаљена од села 6 — 7 км) у том смислу неповољнија. Највише су коришћене у јесен и прољеће. Брањевине, најближе селу, биле су подијељене по братствима, док су у луговима била приватна имања, која су се послије косидбе заједнички користила. Село је највише било упућено на Црне земље у Ћемовском пољу. Домаћинства су држала од 50 до 300 оваца. Једно домаћинство (Хајдара Пепића) имало је око 1.000 оваца. Љети су се овце давале другима на чување, углавном Кучима.

Будући мало (упућено на џамију и школу у Тузима), село је, у смислу патријархалне солидарности, било увелико хомогено. Приликом обраде земље, жетве, косидбе, стриже оваца и др. ишло се на испомоћ један код другога. За сиротињу се сакупљао новац, стока и др., да би им се пружила помоћ. За џамију, цркву и гробље, такође се сакупљао новац, ради њиховог одржавања.

Мјештани су заједнички радили на путевима у селу итд.

Напомене:

[1] У средини села налази се бунар, који је одмах по досељењу направило братство Пепићи. У селу се налази и један извор испод Каљаја (Шипчаника), звани Гура, који љети пресуши. Стока се највише појила на Цијевни.

[2] Родослов Дрешевића Ибрашима (стар 70 година), гласи: Демо — Бико — Тафо — Мујо — Ујка — Смаил — Хасани — Кочи — Дреши. Дреши се населио у Шипчанику.

ВУЉАЈ (ВУЛЕВИЋИ)

Село се налази сјеверозападно од Туза, удаљено од њих око 0,8 км. Са сјевера га граничи брдо Букович, са југа Тушка улица, која води према брду Дечићу, са истока се пружа Дечић, а са запада је пут који спаја Тузе са селом Милеш. Ово мало село имало је 1941. године 6 кућа, и то у засеоцима — Ranza e Vuljajve 5 и Цурају једну. Од њих су три биле на коноби а три приземне. Уз њих су биле 4 појате. У кућама се користило само огњиште. По предању, први заселак је стар око 200, а други око 150 година. Имена су добили по првим досељеницима — Вуљу и Цуру. Именом Вуља (улица Вуљаја) назива се пут који повезује Тузе и Милеш. Поред њега је 1941. године направљен бунар, дубок 50 метара.[1] Односне године у селу је живјело 10 домаћинстава са 42 становника, тј. у првом засеоку 6 : 26 и у другом 4 : 16. У међуратном периоду (1918—1941) у Албанију се иселило 19 мјештана, а у Америку један. Прије балканских ратова један мјештанин је ишао у Америку и вратио се, док је један интерниран у Италију 1941. године и тамо остао. Погинулих (несрећним случајем) и умрлих у рату (1941—45) било је 4.

Братство Вуљај, једино у селу, по коме је добило име, потиче од Вуља Нике из села Кршева (Груде).[2]

Комунице села налазиле су се на Дечићу и у Ћемовском пољу. Прва је обухватала простор ширине атара села, тј. његовим потезом до врха Дечића. Тај потез је сув, готово без пашњака, шуме и воде, изузев два изворчића (Пљапза и Врба) који већ почетком љета пресуше. Друга, неупоредиво пићнија (Црне земље) била је прилично удаљена, па тиме недовољно подесна за коришћење.

Преко љета овце су изгоњене на Коштицу и Корита, гдје су их уз уобичајену надокнаду, чували други сточари.

Будући сачињено од једног братства, село се у свим подухватима хомогено понашало. Ако би неко напао било кога из братства, сви су били спремни да га бране и одбране. Ако је неко прерано умро и оставио породицу у тешком материјалном стању, сви мјештани су се сматрали обавезним да јој пруже помоћ. Помоћ се пружала сирочадима и свима који су били слабог материјалног и здравственог стања, итд. И данас кажу да је у овом једнобратственом селу у „раније доба" солидарност свих била на висини.

Напомене:

[1] Тројици радника који су га ископали мјештани су платили 300 килограма кукуруза.

[2] У овом братству често су говорили о њиховим јуначким прецима, као што су били: Пољак Ујка, Бок Преља, Љуљит Пали, Ник Марку, Том Бока, Баца Луку, Прел Ујка, Цур Вујин и др. О њиховом јунаштву, сналажљивости, љепоти, лијепом пјевању и игрању постоје приче и пјесме. По народном предању, братство Вуљаји су „од срећне руке". Наиме, кад би племе Груде ишло у бој, било је пожељно да се првим пуцњем оегласи неки од Вуљаја, како би Груде послужила срећа.

И скадарски трговци су сматрали да су Вуљаји братство од срећне руке, па би, приликом отварања радњи изјутра, говорили: »Ndihmo zot e bahti i Vulët«, односно: „Помози боже и срећа Вуљаја".

АКШАБАНАЈ (АКШАБАНОВИЋИ)

Налазе се сјевероисточно од Туза и пружају се до извора Кревенице у подножју Дечића, гдје се граниче са Вуксанлекићима. Сјеверно од њих су тзв. Ливаде Николића и пружају се до подножја брда Дечића.

Године 1941. село је имало 3 куће (на изби) са 4 домаћинства и 30 становника.[1] У њему је живјело само једно братство — Акшабанај (Акшабановићи).[2] Поријеклом је из скадарске области, из поменуте Суме. Из ње су се прво преселили у село Кршево (Груде), а послије дуже времена у Тушко поље, тј. овдје. Сматрају да је њихово братство старо више од 500 година. Према њиховом предању, по доласку овдје, један дио имања су купили, а други су им поклонили Турци, што је свакако учињено након што су примили ислам.

Њихови преци су се ту првобитно настанили као сточари, гдје су и прије досељења силазили са стоком. Спуштали су се и до обале Скадарског језера у чијим луговима су стекли комунице. На другој страни, и на веома оголићеним падинама Дечића, такође су имали комуницу. Исто тако, повољне чиниоце за живот мјештана чинили су оближња рјечица Рујела и особито извор Кревеница, који се користио и као вода за пиће и као сточно појилиште.

Преко љета крупна и јалова стока чувала се углавном у луговима (при језеру), а остала је, уз одређену надокнаду, давана Кучима на чување.

Напомене:

[1] У попису мјеста из 1925. године није посебно евидентирано, него је, вјероватно, пописано у саставу Туза. У поратним пописима води се у саставу Туза.

[2] Име села, кажу, потиче од два имена људи тог села — Хака и Шабана. Некада су се презивали (вјероватно прије примања ислама) Никаји.

ОПШТИ ЗАКЉУЧАК

Овај не толико природно, колико историјски велики простор, чије се име јавља на древном трагу формирања прве словенске државе у овој и широј области јужног дијела наше отаџбине, прошао је кроз релативно бурни и сложени процес развоја. Као дио најстаријег територијалног језгра дукљанско-зетске државе, којој су претходиле творевине илирско-римске материјалне и духовне културе, он се од раног средњег вијека, будући у саставу широке словенске територије, на садејству медитеранских кругова цивилизације Запада и Истока, заједно с њоме постепено издвајао и издвојио у властити државотворни идентитет са водећом словенско-српском народносном основом. Та основа се примарно утемељила средњовјековним развојем српских државних творевина, у којима су три главне компоненте тендирале ка њеном етничком обједињавању и народносном јединству. Те компоненте су: јединство језика, територијално-економска повезаност и размјена добара и вјерска припадност. Зрелошћу феудалног развоја, која се најпотпуније очитује у Душановом законику и повељама владара и вјерских органа и сједишта, ово доба је својим моћним утицајима, знатно транспонованим по узору Византије, извршило најбитнији „раскид" и заокрет у односу, како на старобалканске етничке рецидиве, тако и на претходну потенцијалну супрематију страних утицаја. Отиснувши се до пучине свјетско-историјских збивања, словенско-српски брод се са својим балканским палубама и одредницама нашао сучељен са царствима Истока (византијским и потом османлијским) чије су се феудалне и војно-феудалне аспирације природом свога друштвено-историјског бића усмјеравале једна противу друге, да би затим она свјежија и јача (османлијска) надвладала, настављајући своје

ширење даљим походима. Сучеливши се, у продорима према Европи, са изнутра уздрманим српским царством, османлије су снагом и одлучношћу своје војне силе ређале побједе, којима су, послије главне и судбоносне на Косову, сламале и покоравале остале његове дијелове, те, након више од сто посткосовских година, и саму Зету. Сав спознати историографски оквир тог времена и свега што је из њега тада и касније проистекло — увјерљиво указује на то шта се све морало збити и промијенити у животу становништва: његовим надасве великим помјерањима према сјеверу, западу и југу и у прилагођавању новим, наметнутим условима самоопстанка. Тиме су се нужно јављали они облици организовања, који су, темељећи се на моћној и дубокој традицији и подстицани чиниоцима морфолошке разуђености природне средине брдско-планинских подручја у овом дијелу наше земље, могли бити, као што су и били најбољи ослонац за отпор и борбу против туђина. Наравно, у односу на дотадашњи формацијски развој феудалног друштва, били су то „ретроградни" облици братственичко-племенске, патријархалне цивилизације и културе, феноменално реактивиране у околностима турске инвазије. Стопљени са примарним српским етносом, они су у новонасталим условима еволуирали у обновљеним специфичним формама црногорско-херцеговачког садржаја и карактера и на тај начин даље богатили српски етнос. Вук Караџић, Његош и Марко Миљанов су најпотпунији израз тог етно-историјског богатства.

Као територијални дио такве глобалне етно-историјске основе, Зетска равница се својим положајем између старе Црне Горе и дијела Брда на једној и скадарско-малесијске области на другој страни, дјелимично прожимала са албанским етносом. То граничење (јуче и данас) и дјелимично прожимање, потичући још од ранијих времена, сходно друштвено-историјским и природним условима, одразило се на формирање познатих територијализираних племенских организација у црногорско-брдско-малесијској контактно-метаморфној зони, тако да су оне по многим својим одликама сличне, па и истовјетне. Из генеалошке традиције тог прожимања проистекло је, између осталог, и оно општепознато предање о петорици браће (Пипу, Васу, Озру, Оту и Красу) као родоначелницима истоимених племена (Пипера, Васојевића, Озринића, Хота и Краснића).

Трећа, у овом случају само вјерско-етничка маса, која се по времену и начину постанка, као и по својој хомогености у односу на претходна два етноса, може сматрати секундарном, јавила се у условима турске окупације много касније. Њену основу доминантно је чинила вјерска припадност, помоћу које су Турци вршили асимилацију покореног становништва. Зетска равница са Подгорицом, Тузима и недалеким Скадром, с обзиром на њихов геополитички економски положај, пружала је завидне могућности за ширење исламизације. Ослоњени највећма на економску и политичку моћ Скадра и Подгорице, овдашњи муслимани су под покровитељством Турака били главни носиоци економског живота и посебно експлоататорских аграрних односа. Наравно, у социјалном смислу ни они нијесу могли бити хомогени слој.

Дуготрајни процес настајања нове етно-вјерске стварности у Зетској равници у доба Турака одвијао се у сложеним и тешким условима црногорско-турских односа, који су мање-више били стално затегнути. Као такви, они су, с једне стране подстицали Турке да појачавају притисак на овдашње становништво у чијем резултату је исламизација и могла бити на добитку, док су, с друге стране били истовремени ослонац за оно домицилно становништво које се одржало, не подлежући исламизацији. Битно је истаћи чињеницу да се оно и због тога током четворовјековне окупације, у цјелини гледано, никада није нашло у мањини у односу на муслимане. То најубједљивије говори о дубини, свјежини и снази етничке традиције овдашњег становништва и његовој оданости таквој традицији. Бодрено идејама и прегнућима борбених ослободилачких снага околних староцрногорско-брдских области, оно је и у овом бастиону турских завјера, похода и обрачуна са тим снагама, највећим дијелом не само преживјело него још више ојачало свој етно-историјски дух и јединство. Својеврсна зубља српско-црногорске посткосовске ломаче, није се могла угасити.

Будући у саставу већих државних и империјалних цјелина, Зетска равница је у свом друштвено-формацијском развоју прошла у основи кроз оне фазе и облике који битно карактеришу општи развој друштва. Родовско-племенску фазу, доведену до првобитног „државотворног" савеза племена илирског доба, смијенила је римска робовласничка фаза са својим општим материјалним и културним интеркалацијама, да би њу, с почетним застојима и прилагођавањима, под водећим утицајем Византије, замијенила стационарна феудална словенско-српска супрематија. Њен развој ка вишим облицима друштвено-економских односа застао је у периоду турског феудализма, освајачки утемељеног на војној и вјерској структури. Тек његовим распадањем и нестанком турске власти, у новоуспостављеним условима „нормалног" економског развоја на преображеним основама приватне својине, првенствено у сфери аграрних, те уједно и општих робно-новчаних односа, јављају се са великим закашњењем зачетни облици капитализма, који се, иако стварани у новијим познатим историјским условима, нијесу развили до вишег степена, односно до степена тзв. западног капитализма.

Окосницу тог општег формацијског развоја, макар колико се испољавао у специфичним облицима, чинили су и овдје експлоататорски друштвено-економски односи. За разлику од околних брдско-планинских области у којима је водеће сточарство сужавало основу за социјалну диференцијацију, овдје је у релативно богатој Зетској равници с предоминацијом земљорадње, занатства, трговине и других дјелатности, постојала константна основа за развој економско-социјалних неједнакости и антагонизама. Сви наведени мање или више разуђени слојеви и групације, без обзира на њихово домаће или страно, или и једно и друго комбиновано порријекло и њихова номинална обиљежја, који су на овом простору настајали и мијењали се, изражавају релативно знатну динамику економског и друштвено-политичког развоја ове средине и њених социјалних гибања.

О њој примарно говоре и многе творевине и остаци материјалне културе, који се, да кажемо, почев од илирског Медуна, преко римске Дукље, средњовјековних градова (утврђења), напосе ктиторских и других сакралних грађевина, те касније џамија и проорijенталних чардака до новијих здања државних и просвјетних институција и обогаћених власника, у извјесном континуитету на овом простору могу пратити. У њиховим архитектонско-урбаним и културно-умјетничким садржајима, поред домаћих самобитних, огледају се и страни утицаји. Уз оне тзв. опште преносне чиниоце, њихови непосредни носиоци били су они народи, оне цивилизације које су се домашале овога простора.

Релативно велика — глобална, регионална и локална имиграционо-емиграциона покретљивост становништва ове области, узрокована историјским, друштвено-економским, етничким и другим чиниоцима и поводима, чини једну од веома важних карактеристика развоја становништва Зетске равнице. Из контекста изложене фактографије, из њене етно-историјски и антропогеографски осмишљене опште, посебне и појединачне артикулације могу се сагледати, како магистрална помијерања, која су имала шири, дубљи и најтрајнији значај, тако и она са мањим и најмањим опсегом и трајањем. Помјерање Илира пред Римљанима, а затим једних и других пред Словенима, уз пратеће асимилационе процесе, те сљедствено, затим, помјерања Срба пред Турцима, означавају она „стања" у којима се пренапрегнутим етногеним процесима вршила појачана народносна консолидација. Послије такве широке словенске, несумњиво је на овим просторима била највећа српска, посткосовска етногена консолидација. Њен најпотпунији израз очитује се у Његошевим стиховима: „Што се не хће у ланце везати, то се збјежа у ове планине" / . . . „Мићуновић и збори и твори, Српкиња га још рађала није."

Посткосовска помјерања становништва према јужним црногорско-херцеговачким областима захватила су и Зетску равницу. Генеалошка традиција, у новије вријеме потврђена демографским чињеницама из турских дефтера, као и другим архивским налазима, довољно јасно на то указује. Живо народно казивање о томе Његош је пјеснички транспоновао као истину.

Како смо истакли, Зетску равницу су у доба Турака с промјенљивим ритмом, зависним од конкретних прилика и узрока, насељавали становници из околних племенско-нахијских крајева и у њој добрим дијелом примили ислам. Трајало је то све до посљедњих деценија прошлог вијека, да би се током неколико деценија послије Берлинског конгреса, подгоричко-зетски муслимани у претежном броју иселили према Албанији и другим крајевима. Њихово исељавање слиједило је досељавање новог становништва из околних подручја. Али и новодосељено се, као и затечено, услед економских тешкоћа, морало кретати „за зарадом", ради побољшања услова живота. Било је поглавито усмјерено према Србији, па и другим крајевима наше земље, а исто тако и према другим земљама, нарочито према Америци.

Фактографија о демографским процесима у овој области битно указује да су они у основи припадали типу тзв. патријархалне популације, коју одликују динамични токови. Важи то за читаво овдашње становништво, без обзира на његову вјерско-етничку припадност. Свједоче о томе они подаци који говоре о интензитету репродукције становништва, о његовом релативно брзом обнављању — упркос демографским ударима и депресијама узрокованим бојевима и ратовима, болестима и епидемијама, сиромаштвом и оскудном здравственом заштитом. Из оквира демографске структуре овдашњег живља, о томе особито увјерљиво говоре подаци о саставу и броју домаћинстава која су све до најновијег времена била релативно велика. Мјестимично су им претходиле и породичне задруге, понајвише заступљене у селима Зете и овдје обухваћеном дијелу Малесије.

Ексодуси сеоског становништва, природно усмјерени према градовима, у овој области највише према Подгорици, изазивали су знатне социјалне посљедице, па и одређене локалне друштвено-политичке потресе. Пауперизацијом села, једновремено се увећавало сиромашно становништво града, по коме се Подгорица, у односу на друге градове Црне Горе у периоду између два посљедња рата, издвајала. Њен недовољни и неравномјерни економски развитак у великој мјери је онемогућавао упошљавање придошлог становништва са села, заоштравајући социјалне односе.

У просторно-урбаном глобалу Зетске равнице, у настајању и развоју њених насеља, битно се огледа сукцесија њеног насељавања. Најстарија насеља настала су у њеној најплоднијој, готово кружној зони, која се од пријезерског, доњозетског подручја у виду појаса пружа подгорином околних брдско-планинских предјела. Од тог појаса она су се временом мјестимично јављала и даље разграњавала ка обалама овдашњих ријека и према периферији најнеплоднијег, али пространог средишњег дијела равнице, који је све до наших дана био необрађен и ненасељен. Благодарећи повољним природним условима сва су она од раних времена морала бити међусобно повезана, развијајући се као равничарска антропогеографска и рурална цјелина. Стожер њеног економско-територијалног обједињавања, послије Дукље и Рибнице, била је Подгорица.

ПРИЛОЗИ

ПРИЛОЗИ

1. Родословље мухамеданаца Подгоричких*

Бр.	Братства	Ко је дошао	Из којег мјеста	Која су братства	Колико кућа	Свега домова
1.	Османагићи	—	Бајице	Османагићи	12	
				Бешлићи	9	
				Ајдарагићи	4	25
2.	Бурђевићи	АСАН	Убала	Бурђевићи	6	6
3.	Шаркићи	—	Орахова	Шаркићи	10	10
4.	Марићи	—	Орахова	Марићи	2	2
5.	Лекићи	ГЕГА	Груда	Лекићи	3	
				Бегзићи	2	5
6.	Буразеровићи	—	Хота	Буразеровићи	6	6
7.	Турковићи	—	Куча	Турковићи	5	5
8.	Љумановићи	ЉУМАН	Пипера	Љумановићи	5	5
9.	Муховићи	СТАНКО	Орахова	Муховићи	8	8
10.	Делалићи	—	Слатине	Делалићи	4	4
11.	Суљо Машов	—	Коћа	Машовићи	1	1
12.	Пашићи	—	Кокота	Пашићи	1	
				Галичићи	1	
				Мујаџевићи	1	3
13.	Абдовићи	—	Груда	Абдовићи	2	
				Адровићи	2	
				Водопићи	1	
14.	Рамовићи	—	Медуна	Рамовићи	2	2
15.	Рогамићи	—	Затријебча	Рогамићи	1	1
16.	Мандићи	—	Шаље	Мандићи	5	
				Дервишевићи	9	14
17.	Омерћеићи	—	Кастрата	Омарћеићи	2	2
18.	Ајдар Кучевићи	—	Азије	Ајдар Кучевићи	2	
				Беговићи	1	
				Вранићи	1	
				Рухонићи	5	11
19.	Алигрудићи	АЧКО	Кешева	Алигрудићи	2	2
20.	Сератлићи	—	Требиња	Сератлићи	7	7
21.	Кунићи	—	Шаље	Кунићи	1	1
22.	Каписазовићи	—	Миридита	Каписазовићи	2	2
23.	Алибалићи	—	Азије	Алибалићи	5	5
24.	Крпуљевићи	—	Радеће	Крпуљевићи	1	1
25.	Буронићи	—	Бурања	Буроњићи	1	1
26.	Крнићи	—	Матагужа	Крнићи	5	5
27.	Шаовићи	—	Медуна	Шаовићи	3	3
28.	Казамановићи	—	Колашина	—	1	1
29.	Осман Отовићи	—	Владана	Осман Отовићи	1	1
30.	Малевићи	—	Груда	Малевићи	3	3
31.	Бечевићи	—	Диноше	Бечевићи	13	13

Бр.	Братства	Ко је дошао	Из којег мјеста	Која су братства	Колико кућа	Свега домова
32.	Гојковићи	—	Затријебча	Гоковићи	5	5
33.	Азгановићи	—	Азије	Азгановићи	2	
				Мемовићи	2	
				Аматовићи	2	6
34.	Мушовићи	—	Никшића	Мушовићи	1	1
35.	Рожајци	—	Рожаја	Рожајци	1	1
36.	Рамадановићи	—	Ђеклића	Рамадановићи	1	1
37.	Башићи	—	Пепића	Башићи	3	3
38.	Лачевићи	—	Диноша	Лачевићи	8	
				Дудуловићи	2	11
39.	Ибричевићи	—	—	—	1	
40.	Булићи	—	—	Булићи	3	3
41.	Аливојводићи	АЛИВОЈВОДА	Босне	Аливојводићи	4	
				Мустафагићи	2	6
42.	Рецовићи	—	Бјелопавлића	Рецовићи	8	
				Јахићи	1	
				Баштићи	1	10
43.	Рамадановићи	—	Цетиња	Рамадановићи	4	4
44.	Лединићи	—	Ледина	Лединићи	1	1
45.	Пађука	—	—	—	—	—
46.	Шабанацовићи	—	Х. Новог	Шабанацовићи	4	
				Ећимовићи	3	7
47.	Лукачевићи	—	Цуца	Лукачевићи	6	
				Секнићи	5	
				Дервановићи	5	16
48.	Смајовићи	—	Цариграда	Смајовићи	3	
				Бурбузовићи	1	
				Шеховићи	1	5
49.	Дајбабићи	—	Дајбаба	Дајбабићи	3	3
50.	Аци Синовићи	—	Туза	Аци Синовићи	3	3
51.	Аматбашићи	—	Дражевине	Аматбашићи	1	
				Тукићи	1	1
52.	Дековићи	—	Груда	Дековићи	1	1
53.	Оручевићи	—	Затријебча	Оручевићи	4	
				Грађевићи	1	
				Адемовићи	1	
				Хајдаровићи	1	7
54.	Диглисићи	—	Колашина	Диглисићи	5	
				Бацковићи	1	6
55.	Брунчевићи	—	Никшића	Брунчевићи	1	1
56.	Таљановићи	—	Зете	Таљановићи	1	1
57.	Салахагићи	—	Азије	Салахагићи	1	1
58.	Аверићи	—	Бјелопавлића	Аверићи	7	7
59.	Керовићи	—	—	Керовићи	2	2
60.	Абдићи	—	Груда	Абдићи	2	2
61.	Ракићи	—	Брскута	Ракићи	2	
				Шабановићи	1	3
62.	Покрклићи	—	Велестова	Покрклићи	3	3
63.	Тузовићи	—	Туза	Тузовићи	2	2
64.	Аци Аметовићи	—	Градца	Аци Аметовићи	2	2
65.	Пировићи	—	—	Пировићи	1	1
66.	Перкочевићи	—	—	—	1	1
67.	Бибезићи	—	Туђемила	Бибезићи	1	1
68.	Рецићи	—	Груда	Рецићи	3	3
69.	Смаковићи	—	Груда	Смаковићи	1	1
70.	Цуцовићи	—	Цуца	Цуцовићи	3	3

Бр.	Братства	Ко је дошао	Из којег мјеста	Која су братства	Колико кућа	Свега домова
71.	Капићи	—	Пипера	Капићи	3	3
72.	Дедовићи	—	Градца	Дедовићи	1	1
73.	Крковићи	—	Груда	Крковићи	1	1
74.	Аци Аловићи	—	Лопара	Аци Аловићи	2	2

* Богишићев архив Цавтат, XVI, 4. (Подаци су из 1894. год.)

2. Родословље православних домова у Подгорици*

Бр.	Братства	Из које нахије	Из којег села	Која су братства	Колико кућа	Свега домова
1.	Ненезићи	Катунске	Велестова	Ненезићи	8	
				Тановићи	1	9
2.	Новаковићи	Зетске	Жабљака	Поповићи	3	
				Шестићи	1	
				Стијовићи	4	
				Никићи	1	
				Вилићи	1	10
3.	Марковићи	Катунске	Марковине	Марковићи	3	3
4.	Станићи	Зетске	Братоножића	Станићи	9	9
5.	Јовановићи	Катунске	Бајица	Јовановићи	1	1
6.	Самарџићи	Кривошија	—	Самарџићи	2	2
7.	Радичевићи	Зетске	Бериславаца	Радичевићи	7	7
8.	Радовићи	Зетске	Кокота	Радовићи	2	2
9.	Перишићи	Катунске	Косијера	Перишићи	2	2
10.	Вукчевићи	Љешанске	Дражевине	Вукчевићи	1	1
11.	Лукачевићи	Катунске	Цуца	Лукачевићи	2	
				Пејановићи	3	5
12.	Терзићи	Зетске	—	Терзићи	3	3
13.	Латковићи	Малесије	Хота	Латковићи	3	3
14.	Болевићи	Зетске	Љешкопоља	Болевићи	7	
				Бурчићи	2	
				Мартиновићи	1	
				Шошићи	1	11
15.	Цинанићи	Брдске	—	Цинанићи	2	2
16.	Шћеповићи	Зетске	Кржање	Шћеповићи	5	5
17.	Пејовићи	Љешанске	Ораха	Пејовићи	4	4
18.	Кнежевићи	Зетске	Дајбаба	Кнежевићи	1	1
19.	Бурићи	Катунске	Заграде	Бурићи	6	6
20.	Касомовићи	Зетске	Златице	Касомовићи	1	1
21.	Радовановићи	Зетске	Безјова	Радовановићи	2	2
22.	Мирочевићи	Брдске	Пипера	Мирочевићи	4	4
23.	Секулићи	Катунске	Бандића	Секулићи	1	1
24.	Ивезићи	Зетске	Безјова	Ивезићи	2	2
25.	Раичковићи	Зетске	Златице	Рачковићи	4	
				Штетибраздићи	3	
				Чубрановићи	3	
				Алексићи	1	11
26.	Колорогићи	Зетске	Дајбаба	Колорогићи	6	
				Рогошићи	4	10
27.	Булатовићи	Морачке	Роваца	Булатовићи	5	5
28.	Вучичевићи	Зетске	Љешкопоља	Лисичићи	4	
				Пеличићи	1	
				Поповићи	2	7

Бр.	Братства	Из које нахије	Из којег села	Која су братства	Колико кућа	Свега домова
29.	Вујановићи	Никшићке	Шаранаца	Вујанаовићи	1	1
30.	Мишолићи	Брдске	Пипера	Мишолићи	3	3
31.	Радоичићи	Морачке	Г. Мораче	Радоичићи	1	1
32.	Веснићи	Зетске	Голубоваца	Веснићи	4	4
33.	Бездановићи	Катунске	Комана	Бездановићи	5	5
34.	Мирковићи	Зетске	Љешкопоља	Мирковићи	2	2
35.	Башановићи	Зетске	Љешкопоља	Башановићи	1	1
36.	Милонићи	Зетске	Љешкопоља	Милонићи	7	
				Гвозденовићи	5	12
37.	Лаиновићи	Зетске	—	Лаиновићи	6	
				Ђуковићи	2	8
38.	Пиштељићи	Зетске	Братоножића	Пиштељићи	1	1
39.	Бекићи	Зетске	Орахова	Бекићи	2	2
40.	Лаковићи	Зетске	Братоножића	Лаковићи	1	1
41.	Дарићи	Брдске	Пипера	Дарићи	3	3
42.	Армуши	—	Пећи	Армуши	1	1
43.	Шиндолићи	Зетске	Понара	Шиндолићи	1	1
44.	Поповићи	Љешанске	Буроња	Поповићи	1	1
45.	Булићи	Брдске	Пипера	Булићи	1	1
46.	(Мијатовићи) Миличковићи	Брдске	Пипера	(Мијатовићи)	1	1
47.	Павићевићи	Брдске	Средња	Павићевићи	2	2
48.	Маркуши	Зетске	Момишићи	Маркуши	2	2
49.	Стајкићи	Зетске	—	Стајкићи	2	2
50.	Балетићи	Катунске	Чева	Балетићи	1	1
51.	Кулићи	Зетске	Куча	Кулићи	3	3
52.	Цањевићи	Малесије	Груда	Цањевићи	2	2
53.	Брајовићи	Брдске	Бјелопавлића	Брајовићи	2	2
54.	Демировићи	Катунске	Г. Загарач	Демировићи	1	1
55.	Јововићи	Катунске	Чева	Јововићи	2	2
56.	Кажићи	Љешанске	Градац	Кажићи	2	2
57.	Бурковићи	Брдске	Пипера	Бурковићи	3	3
58.	Перковићи	Зетске	Кржање	Перковићи	3	3
59.	Милачићи	Зетске	Брскута	Милачићи	2	2
60.	Сеферовићи	Брдске	Пипера	Сеферовићи	4	4
61.	Вујошевићи	Зетске	Момча	Вујошевићи	4	4
62.	Радуловићи	Катунске	Комана	Радуловићи	2	2
63.	Радовићи	Херцеговине	Грачаница	Радовићи	1	1
64.	Мијовићи	Зетске	Лијешта	Мијовићи	2	2
65.	Бурићи	Зетске	Братоножића	Бурићи	3	3
66.	Вучелићи	Зетске	Братоножића	Вучелићи	1	1
67.	Вушуровићи	Зетске	Дајбаба	Вушуровићи	1	1
68.	Павличићи	Зетске	Братоножића	Павличићи	1	1
69.	Мијовићи	Зетске	Кржање	Мијовићи	2	2
70.	Мијушковићи	Катунске	Пјешиваца	Мијушковићи	2	2
71.	Мугоши	Зетске	Љешкопоља	Мугоше	3	3
72.	Шутиловићи	Зетске	Куча	Шутиловићи	2	2
73.	Бурићи	Зетске	Братоножића	Бурићи	4	4
74.	Кликовци	Зетске	Махале	Кликовци	1	1
75.	Поповићи	Зетске	Махале	Поповићи	1	1
76.	Јововићи	Зетске	Момча	Јововићи	2	2
77.	Раичевићи	Зетске	Љешкопоља	Раичевићи	2	2
78.	Поповићи	Зетске	Куча	Поповићи	2	2
79.	Драљевићи	Зетске	Љешкопоља	Драљевићи	2	2

* Богишићев архив Цавтат, XVI, 3. (Подаци су из 1894. год.)

3. Старосједилачка братства у Зети вјере православне*

Бр.	Братства	Братства се дијеле на мања братства	Колико је кућа у братству	Одакле се братство доселило
1.	Поповићи	Поповићи	38	Коплика
2.	Кликовци	Кликовци	59	Куча
3.	Мараши	Мараши	44	Хота
4.	Дамбарићи	Дамбарићи	4	Из Бајица у Љ. нахију па у Зету
5.	Прчанићи	Прчанићи	2	„ „
6.	Мацановићи	Мацановићи	1	Братоножића (испод Крша)
7.	Рајовићи	Рајовићи	3	Добрског Села
8.	Улићевићи	Улићевићи	4	Црнице
9.	Шушкавчевићи	Шушкавчевићи	6	Загарача (Мустеровића)
10.	Живановићи	Живановићи		
		Кулићи	6	Груда
11.	Ламбуље	Ламбуље	2	Груда
12.	Усанчевићи	Усанчевићи	1	Добрскон Села
13.	Дабковићи	Дабковићи	6	Груда
14.	Мировићи	Мировићи	12	Испод Бјеласта вице
15.	Буретићи	Буретићи	3	Испод Бјеласта вице
16.	Ајковићи	Ајковићи	10	Испод Бјеласта вице
17.	Крачковићи	Крачковићи	9	Испод Бјеласта вице
18.	Кнежевићи	Кнежевићи	7	Старих Матагужа
19.	Дракићи	Дракићи	5	Црмнице (Глухи До)
20.	Маићи	Маићи	6	Са Чева у Косијере па одатле у Зету
21.	Домазетовићи	Домазетовићи	9	Куча
22.	Скробановићи	Скробановићи	9	Бера
23.	Филиповићи	Филиповићи	6	Пипера (Мрка)
24.	Пиперовићи	Пиперовићи	2	Беклића
25.	Пешовићи	Пешовићи	—	—
26.	Вујачићи	Вујачићи-Крстовићи	22	Хота
27.	Калуђеровићи	Калуђеровићи		
		Раковићи		
		Мирковићи	21	Куча
		Балијаш		
28.	Пајовићи	Пајовићи		
		Тришуновићи	8	Бјелопавлића
29.	Вучинићи	Вучинићи	9	Цеклина
30.	Кукуличићи	Кукуличићи	9	Ледина (Куча)
31.	Вулетићи	Вулетићи	7	Груда (Кешева)
32.	Анђушићи	Анђушићи	9	Ораха (Љ. нахије)
33.	Живковићи	Живковићи	2	Убала (Куча)
34.	Метиљевићи	Метиљевићи	2	Станиселића (Љ. нахије)
35.	Цавнићи	Цавнићи	3	Бјелопавлића
36.	Вучковићи	Вучковићи	2	Пипера (Петровића)
37.	Грујићи	Грујићи	3	Братоножића
38.	Цековићи	Цековићи	1	Туза
39.	Масларице	Масларице	6	Из Бајица у Љешкопоље па у Зету
40.	Грбавчевићи	Грбавчевићи		
		Радиновићи	6	Из Бјелица од Аврамовића досељени у Грбавце па у Зету
41.	Коровићи	Коровићи	9	Старих Матагужа
42.	Пеличићи	Пеличићи	6	Бјелопавлића
43.	Бечићи	Бечићи	14	Чева

* Богишићев архив Цавтат, XVI, 3. (Подаци су из 1894. год.)

Бр.	Братства	Братства се дијеле на мања братства	Колико је кућа у братству	Одакле се братство доселило
44.	Вуковићи	Вуковићи	3	Љешанске нахије
45.	Алигрудићи	Алигрудићи	6	Љешанске нахије
46.	Мирановићи	Мирановићи	3	Љешкопоља (Д. Кокота)
47.	Мариновићи	Мариновићи	4	Глухи До (Црмнице)
48.	Спичановићи	Спичановићи	1	Црмнице (Глухи До)
49.	Батровићи	Батровићи	7	Црмнице (Брчели)
50.	Бањевићи	Бањевићи	1	Спужа
51.	Пешукићи	Пешукићи	4	Љ. нахије (Градац)
52.	Љајковићи	Шановићи		Из Љуботиња, од Прља, досељени у Љајковиће, па у
		Бјелобрковићи		
		Кумбуровићи	10	Зету
		Стијеповићи		
53.	Становићи	Становићи	5	Кућа
54.	Маркиновићи	Маркиновићи		
		Скобаљевићи	10	
		Пренкићи		Цеклина (Улића)
55.	Башковићи	Башковићи	5	Дражевине (Љ. нахије)
56.	Марковићи	Марковићи	4	Пипера (Сеоца)
57.	Чејовићи	Чејовићи	1	Чева
58.	Симоновићи	Симоновићи	3	Бјелопавлића
59.	Оташевићи	Оташевићи	2	Бјелопавлића
60.	Бакићи	Бакићи	5	Загарача
61.	Мацаровићи	Мацаровићи	5	Пипера (Црнаца)
62.	Радичевићи	Радичевићи	3	Из Груда у Подгорицу па у Зету
63.	Маркуш	Маркуш	5	Момишића
64.	Лукачевићи	Лукачевићи	2	Испод Бјеласта вице
65.	Ђукановићи	Ђукановићи	2	Из Бјелица у Дајбабе, па у Зету
66.	Терзићи	Терзићи	2	Србије
67.	Ивезићи	Ивезићи	1	Груда (Пепића)
68.	Мокањићи	Мокањићи	1	Горњих Сеоца
69.	Половићи	Половићи	1	Шестана
70.	Кукачевићи	Кукачевићи	1	Љешанске нахије
71.	Бурзани	Бурзани	3	Дражевине (Љ. нахије)
72.	Давидовићи	Давидовићи	3	Врања
73.	Чарапићи	Чарапићи	1	Кућа
74.	Лекићи	Лекићи	1	Црмнице
75.	Буровићи	Буровићи	2	Црмнице (Глухи До)
76.	Шишевићи	Шишевићи	5	Љуботиња (Грађана)
77.	Добровићи	Добровићи	10	Груда
78.	Мијовићи	Мијовићи	5	Загоре
79.	Крњановићи	Крњановићи	2	Цеклина (Превлаке)
80.	Стајовићи	Стајовићи	1	Цеклина
81.	Крунићи	Крунићи	1	Љешанске нахије
82.	Матовићи	Матовићи	4	Црмнице (Томића)
83.	Бојковићи	Бојковићи	2	Пипера (Радећа)
84.	Бељаши	Бељаши	2	Косијера
85.	Копитовићи	Копитовићи	2	Црмнице (Брчели)
86.	Башановићи	Башановићи	1	Ботуна
87.	Бушковићи	Бушковићи	1	Цеклина (Врањине)
88.	Дабановићи	Дабановићи	2	Црмнице (Сеоца)
89.	Дедићи	Дедићи	1	Љ. нахије (Штитара)
90.	Бауковићи	Бауковићи	4	Љешанске нахије
91.	Богдановићи	Богдановићи	2	Љуботиња

4. Мухамеданци у Зети*

Бр.	Братства	Братства се дијеле на мања братства	Колико је кућа у братству	Одакле се братство доселило
1.	Ајдар Кучевићи	Беговићи		
		Алуновићи	8	Кућа
		Кубасичићи		
2.	Рецовићи	Рецовићи	1	Бјелопавлића
3.	Ркочевићи	Ркочевићи	1	Кућа
4.	Дибранин	Дибранин	1	Дибре
5.	Аверићи	Аверићи	3	Бјелопавлића
6.	Усенагићи	Усенагићи	5	Из Бајица дошли у Подгорицу, па у Зету
7.	Ацагићи	Ацагићи	7	„ „ „
8.	Смајовићи	Смајовићи	2	Не зна се одакле су
9.	Омуровићи	Омуровићи	4	Кућа
10.	Аци Омеровићи	Аци Омеровићи	2	Будве
11.	Лампировићи	Лампировићи	3	Добрског Села
12.	Мустагрудићи	Мустагрудићи	6	Груда
13.	Пиранићи	Пиранићи		Бајица
		Елезовићи	5	Бајица
14.	Аци Јусуфовићи	Аци Јусуфовићи		Груда
		Мујоацићи	8	Груда
15.	Аблаховићи	Аблаховићи	1	Љешанске нахије (Ораха)
16.	Бабаасановићи	Бабаасановићи	1	Азије
17.	Стринићи	Стринићи	4	Спужа

5. Новонасељеници у Зети*

Бр.	Братства	Братства се дијеле на мања братства	Колико је кућа у братству	Одакле се братство доселило
1.	Чејовићи	Радоњићи	6	Кућа
		Прелевићи	1	Кућа
2.	Поповићи	Поповићи	1	Кућа
3.	Мијовићи	Мијовићи	6	Кућа
4.	Вујошевићи	Вујошевићи	3	Кућа
5.	Ивановићи	Ивановићи	5	Кућа
6.	Бакочевићи	Бакочевићи	2	Кућа
7.	Љуљановићи	Љуљановићи	1	Кућа
8.	Бањевићи	Бањевићи	2	Кућа
9.	Тиодоровићи	Тиодоровићи (Радетићи)	1	Пипера
10.	Божовићи	Божовићи	2	Пипера
11.	Марковићи	Марковићи (Рашовићи)	2	Пипера
12.	Иванчевићи	Иванчевићи	3	Пипера
13.	Вукановићи	Вукановићи	1	Пипера
14.	Матовићи	Матовићи	1	Пипера
15.	Филиповићи	Филиповићи	1	Пипера
16.	Булићи	Булићи	2	Пипера
17.	Матићи	Матићи	2	Пипера
18.	Војводићи	Војводићи	2	Пипера
19.	Бањевићи	Бањевићи	10	Братоножића
20.	Марковићи	Марковићи	7	Са Чева у Љешанску нахију, па у Зету
21.	Кунице	Кунице	3	Љешанске нахије (Буроњи)

* Богишићев архив Цавтат, XVI, 3. (Подаци су из 1894. год.)

Бр.	Братства	Братства се дијеле на мања братства	Колико је кућа у братству	Одакле се братство доселило
22.	Челебићи	Челебићи	5	Љешанске нахије
23.	Ковачевићи	Ковачевићи	1	Љешанске нахије (Градац)
24.	Никовићи	Никовићи	4	Љешанске нахије (Круси)
25.	Ускоковићи	Ускоковићи	2	Љ. нахије (Дражевина)
26.	Вукчевићи	Вукчевићи	2	Љешанске нахије
27.	Баровићи	Баровићи	1	Љешанске нахије
28.	Пејовићи	Пејовићи	1	Љешанске нахије
29.	Пејовићи	Пејовићи	1	Цеклина
30.	Јанковићи	Јанковићи	5	Цеклина
31.	Ражнатовићи	Ражњатовићи	2	Цеклина
32.	Божовићи	Божовићи	1	Цеклина
33.	Петричевићи	Петричевићи	5	Цеклина
34.	Лопичићи	Лопичићи	1	Цеклина
35.	Бурковићи	Бурковићи	2	Из Бјелица у Косијере, па у Зету
36.	Бурашковићи	Бурашковићи	2	Цеклина
37.	Пировићи	Пировићи	1	Из Црмнице у Цеклин, па у Зету
38.	Перишићи	Перишићи	1	Цеклина (Косијери)
39.	Вукмировићи	Вукмировићи	1	Цеклина
40.	Вучковићи	Вучковићи	2	Љуботиња
41.	Кусовци	Кусовци	1	Љуботиња
42.	Лубарде	Лубарде	1	Љуботиња
43.	Шоћи	Шоћи	2	Љуботиња
44.	Вукићевићи	Вукићевићи	1	Љуботиња
45.	Влаховићи	Влаховићи	1	Из Роваца у Црмницу, па у Зету
46.	Семиндеровићи	Семиндеровићи	1	Из Црмнице (Забеза)
47.	Радуловићи	Радуловићи	1	Са Чева у Комане, па у Зету
48.	Павићевићи	Павићевићи	1	Бјелопавлића

* Богишићев архив Цавтат, XVI, 3. (Подаци су из 1894. год.)

6. Братства Горње Зете*

Бр.	Имена главних братстава		Имена мањих братстава	Колико кућа
1.	Колорогићи,	дијеле се на:	Буковићи	8
			Рогошићи	7
			Дурковићи	3
			Мишуровићи	4
2.	Кнежевићи		—	3
3.	Ћетковићи		—	1
4.	Ивезићи		—	3
5.	Пилевићи		—	1
6.	Чејовићи,	дијеле се:	Радоњићи	1
7.	Крковићи		—	1
8.	Мараши,	дијеле се:	Бојановићи	8
			Божовићи	5
			Бабићи	5
9.	Кликовци,	дијеле се:	Стојовићи	5
			Радовићи	2

Бр.	Имена главних братстава		Имена мањих братстава	Колико кућа
10.	Терзићи,	дијеле се:	Перовићи	3
			Мушовићи	2
			Нововићи	1
			Бошковићи	2
			Живовићи	3
			Јанковићи	3
11.	Балетићи		—	2
12.	Шановићи		—	1
13.	Вукчевићи,	дијеле се:	Милошевићи	4
			Миротићи	3
			Букановићи	1
14.	Буришићи		—	5
15.	Раичковићи		—	3
16.	Кажије		—	2
17.	Кукавчевићи	или	Стојановићи	7
18.	Ћетковићи		—	2
19.	Милоњићи		—	3
20.	Буровићи		—	2
21.	Радуновићи		—	3
22.	Станићи		—	2
23.	Башановићи		—	1
24.	Марковићи		—	1
25.	Цањевићи		—	1
26.	Рашовићи		—	11
27.	Вукашиновићи		—	8
28.	Бјелобрковићи		—	4
29.	Стијеповићи		—	11
30.	Ковачевићи		—	7
31.	Вулетићи		—	4
32.	Чолевићи		—	2
33.	Радовићи		—	1

* Богишићев архив Цавтат, XVI, 5. (Подаци су из 1894. год.)

7. Извјештај о братствима Капетаније Љешкопољске с објашњењем одакле се ко населио, уколико су ми умјели по предању казати*

1. Братство Буковић има их 2 куће, насељени са Златице
2. Братство Буровић има их 2 куће, насељени из Црмнице
3. Братство Букић има их 2 куће, насељени из Пипера
4. Братство Крлаган има их 1 кућа, насељени из Љешанске нахије
5. Братство Радовић има их 9 кућа, насељени из Љ. нахије (а у ову нахију из Херцеговине)
6. Братство Аровић има их 3 куће, насељени из Ораха (мухамеданци)
7. Братство Селхановић има их 3 куће, насељени ? „
8. Братство Маркуш има их 3 куће, насељени Не знају казати одакле су
9. Братство Радуловић има их 6 кућа, насељени из Комана
10. Братство Вратнице има их 8 кућа, насељени из Љешанске нахије
11. Братство Видаковић има их 7 кућа, насељени из Ћеклића
12. Братство Раичковић има их 3 куће, насељени из Љешанске нахије
13. Братство Брацановић има их 1 кућа, насељени из Загарача
14. Братство Богојевић има их 2 куће, насељени из Љешанске нахије
15. Братство Брновић има их 4 куће, насељени из Љешанске нахије
16. Братство Савковић има их 3 куће, насељени из Куча
17. Братство Касомовић има их 3 куће, насељени из Златице

18. Братство Ремиковић има их 1 кућа, насељени из Љешанске нахије
19. Братство Кажић има их 2 куће, насељени из Љешанске нахије
20. Братство Вукчевићи, дијеле се на: насељени из Љешанске нахије
а. Милошевић 4
б. Војиновић 1
в. Ђепановић 1
21. Братство Раичевићи, дијеле се на: досељени из Бајица
а. Бошковић 7
б. Масларице 6
в. Стојовић 13
г. Мартиновић 4
д. Тодоровић 2
22. Братство Бољевићи, дијеле се на: насељени из Љеша
а. Петковић 11
б. Живановић 4
в. Грљевић 11
г. Ждраљевић 2
д. Дамјановић 2
23. Братство Поповић, дијели се на: насељени из Жабљака
а. Поповић 6
б. Вилић 6
24. Братство Стајовић има их 2 куће, насељени из Роваца
26. Братство Јанковић има их 2 куће, насељени Не знају?
27. Братство Аматбашићи
— мухамеданци има их 4 куће, насељени из Марковине
28. Братство Мугоши, дијеле се на: насељени из Љеша
а. Маркићевић 27 из Кастрата
б. Чобановић 20
в. Вукићевић 7
29. Братство Милић, има их 10 кућа, насељени
30. Братство Мишевић има их 4 куће, насељени из Љеша
31. Братство Берилаже има их 3 куће, насељени из Чева
32. Братство Мирановићи, дијеле се на: насељени из Љешанске нахије
а. Ковачевић 10 из Љеша
б. Асановић 9
в. Никовић 5
г. Ћирковић 3
д. Јовановић 4
ђ. Секулић 5
е. Кнежевић 2
ж. Радовић 4
33. Братство Кукавчевићи, дијеле се на: насељени из Љешанске нахије
а. Новаковић 2
б. Лаковић 6
34. Братство Радиновићи, дијеле се на: насељени из Бјелица
а. Поповић 11
б. Миротић 4
в. Шутоњић 1
35. Братство Баци има их 6 кућа, насељени из Љеша
36. Братство Пејовић има их 2 куће, насељени из Ђеклића
37. Братство Глобаревић има их 1 кућа, насељени из Љешанске нахије
38. Братство Мартиновић има их 2 куће, насељени из Бајица
(нијесу од Раичевића)
39. Братство Батрићевић има их 1 кућа, насељени из Љешанске нахије
40. Братство Трунић има их 1 кућа, насељени из Љешанске нахије
41. Братство Ламбуље, дијеле се на: насељени Старосједиоце
а. Поповић 11 (не знају одакле су)
б. Ноковић 7
в. Лазовић 6
г. Буровић 7
д. Драговић 3

42. Братство Андрићи, дијеле се на: насељени из Албаније
а. Ковачевић 6
б. Декићи 3
в. Радоњић 3
43. Братство Перезић има их 5 кућа, насељени из Црмнице
44. Братство Шушкавац има их 1 кућа, Старосједилац?
45. Братство Десић има их 1 кућа, насељени из Љешанске нахије

Љешкопоље,
19/VII 1894. год. Кап. Ристо Раичевић
писар Симо Р. Вукчевић

* Богишићев архив Цавтат, XVI, 5. (Подаци су из 1894. год.)

ЛИТЕРАТУРА

1. Предсловенски период

1. Историја Црне Горе од најстаријих времена до краја XII вијека, књига прва, Титоград, 1967.
2. Праисторија југословенских земаља, IV, Сарајево, 1983.
3. А. Стипчевић, Илири, повијест, живот, култура, Загреб, 1974.
4. Ф. Папазоглу, Средњобалканска племена у предримско доба, Сарајево, 1969.
5. Ф. Папазоглу, Политичка организација Илира у време њихове самосталности, Симпозијум о Илирима у античко доба, АНУБиХ, посебна издања, књ. V, Сарајево, 1967.
6. Ф. Папазоглу, О „хеленизацији" и „романизацији" Илира, Глас САНУ, CCCXX, Одјељење историјских наука, књ. 2, Београд, 1980.
7. Г. Новак, Јадранско море у сукобима и борбама кроз стољећа, Београд, 1962.
8. Б. Беслер, Некропола на Великим лединама у Гостиљу (Доња Зета), Гласник Земаљског музеја БиХ, Сарајево, 1969.
9. Б. Баслер, Двије праисторијске градине у Петровићима, Старине Црне Горе, II, Цетиње, 1964.
10. Ф. Шишић, Преглед повијести хрватског народа од најстаријих дана до године 1873, Загреб, 1916.
11. В. Клаић, Повијест Хрвата од најстаријих времена до свршетка XIX стољећа, Загреб, 1899.
12. М. Гарашанин — Ј. Ковачевић, Археолошки налази у Југославији, Београд, 1966.
13. Б. Гавела, Праисторијска археологија (четврто издање), Београд, 1982.
14. А. Бенац — М. Бродар, Црвена Стијена — 1956, Гласник Земаљског музеја, нова серија, св. XIII, Сарајево, 1958.
15. М. Бродар, Црвена Стијена — 1955, Гласник Земаљског музеја, нова серија, св. XII, Сарајево, 1957.
16. А. Бенац, Црвена Стијена — 1955, Гласник Земаљског музеја, нова серија, св. XII, Сарајево, 1957.
17. Г. Новак, Стари Грци на Јадранском мору, Рад ЈАЗУ, Загреб, 1961.
18. И. Демегџић, Сјеверна и источна граница Илира, Симпозијум о Илирима у античко доба, АНУБиХ, посебна издања, књ. V, Сарајево, 1967.
19. О. Велимировић-Жижић, Налаз у Момишићима, Старинар, нова серија, књ. XV—XVI, Београд, 1964—1965.
20. О. Велимировић-Жижић, Два нова археолошка налазишта у близини Титограда, ЦАНУ, Гласник одјељења друштвених наука, књ. 3, Титоград, 1981.
21. О. Велимировић-Жижић, Лабеати и Доклеати кроз изворе и археолошки материјал, Материјали IV, VII конгрес археолога Југославије, Београд, 1967.
22. О. Велимировић-Жижић, Материјална култура и археолошки споменици као прилог синтези оквирног меритума комплекса Скадарског језера и околине, Скадарско језеро, ЦАНУ, књ. 9, Титоград, 1983.
23. Ч. Марковић, Преглед развоја неолитских култура на територији Црне Горе, Културно насљеђе, 1, Цетиње, 1985.
24. П. Мијовић, Трагом древних култура Црне Горе, Титоград, 1970.

25. П. Мијовић, Озлоглашено насљеђе, Цетиње, 1971.
26. F. Chamoux, Грчка цивилизација, Београд, 1967.
27. П. Мијовић, О истраживању споменика културе у басену Скадарског језера, Скадарско језеро, ЦАНУ, књ. 9, Титоград, 1983.
28. П. Мијовић — М. Ковачевић, Градови и утврђења у Црној Гори, Београд — Улцињ, 1975.
29. П. Скок, Студије из илирске топономастике, Архив за арбанску старину, језик и етнологију, књ. I, св. 1—2, Београд, 1923.
30. Н. Вулић, Најстарије културе у Југославији, Књига о Балкану, I, Београд, 1936.
31. И. М. Здравковић, Град Медун крај Титограда, Зборник заштите споменика културе, књ. III, св. 1, Београд, 1953.
32. М. Суић, Неколико етнолошких података о античким Илирима, Симпозијум о Илирима у античко доба, Посебна издања, књ. V, Сарајево, 1967.
33. Б. Баслер, Двије праисторијске градине у Петровићима, Старине Црне Горе, II, Цетиње, 1964.
34. Б. Човић, Увод у стратиграфију и хронологију праисторијских градина у Босни, Гласник Земаљског музеја, нова серија, св. XX, Сарајево, 1965.
35. Ч. Марковић, Неолит Црне Горе, Београд, 1985
36. Ч. Марковић, Илирска хумка у Готовуши, Старине Црне Горе, III—IV, Цетиње, 1965—66.
37. А. Бенац, О идентификацији илирског етноса, АНУБиХ, Годишњак, књ. XI, Сарајево, 1973.
38. Ш. Батовац — О. Оштрић, Трагови илирске културне баштине у народној култури нашега приморског подручја, Симпозијум (предславенски етнички елементи на Балкану у етногенези Јужних Славена), АНУ БиХ, посебна издања, књ. XII, Сарајево, 1969.
39. Ш. Млакар, Нека теренска испитивања у околини Дукље у Црној Гори, Старинар (нова серија), књ. XI/1960, Београд, 1961.
40. Е. Пашалић, Проблеми економског развитка у унутрашњости римске империје, Симпозијум о Илирима у античко доба, АНУБиХ, посебна издања, књ. V, Сарајево, 1967.
41. Ш. Пикар, Јавни и приватни живот на Балкану у античко доба, Књига о Балкану, I, Београд, 1936.
42. Ф. Шишић, Повијест Хрвата у вријеме народних владара, Загреб, 1925.
43. Б. Гавела, О илирском супстрату на Балкану, Научно друштво БиХ, Годишњак, књ. III, Центар за балканолошка испитивања, књ. I, Сарајево, 1965.
44. М. Заниновић, Илирско племе Делмати, АНУБиХ, Годишњак, књ. V, Сарајево, 1967.
45. Б. Човић, О изворима за историју Аутаријата, АНУБиХ, Годишњак, књ. V, Сарајево, 1967.
46. Д. и М. Д. Петрушевски, Најстарији писани подаци о занатству на Балкану, Научно друштво БиХ, књ. III, Сарајево, 1965.
47. Д. Рендић-Миочевић, Пролегомена илирској нумографији, Научно друштво БиХ, Годишњак, књ. III, Сарајево, 1965.
48. Д. Сергејевски, Из проблематике илирске умјетности, Научно друштво БиХ, Годишњак, књ. III, Сарајево, 1965.
49. К. Јиречек, Историја Срба, прва књига, Београд, 1952.
50. М. Гарашанин, Погребни обичаји код Илира у римско доба, Симпозијум — духовна култура Илира, АНУБиХ, посебна издања, књ. LXVII, Сарајево, 1984.
51. А. Бенац, Култ мртвих на илирском подручју у праисторијском добу, Симпозијум — духовна култура Илира, АНУБиХ, посебна издања, књ. LXVII, Сарајево, 1984.
52. Д. Рендић-Миочевић, Умјетност Илира у античко доба, Симпозијум — духовна култура Илира, АНУБиХ, посебна издања, књ. LXVII, Сарајево, 1984.
53. М. Гарашанин, Die spateisenzeitliche nekropolen — gruppe vom tyr Gostilj im Labiatenlande, АНУБиХ, Годишњак, књ. XI, Сарајево, 1973.
54. И. Пушић, Археолошки локалитети и стање археолошке науке у Боки Которској, Бока, 1, Херцег-Нови, 1969.

55. Х. Барић, Историја арбанашког језика, Научно друштво БиХ, Балканолошки институт, књ. 1, Сарајево, 1959.
56. О. Мандић, Брачни односи и породица у првобитној заједници, Хисторијски зборник, бр. 3—4, Загреб, 1951.
57. А. Мајер, Антикни елементи топономастике подгоричког краја, Годишњак наставника подгоричке гимназије, бр. 1, Подгорица, 1931.
58. S. Praschnike und A. Schober, Archäologische farschungen in Albanien und Montenegro, Wien, 1919.
59. Ј. Ивовић, Црвена Стијена (1954—1964), Историјски записи, књ. XXII, бр. 2, Титоград, 1965.
60. М. Шуфлај, Срби и Арбанаси, Београд, 1925.
61. Р. Радуновић, О етимологији топонима Дукља, Ономастика Југославије, вол. 9, Загреб, 1982.
62. Р. Радуновић, О називима Скадарског језера, Словенска академија знаности ин уметности, четврта југословенска ономастичка конференција, Љубљана, 1981.
63. М. Гарашанин, Праисторија Црне Горе, Материјали VII конгреса археолога Југославије, Београд, 1967.
64. А. Бенац, Проблеми периодизације у праисторији, Материјали VII конгреса археолога Југославије, Београд, 1967.
65. М. Паровић-Пешикан, Питање периодизације античке археологије у нашој земљи, Материјали VII конгреса археолога Југославије, Београд, 1967.
66. М. Сулић, О границама Аутаријата, Историјски записи, књ. XIII, бр. 1—2, Цетиње, 1957.
67. Е. Пашалић, Римско освајање Илирика и проблеми периодизације античког доба, Материјали VII конгреса археолога Југославије, Београд, 1967.
68. З. Миридита, Неки аспекти питања о илирској основи албанског етноса, АНУБиХ, посебна издања, књ. XII, Сарајево, 1969.
69. М. Љубинковић, Ка проблему континуитета Илири — Словени, АНУБиХ, посебна издања, књ. XII, Сарајево, 1969.
70. Ф. Папазоглу, Порекло и развој илирске државе, АНУБиХ, Годишњак, књ. V, Сарајево, 1967.
71. З. Миридита, Политичке, социјалне и економске структуре илирских племена у свјетлости података античких аутора, ЦАНУ, Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији, књ. 7, Титоград, 1971.
72. Историја српског народа, прва књига, Београд, 1981.
73. М. Гарашанин, Археологија новопазарског краја, Нови Пазар и околина, Београд, 1969.
74. A. Evans, Antiquarion researches in Illyricum, Westminster, 1883.
75. З. Мађар, Најстарија архитектура у Боки Которској, Бока, 1, Херцег-Нови, 1969.
76. М. Петровић-Пешикан, Нови археолошки налази у околини Тивта, Старинар, XIII—XIV, Београд, 1965.
77. И. Пушић, Прилог убикацији античког Агрувиума, Материјали VII конгреса археолога Југославије, Београд, 1967.
78. С. Мијушковић, О римској цести кроз Боку Которску, Бока, 1, Херцег-Нови, 1969.
79. Ф. Папазоглу, О територији илирског племена Ардијеја, Зборник Филозофског факултета у Београду, VII, Београд, 1963.
80. Б. Дробњаковић, Етнологија народа Југославије, I, Београд, 1960.
81. Н. А. Машкин, Историја старог Рима, Београд, 1951.
82. П. Примал, Римска цивилизација, Београд, 1968.
83. М. Ростовцев, Историја старог света, Матица српска, 1974.
84. Ф. Куланж, Античка држава, Београд, 1956.
85. А. Церемановић-Кузмановић, О. Велимировић-Жижић, Д. Срејовић, Античка Дукља — некрополе, Цетиње, 1975.
86. Д. Срејовић, Римске некрополе раног царства у Југославији, Старинар, нова серија, књ. XIII—XIV/1962—1963, Београд, 1965.
87. Д. Сергејевски, Римска цеста од Епидаурума до Андербе, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Археологија, нова серија, св. XVII, Сарајево, 1962.

88. Д. Срејовић, Резултати археолошких истраживања на подручју античке Доклеје, Материјали IV, VII конгрес археолога Југославије, Београд, 1967.
89. А. Церемановић-Кузмановић, Резултати нових археолошких истраживања у југоисточном делу римске провинције Далмације, Материјали IV, VII конгрес археолога Југославије, Београд, 1967.
90. И. Бојановски, Римска цеста Нарона — Леусиниум као примјер саобраћајног континуитета, АНУБиХ, Годишњак, књ. X, Центар за балканолошка испитивања, књ. 8, Сарајево, 1973.
91. Е. Пашалић, О хоролошким питањима у изучавању античке историје, Годишњак историјског друштва БиХ, Година IX, Сарајево, 1958.
92. А. Церемановић-Кузмановић, Резултати археолошких истраживања у селу Комини (Municipium S...), Старине Црне Горе, VI, Цетиње, 1978.
93. Ж. Зајер, Ширење хришћанства на Балкану од I до V вијека, Књига о Балкану, I, Београд, 1936.
94. Б. Баслер, Проблем реконструкције првобитног изгледа античких рамова у Дукљи, Старине Црне Горе, I, Цетиње, 1963.
95. П. А. Ровински, Откопавање старе Диоклеје (превео А. Лаиновић), Историјски институт СРЦГ, ф. 458.
96. П. А. Ровински, Продолжение раскопки древнеји Диоклеи (Од 16. априла до 8. маја 1890. г.), сепарат.
97. Ф. Фареро, Римска империја и Балкан, Књига о Балкану, I, Београд, 1936.
98. Н. Вулић, Римски цар Август, Српски књижевни гласник, јануар — април, Београд, 1937.
99. Н. Вулић, Антички споменици наше земље, СКА, Споменик, LXXV, други разред, 58, Београд, 1933.
100. Н. Шкеровић, Подгорица и њена околина од најстаријих времена, Подгорица, 1930.
101. И. Новицки, Старински водоводи у Подгорици и Дукљи, Годишњак наставника подгоричке гимназије, бр. 1, Подгорица, 1930.
102. С. Мијушковић, Ново тумачење једног фрагмента из „Табула Пеутингерана", Историјски записи, књ. XXIII, св. 1, Титоград, 1966.
103. И. Пушић, Нови правац римске цесте кроз Боку Которску, Историјски записи, књ. XXXII, бр. 1, Титоград, 1975.
104. М. Пламенац, Чувено стакло из Дукље, Историјски записи, књ. IV, св. 1—3, Цетиње, 1949.
105. P. Sticcotti, Die römische Stadt Doclea in Montenegro. Schriften der Balkankommission, Antiquariche Abteilung, VI, Wien, 1913.
106. Т. (Л. Томановић), О Дукљи (Dioclea), Нова Зета, св. 2, Цетиње, 1890.
107. Т. (Л. Томановић), О дукљанскијем ископинама, Нова Зета, св. 9, Цетиње, 1890.
108. И. Новицки, Четири римска водовода у околини Подгорице, Зетски гласник, Цетиње, 1938, бр. 13—14, стр. 4; бр. 21—22, стр. 2; бр. 23—24, стр. 3; бр. 25—26, стр. 3; бр. 29—30, стр. 3.
109. А. Мајер, Новонађени натписи у Дукљи, Зета, Подгорица, 1931, бр. 14—15, стр. 5.
110. J. A. R. Munro..., The Roman Town of Doclea in Montenegro, Westminster, 1896.
111. H. Leclerg, Coupe de Podgoritza, coupes, Dictionaire d'archeologie chresteune de liturgie, III/2, Paris, 1914.
112. И. Марковић, Дукљанско-барска метрополија, Загреб, 1902.
113. Д. Вучковић-Тодоровић, Б. Стричевић, Дукља код Титограда, Старинар, VII/VIII, Београд, 1956/57.
114. И. Николајевић-Стојковић, Raport preleminaire sur la recherche des monuments chretiens à Doclea, Actes du V-e Congres international d'archeologie chretienne, Paris, 1957.
115. И. Јастребов, О православним српским старим и новим црквама у Скадарском округу, Гласник СУД, XLVIII, Београд, 1880.
116. В. Кораћ, Доњани код Титограда, Старинар, IX — X, Београд, 1958/59.
117. П. Ровински, Черногориа в прошлом и настојашћем, II/4, С. Петербург, 1909.

118. М. Љубинковић-Ђоровић, Ранохришћанска стаклена чаша из Дукље, Материјали IV, VII конгрес археолога Југославије, Херцег-Нови, 1966.
119. А. Церемановић-Кузмановић, Einige spätrömische glasformen aus Doclea, Жива антика, XVII, Скопље, 1967.
120. Д. Срејовић, Нови налази из Доклеје, Старинар (нова серија), XIX, Београд, 1968.
121. А .Церемановић-Кузмановић, Ситни налази из Доклеје, Жива антика, XVIII/2, Скопље, 1968.
122. Д. Срејовић, Доклеа код Титограда, Старинар, XI, Београд, 1960.
123. И. Николајевић-Стојковић, La decoration architecturale des eglises decouvertes à Doljani Montenegro, Estratto dagli Atti del VI congresso internazionale di Archeologia Cristiana, Ravenna, 1962.
124. А. Церемановић-Кузмановић, Д. Срејовић, Јеврејска гробница у Дукљи, Јеврејски алманах, 1963—64.
125. А. Церемановић-Кузмановић, Late Roman Glass From Doclea, Archeologica Jugoslavica IX, Београд, 1968.
126. А. Церемановић-Кузмановић, Југоисточна некропола Дукље, Зборник Филозофског факултета, X — 1, Београд, 1968.
127. В. Кораћ, Доклеа код Титограда, Старинар (нова серија), IX — X, Београд, 1958—59.
128. Дукља, Зетски гласник, бр. 857, 858, 859, Цетиње, 1940.
129. Саркофаг нађен у Загоричу 1904. године, Глас Црногорца, бр. 20, Цетиње, 1908.
130. Археолошка истраживања на Дукљи, Глас Црногорца, бр. 8, Цетиње, 1890.
131. Одлазак Г. А. Жерара (вијести о Дукљи), Глас Црногорца, бр. 19, Цетиње, 1890.
132. Г. А. Жерар о Дукљи (вијести), Глас Црногорца, бр. 17, Цетиње, 1890.
133. Подгорица, 27. октобра 1891 (вијести о Дукљи), Глас Црногорца, бр. 43, Цетиње, 1891.
134. Дукљанско раскопавање, Глас Црногорца, бр. 24, Цетиње, 1891.
135. С Дукље, Глас Црногорца, бр. 22, Цетиње, 1892.
136. Дукљанске ископине (вијести), Глас Црногорца, бр. 45, Цетиње, 1901.
137. Рад на Дукљи (вијести), Глас Црногорца, бр. 33, Цетиње, 1907.
138. Откопавање Дукље, Зетски гласник, бр. 739, Цетиње, 1938.
139. П. Лисичар, Римске старине у Црној Гори, Слободна мисао, бр. 1, Никшић, 1936.

2. СЛОВЕНСКИ ПЕРИОД ДО ДОЛАСКА ТУРАКА

1. Историја народа Југославије, I, Београд, 1953.
2. Историја Црне Горе од доласка Словена до краја XII вијека, књига прва, Титоград, 1967.
3. Историја Црне Горе од краја XII до краја XV вијека, књ. 2/2, Титоград, 1970.
4. Историја српског народа од најстаријих времена до маричке битке (1371), књига прва, Београд, 1981.
5. К. Јиречек, Историја Срба, прва књига, Београд, 1952.
6. Г. Острогорски, Историја Византије, Београд, 1969.
7. Р. Новаковић, Где се налазила Србија од VII до XII века, Београд, 1981.
8. М. Динић, Српске земље у средњем веку, Београд, 1978.
9. И. Божић, Немирно поморје XV века, Београд, 1979.
10. Историја средњег вијека, I (у редакцији А. Д. Удаљцова, J. A. Косминског и О. Л. Војнштајна), Београд, 1950.
11. Г. Шкриванић, Именик географских назива средњовјековне Зете, Титоград, 1969.
12. М. Јанковић, Епископија и митрополије српске цркве у средњем веку, Београд, 1985.
13. О. Зиројевић, Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године, Београд, 1984.
24. Сава Немањић — Свети Сава, Историја и предање, међународни научни скуп, САНУ, научни скупови, књ. VII, председништво, књ. I, Београд, 1979.

15. Ст. Станојевић, Балканско полуострво до VII века, Византија и Срби, књига прва, Нови Сад, 1903.
16. Л. Нидерле, Словенске старине, Нови Сад, 1954.
17. П. Ровински, Черногорија в прошлом и настајашћем, I, Санктпетербург, 1888.
18. П. Ровински, Черногорија в прошлом и настајашћем, II/1, Санктпетербург, 1897.
19. П. Скок, Долазак Словена на Медитеран, Сплит, 1934.
20. А. Д. Удаљцов, Поријекло Словена, Историјски гласник, 1, Београд, 1948.
21. Г. Острогорски, Историјски развој Балканског полуострва у доба византијске превласти, Књига о Балкану, II, Београд, 1937.
22. Г. Острогорски, Утицај Словена на друштвени преображај Византије, Историјски гласник, 1, Београд, 1948.
23. Т. Пеискар, Раширење Словена, Старохрватска просвјета, нова серија, I, Загреб — Книн, 1927.
24. А. Брикнер, О паганству код старих Словена, Књига о Балкану, II, Београд, 1937.
25. Н. Јорга, Балкан и Византијско царство, Књига о Балкану, II, Београд, 1937.
26. Историја Југославије, I (руско издање), Москва, 1963.
27. В. Н. Златарски, Насељавање Словена на Балканском полуострву, Књига о Балкану, I, Београд, 1936.
28. Ф. Делгер, Средњевјековна култура на Балкану, Књига о Балкану, I, Београд, 1936.
29. Ш. Дил, Балканска култура у доба Византије, Књига о Балкану, I, Београд, 1936.
30. Н. Жупанић, Срби Плинија и Птоломеја, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд, 1924.
31. Б. Ферјанчић, Византијски извори за историју народа Југославије, II, САНУ, посебна издања, књ. CCCXXIII, Византолошки институт, књ. 7, Београд, 1959.
32. Д. Јанковић — И. Божић, Основни проблеми српске историје у периоду средњовјековних српских држава, Историјски гласник, 3—4, Београд, 1950.
33. Јов. Радонић, Прошлост старе Србије, Београд, 1912.
34. И. Божић, О положају Зете у држави Немањића, Историјски гласник, 1—2, Београд, 1950.
35. Ст. Станојевић, Борба за самосталност католичке државе у немањићкој држави, СКА, Београд, 1912.
36. М. Шуфлај, Срби и Арбанаси, Београд, 1925.
37. М. Шуфлај, Повијест сјеверних Арбанаса, Архив за арбанску старину, језик и етнологију, књига друга (1924), Београд, 1925.
38. Н. Радојчић, Византиско право у Душановом законику, Историски часопис, књ. II, Београд, 1951.
39. Ј. Ферлуга, Византија и постанак најранијих јужнословенских држава, Зборник радова Византолошког института, XI, Београд, 1968.
40. С. Новаковић, Српске области X и XII вијека, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLVIII, Београд, 1880.
41. С. Новаковић, Неколика тежа питања из српске историје, Годишњица Н. Чупића, XXXII, Београд, 1913.
42. С. Новаковчић, Село, Београд, 1965.
43. А. Ивић, Српске области и жупе од XII до XIV века, Гласник Географског друштва, св. 7 и 8, Београд, 1922.
44. М. М. Мирић, Економски развој у Србији од досељења Срба до ослобођења од Турака, Загреб, 1939.
45. П. Мијовић, М. Ковачевић, Градови и утврђења у Црној Гори, Београд — Улцињ, 1975.
46. Б. Лазаревић, Историја Црне Горе, Београд, 1935.
47. Ј. Јовановић, Стварање црногорске државе и развој црногорске националности, Цетиње, 1948.
48. В. Ћоровић, Историја Југославије, Београд, 1933.
49. М. Орбин, Краљевство Словена, Београд, 1968.

50. Т. Тарановски, Историја српског права у Немањићкој држави, I и II дио, Београд, 1931.
51. Ст. Станојевић, Историја српског народа, Београд, 1910.
52. Б. Бурђев, Улога цркве у старој историји српског народа, Сарајево, 1964.
53. И. Марковић, Дукљанско-барска метрополија, Загреб, 1902.
54. А. Соловјев, Душанов законик године 1349. и 1354, Београд, 1929.
55. Д. Анастасијевић, Културна историја Византије, издање Удружења студената богословског факултета, Београд, 1929.
56. Ф. Милобар, Дукљанска краљевина, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, XII, Сарајево, 1900.
57. К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку, САН, Зборник Константина Јиречека, I, Београд, 1959.
58. Ст. Станојевић, О јужним Словенима у VI, VII и VIII веку, Глас СКА, LXXX, други разред 48, Београд, 1909.
59. Ј. Ферлуга, Византијско царство и јужнословенске државе од средине IX до средине X века, Зборник радова Византолошког института, XIII, Београд, 1971.
60. Ј. Ферлуга, Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века, Зборник радова Византолошког института, књ. VIII, Београд, 1964.
61. С. Ћирковић, Историја средњовјековне босанске државе, Београд, 1964.
62. Б. Бошковић, Стари Бар, Београд, 1962.
63. Ј. Ердељановић, Неке цркве у формирању племена код динарских Срба, Гласник Географског друштва, V, Београд, 1921.
64. Ј. Ердељановић, Кучи, Братоножићи и Пипери, Београд, 1981.
66. Ј. Ердељановић, Нидерлово дело о старим Словенима, Гласник Географског друштва, св. 7 и 8, Београд, 1922.
67. Ј. Ердељановић, Неколико етничких проблема код Јужних Словена, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд, 1924.
68. С. Новаковић, Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима — легенда о Владимиру и Косари, Београд, 1893.
69. И. С. Јастребов, Подаци за историју српске цркве, из путничког записника, Београд, 1879.
70. В. Ћоровић, Свети Сава, Братство, XVI, Београд, 1921.
71. Ст. Станојевић, Цар Душан, Братство, XVI, Београд, 1921.
72. Јов. Хаџи Васиљевић, Скадар, Братство, XVI, Београд, 1921.
73. А. Дероко, Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд, 1950.
74. Н. Радојчић, Законик цара Стефана Душана 1349—1354, САНУ, Београд, 1960.
75. А. Соловјев, Значај византијског права на Балкану, Годишњица Николе Чупића, књ. XXXVII, Београд, 1928.
76. Б. Гушић, Наше Приморје, Поморски зборник, Загреб, 1962.
7. П. Срећковић, Стање и односи српских архонтија према Угрији и Византији у половини XII века, Гласник Српског ученог друштва, књ. 54, Београд, 1883.
78. М. Шуфлај, О важности Скадарског катастра из године 1416, Гласник Географског друштва, св. 12, Београд, 1926.
79. Г. Шкриванић, Област средњовековног Пилота у XIV столећу, Београд, 1957.
80. Б. Сп. Радојичић, О византијској теми у Србији, САНУ, Глас CCLXVIII, Београд, 1966.
81. Ј. Ковачевић, Традиција о Дукљанском краљевству код Немањића, Историјски часопис, књ. V, САНУ, Београд, 1955.
82. Љ. Стојановић, Неколико српских љетописа (Подгорички љетопис), Старине, књ. XIII, ЈАЗУ, Загреб, 1881.
83. С. Новаковић, Земљишне радње Немањине, Годишњица Николе Чупића, VIII, Београд, 1877.
84. М. Башић, Старе српске биографије, I, СКЗ, Београд, 1924.
85. Б. Шекуларац, Врањинске повеље XIII — XIV вијек, Титоград, 1984.
86. Н. Дучић, Врањина у Зети и крисовуља на Цетињу, Гласник Српског ученог друштва, књ. X, Београд, 1870.
87. И. С. Јастребов, Јепископија Зетска, Гласник Српског ученог друштва, XLVIII, Београд, 1880.

88. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, СКА, књ. II, Београд, 1903.
89. Ф. Шишић, Летопис попа Дукљанина, СКА, Београд — Загреб, 1928.
90. С. Никетић, Историјски развитак српске цркве, Гласник Српског ученог друштва, књ. X, Београд, 1870.
91. Ф. Рачки, Борба Јужних Словена за државну неодвисност — Богомили и Патарени, СКА, Београд, 1931.
92. Н. Дучић, О грађи за српску цркву, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLVIII, Београд, 1880.
93. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. I, Београд, 1902.
94. Г. Шкриванић, Прилог проучавању западних граница српске државе на приморју од XII до половине XIV века, Историјски часопис, књ. XXIV, Београд, 1977.
95. Ч. Мијатовић, Студије из историје српске трговине, XIII и XIV века, Гласник Српског ученог друштва, књ. XXXVIII, Београд, 1873.
96. П. Срећковић, Стеван Немања, Гласник Српског ученог друштва, књ. X, Београд, 1870.
97. Б. Бошковић, Извјештај и кратке белешке са путовања, Старинар, трећа серија, књига шеста, Београд, 1931.
98. В. Кораћ, Gradina a Martinići pres de Spuž (au Montenegro), Балканославика, бр. 7, Прилеп, 1978.
99. В. Кораћ, О природи обнове и правцима развитка архитектуре у раном средњем веку у источним и западним деловима Југославије, Зборник радова Византолошког института, књ. VIII, Београд, 1964.
100. Н. Дучић, Бока и Зета, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLII, Београд, 1875.
101. И. С. Јастребов, Стара Србија и Албанија, Споменик, XLI, други разред 36, Београд, 1904.
102. Ч. Мијатовић, Шта је желео и радио српски народ у XVI веку, Годишњица Николе Чупића, VIII, Београд, 1877.
103. Ст. Новаковић, Срби и Турци, XIV и XV века, Београд, 1893.
104. К. П. Костић, Грађа за историју српске трговине и индустрије, Споменик СКА, LXVI, други разред 52, Земун, 1926.
105. Д. Милаковић, Историја Црне Горе, Панчево, 1862.
106. Б. Радојичић, Прилог проучавању вазалних односа Србије према Византији педесетих и шездесетих година XII вијека, Зборник радова Византолошког института, књ. VIII, Београд, 1964.
107. В. Клајић, Повијест Хрвата, Загреб, 1900.
108. В. Кораћ, Градитељска школа поморја, САНУ, посебна издања, књ. CCCLXXXIV, Београд, 1965.
109. Б. Бошковић, Архитектура средњег века, Београд, 1957.
110. Б. М. Радојковић, Држава краља Светопелека и његових потомака, Историјски записи, књ. XIX, св. 3—4, Титоград, 1962.
111. В. Марковић, Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији, Сремски Карловци, 1920.
112. И. Стијепчевић, Превлака, Котор, 1930.
113. К. Костић, Стара српска трговина и индустрија, Београд, 1904.
114. Ј. Радонић, Свети Сава и његово доба, Сремски Карловци, 1935.
115. М. С. Дринов, Погледи на најстарију повијест Хрвата, Срба и јужнодалматинских Словена; њихово стање у првој четврти X вијека, Зборник краља Томислава, ЈАЗУ, Загреб, 1925.
116. Н. Банашевић, Летопис попа Дукљанина, Београд, 1971.
117. П. Р. Косовац и М. Ј. Миладиновић, Трговачки центри и путеви по српским земљама у средњем веку и у турско доба, Годишњица Николе Чупића, књига XXI, Београд, 1901.
118. И. Божић, Средњовековни Паштровићи, Историски часопис, књ. IX — X, САНУ, Београд, 1960.
119. В. Ћоровић, Свети Сава у народном предању, Београд, 1927.
120. С. Мијушковић, Љетопис попа Дукљанина, Титоград, 1967.
121. Р. Космајац, Лека-канум, Годишњица Николе Чупића, књ. XXI, Београд, 1901.
122. С. Првовјенчани, Житије и жизан светог Симеона Немање, Београд, 1923.
123. Б. Вуловић, Средњовековни град, рудник и насеље Брсково, Музеји, 5, Београд, 1952.

124. И. Божић, Спани — Шпање, Глас, CCCXX, САНУ, Београд, 1980.
125. С. Новаковић, Законски споменици српских држава средњега века, СКА, пета књига, Београд, 1912.
126. Ч. Мијатовић, Балшићи — генеалошка скица, Гласник Српског ученог друштва, књ. 66, Београд, 1886.
127. Ст. Станојевић, О Немањином оцу, Старинар, трећа серија, књига пета, Београд, 1930.
128. Б. Ђурђев, Територијализација катунске организације до краја XV века, Симпозијум о средњовековном катуну, Научно друштво СР БиХ, посебна издања, књ. II, Сарајево, 1963.
129. Б. Ђурђев, Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена, Научно друштво БиХ, II, Сарајево, 1954.
130. М. Филиповић, Структура и организација средњовековног катуна, Симпозијум о средњовековном катуну, Научно друштво СР БиХ, посебна издања, књ. II, Сарајево, 1963.
131. Ј. Трифуноски, Географске карактеристике средњовековних катуна, Симпозијум о средњовековном катуну, Научно друштво СР БиХ, посебна издања, књ. II, Сарајево, 1963.
132. А. Фарчић, Житије св. краља Владимира, Бока, 1, Херцег-Нови, 1969.
133. С. Томић, Црна Гора: њен значај и њена племена, Гласник Географског друштва, св. XIV, Београд, 1928.
134. Ј. Ердељановић и Р. Т. Николић, Трговачки центри и путеви по српској земљи у средњем веку и у турско доба, Београд, 1899.
135. А. Соловјев, Зетска пресуда из године 1445, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXIII (XL), бр. 1—2, Београд, 1931.
136. Г. Шкриванић, Мрежа путева према средњовековним повељама, Историјски часопис, књ. V, САН, Београд, 1955.
137. С. Љубић, Скадарски земљишник од год. 1416, Старине, књ. XIV, ЈАЗУ, Загреб, 1882.
138. С. Љубић, Листине, X, Загреб, 1891.
139. С. Љубић, Листине, IX, Загреб, 1890.
140. А. Ивић, Грађа за српску историјску географију, Гласник Географског друштва, св. 7 и 8, Београд, 1922.
141. А. Ивић, Грађа за историјску географију српске цркве, Гласник Географског друштва, св. 7 и 8, Београд, 1922.
142. М. Вего, Насеља Босанске средњовјековне државе, Сарајево, 1957.
143. М. Злоковић, Словенска жупа Драчевица, Бока, 1, Херцег-Нови, 1969.
144. Цетињски љетопис (предговор и коментар Нико С. Мартиновић), Цетиње, 1962.
145. Ив. Павл., Хронолошке белешке св. Саве о Стефану Немањи, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLVII, Београд, 1879.
146. Ив. Јастребов, Препис хрисовуље на Цетињу о манастиру св. Николе на Врањини, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLVII, Београд, 1879.
147. В. Кораћ, Св. Сергије (Срђ) и Вакх на Бојани, Старинар, нова серија, књ. XII, Београд, 1961.
148. А. Дероко, У Бодиновој престоници, Старинар, трећа серија, пета књига, Београд, 1930.
149. Н. Дучић, Морача и Острог у Црној Гори, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLIII, Београд, 1876.
150. Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, књ. I, први дио, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Београд — Ср. Карловци, 1929.
151. В. Ћоровић, Брсково, Гласник Географског друштва, св. XX, Београд, 1934.
152. К. Јиречек, Скадар и његово земљиште у средњем веку, Гласник Српског географског друштва, св. 3—4, Београд, 1914.
153. К. Јиречек, Власи и Моровласи у дубровачким споменицима, Зборник Константина Јиречека, I, Београд, 1959.
154. С. Ћирковић, Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба, САНУ, посебна издања, књ. CCCLXXVI, Београд, 1964.
155. Fr. Miklosich, Monumenta Serbica, Viennae, 1858.
156. В. Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX века, Београд, 1958.

157. В. Чубриловић, Малоншићи — племе у Црној Гори, Зборник Филозофског факултета, књ. VIII, Београд, 1964.
158. В. Чубриловић, Постанак племена Куча, Зборник Филозофског факултета, књ. VII, Београд, 1963.
159. И. Божић, О Дукађинима, Зборник Филозофског факултета, књ. VIII, Београд, 1964.
160. С. Новаковић, Византијски чинови и титуле у српским земљама XI — XV века, СКА, Глас, LXXVIII, Београд, 1908.
161. Ј. Томић, Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе (1489—1536), Споменик СКА, XLVII, Београд, 1909.
162. Ч. Мијатовић, Госпођа Јела Балшић кћи кнеза Лазара, Српски преглед, бр. 1, 2, Београд, 1895.
163. Ј. Радонић, Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку (историјска грађа), СКА, Споменик, XCV, други разред 74, Београд, 1942.
164. А. С. Дабиновић, Котор под Млетачком Републиком (1420 — 1797), Загреб, 1934.
165. С. Љубић, Листине, VIII, ЈАЗУ, Загреб, 1886.
166. В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд, 1950.
167. Н. Дучић, Јепископија Зетска и Дабарска, Гласник Српског ученог друштва, књ. LVII, Београд, 1884.
168. Г. Шкриванић, Властелинство св. Стефана у Бањској, Историски часопис, књ. VI, Београд, 1956.
169. П. Шобајић, Погрешна тумачења постанка динарских племена, Гласник Етнографског института Српске академије наука, књ. II — III, Београд, 1955.
170. И. Руварац, Прилошци к објашњењу извора српске историје, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLVII, Београд, 1879.
171. Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. XVI, Ср. Карловци, 1927.
172. Р. Ковијанић, Которски златар Милко из Новога Брда (савременик Новака Ковача), Бока, 1, Херцег-Нови, 1969.
173. Р. Новаковић, О датуму и разлозима Немањиног силаска с престола, Зборник радова Византолошког института, XI, Београд, 1968.
174. М. Пешикан, Зетско-хумско-рашка имена на почетку турског доба, Ономатолошки прилози, III, САНУ, Београд, 1982.
175. М. Пешикан, Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба, други дио, Ономатолошки прилози, IV, САНУ, Београд, 1983.
176. Р. Ковијанић, Помени црногорских племена у которским споменицима (XIV — XVI вијек), књ. I, Цетиње, 1963.
177. Р. Ковијанић, Помени црногорских племена у которским споменицима (XIV — XVI вијек), књ. II, Титоград, 1974.
178. Р. Ковијанић и И. Стијепчевић, Културни живот старога Котора (XIV — XVIII вијек), књ. II, Цетиње, 1957.
179. А. П. Фарчић, О постанку краљевске власти код приморских Срба, Историјски записи, књ. XXII, св. 3, Титоград, 1965.
180. Д. Драгојловић, Дукљански кнез Владимир и албански новатиани, Историјски записи, књ. XXXII, бр. 1, Титоград, 1975.
181. Б .Храбак, Подгорички трговци XV, XVI и XVII века према которској и дубровачкој грађи, Историјски записи, књ. XXX, бр. 3—4, Титоград, 1973.
182. Г. Шкриванић, Властелинство св. Николе Врањинског, Историјски записи, књ, XV, св. 3—4, Титоград, 1959.
183. И. Јастребов, О православним српским старим и новим црквама у старој Зети — садашњем скадарском округу, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLVIII, Београд, 1880.
184. С. Мијушковић, Неколико података о Радичу Црнојевићу на основу архивске грађе из Државног архива у Котору, Историјски записи, књ. VIII, св. 1—3, Цетиње, 1952.
185. И. Стијепчевић и Р. Ковијанић, Трговина робљем у Котору средњег вијека, Историјски записи, књ. X, св. 2, Цетиње, 1954.
186. Ф. Енгелс, Поријекло породице, приватног власништва и државе, Загреб, 1945.

187. Стјепчевић — Ковијанић, Неки подаци о зетском војводи Алтоману, Историјски записи, књ. IX, св. 1, Цетиње, 1953.
188. Б. М. Радојковић, Политички положај кнежевине захумске у првој половини XII века, Историјски записи, књ. XIV, св. 1—2, Цетиње, 1958.
189. Б. М. Радојковић, Политички положај кнежевине захумске у време владе рашког великог жупана Стевана Немање, Историјски записи, књ. XVII, св. 1, Титоград, 1960.
190. Саздање Цетиња — извори и легенде (приредио Р. Ротковић), Титоград, 1984.
191. Б. Бошковић, Проблеми урбанизације Дукљанско-зетског црногорског приморја у средњем веку, Историјски записи, књ. XIV, св. 1—2, Цетиње, 1958.
192. М. С. Филиповић, Бијели Павле, Историјски записи, књ. I, св. 3—4 и 5—6, Цетиње, 1948.
193. В. Мошин, Љетопис попа Дукљанина, Загреб, 1950.
194. В. Мошин, Ћирилски рукописи Морачког манастира, Историјски записи, књ. XVII, св. 3, Титоград, 1960.
195. Б. Сп. Радојичић, „Пахомије от Црние Гори от Реке", Историјски записи, књ. X, св. 1, Цетиње, 1954.
196. Р. Ковијанић, Бар и Барани у которским споменицма XIV и прве половине XV вијека, Историјски записи, књ. XXX, св. 3—4/1973. и књ. XXXI, св. 1—2/1974.
197. М .Пуцић, Споменици србски, I, Београд, 1858.
198. М. Медић, Матаруга, Мацура и Мрган (три презимена), Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, год. XLII, св. 2, Сарајево, 1930.
199. Д .Вуксан, Каталог зетских и црногорско-приморских епископа и митрополита, Записи, књ. XIV, св. 1—6, Цетиње, 1935.
200. Д. Вуксан, Историја србуља манастира цетињског, Записи, XII, књ. 22, Цетиње, 1939.
201. Б. Ђурђев, Казне и глобе у Црној Гори Скендер-бега Црнојевића, Записи, св. 2, Цетиње, 1941.
202. А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље, СКА, СЕЗ, књ. 23, Београд, 1926.
203. А. Јовићевић, Малесија, СКА, СЕЗ, књ. 15, Београд, 1923.
204. П. Шобајић, Бјелопавлићи и Пјешивци, СКА, СЕЗ, књ. 27, Београд, 1923.
205. Regjistri i kadastres dhe i concesioneve per rrethin e Shkodres 1416—1417, приредио Ињац Зампути, Тирана, 1977.
206. Defteri i regjistrimit te sanxhakut te Shodres i vitit 1485, I, приредио Селами Пулаха, Тирана, 1974.
207. А. Јовићевић, Св. Јован Владимир у народној успомени, Записи, св. 6, Цетиње, 1927.
208. А. Јовићевић, Прапратна — престоница зетског кнеза Стевана Војислава, Записи, св. 4, Цетиње, 1928.
209. Историјска грађа, Записи, књ. XXV, јануар, Цетиње, 1941.
210. Неколико докумената махом из епохе Црнојевића (историјска грађа), Записи, св. 2 и 3, Цетиње, 1939.
211. Архивска грађа за историју Црне Горе (с краја XIV до краја XVIII вијека), Записи, св. 4, Цетиње, 1941.
212. Р. Драгићевић, Везе Зете — Црне Горе са Јадранским приморјем, Записи, св. 3, 4, 5, Цетиње, 1935.
213. П. Шобајић, Постанак наших племена, Алманах „Јужњак", Цетиње, 1926.
214. И. Руварац, Камичци — прилошци за други зетски дом, Просвјета, св. 8, 10, 12, Цетиње, 1894.
215. Ф. Радичевић, Ђурађ Страшимировић (Балшић) дарива неке земље манастиру Врањини, Просвјета, св. 10, Цетиње, 1889.
216. Ф. Радичевић, Успенски манастир на Кому, Просвјета, св. 6, Цетиње, 1892/93.
217. И. Руварац, Владике зетске и црногорске, Просвјета, св. 1, Цетиње, 1892/93.
218. Ф. Радичевић, О Врањинском манастиру, Просвјета, св. 3, Цетиње, 1892/93.
219. Л. Томановић, Излет на Врањинску славу, Нова Зета, св. 5, Цетиње, 1889.
220. Д. Васин, Светостефански хрисобуљ краља Стефана Уроша II Милутина, Нова Зета, св. 4, Цетиње, 1890.

221. И. Руаварац, К чланку „Владике зетске и црногорске", Просвјета, св. 4, Цетиње, 1892/93.
222. Ф. Милобар, Значај кнеза Војислава за Дукљанску државу, Зета, бр. 1, 1937.
223. П. Шоћ, Ријечка нахија, Зетски гласник, 1937, бр. 47—48, 53—54, 54—55.
224. П. Шоћ, Околина Скадарског језера и наша археологија, Зетски гласник, 1937, бр. 57—58, 59—60.
225. А. Јовићевић, Манастир Морача, Зетски гласник, 1939, бр. 809, 810, 811.
226. А. Јовићевић, Манастирске рушевине на Скадарском језеру, Зетски гласник, 1935, бр. 52.
227. А. Јовићевић, Манастир Врањина, Зетски гласник, 1933, бр. 64, 65, 66.
228. А. Јовићевић, Нешто о манастиру Кому, Глас Црногорца, 1898, бр. 38.
229. А. Јовићевић, Манастир Ком, Зетски гласник, 1933, бр. 76.
230. И. Радуловић, Михаило Војислављевић први српски краљ, Зетски гласник, 1940, бр. 840, 841.
231. И. Радуловић, Краљ Бодин, Зетски гласник, 1939, бр. 807.
232. И. Радуловић, Медун, Зетски гласник, 1933, бр. 26.
233. И. Радуловић, Саобраћај у Зетској бановини у прошлости, Зетски гласник, 1936, бр. 26, 27.
234. И. Радуловић, Скадарско језеро, Зетски гласник, 1934, бр. 23, 24, 25 и 26.
235. И. Радуловић, Манастир св. Николе на Врањини, Зетски гласник, 1939, бр. 783 и 784.
236. И. Радуловић, Зетски кнез св. Јован Владимир, Зетски гласник, 1938, бр. 31—32.
237. Б. Буровић, Кнез Јован Владимир, Зетски гласник, 1940, бр. 812—13.
238. Ч. Митриновић, Зета у средњевековној култури српској, Слободна мисао, 1936, бр. 14—15.
239. Ш. Вебер, Из историје долине ријеке Зете, Зетски гласник, 1938, бр. 1—4.
240. Љ. Булатовић, Хиљадугодишњица Чаславове државе, Зетски гласник, 1933, бр. 26.
241. Натписи у манастиру Врањини, Глас Црногорца, 1886, бр. 27.

3. ПЕРИОД ОД КРАЈА XV ДО КРАЈА XIX ВИЈЕКА

1. Историја Црне Горе од краја XII до краја XV вијека, 2/2, Титоград, 1970.
2. Историја Црне Горе од почетка XVI до краја XVIII вијека, 3/1, Титоград, 1975.
3. Хисторија народа Југославије, II, Загреб, MCMLIX.
4. Б. Пејовић, Црна Гора у доба Петра I и Петра II, Београд, 1981.
5. Ј. Јовановић, Стварање црногорске државе и развој црногорске националности, Цетиње, 1948.
6. Д. Д. Вуксан, Петар I Петровић Његош и његово доба, Цетиње, 1951.
7. К. Јиречек — Ј. Радонић, Историја Срба, друга књига, Београд, 1952.
8. Г. Станојевић, Црна Гора у доба владике Данила, Цетиње, 1955.
9. П. Ровински, Черногорија в прошлом и настајашћем, I, Санктпетербург, 1888.
10. П. Ровински, Черногорија в прошлом и настајашћем, II/1, Санктпетербург, 1897.
11. А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље, СКА, СЕЗ, књ. 23, Београд, 1926.
12. А. Јовићевић, Малесија, СКА, СЕЗ, књ. 15, Београд, 1923.
13. Ј. Ердељановић, Кучи, Братоножићи и Пипери, Београд, 1981.
14. Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, Београд, 1978.
15. Ј. Ердељановић, Неке црте у формирању племена код динарских Срба, Гласник Географског друштва, V, Београд, 1921.
16. Ј. Ердељановић, Старине и значај племенских предања у Срба, Летопис Матице српске, књ. 340, свеска за мај — јун — јул — август, Нови Сад, 1934.
17. Б. Лазаревић, Историја Црне Горе, Београд, 1936.
18. М .М. Мирић, Економски развој у Србији од досељења Срба до ослобођења од Турака, Загреб, 1939.

19. Б. Ђурђев, Постанак и развитак брдских, црногорских и херцеговачких племена, Титоград, 1984.
20. Б. Ђурђев, Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII вијеку, Сарајево, 1953.
21. Б. Ђурђев и М. Васић, Југословенске земље под турском влашћу (до краја XVIII стољећа), Загреб, 1962.
22. Б. Ђурђев, Улога цркве у старијој историји српског народа, Сарајево, 1964.
23. Б. Ђурђев, Основни проблеми српске историје у периоду турске власти над нашим народима, Историјски гласник, 3—4, Београд, 1950.
24. Б. Ђурђев, О неким проблемима историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку, Историјски записи, св. 3—4, Титоград, 1959.
25. Б. Ђурђев, Дефтери за Црногорски санџак из времена Скендербега Црнојевића, Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином, I, Сарајево, 1950.
26. Б. Ђурђев, Дефтери за Црногорски санџак из времена Скендербега Црнојевића, II, Прилози за оријенталну филологију..., II, Сарајево, 1952.
27. Б. Ђурђев, Дефтери за Црногорски санџак из времена Скендербега Црнојевића, Прилози за оријенталну филологију, III — IV, Сарајево, 1953.
28. Б. Ђурђев, О одласку владике Пахомије у Цариград у другој половини XVI вијека, Историјски часопис, књ. II, Београд, 1951.
29. Б. Ђурђев, Филурџије у Црној Гори у времену Скендер-бега Црнојевића, Записи, св. 6, Цетиње, 1940.
30. Б. Ђурђев, Казне и глобе у Црној Гори Скендер-бега Црнојевића, Записи, св. 2, Цетиње, 1941.
31. Б. Ђурђев, Depödogen — Подгорица, Историјски записи, св. 1, Титоград, 1962.
32. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, СКА, књига четврта, Ср. Карловци, 1923.
33. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, СКА, књига пета, Ср. Карловци, 1925.
34. Ј. Радоњић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX вијека, Београд, 1950.
35. В. Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX вијека, Београд, 1958.
36. В. Чубриловић, Малоншићи — племе у Црној Гори, Зборник Филозофског факултета, књ. VIII, Београд, 1964.
37. В. Чубриловић, Постанак племена Куча, Зборник Филозофског факултета, књ. VII, Београд, 1963.
38. Педесет година на престолу Црне Горе, 1860—1910, Цетиње, 1910.
39. С. С. Бобчев, Поглед на правно уређење Балкана под турском управом, Књига о Балкану, I, Београд, 1936.
40. В. М. Г. Медаковић, живот и обичаи Црногораца, Нови Сад, 1860.
41. В. Латковић, Петар Петровић Његош, Београд, 1949.
42. Љ. Ковачевић, Неколико натписа и биљежака, Старине, X, ЈАЗУ, Загреб, 1878.
43. Д. Вујовић, Црна Гора и Француска 1860—1914, Цетиње, 1971.
44. Р. В. Петровић, Племе Кучи 1684—1796, Београд, 1981.
45. Б. Ђурђев, О црногорском збору у првој половини XVII вијека, Годишњак Друштва историчара БиХ, год. XIII, Сарајево, 1962.
46. Б. Ђурђев, Ситни прилози из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку, Годишњак Историјског друштва БиХ, година VI, Сарајево, 1954.
47. Б. Ђурђев, Ситни прилози за историју Црне Горе у XVI и XVII вијеку, Годишњак Историјског друштва БиХ, год. VII, Сарајево, 1956.
48. Б. Ђурђев, Ситни прилози из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку, Годишњак Историјског друштва БиХ, год. VIII, Сарајево, 1956.
49. Н. Филиповић, Поглед на османски феудализам, Годишњак Историјског друштва БиХ, год. IV, Сарајево, 1952.
50. В .Караџић, Црна Гора и Бока Которска, Београд, 1922.
51. Х. Шабановић, Управна подјела југословенских земаља под турском владавином до карловачког мира 1699. год., Годишњак Историјског друштва БиХ, год. IV, Сарајево, 1952.
52. Г. Станојевић, Једна концепција, о црногорском збору у XVII вијеку, Гласник цетињских музеја, VIII, Цетиње, 1975.

53. С. Вукосављевић, Организација динарских племена, САН, Етнографски институт, књ. 7, Београд, 1957.
54. Б. Бурђев, О утицају турске владавине на развитак наших народа, Годишњак Историјског друштва БиХ, год. II, Сарајево, 1950.
55. Б. Бурђев, Црногорске спахије, ЦАНУ, Гласник одјељења друштвених наука, 3, Титоград, 1981.
56. Ј. М. Миловић, Напори скадарског везира Осман-паше да завади и покори Црногорце 1846. и 1847, ЦАНУ, Гласник одјељења друштвених наука, 3, Титоград, 1981.
57. Ј. М. Миловић, Зборник докумената из историје Црне Горе (1685—1782), Цетиње, 1956.
58. Б. Борђевић, Црна Гора и Аустрија у XVII вијеку, Београд, 1912.
59. Д. Вуксан, Прве двије године Његошеве владе, Летопис Матице српске, књ. 350, за јули, август, септембар, Нови Сад, 1938.
60. Г. Станојевић, Односи Венеције са херцеговачким, брдским и црногорским племенима од опсаде Котора до Морејског рата, САН, Историјски часопис, књ. IX — X, Београд, 1960.
61. П. Шобајић, Бјелопавлићи и Пјешивци, СКА, СЕЗ, књ. 27, Београд, 1923.
62. П. Шобајић, Никшић — Оногошт, Београд, 1938.
63. Н. Вукчевић, Осврт на нека питања из историје Црне Горе, Београд, 1981.
64. Н. Ражнатовић, Црна Гора и Санстефански мир, Историјски записи, 3—4, Титоград, 1976.
65. М. Бици, Искушења на путу по Црногорском приморју, Албанији ј Србији 1610. године, Будва, 1985.
66. И. Руварац, Монтенегрина — прилошци историји Црне Горе, Ср. Карловци, 1897.
67. И. Руварац, Опис турских области и у њима хришћанских народа, а нарочито народа српскога, састављеном год. 1771. српским патријархом Бркићем, СКА, Споменик, X, Београд, 1891.
68. Л. Томановић, Иван Црнојевић господар зетски, Цетиње, 1900.
69. Ј. Н. Томић, Црна Гора за Морејског рата (1684—1699), Београд, 1907.
70. Н. Дучић, Књижевни радови, књ. 3, Београд, 1893.
71. Р. Вешовић, Улога црквених поглавара у народном животу и историји Црне Горе, Ловћенски одјек, бр. 1, 2—3, 4—5, 6, Цетиње, 1925.
72. В. Боровић, Одношаји између Црногораца и Албаније у почетку XVIII вијека, Архив за арбанску старину, језик и етнологију, књ. I, св. 1—2, Београд, 1923.
73. М. Драговић, Материјали за историју из времена Петра I, Гласник Српског ученог друштва, књ. 65, Београд, 1892.
74. М. Драговић, Материјали за историју Црне Горе из времена митрополита Данила, Саве и Василија Петровића, СКА, Споменик, XXV, Београд, 1895.
75. М. Драговић, Приложак историји Црне Горе из времена владике Петра I и цара Павла I, Дан, св. 1—2, Цетиње, 1911.
76. Р. Драгићевић, Црква у Српској и њен поп Бошко, Старине Црне Горе, III — IV, Цетиње, 1965—66.
77. Х. Хаџибегић, Турски документи у Државном музеју на Цетињу, Историјски записи, 1—2, Цетиње, 1955.
78. Б. Храбак, Подгорички трговци XV, XVI и XVII вијека према которској и дубровачкој грађи, Историјски записи, 3—4, Титоград, 1973.
79. Н. Шкеровић, Наше племе новог доба, САН, Историјски часопис, књ. V, Београд, 1955.
80. М. Драговић, Потурчењаци у Црној Гори, Цетиње, 1931.
81. Ј. Томић, Бој на Косову, — Себе Срба — Црна Гора, Нови Сад, 1908.
82. Д. Вуксан, Писма Петра Петровића Његоша, Београд, 1940.
83. В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повеницу српског народа, САН, Београд, 1950.
84. М. Драговић, У спомен двјестогодишњице „Царева Лаза", Цетиње, 1912.
85. Г. Вуковић, Херцеговачки и Васојевићки устанак 1875. и 1876. г., Цетиње, 1929.
86. Г. Вуковић, Убијство Јуса Мучина. Сјеча Црногораца у Подгорици и Зети, Котор, 1928.
87. М. Лутовац, Етничке промјене у области старе Рашке, САНУ, Глас, Одјељење друштвених наука, књ. 20, Београд, 1978.

88. Д. Мартиновић, Физиономија Цетиња Његошевог доба, Зборник радова поводом 140-годишњице Његошеве школе из 1834. године, Цетиње, 1976.
89. М. Беговић, О адетима (правним обичајима), САН, Историјски часопис, књ. V, Београд, 1955.
90. Д. Вуксан, Владика Раде и скадарски везири, Записи, св. 2 и 3, Цетиње, 1936.
91. Б. Павићевић, Његошева мисија у Русији 1837, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 26, св. 1—2, Београд, 1960.
92. Л. Томановић, Петар II Петровић Његош, Нова Зета, св. 10, Цетиње, 1890.
93. Ј. Шен, Вођење рата и тактика Црногораца (1876—78), Београд, 1926.
94. Г. Вуковић, Рат Црне Горе с Турском 1876, Цетиње, 1929.
95. Д. Вуксан, Владика Раде и Мехмед спахија Лекић, Црногорац — календар за 1929. годину, Подгорица.
96. Н. Вукадиновић, „Жалосна пјесма Србији" (1790), Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 10, Београд, 1930.
97. Ј. Томић, Поход Нуман-паше Куприлића на Црну Гору 1714. године, Глас СКА, CXLVII, Београд, 1932.
98. Д. Вуксан, Функције народног суда и умир крви у Црној Гори и приморју, Правни зборник, 1—2, Титоград, 1972.
99. М. Шћепановић, Организација и рад судова у Црној Гори од краја XV вијека до краја 1918. године, Правни зборник, 1—2, Титоград, 1972.
100. Н. Ражнатовић, Извршење одлуке Берлинског конгреса о предаји Подгорице Црној Гори, Историјски записи, 1, Титоград, 1963.
101. М. Спахо, Скадарски мутесариф Махмуд-паша Бушатлија према турским документима, Историјски записи, 4, Титоград, 1963.
102. Д. Д. Вуксан, Посланице митрополита црногорског Петра I, Цетиње, 1935.
103. Д. Вуксан, Поход владике Рада на Подгорицу, Записи, св. 5, Цетиње, 1930.
104. Д. Вуксан, Живот никшићких Срба под Турцима у почетку XIX вијека, Записи, св. 4, Цетиње, 1938.
105. Д. Вуксан, Први попис становништва у Црној Гори, Записи, св. 1—6, Цетиње, 1937.
106. Д. Вуксан, Још о походу владике Рада на Подгорицу, Записи, св. 1, Цетиње, 1937.
107. Д. Вуксан, Црна Гора у 1811. години, Записи, св. 6, Цетиње, 1940.
108. Д. Вуксан, Црна Гора у 1822. и 1823. години, Записи, св. 1, Цетиње, 1941.
109. Д. Вуксан, Главарске титуле у Црној Гори и главари од XV до друге половине XIX вијека, Записи, св. 1, Цетиње, 1938.
110. Д. Вуксан, Црна Гора у 1809. и 1810. години, Записи, св. 6, Цетиње, 1939.
111. Д. Вуксан, Књаз Данило — осма година владе (1859), Записи, св. 2, Цетиње, 1937.
112. Д. Вуксан, Петар I Пинери и Дробњаци у 1809. години, Записи, св. 6, Цетиње, 1938.
113. Д. Вуксан, Каталог зетских и црногорско-приморских епископа и митрополита, Записи, св. 2, Цетиње, 1935.
114. Д. Вуксан, Црна Гора у 1813. години, Записи, св. 2, Цетиње, 1938.
115. Д. Вуксан, Књаз Данило — седма година владе (1858), Записи, св. 5 и 6, Цетиње, 1937.
116. Д. Вуксан, Књаз Данило — пета година владе (1856), Записи, св. 2, Цетиње, 1937.
117. Д. Вуксан, Црна Гора у доба младости Петра I, Записи, св. 4 и 6, Цетиње, 1939.
118. Р. Драгићевић, Подгорички поход 1874. и његове посљедице, Записи, св. 4, Цетиње, 1937.
119. Р. Драгићевић, Покушај себе Црногораца у Банат за вријеме митрополита Петра I, Записи, св. 5, Цетиње, 1938.
120. Р. Драгићевић, Један гранични спор с Турском, Записи, св. 1, Цетиње, 1941.
121. А. Лаиновић, Три Француза у Црној Гори, Цетиње, 1949.
122. А. Лаиновић, »Moniteur Universel« из 1858. године о Црној Гори и Црногорцима, Записи, св. 3, Цетиње, 1939.
123. А. Лаиновић, Један црногорско-турски гранични спор 1858. године, Историјски записи, 1—2, Цетиње, 1958.
124. М. Кнежевић, Поход у Подгорици, Записи, св. 2, Цетиње, 1927.

125. С .Мијушковић, Манифактуре у Боки Которској 1834. године, Историјски записи, 1—2, Цетиње, 1956.
126. Е. Н. Коваљевски, Омер-пашин поход на Црну Гору, Записи, св. 2, Цетиње, 1935.
127. В. Винавер, Трговина Бара, Бијелог Поља и Подгорице са Дубровником (1720—1760), Историјски записи, 1, Цетиње, 1953.
128. И. Стијепчевић и Р. Ковијанић, Докази о аутономији Црне Горе XVII вијека, Историјски записи, 1, Цетиње, 1953.
129. А. Лаиновић, Број Омер-пашине војске приликом напада на Црну Гору 1852/53. године, Историјски записи, 1—2, Цетиње, 1955.
130. П. Стојановић, Неки проблеми положаја и улоге цркве и црквене организације у Црној Гори, Историјски записи, 3—4, Титоград, 1973.
131. Р. Јовановић, Трговински центри Црне Горе средином XIX вијека и њихова друштвено-економска улога, Историјски записи, 3—4, Титоград, 1973.
132. Т. Ораховац, Поход Петра II Петровића Његоша на Подгорицу 1832. године, Народни лист, бр. 46, Цетиње, 1936.
133. С. Вулетић, Непосредни узроци устанка у Зети 1832. године, Зета, бр. 1, Подгорица, 1934.
134. Д. Перовић, В. Ј. Гледстон о Црној Гори и Црногорцима, Записи, св. 3, Цетиње, 1930.
135. Писма Владике Рада, Ловћенски одјек, бр. 7—12, Цетиње, 1925.
136. Никола I, Стање Црне Горе по рату 1862, Записи, св. 1, Цетиње, 1931.
137. Никола I, Одношаји с Турском, Записи, св. 3, Цетиње, 1931.
138. Никола I, Црна Гора и Турска, Записи, св. 4, Цетиње, 1931.
139. Д. Перовић, Да ли је у прошлости Црна Гора била политички самостална земља? Записи, св. 4, Цетиње, 1933.
140. Петар I Петровић — Његош, Кратка историја Црне Горе, Записи, св. 3, Цетиње, 1935.
141. Никола I, Херцеговачки устанак, Записи, св. 4, Цетиње, 1935.
142. Д. Вуксан, Чланци о Црној Гори и Црногорцима у српским новинама и часописима, Записи, св. 5, Цетиње, 1937.
143. Никола I, Црна Гора послије рата, Записи, св. 4, Цетиње, 1937.
144. Д. Перовић, Утицај Цетињског манастира на брдско-херцеговачка племена, Записи, св. 4, Цетиње, 1931.
145. Д. Страњаковић, Нешто из односа Црне Горе са Турском 1843. и 1844. године, Записи, св. 1, Цетиње, 1937.
146. Х. Батовски, Територијални развој Црне Горе, Записи, св. 2, Цетиње, 1937.
147. В. Дентон, Неколико дана у Црној Гори, Записи, св. 2, 3 и 4, Цетиње, 1937.
148. С. Боровски, Разреди и слојеви народа, Записи, св. 2, Цетиње, 1939.
149. Писма пећких патријарха Зећанима, Записи, св. 1 и 2, Цетиње, 1939.
150. А. Балбо, Статистичко зрцало Црне Горе и савезних округа, Записи, св. 2, Цетиње, 1938.
151. Стари српски часопис о Црној Гори и Црноогрцима — Црна Гора у XVIII вијеку, Записи, св. 4, Цетиње, 1938.
152. С. Боровски, Попис државног уређења Црне Горе из године 1873, Записи, св. 5, Цетиње, 1939.
153. Географско-статистички опис Црне Горе из 1834, Записи, св. 2, Цетиње, 1941.
154. М. Поповић, Црна Гора и Црногорци, Записи, св. 1, Цетиње, 1939.
155. Д. Вуксан, Црна Гора у 1818. и 1819. години, Записи, св. 1, Цетиње, 1939.
156. Д. Вуксан, Црна Гора 1824. до 1827. године, Записи, св. 4, Цетиње, 1941.
157. Д. Вуксан, Бројно стање турске војске у Скадарском санџаку 1864. године, Записи, св. 2, Цетиње, 1935.
158. Д. Вуксан, Десет година из историје Црне Горе 1794—1803, Записи, св. 4 и 5, Цетиње, 1940.
159. Р. Драгићевић, Прилог историји санитета у Црној Гори, Записи, св. 2, Цетиње, 1941.
160. Н. Ражнатовић, Спровођење одлука Берлинског уговора о Црној Гори, АНУБиХ, Одјељење друштвених наука, књ. 4, Сарајево, 1977.
161. А. Лаиновић, Француска штампа о Махмуд-паши Бушатлији и Црној Гори с краја XVIII вијека, Историјски записи, 1—2, Цетиње, 1955.

162. Д. Вуксан, Вукасовићева мисија у Црној Гори и догађаји у 1788. и 1789. години, Записи, св. 1 и 2, Цетиње, 1940.
163. Г. Станојевић, Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку, Историјски записи, 2, Титоград, 1959.
164. Г. Станојевић, Митрополит Василије Петровић и његово доба 1740—1766, Београд, 1978.
165. С. Ризај, О дефтеру Скадарског санџака из 1485. године, Југословенски историјски часопис, 1—2, Београд, 1980.
166. Х. Хаџибегић, Однос Црне Горе према османској држави половином XVIII вијека, Прилози за оријенталну филологију..., III — IV, Сарајево, 1953.
167. Б. Графенауер, Питање средњевјековне етничке структуре простора југословенских народа и њеног развоја, Југословенски историјски часопис, 1—2, Београд, 1696.
168. М. Сремић, Турци и Балканско полуострво у XIV и XV вијеку, Југословенски историјски часопис, 1—2, Београд, 1966.
169. П. Стругар, Једно суђење групи муслимана у Подгорици 1880. године, Историјски записи, 3, Титоград, 1968.
170. А. Јовићевић и М. Стругар, Слике из прошлости Цеклина, Загреб, 1902.

4. ПЕРИОД ОД 1878. ДО 1918. ГОДИНЕ

1. Н. Шкеровић, Црна Гора на освиту XIX вијека, САНУ, Одјељење друштвених наука, књ. 46, Београд, 1964.
2. Н. Шкеровић, Црна Гора за вријеме првог свјетског рата, Титоград, 1963.
3. Н. Ракочевић, Црна Гора у првом свјетском рату, Цетиње, 1969.
4. Б. Бабић, Политика Црне Горе у новооослобођеним крајевима 1912—1914, Цетиње, 1984.
5. Б. Пејовић, Исељавање Црногораца у XIX вијеку, Титоград, 1962.
6. Б. Пејовић, Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852—1916, Цетиње, 1971.
7. Б. Пејовић, Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878—1912, Титоград, 1973.
8. М. Буровић, Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека, Цетиње, 1958.
9. М. Буровић, Црногорске финансије 1860—1915, Титоград, 1960.
10. Ј. Јовановић, Стварање црногорске државе и развој црногорске националности, Цетиње, 1948.
11. Ж. Булајић, Аграрни односи у Црној Гори (1878—1912), Титоград, 1959.
12. А .Лаиновић, Кратак поглед на прошлост Титограда, Титоград, 1950.
13. А. Јовићевић, Малесија, СКА, СЕЗ, књ. 15, Београд, 1923.
14. А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље, СКА, СЕЗ, књ. 23, Београд, 1926.
15. Педесет година на престолу Црне Горе 1860—1910, Цетиње, 1910.
16. Р. Драгићевић, Малисорске буне 1910. и 1911. године, Записи, 1940, св. 3, 4 и 5.
17. Б. Пејовић, Узроци масовног исељавања становништва из Црне Горе (1878—1916), Историјски записи, 2, Титоград, 1962.
18. Б. Пејовић, Насељавање Зете и непосредније околине Подгорице и начин регулисања односа на земљи исељеника мухаџира (послије 1878. године), Историјски записи, бр. 1—2, Титоград, 1973.
19. Н. Ракочевић, Стање на црногорско-турској граници уочи балканског рата (1908—1912), Историјски записи, бр. 3—4, Титоград, 1962.
20. С. Ратковић, Сукоб Италије и Црне Горе око Скадра 1915. године, Историјски записи, бр. 1—2, Титоград, 1974.
21. Х. Батовски, Територијални развој Црне Горе, Записи, св. 2, Цетиње, 1937.
22. В. Терзић, Напад Аустро-Угарске на Србију и Црну Гору 1914. године, Историјски записи, бр. 3, Титоград, 1964.
23. В. Терзић, Улога црногорске војске у првом свјетском рату, Историјски записи, бр. 1, Цетиње, 1953.
24. Н. Ражнатовић, Трговински односи између Црне Горе и Србије 1890—1903, Историјски записи, бр. 2, Титоград, 1966.
25. Р. Ковијанић, Црногорци сахрањени у Маћмеђеру (1916—18), Историјски записи, бр. 1—2, Цетиње, 1958.

26. Н. Ражнатовић, Црна Гора и питање јадранске жељезнице 1900—1902. године, Историјски записи, бр. 1, Титоград, 1968.
27. Р. Брајичић, Операције Зетског одреда црногорске војске око Скадра 1912. и 1913. године, Записи, 1932, св. 3, 4 и 5.
28. Никола I, Црна Гора послије рата, Записи, 1937, св. 4.
29. Н. Ракочевић, Односи Црне Горе и Аустро-Угарске 1777—1914, Историјски записи, бр. 3—4, Титоград, 1984.
30. Н .Ракочевић, Односи Црне Горе и Србије 1903—1918, Историјски записи, бр. 3—4, Титоград, 1984.
31. Н. Ражнатовић, Политички односи Црне Горе и Србије у XIX вијеку, Историјски записи, бр. 3—4, Титоград, 1984.
32. В. Поповић, Источно питање, Београд, 1928.
33. М .Беговић, Организација исламске вјерске заједнице у Краљевини Југославији, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXVII, бр. 5, Београд, 1933.
34. Стенографске биљешке о раду Црногорске народне скупштине од 18. октобра 1906. године, Цетиње, 1908.
35. Стенографске биљешке о раду Црногорске народне скупштине од 8. новембра 1907. године, Цетиње, 1909.
36. Стенографске биљешке о раду Црногорске народне скупштине од 18. новембра 1910. године, Цетиње, 1911.
37. Стенографске биљешке о раду Црногорске народне скупштине од 15. јануара 1914. године, Цетиње, 1915.
38. М. Буришић, Први балкански рат 1912—1913. (Операције црногорске војске), трећа књига, Београд, 1960.
39. А. Јовићевић, Малесија, СКА, СЕЗ, књ. XV, Београд, 1923.
40. Б. Ратковић, М. Буришић, С. Скоко, Србија и Црна Гора у балканским ратовима 1912—1913, Београд, 1972.
41. П. Милошевић, Операције Источног одреда црноогрске војске у Санџаку, Горњем Полимљу и Метохији 1912. године, Историјски записи, св. 3—4, Титоград, 1972.
42. И. Радуловић, Привредне прилике Зетске котлине, Годишњак наставника подгоричке гимназије, бр. 4, Подгорица, 1933.
43. И. Радуловић, Скадарско језеро, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 3, Подгорица 1932.
44. И. Радовић, О социјалном код Црногораца, Правни зборник, бр. 5, Подгорица, 1933.
45. Закон о повластицама (концесијама) и о потпомагању домаће радиности (индустрије), Цетиње, 1911.
46. А. Ф .М. Бјаћини, Односи између Италије и Црне Горе у току првог свјетског рата (1914—1918), Историјски записи, бр. 1—2, Титоград, 1983.
47. Ж. Булајић, Још једном о аграрним односима у Црној Гори 1878—1912, Историјски записи, бр. 1—2, Титоград, 1983.
48. К. Петкович, Черногория и Черногорци, очерки, С. Петербург, 1877.
49. С. Меденица, Привредни развитак Црне Горе 1918—1941, Титоград, 1959.
50. Боучек, Путеви у зетској области, Зборник — Цетиње и Црна Гора, 1927.
51. П. Ровински, Черногорија в прошлом и настојашћем (государственаја жизњ, 1851—1907), III, Петроград, 1915.
52. М. Лутовац, Географске основе за пољопривреду Црне Горе, Зборник радова V конгреса географа ФНР Југославије, Цетиње, 1959.
53. М. Марковић, Дувански комбинат Титоград 1903—1973, Цетиње, 1973.
54. Г. Станојевић, Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI—XVII вијека, Београд, 1970.
55. Б. Храбак, Подгорички трговци XV, XVI и XVII вијека према которској и дубровачкој грађи, Историјски записи, бр. 3—4, Титоград, 1973.
56. В. Винавер, Трговина Бара, Бијелог Поља и Подгорице са Дубровником (1720—1760), Историјски записи, бр. 2, Титоград, 1953.

5. АНТРОПОГЕОГРАФСКА, ЕТНОГРАФСКА И ДЕМОГРАФСКА ПИТАЊА

1. Историја Црне Горе, 1, Титоград, 1967.
2. Историја Црне Горе, 2/1, Титоград, 1970.

3. Историја Црне Горе, 2/2, Титоград, 1970.
4. Историја Црне Горе, 3/1, Титоград, 1975.
5. К. Јиречек, Историја Срба, I, Београд, 1952.
6. К. Јиречек — Ј. Радоњић, Историја Срба, II, Београд, 1952.
7. Ј. Цвијић, Балканско полуострво, Београд, 1967.
8. Ј. Цвијић, Општа географија и антропогеографија, Београд, 1969.
9. Ј. Цвијић, Говори и чланци, I, Београд, 1921.
10. Ј. Цвијић, Говори и чланци, II, Београд, 1921.
11. Ј. Цвијић, Говори и чланци, III, Београд, 1923.
12. Ј. Цвијић, Антропогеографски проблеми Балканског полуострва, СЕЗ, књ. IV, Београд, 1902.
13. Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, Београд, 1978.
14. Ј. Ердељановић, Кучи, Братоножићи, Пипери, Београд, 1981.
15. Ј. Ердељановић, Неколико етничких проблема код Јужних Словена, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд, 1924.
16. Ј. Ердељановић, Старине и значај племенских предања у Срба, Летопис Матице српске, књ. 340, Нови Сад, 1934.
17. Ј. Ердељановић, Неке црте у формирању племена код динарских Срба, Београд, 1921.
18. Ј. Цвијић, Сеобе и етнички процеси у нашем народу, Цвијићева књига, Београд, 1927.
19. В. Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX века, Београд, 1958.
20. В. Чубриловић, Политички узроци сеоба на Балкану од 1860—1880. године, Гласник Географског друштва, св. XVI, Београд, 1930.
21. В. Чубриловић, Терминологија племенског друштва у Црној Гори, САН, Етнографски институт, књ. 9, Београд, 1959.
22. В. Чубриловић, Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века, Зборник Филозофског факултета, књ. V — 1, Београд, 1960.
23. Б. Ђурђев, Постанак и развитак брдских црногорских и херцеговачких племена, ЦАНУ, Титоград, 1984.
24. Б. Ђурђев, Дефтери за Црногорски санџак из времена Скендербега Црнојевића, Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином, св. III и IV, Сарајево, 1952—1953.
25. Б. Ђурђев, Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена, Научно друштво НР БиХ, Радови II, Одјељење историјско-филолошких наука, књ. I, Сарајево, 1954.
26. Б. Ђурђев, Значај црногорског збора у XVII вијеку, Зборник: Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама, САНУ, посебна издања Балканолошког института, књ. 1, Београд, 1974.
27. Б. Ђурђев, Улога српске цркве у борби против османске власти, Преглед, бр. 1, Сарајево, 1953.
28. Б. Ђурђев, Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII вијеку, Сарајево, 1953.
29. Б. Ђурђев, Дефтери за Црногорски санџак из времена Скендербега Црнојевића, Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином, II, Сарајево, 1951.
30. Б. Ђурђев, Територијализација катунске организације до краја XV вијека (катун — кнежина — племе), Симпозијум о средњовјековном катуну, Научно друштво СР БиХ, посебна издања, књ. II, Одјељење историјско-филолошких наука, књ. 1, Сарајево, 1963.
31. Б. Ђурђев и Л. Хаџиосмановић, Два дефтера Црне Горе из времена Скендер-бега Црнојевића, друга свеска, АНБХ, посебна издања, књ. IX/2, Сарајево, 1973.
32. Б. Ђурђев, Ситни прилози за историју Црне Горе у XVI и XVII веку, Годишњак Историјског друштва БиХ, год. VII, Сарајево, 1956.
33. П. Ровински, Черногорија в прошлом и настојашћем, II/1, Санктпетербург, 1897.
34. Ј. Томић, Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489—1536. године, Споменик СКА, књ. XLVII, Београд, 1909.

35. Ј. Томић, Извјештај которског провидура Николе Ерице о млетачком заузећу у млетачкој Албанији, Црној Гори, Брдима и у Херцеговини са пописом тамошњег људства и стоке из године 1692, Споменик СКА, LII, други разред, Београд, 1914.
36. Ј. Томић, Пећки патријарх Јован и покрет хришћана на Балканском полуострву 1591—1614, Београд, 1903.
37. Ј. Томић, Састанак и договор српских главара у Кучима, 1614. године ради устанка на Турке, Београд, 1901.
38. Х. Хаџибегић, Кануннама Сулејмана законодавца, Гласник Земаљског музеја, св. VI — V, Сарајево, 1950.
39. Ј. Миловић, Зборник докумената из историје Црне Горе (1685—1782), Цетиње, 1956.
40. Р. Ковијанић, Помени црногорских племена у которским споменицима (XIV — XVI вијек), књ. I, Цетиње, 1963.
41. Р. Ковијанић, Помени црногорских племена у которским споменицима (XIV — XVI вијек), књ. II, Титоград, 1974.
42. Р. Ковијанић, О зетском митрополиту у Пречистој крајинској, Гласник цетињских музеја, бр. 1, Цетиње, 1968.
43. Р. Ковијанић, Ердељановића оцјене вјеродостојности предања о поријеклу и прецима братстава, Зборник: Јован Ердељановић — живот и дјело, Панчево, 1976.
44. Ј. Вукмановић, Етнолошка проучавања др Јована Ердељановића у Црној Гори, Зборник: Јован Ердељановић — живот и дјело, Панчево, 1976.
45. Ј. Вукмановић, Остаци и трагови словенског становништева у сјеверној Албанији, Библиографски вјесник, бр. 1, Цетиње, 1984.
46. А. Јовићевић, Ријечка нахија у Црној Гори, СКА, СЕЗ, књ. 7, Београд, 1911.
47. А. Јовићевић, Малесија, СКА, СЕЗ, књ. 15, Београд, 1923.
48. А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље, СКА, СЕЗ, књ. 23, Београд, 1926.
49. А. Јовићевић, Црногорско приморје и Крајина, СКА, СЕЗ, књ. 11, Београд, 1922.
50. Н. Филиповић, Поглед на османски феудализам (са нарочитим обзиром на аграрне односе), Годишњак Историјског друштва БиХ, год. IV, Сарајево, 1952.
51. А. Јовићевић, Стање кућа у Црној Гори, Братство, VIII, Београд, 1899.
52. А. Јовићевић, Куће и кућевни намјештај у Зети, Просвјета, 1892/93, св. 6.
53. М. Пешикан, Зетско-хумско-рашка имена у почетку турскога доба, САНУ, Ономатолошки институт, књ. III, Београд, 1982.
54. М. Пешикан, Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба (други дио), САНУ, Ономатолошки прилози, IV, Београд, 1983.
55. Н. Дучић, Јепископије Зетска и Дабарска, Гласник Српског ученог друштва, књ. 57, Београд, 1884.
56. С. Љубић, Скадарски земљишник од год. 1416, ЈАЗУ, Старине, књ. XIV, Загреб, 1882.
57. М. Шуфлај, Повијест сјеверних Арбанаса, Архив за арбанску старину, језик и етнологију, књига II (1924), Београд, 1925.
58. М. Шуфлај, Срби и Арбанаси, Београд, 1925.
59. М. Шуфлај, О важности Скадарског катастра из године 1416, Гласник Географског друштва, св. 12, Београд, 1926.
60. А. Суђеска, Општи оквири у којима се одвијао економско-друштвени живот наших народа и народности под турском влашћу, Косово, бр. 5, Приштина, 1976.
61. С. Љубић, Маријана Болице Которанина Опис Санџаката Скадарског од године 1614, ЈАЗУ, Старине, књ. XII, Загреб, 1880.
62. А. Јанковић, Три француза о Црној Гори, Цетиње, 1949.
63. К. Јиречек, Скадар и његово земљиште у средњем веку, Гласник Српског географског друштва, св. 3 и 4, Београд, 1914.
64. В. М. Г. Медаковић, Животи и обичаи Црногораца, Нови Сад, 1860.
65. Т. Пеискар, Раширење Словена, Српско-хрватска просвјета, нова серија, I, Загреб — Книн, 1927.
66. М. Драговић, Потурчењаци у Црној Гори, Цетиње, 1931.

67. О. Л. Баркан, Чифлук, Годишњак Историјског друштва БиХ, год. II, Сарајево, 1950.
68. С. Новаковић, Законик Стефана Душана цара српског 1349—1354, Београд, 1898.
69. П. Ћупић, Српска православна црква у Црној Гори, Гласник православне цркве, бр. 3, Београд, 1901.
70. Ј. Радоњић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, Београд, 1950.
71. М. Мирковић, Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459—1766), Београд, 1965.
72. С. Бобчев, Поглед на правно уређење Балкана под турском управом, Књига о Балкану, I, Београд, 1936.
73. Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, књ. I, први дио, Београд, 1929.
74. Љ. Дурковић-Јакшић, Удео Цетињске митрополије у борби за успостављање редовног стања у Српској православној цркви, Српска православна црква 1219—1269, Споменица о 750-годишњици аутокефалности, Београд, 1969.
75. С. Мијушковић, Љетопис попа Дукљанина, Титоград, 1967.
76. П. Шобајић, Бјелопавлићи и Пјешивци, СКА, СЕЗ, књ. 17, Београд, 1923.
77. П. Шобајић, Погрешна тумачења постанка динарских племена, САНУ, ГЕИ, књ. II — III (1953 — 1954), Београд, 1955.
78. Т. Тарановски, Историја српског права у Немањићкој држави, Београд, 1931.
79. Р. Вешовић, Племе Васојевићи, Сарајево, 1935.
80. М. Миљанов, Племе Кучи у народној причи и пјесми, I, Сабрана дјела, књ. 3, Титоград, 1967.
81. М. Миљанов, Племе Кучи у народној причи и пјесми, II, Сабрана дјела, књ. 4, Титоград, 1967.
82. М. Миљанов, Живот и обичаји Арбанаса, Сабрана дјела, књ. 2, Титоград, 1967.
83. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. II, СКА, Београд, 1903.
84. И. Јастребов, Јепископија зетска, Гласник Српског ученог друштва, XLVIII, Београд, 1880.
85. И. Јастребов, О православним старим и новим црквама у старој Зети — подаци за историју српске цркве, Београд, 1879.
86. И. Јастребов, Препис хрисовуље на Цетињу — подаци за историју српске цркве, Београд, 1879.
87. И. Јастребов, Стара Србија и Арбанија, СКА, Споменик, XLI, други разред 36, Београд, 1904.
88. В. Макушев, Историческија разисканија о Славјанах в Албании в средние века, Варшава, 1871.
89. Ј. Ердељановић, Стари Срби Зећани и њихов говор, Белићев зборник, Београд, 1937.
90. И. Радуловић, Становништво Зетске котлине, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 5, Подгорица, 1934.
91. И. Радуловић, Подгорица у путопису Евлије Челебије, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 5, Подгорица, 1934.
92. И. Радуловић, Трагови старијих насеља у Зетској котлини, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 2, Подгорица, 1931.
93. И. Радуловић, Привредне прилике Зетске котлине, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 4, Подгорица, 1933.
94. И. Радуловић, Скадарско језеро, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 3, Подгорица, 1932.
95. И. Радуловић, Титоград, Зборник радова V конгреса географа ФНР Југославије, Цетиње, 1959.
96. Б. Пејовић, Исељавање Црногораца у XIX вијеку, Титоград 1962.
97. Б. Пејовић, Насељавање Зете и непосредније околине Подгорице и начин регулисања односа на земљи исељеника мухаџира (послије 1878. године), Историјски записи, бр. 1—2, Титоград, 1973.
98. Н. Вукчевић, Један прилог традицији у Црној Гори, Београд, 1971.

99. М. Лутовац, Етничке симбиозе, племенске трансплантације и сплемењивања у неким областима Југославије, Гласник Етнографског института, XVI — XVIII (1967—1969), САНУ, Београд, 1971.
100. А. Балбо, Црна Гора, Записи, св. 2, Цетиње, 1938.
101. Ф. М. Протић, Из Скадра и околине (рукопис), Архив Матице српске, М-7598, Нови Сад.
102. С. Љубић, Листине, X, Загреб, 1891.
103. N. Necquard, Histoire et description de la Haute Albanie ou Guegarie, Paris, 1859.
104. М. Шобајић, Старине у Зети, Београд, 1892.
105. Л. Куба, На Черне Хоре, Праг, 1892.
106. И. Јастребов, Препис хрисовуља на Цетињу о манастиру св. Николе на Врањини, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLVII, Београд, 1879.
107. А. Мајер, Антикни елементи топономастике подгоричког краја, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 1, Подгорица, 1930.
108. А. Лаиновић, Подгорица под Турцима, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 1, Подгорица, 1930.
109. И. Радуловић, Подгорица, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 1, Подгорица, 1930.
110. Ј. Ивовић, Расељавање никшићких муслимана, Историјски записи, св. 5—6, Цетиње, 1948.
111. М. Барјактаровић, Сезонске сојенице на Плавници (Скадарско језеро), Гласник Етнографског института, САН, књ. II—III (1953—1954), Београд, 1957.
112. Д. Вуксан, Црна Гора у доба младости митрополита Петра I, Записи, 1939, св. 4 и 6.
113. М. Барјактаровић, Марко Миљанов као народни етнограф, Стварање, св. 7—8, Цетиње, 1952.
114. Ј. Вукмановић, Тигларство у Црмници, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 12, Београд, 1937.
115. Ј. Вукмановић, О изради крепуља и печења љеба у Црмници, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 12, Београд, 1937.
116. Т. Р. Борђевић, Нешто статистике Црне Горе из почетка XIX вијека, Записи, св. 5, Цетиње, 1927.
117. Р. Драгићевић, Уговор Свете столице са Књажевином Црном Гором 1886, Записи, св. 1, Цетиње, 1940.
118. А. Наметак, Неки народни обичаји и локалне традиције муслимана у Подгорици (Титограду), Гласник Етнографског музеја на Цеитњу, књ. II, т. II, Цетиње, 1962.
119. Д. Драгојловић, Име Зете — Зента у свјетлости балканских језичких реликата, Историјски записи, св. 3—4, Титоград, 1970.
120. Бенерал С., Губици у ратовима, Ратник, св. XII, Београд, 1932.
121. Р. Радуновић, С етимологији топонима Дукља, Ономастика југославика, вол. 9 (сепарат), Загреб, 1982.
122. Р. Радуновић, Вурање (Врање) и манастир Врањина, ЈАЗУ, Ономастика југославика, вол. 10, Загреб, 1982.
123. Р. Радуновић, О називима Скадарског језера, Четврта југословенска ономастична конференција, Словенска академија знаности ин уметности, Љубљана, 1981.
124. Ж. Рукавина, Подгорички муслимани у прошлости и садашњости, Муслиманска свијест, бр. 57, Сарајево, 1939.
125. Ж. Рукавина, Муслиманска насеља у старом Никшићу, Муслиманска свијест, бр. 42, Сарајево, 1938.
126. Ф. М. Протић, Српска школа у Скадру, Цетиње, 1914.
127. Н. К. Станић, Споменица сјени подгоричких јунака, Цетиње, 1912.
128. Б. Графенауер, Питање средњевјековне етничке структуре простора југословенских народа и њеног развоја, Југословенски историјски часопис, 1—2, Београд, 1966.
129. Х. Хаџибегић, Однос Црне Горе према османској држави половицом XVII вијека, Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином, III—IV, Сарајево, 1953.
130. И. Радуловић, Подгорица — постанак и положај, Гласник Географског друштва, св. XIV, Београд, 1928.

131. Географија Књажевине Црне Горе за питомце војничке школе на Цетињу, Цетиње, 1907.
132. М. Башић, Старе српске биографије, Београд, 1924.
133. А. Соловјев, Зетске пресуде из 1445. године, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXII, бр. 1 и 2, Београд, 1931.
134. П. Ровински, Черногорија в прошлом и настојашћем, I, Санктбетербург, 1888.

6. МИГРАЦИЈЕ

1. Б. Пејовић, Исељавање Црногораца у XIX вијеку, Титоград, 1962.
2. Б. Пејовић, Узроци масовног исељавања становништва из Црне Горе (1878—1916), Историјски записи, књ. XIX, 2, Титоград, 1962.
3. Б. Пејовић, Насељавање Зете и непосредније околине Подгорице и начин регулисања односа на земљи исељеника мухаџира (послије 1878. године), Историјски записи, бр. 1—2, Титоград, 1973.
4. Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора, Београд, 1978.
5. Ј. Ердељановић, Кучи, Братоножићи, Пипери, Београд, 1981.
6. Ј. Цвијић, Балканско полуострво, Београд, 1967.
7. Ј. Цвијић, Говори и чланци, II, Београд, 1921.
8. В. Чубриловић, Политички узроци сеоба на Балкану од 1860—1880. године, Гласник Географског друштва, св. XVI, Београд, 1930.
9. А. Јовићевић, Ријечка нахија у Црној Гори, СКА, СЕЗ, књ. 7, Београд, 1911.
10. А. Јовићевић, Малесија, СКА, СЕЗ, књ. 15, Београд, 1923.
11. А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље, СКА, СЕЗ, књ. 23, Београд, 1926.
12. А. Јовићевић, Црногорско приморје и Крајина, СКА, СЕЗ, књ. 11, Београд, 1922.
13. А. Јовићевић, Плавско-гусињска област, СКА, СЕЗ, књ. 10, Београд, 1921.
14. М. Костић, Исељавање Црногораца у Србију 1889. године, САНУ, ГЕИ, књ. II — III (1953—1954), Београд, 1957.
15. П. Шобајић, Удио динарских племена у првом српском устанку, САНУ, ГЕИ, књ. II — III (1953—1954), Београд, 1957.
16. Р. Ковијанић, Помени црногорски х племена у которским споменицима (XIV—XVI вијек), књ. I, Титоград, 1963.
17. Р. Ковијанић, Помени црногорских племена у которским споменицима (XIV—XVI вијек), књ. II, Титоград, 1974.
18. Б. Дробњаковић, Космај, СКА, СЕЗ, књ. XLVI, Београд, 1930.
19. Б. Дробњаковић, Смедеревско подунавље и Јасеница, СКА, СЕЗ, књ. XXXIV, Београд, 1925.
21. Љ. Дурковић-Јакшић, Србијанска штампа о Његошу и Црној Гори, Београд, 1951.
22. М. Филиповић, Таково, САНУ, СЕЗ, књ. LXXV, Београд, 1960.
23. Б. Лалевић и И. Протић, Васојевићи у црногорској граници, СКА, књ. V, Београд, 1903.
24. Б. Лалевић и И. Протић, Васојевићи у турској граници, СКА, СЕЗ, књ. VI, Београд, 1905.
25. С. Томић, Пива и Пивљани, СКА, СЕЗ, књ. LXI, Београд, 1913.
26. С. Накићеновић, Бока, СКА, СЕЗ, књ. XX, Београд, 1913.
27. М. Лутовац, Ибарски Колашин, САН, СЕЗ, књ. LXVII, Београд, 1954.
28. М. Лутовац, Ивангградска (Бранска) котлина, САН, посебна издања, CCLXIX, Географски институт, књ. 11, Београд, 1957.
29. М. Лутовац, Рожаје и Штавица, САН, СЕЗ, књ. LXXV, Београд, 1960.
30. Р. Вешовић, Племе Васојевићи, Београд, 1935.
31. М. Филиповић, Рама у Босни, САН, СЕЗ, књ. LXIX, Београд, 1955.
32. М. Филиповић, Гласинац, САН, СЕЗ, књ. LX, Београд, 1950.
33. О. Бурић-Козић, Шума, Површ и Зупци у Херцеговини, СКА, СЕЗ, књ. V, Београд, 1903.
34. М. Ј. Миладиновић, Пожаревачка Морава, СКА, СЕЗ, књ. 25, Београд, 1928.
35. Р. Љ. Павловић, Подибар и Гокчаница, САН, СЕЗ, књ. LVI, Београд, 1948.
36. Љ. Павловић, Колубара и Подгорина, СКА, СЕЗ, књ. VIII, Београд, 1907.
37. С. Трифуновић, Вишеградски Стари Влах, СКА, СЕЗ, књ. V, Београд, 1903.

38. Р. Т. Николић, Околина Београда, СКА, СЕЗ, књ. V, Београд, 1903.
39. П. Ж. Петровић, Шумадиска Колубара, САН, СЕЗ, књ. LIX, Београд, 1949.
40. Р. М. Ускоковић, Исељени Никшићи, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд, 1924.
41. М. Радовановић, Становништво призренског Подгора, Гласник Музеја Косова и Метохије, IX (1964), Приштина, 1965.
42. Љ. Ж. Мићић, Златибор, СКА, СЕЗ, књ. XXXIV, Београд, 1925.
43. Љ. Павловић, Соколска нахија, СКА, СЕЗ, књ. XLVI, Београд, 1930.
44. С. Мијатовић, Ресава, СКА, СЕЗ, књ. XLVI, Београд, 1930.
45. И. Косанчић, Ново-пазарски Санџак и његов етнички проблем, Београд, 1912.
46. М. Филиповић, Вогошћа и Биоча у Босни, СКА, СЕЗ, књ. XLVI, Београд, 1930.
47. М. Драгић, Гружа, СКА, СЕЗ, књ. XXI, Београд, 1921.
48. Т. М. Бушетић, Левач, СКА, СЕЗ, књ. V, Београд, 1903.
49. М. Т. Ракић, Качер, СКА, СЕЗ, књ. VI, Београд, 1905.
50. М. Петрић, О миграцији становништва у Босни и Херцеговини, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Етнологија, нова серија, т. XVIII, Сарајево, 1963.
51. Б. Ж. Милојевић, Пештер и Сјеница, Гласник Географског друштва, св. 5, Београд, 1921.
52. Т. Р. Борђевић, Насељавање Србије за вријеме прве владе Милоша Обреновића, Гласник Географског друштва, св. 5, Београд, 1921.
53. С. М. Мијатовић, Белица, САН, СЕЗ, књ. LVI, Београд, 1948.
54. С. Мијатовић, Темнић, СКА, СЕЗ, књ. VI, Београд, 1905.
55. Т. Радивојевић, Лепеница, СКА, СЕЗ, књ. XV, Београд, 1911.
56. К. Јовановић, Негоитнска Крајина и Кључ, СКА, СЕЗ, књ. LV, Београд, 1940.
57. А. Урошевић, Новобрдска Крива река, САН, СЕЗ, књ. LX, Београд, 1950.
58. Р. М. Илић, О љубићским селима, СКА, СЕЗ, књ. V, Београд, 1903.
59. К. Ристић, Колонизација и колонистичка насеља у равни Косова, Гласник Српског географског друштва, бр. 2, Београд, 1958.
60. М. Шобајић, У моје доба, Београд, 1933.
61. П. Ровински, Черногорија..., II/1, Санктпетребург, 1897.
62. М. Костић, Српска насеља у Русији, СКА, СЕЗ, књ. XXVI, Београд, 1923.
63. И. Радуловић, Црногорци у Топлици, Гласник Цетињских музеја, књ. I, т. I, Цетиње, 1968.
64. Житије Герасима Земића, СКЗ, 44, св. друга, Београд — Загреб, 1898.
65. Л. Поповић, Сеоба Црногораца у доба владике Петра I, Јужњак, Цетиње, 1926.
66. Б. Дробњаковић, О насељавању Црногораца по Србији од 1847—1869. године, Нови живот, књ. XVII, св. 12, Београд, 1924.
67. Н. Ракочевић, Исељавање муслимана и разграничење Црне Горе и Турске у области Колашина и послије Берлинског конгреса, Историјски записи, св. 2, Титоград, 1962.
68. Ј. Ивовић, Расељавање никшићких муслимана, Историјски записи, св. 5—6, Цетиње, 1948.
69. П. Шобајић, Неке знамените породице у Србији пореклом из Црне Горе, Записи, 1928, стр. 3.
70. Н. Ракочевић, Узроци исељавања црногорског становништва у 1904. години, Историјски записи, св. 3, Титоград, 1963.
71. П. Костић, Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку, Београд, 1928.
72. П. С. Радусиновић, Становништво Црне Горе до 1945. године, САНУ, посебна издања, ДXV, Одјељење друштвених наука, књ. 80, Београд, 1978.
73. И. Радуловић, Становништво Зетске котлине, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 5, Подгорица, 1934.
74. И. Радуловић, Привредне прилике Зетске котлине, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 4, Подгорица, 1933.
75. И. Радуловић, Подгорица, постанак и положај, Гласник Географског друштва, св. XIV, Београд, 1928.
76. Ј. М. Миловић, Зборник докумената из историје Црне Горе (1685—1782), Цетиње, 1956.

77. М. Башић, Старе српске биографије, Београд, 1924.
78. Р. Јеремић, О пореклу становништва тузланске области, Гласник Географског друштва, св. 7 и 8, Београд, 1922.
79. М. Б. Милићевић, Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба, Београд, 1888.
80. П. Шобајић, Бјелопавлићи и Пјешивци, СКА, СЕЗ, књ. XXVII, Београд, 1923.
81. М. Миљанов, Племе Кучи у народној причи и пјесми, I, Сабрана дјела, књ. 3, Титоград, 1967.
82. М. Миљанов, Племе Кучи у народној причи и пјесми, II, Сабрана дјела, књ. 4, Титоград, 1967.
83. И. Радуловић, Подгорица, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 1, Подгорица, 1930.
84. Н. Р. Станић, Споменица сјени подгоричких јунака, Цетиње, 1912.
85. А. Лаиновић, Кратак поглед на прошлост Титограда, Титоград, 1950.
86. П. Ровински, Черногорија в прошлом и настојашћем, I, Санктпетербург, 1888.
87. П. Шобајић, Никшић (Оногошт), Београд, 1938.
88. Г. Станојевић, Насељавање Истре у XVII вијеку с освртом на исељавање из Црне Горе и Црногорског приморја, Историјски записи, св. 2, Титоград, 1965.
89. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. II, Београд, 1903.
90. Б. Пејовић, Насељавање Бара и Улциња и начин регулисања односа на земљи (послије 1878), Историјски записи, св. 3—4, Титоград, 1970.
91. К. Јиречек, Скадар и његово земљиште у средњем веку, Гласник Српског географског друштва, св. 3—4, Београд, 1914.
92. Ј. Вукмановић, Остаци и трагови словенског становништва у сјеверној Албанији, Библиографски вјесник, бр. 1, Цетиње, 1984.
93. В. Ђоровић, Одношаји између Црногораца и Албаније у почетку XVIII вијека, Архив за арбанску старину, језик и етнологију, књ. I, св. 1—2, Београд, 1923.
94. И. Јастребов, Стара Србија и Албанија, СКА, Споменик XLI, други разред 36, Београд, 1904.
95. Х. Хаџибегић, Турски документи у Државном музеју на Цетињу, Историјски записи, бр. 1—2, Цетиње, 1955.
96. М. Барјактаровић, Ровца, ЦАНУ, посебна издања, књ. 17, Титоград, 1984.
97. С. Добричанин, Доња Морача, ЦАНУ, посебна издања, књ. 19, Титоград, 1984.
98. А. Иванчевић, Подгоричка арена, Нови Сад, 1969.
99. Ј. Марковић, Некадашње становништво територије Југославије, Гласник Српског географског друштва, бр. 1, Београд, 198.
100. А. Соловјев, Зетска пресуда из 1445. године, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXIII, бр. 1 и 2, Београд, 1931.
101. С. Љубић, Скадарски земљишник од год. 1416, ЈАЗУ, Старине, књ. XIV, Загреб, 1882.
102. Т. Борђевић, Архивска грађа за насеља у Србији, СКА, СЕЗ, књ. 26, Београд, 1926.
103. Б. Ж. Милојевић, Раћевина и Јадар, СКА, СЕЗ, књ. 9, Београд, 1913.
104. Д. Вуксан, Петар I Петровић Његош и његово доба, Цетиње, 1951.
105. Д. Лекић, Спољна политика Петра I Петровића Његоша (1784—1830), Цетиње, 1950.
106. Р. Драгићевић, Покушај сеобе Црногораца у Банат за вријеме митрополита Петра I, Записи, 1938, св. 6.

7. ОСВРТ НА КУЛТУРНО-ПРОСВЈЕТНЕ ПРИЛИКЕ

1. Историја Црне Горе, књ. 2, т. 2, Титоград, 1970.
2. К. Јиречек — Ј. Радонић, Историја Срба, друга књига (културна историја), Београд, 1952.
3. М. Јанковић, Епископије и митрополије српске цркве у средњем вијеку, Београд, 1985.

4. О. Зиројевић, Цркве и манастири у подручју Пећке патријаршије до 1683. године, Београд, 1984.
5. В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд, 1950.
6. С. Новаковић, Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима, Београд, 1893.
7. Саздање Цетиња — извори и легенде, Титоград, 1984.
8. Б. Шекуларац, Врањинске повеље XIII — XV вијек, Титоград, 1984.
9. Б. Ђурђев, Улога цркве у старој историји српског народа, Сарајево, 1964.
10. П. Мијовић, Наша и венецијанска штампана књига, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, ЦАНУ, 13/4, Титоград, 1986.
11. Б. Шекуларац, Неке специфичности црквених текстова издања Божидара Вуковића, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, ЦАНУ, 13/4, Титоград, 1986.
12. М. Милошевић, Нови извори которског, ватиканског и млетачког архива о дјелатности Вуковића, штампара и књижара XVI вијека, Штамларска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, ЦАНУ, 13/4, Титоград, 1986.
13. С. Вулетић, О животу и раду војводе Божидара Вуковића, Зета, 1938, бр. 16.
14. В. Бојовић, Црквене књиге Божидара Вуковића, Слободна мисао, 1937, бр. 1.
15. Р. Вешовић, Улога црквених поглавара у народном животу и историји Црне Горе, Ловћенски одјек, 1925, бр. 1, 2—3, 4—5 и 6.
16. Б. Пејовић, Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852—1916, Цетиње, 1971.
17. Р. Делибашић, Развој школства и педагошке мисли у Црној Гори 1830—1918, Титоград, 1980.
18. Н. Р. Минић, Кратак преглед рада на народном просвјећивању у Црној Гори 1860—1910, Цетиње.
19. Д. Д. Вуксан, Преглед штампе у Црној Гори 1834—1934, Цетиње, 1934.
20. Н. С. Мартиновић, Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493—1945, Београд, 1965.
21. В. Лукић, Школство у Подгорици 1879—1915. (према документима из Архива СРЦГ), Титоград 1983.
22. В. Лукић, Пречиста крајинска, Цетиње, 1974.
23. Педесет година на престолу Црне Горе 1860—1910, Цетиње, 1910.
24. Законик обшћи црногорски и брдски — Законик Данила Првог (фототипско издање са историјско-правном студијом П. Б. Стојановића), Цетиње, 1982.
25. Т. Букић, Преглед књижевног рада Црне Горе од владике Василија до 1918. године, Цетиње, 1951.
26. Н. Ракочевић, Црна Гора у првом свјетском рату 1914—1918, Цетиње, 1969.
27. А. Лаиновић, Кратак поглед на прошлост Титограда, Титоград, 1950.
28. В. Филиповић, Педесет пет година рада Гимназије у Титограду, Сусрети, бр. 9—10, Титоград, 1962.
29. В. Филиповић, Развитак школства у Зети, Васпитање и образовање, бр. 5, Титоград, 1981.
30. В. Филиповић, Развитак стручних школа у Титограду до 1945. године, Васпитање и образовање, бр. 1, Титоград, 1983.
31. В Филиповић, О уписвању и школовању ученика у Црној Гори, Просвјетни рад, бр. 17, Титоград, 1976.
32. В. Филиповић, О развитку основног школства у Подгорици, Просвјетни рад, бр. 20, 1974 и бр. 1—2, Титоград, 1975.
33. Д. Вуксан, Школе у Црној Гори, Алманах Јужњак, Цетиње, 1926.
34. Н. Шкеровић, Школство у садашњој Црној Гори, Нова Европа, бр. 7, Загреб, 1927.
35. Р. Драгићевић, Неколико архивских података о основним школама у Црној Гори у осмој деценији прошлог вијека, Историјски записи, св. 1—3, Цетиње, 1952.
36. Б. Шпадијер, Реферат о школама у Црној Гори, Глас Црногорца, 1906, бр. 41, 42 и 43.

37. А. Наметак, Неки народни обичаји и локалне традиције муслимана у Подгорици (Титограду), Гласник Етнографског музеја на Цетињу, књ. II, т. II, Цетиње, 1962.
38. М. Марковић, Записи из првих година рада основних школа у Љешанској нахији, Зборник радова поводом 140-годишњице Његошеве школе из 1834. године, Цетиње, 1976.
39. В. Влаховић, Црногорски сељак о књизи и школи, Записи, књ. VII, св. за децембар, Цетиње, 1930.
40. Б. Пејовић, Исељавање Црногораца у XIX вијеку, Титоград, 1962.
41. Т. Р. Борђевић, Медицинске прилике у Србији за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815—1839), Београд, 1938.
42. Р. В. Катић, Појава куге у Црној Гори и објашњење њене епидемиологије, Историјски записи, св. 3—4, Титоград, 1959.
43. Р. Драгићевић, Прилог историји санитета у Црној Гори, Записи, св. 2, Цетиње, 1941.
44. Р. Драгићевић, Прилог историји санитета у Црној Гори, Историјски записи, I, Цетиње, 1948.
45. А. Лаиновић, Један прилог историји наше здравствене културе, Историјски записи, IX, Цетиње, 1953.
46. А. Јовићевић, Стање кућа у Црној Гори, Братство, Београд, 1899.
47. А. Јовићевић, Куће и кућевни намјештај у Зети, Просвјета, 1892/93, св. 6.
48. Г. Станојевић, Вијести о куги у Црној Гори у првој половини XVII вијека, Историјски записи, 4, Титоград, 1964.

8. ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ И ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ У ПЕРИОДУ 1918—1941.

1. С. Меденица, Привредни развитак Црне Горе, 1918—1941, Титоград, 1959.
2. М. Савић, Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, Сарајево, 1932.
3. С. Куколеча, Анализа привреде Југославије пред урги свјетски рат, Београд, 1956.
4. М. Мирковић, Економска хисторија Југославије, Загреб, 1958.
5. С. Димитријевић, Страни капитал у привреди бивше Југославије, Београд, 1952.
6. Б. Радовић, Извјештај Трговинско-индустријске и занатске коморе за 1931. годину, Подгорица, 1932.
7. М. Буровић, Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека, Цетиње, 1958.
8. М. Буровић, Новчани заводи у Црној Гори, Цетиње, 1959.
9. М. Буровић, Основица и облици зеленаштва у Црној Гори и развитак зеленашког капитала у другој половини XIX вијека, Историјски записи, бр. 2, Цетиње, 1953.
10. Ж. Булајић, Аграрни односи у Црној Гори (1878—1912), Титоград, 1959.
11. Ж. Булајић, Још једном о аграрним односима у Црној Гори 1878—1912, Историјски записи, бр. 1—2, Титоград, 1983.
12. В. И. Лењин, Развитак капитализма у Русији, Изабрана дјела, књ. 2, Београд, 1960.
13. К. Маркс, Капитал, I, Београд, 1947.
14. К. Маркс, Капитал, II, Београд, 1948.
15. С. Вукосављевић, Историја сељачког друштва, I, Организовање сељачке земљишне својине, САНУ, Београд, 1953.
16. Ц. Костић, Социологија села, Београд, 1969.
17. М. Обрадовић, Аграрна реформа и колонизација на Косову (1918—1941), Приштина, 1981.
18. А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље, СКА, СЕЗ, књ. 23, Београд, 1926.
19. А. Јовићевић, Риболов на Скадарском језеру, Записи, 1928, св. 1—2.
20. О. Благојевић, Црногорско сељаштво између два свјетска рата, Историјски записи, бр. 3—4, Титоград, 1981.
21. М. Ивановић, Револуционарни покрет у подгоричком (титоградском) срезу 1919—1945. (хронологија догађаја и збивања), Титоград, 1970.

22. Д. Вујовић, Грађанске политичке странке у Црној Гори у периоду формирања КПЈ, Историјски записи, бр. 1, Титоград 1969.
23. Б. Пејовић, Проблем изградње жељезничких пруга у Зетској бановини и положај радника на градњи пруге Билећа — Никшић, Историјски записи, бр. 1, Титоград, 1969.
24. Н. С. Мартиновић, Црногорски задружни покрет, „Сељачка самопомоћ", Историјски записи, бр. 1—3, Цетиње, 1952.
25. Н. С. Мартиновић, „Сељачко братство" — један прилог проучавању црногорског сељачког покрета, Историјски записи, бр. 1—3, Цетиње, 1949.
26. М. Петрановић, Развој индустрије у приобалном подручју Црне Горе до другог свјетског рата, Историјски записи, бр. 3, Титоград, 1968.
27. Н. Ракочевић, Црна Гора у првом свјетском рату 1914—1918, Цетиње, 1969.
28. С. Вулетић, Аграрне прилике у Црној Гори, Подгорица, 1925.
29. А. Лаиновић, Кратак поглед на прошлост Титограда, Титоград, 1950.
30. Л. Дамјановић, Моји погледи на развитак Црне Горе, Цетиње, 1933.
31. Н. Шкеровић, Црна Гора за вријеме првог свјетског рата, Титоград, 1963.
32. М. Марковић, Дувански комбинат Титоград, 1903—1973, Титоград, 1973.
33. П. С. Радусиновић, Становништво Црне Горе до 1945. године, САНУ, Одјељење друштвених наука, књ. 80, Београд, 1978.
34. П. С. Радусиновић, Скадарско језеро и његов ободни појас, Титоград, 1964.
35. П. С. Радусиновић, Зетска котлина, Титоград, 1962.
36. И. Радуловић, Привредне прилике Зетске котлине, Годишњак наставника Подгоричке гимназије бр. 4, Подгорица, 1933.
37. И. Радуловић, Подгорица — положај и постанак, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 1, Подгорица, 1930.
38. И. Радуловић, Титоград — прошлост и развитак, Зборник V конгреса географа ФНРЈ, Економски преглед, бр. 3, Београд, 1955.
40. Б. Радовић, Аутомобилизам и аутобуски саобраћај у крајевима гдје нема жељезница, Записи, 1932, св. 1.
41. Ј. М., О новчаним заводима у Црној Гори, Нова Европа, бр. 11—12, Загреб, 1923.
42. С. Даниловић, Црногорско банкарство, Економист, 1929, бр. 9—10.
43. С. Даниловић, Банкарство у Црној Гори, Банкарство, 1926, бр. 10.
44. Извјештај Трговинско-индустријске и занатске коморе за 1935. годину, Подгорица, 1936.
45. Алманах — шематизам Зетске бановине, Сарајево, 1931.
46. Д. Драговић, Стање зеадругарства у Црној Гори с обзиром на данашње задругарско законодавство, Црна Гора, 1924, бр. 30.
47. Р. Вешовић, Црна Гора у Југославији, Нова Европа, бр. 7, Загреб, 1927.
48. С. Даниловић, Проблеми нове Црне Горе, Нова Европа, бр. 7, Загреб, 1927.
49. С. Вулетић, Економске потребе Црне Горе, Нова Европа, бр. 7, Загреб, 1927.
50. Н. Шкеровић, Проблеми Зетске области, Слободна мисао, 1928, бр. 314.
51. С. Даниловић, Пословање банака у 1929. години, Записи, 1930, св. 1.
52. Н. Савић, Подгорица са околином, Слободна мисао, 1931, бр. 45.
53. В. П. В., Задругарства у Зетској бановини, Зетски гласник, 1931, бр. 13.
54. В., Рибарство на Скадарском језеру, Зетски гласник, 1931, бр. 15.
55. Б. Радовић, О привреди нашег краја, Зета, 1931, бр. 1.
56. Б. Радовић, Наше занатство, Зетски гласник, 1931, бр. 13.
57. М. Савић, Привредне прилике Црне Горе — Подгорица, Слободна мисао, 1931, бр. 23.
58. Б. Радовић, Криза занатства, Слободна мисао, 1931, бр. 22.
59. Б. Радовић, У садашњици сиромаштва, Слободна мисао, 1932, бр. 16.
60. Р. Радовић, Наше село и задругарство, Зетски гласник, 1932, бр. 37.
61. Ј. Боновић, Црногорско село у овом тренутку, Зета, 1932, бр. 5.
62. М. Милоњић, Привредни и социјални положај радничке класе у Црној Гори, Зета, 1933, бр. 21, 22, 23, 24, 25 и 26.
63. И. Радуловић, Земљорадња у Зетској равници, Зетски гласник, 1933, бр. 89, 91, 93.
64. И. Радуловић, Виноградарство у околини Подгорице, Зетски гласник, 1933, бр. 39.

65. И. Радуловић, Сточарство у околини Подгорице, Зетски гласник, 1933, бр. 46 и 47.
66. И. Радуловић, Занати у Подгорици, Зетски гласник, 1933, бр. 72, 73, 74.
67. Р. Вучић, Наше село испод живота, Слободна мисао, 1934, бр. 13.
68. И. Радуловић, Занати у Црној Гори, Зетски гласник, 1934, бр. 75 и 76.
69. М. Вешовић, И село пропада у Црној Гори, Зета, 1934, бр. 19.
70. М. Вешовић, Како спасавати село у Црној Гори, Зета, 1934, бр. 21.
71. М. Бошковић, Дугови нашег села и града, Слободна мисао, 1934, бр. 13.
72. Б. Радовић, Привреда Зетске бановине, Слободна мисао, 1934, бр. 1.
73. Раднички положај у Зетској бановини, Зетски гласник, 1934, бр. 11, 13.
74. И. Радуловић, Трговина у Подгорици, Зетски гласник, 1934, бр. 42—43, 46.
75. Б. Радовић, Пропадање занатске радиности, Зета, 1934, бр. 1.
76. М. Милоњић, За оснивање радничког санаторијума у Зетској бановини, Зета, 1935, бр. 6.
77. В Перовић, Тешке прилике наших гајитеља дувана, Зета, 1935, бр. 46.
78. Пољопривреда и сточарство Зетске бановине, Зетски гласник, 1935, бр. 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23.
79. Б. Радовић, Саобраћајни проблеми у Зетској бановини, Зетски гласник, 1935, бр. 26.
80. Б. Радовић, Привредни биланс Зетске бановине, Слободна мисао, 1935, бр. 1.
81. Н. Шкеровић, Наше црногорске невоље, Слободна мисао, 1935, бр. 1.
82. Б. Радовић, Привредна активност Зетске бановине, Слободна мисао, 1936, бр. 14—15.
83. М. Матовић, Црногорско сељаштво, Зета, 1936, бр. 1.
84. М. Вешовић, Процес пролетаризације на црногорском селу, Зета, 1936, бр. 1.
85. И. Радуловић, Занати у Зетској бановини, Зетски гласник, 1936, бр. 36—37, 38.
86. Ј. И., Мелиорација подручја Скадарског језера, Народни лист, 1936, бр. 25, 26, 27, 28, 29, 30.
87. Н. Шкеровић, Значај гајења дувана, Слободна мисао, 1936, бр. 11 и 12.
88. Н. Шкеровић, Гајење дувана у Зетској баноивни, Слободна мисао, 1937, бр. 7.
89. Риболов на Скадарском језеру је примитиван и нерационалан, Зетски гласник, 1938, бр. 728 и 729.
90. М. Вешовић, Малопосједника и сељака без земље има код нас близу 9 милиона душа, Зета, 1938, бр. 7.
91. Сељачка самопомоћ, Зета, 1938, бр. 48.
92. М. Вешовић, Преоптерећеност сељачких дугова у Црној Гори, Зета, 1938, бр. 1.
93. Б. Молчанов, Проблем Скадарског језера, Зетски гласник, 1938, бр. 9—10, 11—12, 13—14, 15—16.
94. Б. Радовић, Осврт на двадесетогодишњи развитак привреде, Слободна мисао, 1939, бр. 1.
95. М. Горановић, Економски положај Црне Горе, Глас Црне Горе, 1939, бр. 3.
96. Ј. П. Вукчевић, Још о подизању фабрике дувана у Подгорици, Зета, 1940, бр. 39.
97. За подизање културе дувана у Црној Гори, Зета, 1940, бр. 8.
98. М. Кажић, Проблем дувана у Црној Гори, Зета, 1940, бр. 7.
99. Б. В., Развој индустрије Зетске бановине, Слободна мисао, 1940, бр. 8.
100. М. Мацура, Становништво као чинилац привредног развоја Југославије, Београд, 1958.
101. Ф. Микич, Карта индекса биолошког типа Југославије, Београд, 1936.
102. Б. Марковић, Друштвено-економски развој Црне Горе 1945—1953, Титоград, 1987.
103. Револуционарни покрет у општини Титоград 1919—1945, Титоград, 1978.
104. В. Симеуновић, Становништво Југославије 1921—1961, Београд, 1964.
105. Ц. Костић, Социологија села, Београд, 1969.
106. Х. Мендрас, Сељачка друштва, Загреб, 1986.
107. Д. Вогелник, Урбанизација као одраз привредног развоја, Београд, 1961.

108. Ц. Костић, Облици наших породица, САН, Гласник Етнографског института, VII, Београд, 1958.
109. Љ. Радовић, Смртност становништва — Црна Гора 1878—1978, Цетиње, 1984.
110. М. Р. Ракочевић, Село у Зетској бановини, Слободна мисао, 1940, бр. 5.
111. М. В. В., Привредне и социјалне прилике у Зетској бановини, Слободна мисао, 1941, бр. 1.
112. За обнову фабрике дувана, Зета, 1938, бр. 29.

9. ПОДГОРИЦА

1. Историја Црне Горе, 1, Титоград, 1967.
2. Историја Црне Горе, 3/1, Титоград, 1975.
3. М. Динић, Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије, Београд, 1978.
4. И. Божић, Немирно поморје XV века, Београд, 1979.
5. А. Лаиновић, Кратак поглед на прошлост Титограда, Титоград, 1950.
6. Н. Шкеровић, Подгорица и њена околина од најстаријих времена, Подгорица, 1930.
7. И. Радуловић, Титоград — прошлост и развитак, Зборник радова V конгреса ФНР Југославије, Цетиње, 1959.
8. П. Мијовић, Озлоглашено насљеђе, Цетиње, 1971.
9. П. Мијовић, Трагом древних култура Црне Горе, Титоград, 1970.
10. П. Мијовић — М. Ковачевић, Градови и утврђења у Црној Гори, Београд — Улцињ, 1975.
11. П. Мијовић, Алата — Рибница — Подгорица, Старинар, књ. XV—XVI, Београд, 1964—1965.
12. П. Мијовић, Историјске агломерације у урбанизму Титограда, Старине Црне Горе, II, Цетиње, 1964.
13. Г. Шкриванић, Именик географских назива средњовјековне Зете, Титоград, 1959.
14. Р. Ковијанић, Помени црногорских племена у которским споменицима (XIV—XVI вијек), књ. II, Титоград, 1974.
15. Е. Челебија, Путопис, II (превео и коментар написао Х. Шабановић), Сарајево, 1957.
16. М. Башић, Старе српске биографије, I, Београд, 1924.
17. П. Ровински, Черногорија в прошлом и настојашћем, I, Санктпетербург, 1888.
18. S. Praschniker und A. Schober, Archäologische forschungen in Albanien und Montenegro, Wien, 1919.
19. L. Kuba, Na Černe Hore. Cesty podniknute za učelem sbirani Narodnieh pisni roku 1890. a 1891, V. Praze, 1892.
20. H. Hecquard, Histoire et description de la Albanie, Paris, 1869.
21. F. Lenormant, Tures et Montenegrins, Paris, 1866.
22. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. II, Београд, 1902.
23. Ј. Ердељановић и Р. Т. Николић, Трговачки центри и путеви по српској земљи у средњем вијеку и у турско доба, Београд, 1899.
24. В. Дентон, Неколико дана у Црној Гори, Записи, 1937, св. 2, 3 и 4.
25. В. Ј. Гледстон, О Црној Гори и Црногорцима, Записи, 1930, св. 3.
26. Р. Петровић, Племе Кучи (1684—1796), Београд, 1981.
27. Б. Бурђев, Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII вијку, Сарајево, 1953.
28. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. V, Ср. Карловци, 1925.
29. С. Новаковић, Земљишне радње Немањине (историјско-географска студија), Годишњица Николе Чупића, VIII, Београд, 1877.
30. И. Јастребов, Јепископија зетска, Гласник Српског ученог друштва, књ. 48, Београд, 1879.
31. И. Јастребов, О православним српским старим и новим црквама у старој Зети, Гласник Српског ученог друштва, књ. 48, Београд, 1879.

32. И. Руварац, Опис турских области и у њима хришћанских народа, а нарочито народа српскога, састављен год. 1771. српским патријархом Василијем Бркићем, Споменик, X, Београд, 1891.
33. И. Радуловић, Прошлост Дукље и Подгорице, Зета, 1935, бр. 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36 и 37.
34. П. Миљанић, Doclea — Подгорица — Миркова Варош, Глас Црногорца, 1896, бр. 43.
35. К. Јиречек, Историја Срба, I, Београд, 1952.
36. К. Јиречек, Историја Срба, II, Београд, 1952.
37. К. Јиречек, Скадар и његово земљиште у средњем вијеку, Гласник Српског географског друштва, св. 3—4, Београд, 1914.
38. А. Соловјев, Зетска пресуда из 1445, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXIII, бр. 1—2, Београд, 1931.
39. Ј. Јовановић, Стварање црногорске државе, Цетиње, 1948.
40. А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље, СКА, СЕЗ, књ. 23, Београд, 1926.
41. А. Јовићевић, Малесија, СКА, СЕЗ, књ. 15, Београд, 1923.
42. ». Бошковић, Стари Бар, Београд, 1962.
43. В. Боровић, Свети Сава у народном предању, Београд, 1927.
44. С. Првовенчани, Житије и жизан Светог Симеона Немање, Београд, 1923.
45. С. Станојевић, О Немањином оцу, Старинар, трећа серија, књига пета, Београд, 1930.
46. Ив. Павл., Хронолошке белешке св. Саве о Стефану Немањи, Гласник Српског ученог друштва, Београд, 1879.
47. П. Срећковић, Стеван Немања, Гласник Српског ученог друштва, књ. X, Београд, 1870.
48. И. Новицки, Старински водоводи у Подгорици и Дукљи, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 1, Подгорица, 1930.
49. И. Новицки, Четири римска водовода у околини Подгорице, Зетски гласник, 1938, бр. 13—14, 21—22, 23—24, 25—26, 29—30.
50. И. Радуловић, Подгорица, положај и постанак, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 1, Подгорица, 1930.
51. А. Лаиновић, Подгорица под Турцима, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 1, Подгорица, 1930.
52. К. Н. Костић, Грађа за историју српске трговине и индустрије, Споменица, књ. 66, Београд, 1926.
53. А. Мајер, Которски споменици, I, ЈАЗУ, Загреб, 1951.
54. Л. Томановић, Са једне културне свечаности, Нова Зета, 1890, св. 6.
55. М. Шуфлај, Срби и Арбанаси, Београд, 1925.
56. М. Шобајић, Старине у Зети, Београд, 1892.
57. С. Матавуљ, Биљешке једног писца, Београд, 1939.
58. В. Боровић, Свети Сава, Братство, XVI, Београд, 1921.
59. Ј. Хаџи Васиљевић, Скадар, Братство, XVI, Београд, 1921.
60. И. Срећковић, Стање и односи српских архонтија према Угрији и према Византији у половини XII века, Гласник Српског ученог друштва, књ. 54, Београд, 1883.
61. Ј. Ковачевић, Традиција о Дукљанском краљевству код Немањића, САН, Историјски часопис, књ. V, Београд, 1955.
62. Б. Шекуларац, Свети Ђорђе испод Горице, Титоград, 1985.
63. Ј. Нешковић, Црква св. Ђорђа у Титограду, Старине Црне Горе, III—IV, Београд, 1965/66.
64. А. Сковран, Фреске цркве св. Ђорђа под Горицом, Старине Црне Горе, III—IV, Београд, 1965/66.
65. А. Дероко, Црква св. Ђорђа у Подгорици, Народна старина, бр. 29, Загреб, 1932.
66. Н. Ражнатовић, Извршење одлуке Берлинског конгреса о предаји Подгорице Црној Гори, Историјски записи, св. 1, Титоград, 1963.
67. Н. Ражнатовић, Спровођење одлука Берлинског конгреса о Црној Гори, АНУБиХ, Одјељење друштвених наука, књ. 4, Сарајево, 1977.
68. Н. Ракочевић, Црна Гора у првом свјетском рату 1914—1918, Цетиње, 1969.
69. В. Боровић, Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног, СКА, Светосавски зборник, књ. 2, Београд, 1938.

70. П. Борђић, Помени св. Саве у нашим старим споменицима, СКА, Светосавски зборник, књ. 2, Београд, 1939.
71. Б. Бурђев, Depödogen — Подгорица, Историјски записи, св. 1, Титоград, 1962.
72. А. Лаиновић, Један архивски податак из прошлости Подгорице, Историјски записи, св. 1—2, Титоград, 1983.
73. Д. Вуксан, Преписка митрополита Василија, митрополита Саве и црногорских главара 1752—1756, СКА, Споменик, LXXXVIII, Београд, 1938.
74. Н. К. Станић, Споменица сјени подгоричких јунака, Цетиње, 1912.
75. Н. К. Станић, Збирка примјера и паука, Велики Бечкерек, 1907.
76. Д. Вуксан, Поход владике Рада на Подгорицу, Записи, св. 5, Цетиње, 1930.
77. П. Стругар, Једно суђење групи муслимана у Подгорици 1880. године, Историјски записи, св. 3, Титоград, 1968.
78. Предњегошевско доба (предговор Н. С. Мартиновић), Титоград, 1966.
79. З. Гвозденовић, Одломак из списа „Моја друга књига", Зета, бр. 8, 9 и 10.
80. Г. Станојевић, Односи Венеције са херцеговачким, брдским и црногорским племенима од опсаде Котора 1657. до почетка Морејског рата, САН, Историјски часопис, књ. IX — X, Београд, 1960.
81. Д. Вуксан, Црна Гора у 1809. и 1810. години, Записи, св. 6, Цетиње, 1939.
82. Д. Вуксан, Вукасовићева мисија у Црној Гори и догађаји у 1788. и 1789. години, Записи, св. 1 и 2, Цетиње, 1940.
83. В. Винавер, Трговина Бара, Бијелог Поља и Подгорице са Дубровчанима (1720—1760), Историјски записи, св. 1, Цетиње, 1953.
84. Б. Храбак, Подгорички трговци XV, XVI и XVII вијека у которској и дубровачкој грађи, Историјски записи, св. 3—4, Титоград, 1973.
85. И. М. Н., Дукља, Црногорац, календар за 1929, Подгорица, 1929.
86. Д. Вуксан, Владика Раде и Мехмед спахија Лекић, Црногорац, календар за 1929, Подгорица, 1929.
87. Ј. Томић, Турски поход на Црну Гору 1712, Београд, 1914.
88. Т., О Дукљи, Нова Зета, 1890, св. 2.
89. Т., О Дукљанским ископинама, Нова Зета, 1890, св. 9.
90. М. Цвјетковић, Сто година телеграфа у Црној Гори, Титоград, 1969.
91. Ј. Томић, Извјештај о млетачком заузећу у млетачкој Арбанији, Црној Гори, Брдима и Херцеговини, са пописом тамошњег људства и стоке из године 1692, СКА, Споменик, књ. 52, Београд, 1914.
92. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. II, СКА, Београд, 1903.
93. Љ. Стојановић, Законски споменици српских држава средњега века, СКА, Београд, 1912.
94. С. Станојевић, Стеван Немања, Годишњица Н. Чупића, 42, Београд, 1933.
95. Г. Станојевић, Црногорска и брдска племена у вријеме аустријско-руског рата против Турске (1735—1739), Историјски записи, XIX, Титоград, 1962.
96. Д. Вуксан, Писма Петра Петровића Његоша, Београд, 1940.
97. С. Љубић, Листине о одношајих јужнога Славенства и Млетачке Републике, X, Загреб, 1891.
98. П. Шобајић, Никшић — Оногошт, Београд, 1938.
99. П. Божовић, Подгорица, Савремена општина, Београд, 1927.
100. А. Иванчевић, Подгоричка арена, Нови Сад, 1927.
101. Б. Радовић, Извјештај трговачко-индустријске и занатске коморе у Подгорици за 1931. годину, Подгорица, 1932.
102. М. Марковић, Дувански комбинат Титоград (1903—1973), Титоград, 1973.
103. Н. Дучић, Јепископија Зетска и Дабарска, Гласник Српског ученог друштва, књ. 57, Београд, 1884.
104. Д. Медаковић, Повестница српског народа, Нови Сад, 1851.
105. И. Руварац, Монтенегрина, Ср. Карловци, 1897.
106. С. Љубић, Маријана Болице Которанина Опис Санџаката Скадарскога од године 1614, ЈАЗУ, Старине, књ. XII, Загреб, 1880.
107. А. Дероко, Средњовјековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд, 1950.
108. Ј. Томић, Црна Гора за Морејског рата (1684—1699), Београд, 1907.
109. И. Радуловић, Подгорица — постанак и положај, Гласник Географског друштва, св. XIV, Београд, 1928.

110. И. Радуловић, Становништво Зетске котлине, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 5, Подгорица, 1934.
111. И. Радуловић, Подгорица у путописима Евлије Челебије, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 5, Подгорица, 1934.
112. П. С. Радусиновић, Становништво Црне Горе до 1945, САНУ, Одјељење друштвених наука, књ. 80, Београд, 1978.
113. П. С. Радусиновић, Зетска котлина, Титоград, 1962.
114. П. С. Радусиновић, Скадарско језеро и његов ободни појас, Титоград, 1964.
115. Ј. Шен, Вођење рата и тактика Црногораца (1876—78), Београд, 1926.

10. ТУЗИ

1. Историја Црне Горе, 1, Титоград, 1967.
2. К. Јиречек, Историја Срба, прва књига, Београд, 1952.
3. К. Јиречек — Ј. Радонић, Историја Срба, друга књига, Београд, 1952.
4. А. Јовићевић, Малесија, СКА, СЕЗ, књ. 15, Београд, 1923.
5. А. Јовићевић, Зета и Љешкопоље, СКА, СЕЗ, књ. 23, Београд, 1926.
6. Б. Бабић, Политика Црне Горе у новоослобођеним крајевима 1912—1914, Цетиње, 1984.
7. Р. Ковијанић, Помени црногорских племена у которским споменицима (XIV—XVI вијек), књ. II, Титоград, 1974.
8. В. Макушев, Историческиа разисканиа о Славјанах в Албании в средние века, Варшава, 1871.
9. С. Љубић, Скадарски земљишник од год. 1416, Старине, књ. XIV, ЈАЗУ, Загреб, 1882.
10. А. Соловјев, Зетска пресуда из године 1445, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1931.
11. Г. Шкриванић, Властелинство св. Стефана у Бањској, САНУ, Историјски часопис, књ. IV, Београд, 1956.
12. Г. Шкриванић, Именик географских назива средњовековне Зете, Титоград, 1959.
13. Ј. Божић, Немирно поморје XV века, Београд, 1979.
14. К. Јиречек, Скадар и његово земљиште у средњем веку, Гласник Српског географског друштва, св. 3—4, Београд, 1914.
15. М. Шуфлај, Срби и Арбанаси, Београд, 1925.
16. М. Шуфлај, Повијест сјеверних Арбанаса, Архив за арбанску старину, језик и етнологију, књ. II (1924), Београд, 1925.
17. П. С. Радусиновић, Становништво Црне Горе до 1945, САНУ, посебна издања, књ. DXV, Одјељење друштвених наука, књ. 80, Београд, 1978.
18. П. С. Радусиновић, Скадарско језеро и његов ободни појас, Титоград, 1964.
19. П. С. Радусиновић, Зетска котлина, Титоград, 1962.
20. Јов. Хаџи Васиљевић, Скадар, Братство, XVI, Београд, 1922.
21. С. Љубић, Маријана Болице Которанина Опис Санџаката Скадарског, од године 1614, Старине, ЈАЗУ, књ. XII, Загреб, 1880.
22. А. Мајер, Антикни елементи топономастике подгоричког краја, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 1, Подгорица, 1930.
23. И. Радуловић, Туси, Зетски гласник, 1933, бр. 99.
24. Б. Радовић, Извјештај Трговачко-индустријске и занатске коморе у Подгорици за 1931. годину, Подгорица, 1932.
25. М. Шуфлај, О важности скадарског катастра из год. 1416, Гласник Географског друштва, св. 12, Београд, 1926.
26. П. С. Радусиновић, Аустријски концентрациони логор у Вуксанлекићима, Гласник Цетињских музеја, св. 3, Цтиње, 1975.

OSNOVNI PODACI O SEOSKIM NASELJIMA ZETSKE RAVNICE ZA 1941. GODINU

TAB.5

TERITORIJA	BROJ SELA	BROJ ZASELAKA	BROJ KUĆA							BROJ POMOĆNIH OBJEKATA				STANOVNIŠTVO		POVRŠINA U KM² (OKO)	BROJ KUĆA NA KM²	BROJ DOMAĆINSTAVA NA KM²	BROJ STANOVNIKA NA KM²
			UKUPNO	PRIZEMNO	NA KONOBI (IZBI)	DVOSPRATNO	SA OGNJIŠTEM	SA OGNJIŠTEM I ŠPORETOM	SA ŠPORETOM	POJATA	SVINJARNIKA	ŽIVINARNIKA	UKUPNO	BROJ DOMAĆINSTAVA	BROJ STANOVNIKA				
ZETSKA RAVNICA	45	98	2736	2134	590	12	2627	84	25	1735	1051	772	3558	3016	17105	320	8.5	9.4	53.4
ZETA	22	36	1650	1412	234	4	1619	27	2	1131	695	466	2292	1859	10373	156	10.5	11.9	66.4
LJEŠKOPOLJE	6	17	467	374	91	2	445	16	2	319	241	182	742	511	2816	70	6.6	7.3	40.2
SELA MALESIJE	10	11	228	124	104	–	224	4	–	114	–	65	201	255	1649	54	4.2	4.7	30.5
DONJOLJEŠANSKA SELA	3	11	106	49	57	–	103	3	–	51	35	22	108	106	562	17	6.2	6.2	33.0
OKOGRADSKA SELA	4	23	285	175	104	6	230	34	21	120	58	37	215	285	1705	23	12.4	12.4	74.1

%

ZETSKA RAVNICA	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
ZETA	48.8	36.8	60.3	66.1	39.6	33.3	61.6	32.1	8.0	65.1	66.1	60.3	64.4	61.6	60.6	48.7
LJEŠKOPOLJE	13.7	17.4	17.0	17.6	15.4	16.7	16.8	19.0	8.0	18.4	22.9	23.6	20.8	16.5	16.5	21.8
SELA MALESIJE	21.7	11.2	8.4	5.8	17.9	–	7.6	4.9	–	6.7	–	8.5	5.6	8.4	9.7	17.0
DONJOLJEŠANSKA SELA	6.8	11.2	3.8	2.3	9.6	–	5.4	3.6	–	2.9	3.4	2.9	3.1	3.1	3.3	5.4
OKOGRADSKA SELA	9.0	23.4	10.5	8.2	17.7	50.0	8.6	40.4	84.0	6.9	5.6	4.7	6.1	9.4	9.9	7.1